

ΣΠΥΡΟΣ Π. ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ

**ΟΙ ΕΠΙΡΡΟΕΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΤΡΑΓΟΥΔΙΟΥ
ΣΤΟ ΛΟΓΙΟ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΛΟΓΟ ΤΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΙΩΝ**

Διδακτορική διατριβή

ΚΕΡΚΥΡΑ 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	5
Εισαγωγή	9
Οι επτανήσιοι λογοτέχνες και το δημοτικό τραγούδι	
1. Προσολωμικοί ποιητές.....	37
2. Διονύσιος Σολωμός	47
3.1. Οι πρώτοι Σολωμικοί ποιητές	67
3.2. Κερκυραϊκή Σχολή	111
4. Λευκάδα	127
5. Ζάκυνθος	143
6. Κεφαλονιά	149
7. Κύθηρα	165
Επτανήσιοι λόγιοι και δημοτικό τραγούδι.....	168
Επίλογος	171
Βιβλιογραφία	173

Τριμελής Επιτροπή:

Θεοδόσιος Πυλαρινός   (Επιβλέπων)
Ελένη-Νίκη Αγγελομάτη
Αθανάσιος Φωτόπουλος

Πρόλογος

Το δημοτικό τραγούδι απαντάται να αναπτύσσεται στο Βυζάντιο¹ από τον 9^ο αιώνα με τα ακριτικά τραγούδια². Το πρώτο μεγάλο ρήγμα στον πολιτιστικό κορμό του ελλαδικού χώρου, σημειώνεται τον 17^ο αιώνα με την ανάπτυξη της ανταλλακτικής οικονομίας στα παράλια, τα νησιά και τα πεδινά. Σ' αυτές τις περιοχές το δημοτικό τραγούδι αρχίζει να παίρνει νέες μορφές: γίνεται συντομότερο, χάνει τον αφηγηματικό του χαρακτήρα, ανανεώνει την θεματογραφία του και μετατρέπεται σε ερωτικό λιανοτράγουδο, όπως απαντάται κυρίως στη Ρόδο, την Κύπρο, την Κρήτη και τα Επτάνησα³. Η παρούσα εργασία, έχει ως σκοπό να επισημάνει τις επιδράσεις τις οποίες δέχτηκε ο δημοτικός λόγος των Επτανησίων από το δημοτικό τραγούδι. Το ίδιο ερώτημα τίθεται και για την έντεχνη ποίηση του ίδιου χώρου, τη γνωστή Επτανησιακή Σχολή. Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται για να ονομαστεί η λογοτεχνική παραγωγή στα Ιόνια Νησιά από τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} μέχρι περίπου τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Το κύριο λογοτεχνικό είδος που καλλιέργησε η Επτανησιακή Σχολή ήταν η ποίηση. Η επαφή με τη Δύση και οι πολύμορφες επιδράσεις της οδήγησαν στην άνθηση αυτού που ονομάστηκε Επτανησιακός πολιτισμός και που διακρίνεται για την ευρύτητα και τη συνθετότητά του. Αυτό βέβαια δεν συνέβη τυχαία, αλλά ήταν αποτέλεσμα των κοινωνικών διεργασιών της επτανησιακής κοινωνίας. Περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη πηγή, η επτανησιακή ποίηση του 19^{ου} αιώνα επηρεάστηκε από τη λογοτεχνία της κρητικής αναγέννησης και το δημοτικό τραγούδι. Ο θαυμασμός του Σολωμού, του Μάτεση, του Τυπάλδου κ.ά. για τη γλώσσα, τη στιχουργία και τις εκφραστικές αρετές κρητικών έργων όπως ο *Ερωτόκριτος*, η *Βοσκοπούλα* και η *Ερωφίλη*, διαμορφώνει τις γλωσσικές και εκφραστικές επιλογές των δικών τους ποιημάτων. Επίσης το δημοτικό τραγούδι άσκησε γλωσσική και στιχουργική επίδραση σε επτανησιακά ποιήματα. Πέρα όμως από την αναγνωρισμένη οφειλή των Επτανησίων ποιητών στο δημοτικό τραγούδι, η σχέση μαζί του λειτουργούσε και ως αδιαμφισβήτητο πειστήριο της εθνικής ταυτότητας και συνέχειας και ως τρόπος να συνδεθεί η εθνικά αναγεννημένη έντεχνη λογοτεχνία με τις λαϊκές ρίζες της. Ο καμβάς πάνω στον οποίο στήθηκε η επτανησιακή ποίηση, ήταν η δημοτική γλώσσα (ανομοιομόρφη βέβαια ακόμη), σε αντίθεση με την επικρατούσα καθαρεύουσα στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Μακρά τοπική παράδοση καθιέρωσε τη χρήση της δημοτικής ως προφορικής και εν μέρει γραπτής γλώσσας και οι περισσότεροι Επτανήσιοι λογοτέχνες του 19^{ου} αιώνα όχι μόνο έγραψαν τα ποιήματα τους στη δημοτική, αλλά και ορισμένοι ανέλαβαν τη θεωρητική υποστήριξη της με δοκιμακά κείμενα.

Στον Πρόλογο της παρούσας διατριβής, θα προσεγγιστούν συνοπτικά ορισμένα βασικά στοιχεία της ιστορίας των Επτανήσων, γιατί αυτά προσέδωσαν κατά κύριο

---

¹ Κουκουλές Φαίδων, *Βυζαντινός βίος και πολιτισμός. Μνημεία λόγου, σχήματα, προλήψεις.*, τ. Α' Π., εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα χ.χ.

² Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδ. ια', εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001, σ. 108-109.

³ Βουρνάς Τάσος – Γαρίδη Ελένη, *Η παράδοση και η επιβίωσή της στο σημερινό πολιτισμό μας*, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1979, 34-36.

λόγο τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά σ' αυτόν τον πολιτισμικό χώρο. Αναλύονται πολύ συνοπτικά τα χαρακτηριστικά του δημοτικού τραγουδιού, όπως αυτά διαμορφώθηκαν στο πέρασμα των αιώνων και κατηγοριοποιείται. Εξετάζεται το θέμα της προέλευσης του επτανησιακού δημοτικού τραγουδιού και ακολουθεί η αναφορά των τραγουδιών του ελλαδικού σε σχέση μ' αυτά του επτανησιακού χώρου, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στους κοινούς τόπους μεταξύ τους, που αποδεικνύουν τις επιδράσεις, αλλά και ουσιώδεις διαφορές των κοινωνικών αντιλήψεων που επικρατούν στους δύο χώρους και στον τρόπο αντιμετώπισης της ίδιας της ζωής σ' όλες τις εκφάνσεις.

Στο κεφάλαιο «Οι επτανήσιοι λογοτέχνες και το δημοτικό τραγούδι», θα εξεταστούν λεπτομερώς οι επιρροές τις οποίες έχουν δεχτεί οι λόγιοι δημιουργοί των Επτανήσων από τη δημοτική ποίηση. Επειδή οι παραπάνω δημιουργοί είναι αρκετοί, οι επιρροές που επισημαίνονται στο έργο τους είναι πολλές και τα πεδία της έρευνας αρκετά. Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε για τον κάθε έναν χωριστά, ώστε να αποφευχθεί η προφανής σύγχυση την οποία θα προκαλούσε η παράθεση στοιχείων και σχολίων για όλους τους δημιουργούς συγχρόνως ανά πεδίο έρευνας. Εξετάζεται το έργο κάθε δημιουργού και επισημαίνονται και καταγράφονται όλες οι άμεσες αναφορές οι οποίες αφορούν στο δημοτικό τραγούδι. Αφού καταγραφούν και σχολιαστούν, εξάγονται συμπεράσματα για τον τρόπο και το λόγο που ο εκάστοτε δημιουργός αξιοποιεί τη δημοτική ποίηση. Με τον ίδιο τρόπο, αντιμετωπίζονται και τα υπόλοιπα πεδία της έρευνας όπως οι έμμεσες αναφορές στη δημοτική ποίηση, οι απόψεις του δημιουργού για τη δημοτική γλώσσα, τους λόγους και τις θεωρητικές θέσεις του σχετικά με τη χρήση της, τον τρόπο που αντιμετωπίζει το θέμα της μετάφρασης κλασικών λογοτεχνικών έργων, εάν υπήρξε και κατά πόσο επηρεάστηκε ως συλλογέας δημοτικών τραγουδιών κλπ. Επιγραμματικά αναφέρονται και λόγιοι οι οποίοι δεν ασχολήθηκαν με την ποίηση, αλλά μέσα στο έργο τους υπάρχουν αναφορές και θέσεις για το δημοτικό τραγούδι, τη δημοτική γλώσσα, τη νέα εθνική ποίηση. Τέλος, αναφέρονται τα συμπεράσματα που αφορούν στις επιδράσεις που δέχτηκε συνολικά ο επτανησιακός χώρος από το δημοτικό τραγούδι.

Κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσας διατριβής, μου αποκαλύφθηκε ένας ολόκληρος κόσμος που 'κρυβόταν' πίσω από το δημοτικό τραγούδι και το οποίο ήταν η -έμμεση ή η άμεση- αντανάκλασή του. Η προσέγγιση αυτού του θέματος, όσο περισσότερο προχωρούσα στην μελέτη των πολλών γνωστών ή και λιγότερο γνωστών συλλογών δημοτικών τραγουδιών απ' όλη την Ελλάδα, τόσο περισσότερο εμπλεκόμουν στο κυνήγι της αρχικής μορφής κάποιου τραγουδιού μέσα από τις πολλές και διάφορες παραλλαγές του. Κάποια στιγμή συνειδητοποίησα ότι, αντί να λύνω προβλήματα, μου δημιουργούνταν συνεχώς νέα. Το πρόβλημα επιδεινώθηκε όταν ήρθα αντιμέτωπος με την ποίηση και τα δοκίμια της Επτανησιακής Σχολής. Είχα παρασυρθεί από το ότι, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, οι συλλογές δεν καταγράφουν τις κοινωνίες που παρήγαγαν τα δημοτικά τραγούδια, αλλά εστιάζουν συνήθως στις διάφορες παραλλαγές τραγουδιών, απλώς αποτυπώνοντάς τες. Η κάθε παραλλαγή όμως, δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως διαφορετική διατύπωση του ίδιου θέματος, αλλά ως 'ακτινογραφία' μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, μέσα σε συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο. Γι' αυτό και άλλαξα τον τρόπο εργασίας μου: το θέμα

ήθελε προσέγγιση σε βάθος, με όρους όμως λιγότερο ‘καλλιτεχνικούς’ και περισσότερο κοινωνικούς. Τέτοιου είδους αναλύσεις για τη σχέση κοινωνίας και δημ. τραγουδιού για τον ελλαδικό χώρο, υπάρχει από τον Καψωμένο⁴, τον Δαμιανάκο⁵, τον Κοντογιώργη⁶ κ.ά. Για το επτανησιακό όμως δημοτικό τραγούδι και πολύ περισσότερο, μελέτη όπως η παρούσα με τη σύγκριση αυτών των δύο (ελλαδικού και επτανησιακού) μέσα από τις κατά τόπους παραλλαγές κάθε τραγουδιού, δεν έχει υποπέσει στην αντίληψη μου, ώστε, στην αρχή τουλάχιστον, να μην ματαιοπονώ.

Εξεταζόμενο το επτανησιακό δημοτικό τραγούδι κάτω απ’ αυτό το πρίσμα, άρχισαν να αναδεικνύονται κοινωνικές αντιλήψεις, διαφορετικές απ’ αυτές του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου. Αναδύθηκε ο τρόπος με τον οποίο σκέφτεται μια κλειστή κοινωνία (το κάθε νησί χωριστά), πώς βλέπει τον εαυτό της και πώς τους άλλους. Συλλογικό δημιούργημα το δημοτικό τραγούδι και γι’ αυτό αληθινό. Χωρίς σκοπιμότητες και υπονοούμενα, απλή καταγραφή συναισθημάτων ή καταστάσεων, λιγόλογο, μακριά από εξιδανικεύσεις, εκφράζει πιστά τη συλλογική συνείδηση γιατί έχει περάσει συλλογική μακρόχρονη επεξεργασία. Αυτές οι διαπιστώσεις δεν ισχύουν για τη λόγια ποίηση, καθώς η Επτανησιακή Σχολή αποτελεί ένα αρκετά περίπλοκο φαινόμενο. Το ίδιο περίπλοκες είναι και οι σχέσεις της λόγιας και της δημοτικής ποίησης στον εξεταζόμενο χώρο των Επτανήσων.

Από την αρχή ακόμη της εκπόνησης αυτής της μελέτης, προέκυψε ένας τεράστιος όγκος υλικού, δύσκολα διαχειρίσιμος. Πολλές οι συλλογές δημοτικών τραγουδιών, τις οποίες, είτε έπρεπε όταν επεξεργαζόμουν τα επτανησιακά δημοτικά, να τις θυμάμαι, είτε (το πιο συχνό) να τις ξαναδιαβάσω ώστε να βρω, πού είχα συναντήσει κάποια παραπλήσια παραλλαγή ενός τραγουδιού. Η κατάσταση έγινε ιδιαίτερα προβληματική, όταν άρχισα να συγκρίνω τη λόγια ποίηση με τη δημοτική (ελλαδική και επτανησιακή) ψάχνοντας τα κοινά τους σημεία και τις επιδράσεις που δέχτηκαν. Η πρώτη ύλη ήταν διασκορπισμένη παντού· συλλογές εκδομένες ή ανέκδοτες, εφημερίδες, περιοδικά, Άπαντα (στην καλύτερη των περιπτώσεων), απλές ή σύνθετες μνείες σε σύγχρονες μελέτες, αναφορές και ‘κριτικές’ σε άλλους λόγιους του 19^{ου} αι. κ.ά. Μέρα με τη μέρα, έως και την τελευταία, προέκυπτε συνεχώς νέα απαραίτητη βιβλιογραφία. Ο όγκος ο οποίος τελικά συγκεντρώθηκε ήταν μεγάλος και ο κάθε λόγιος έφερνε μαζί του τις δικές του ιδιομορφίες.

Κατ’ αρχάς θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Θεοδόση Πυλαρινό, καθηγητή του Ιόνιου Πανεπιστήμιου, για την πολύτιμη καθοδήγησή του, τα κριτικά σχόλια και τις διορθώσεις του, τις συμβουλές, καθώς και τη συμπαράστασή του, στη όλη πορεία εκπόνησης αυτής της διδακτορικής διατριβής. Στέκομαι ιδιαίτερα στη μεγάλη βιβλιογραφία που μου υπέδειξε και στην παροχή επιστημονικού υλικού, αλλά και στην υπομονή του μαζί μου.

---

⁴ Καψωμένος Ερατοσθένης, *Δημοτικό τραγούδι. Μια διαφορετική προσέγγιση*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2008.

⁵ Δαμιανάκος Στάθης, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός. Μελέτες. Η μυθοποιία του κλέφτικου. Κοινωνική ληστεία κ.α.* μτφ. Γ. Σπανός, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2003.

⁶ Κοντογιώργης Γιώργος, *Η ελλαδική λαϊκή ιδεολογία. Πολιτικοκοινωνική μελέτη του Δημοτικού Τραγουδιού*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1979.

Καθοριστική υπήρξε η γνωριμία μου με τον διδάκτορα κ. Κωνστ. Γκότση, καθηγητή μου στο ΕΑΠ, ο οποίος ουσιαστικά με ώθησε στη ποίηση του δημοτικού τραγουδιού, με το οποίο δεν είχα προηγουμένως απολύτως καμία σχέση.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον κ. Κώστα Λιντοβόη για τις συμβουλές του και την υπομονή του κατά το πρώτο κριτικό διάβασμα της εργασίας μου.

Η έρευνα τροφοδοτήθηκε με πηγές και αρχειακό υλικό από διάφορες βιβλιοθήκες, των οποίων το προσωπικό ευχαριστώ: Δημοτική Βιβλιοθήκη Κέρκυρας, Βιβλιοθήκη Ιόνιου Πανεπιστήμιου, ιδιωτικές βιβλιοθήκες κ.ά. Οφείλω μια ιδιαίτερη μνεία στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών ‘Ανέμη’ της Κρήτης.

Εισαγωγή

Η Αγγλία με τη βιομηχανική επανάσταση είχε μετεξελιχθεί σε παγκόσμια υπερδύναμη, κατά τα τέλη του 18^{ου} αι., δηλαδή πολύ πριν ξεσπάσουν τα εθνικά κινήματα στα Βαλκάνια. Η μεγάλη και ραγδαία αναπτυσσόμενη βιομηχανία δημιούργησε την παγκόσμια αγορά. Η επινόηση των μηχανών και το πέρασμα από την μικρή βιοτεχνία στη μεγάλη βιομηχανία, οριστικοποίησε τον τότε -αρχικό- αποικιοκρατικό καταμερισμό της εργασίας μέσα στα πλαίσια της παγκόσμιας αγοράς. Όσο μεγάλωνε η βιομηχανική παραγωγή, τόσο μεγάλωνε και η ανάγκη, αφενός για περισσότερες και φτηνότερες (ουσιαστικά προϊόντα αρπαγής) πρώτες ύλες για την βιομηχανία, αφετέρου για επέκταση των αγορών για διάθεση – πώληση των παραγόμενων απ' αυτήν εμπορευμάτων. Έτσι, οι χώρες χωρίστηκαν σε δύο κατηγορίες: σ' αυτές οι οποίες πρωτοστατούσαν στην κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη και στις άλλες, που καταδικάστηκαν από τις προηγούμενες σε υπανάπτυξη⁷. Στα Βαλκάνια, ο ρόλος του μεγάλου βιομηχανικού κεφαλαίου υπήρξε καταστρεπτικός λόγω των προνομίων (διομολογήσεων)⁸, γιατί διαμόρφωσε την πραγματικότητα στο πλαίσιο των συμφερόντων του⁹, ελέγχοντας κατά το δοκούν την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη αυτού του χώρου.

Τα Επτάνησα ήταν χώρος για τον οποίο η Αγγλία είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της στρατηγικής του θέσης. Οι επτανήσιοι γαιοκτήμονες είχαν όλη την αγροτική παραγωγή στα χέρια τους: δημητριακά, λάδι και το κυριότερο, όλη την παραγωγή σταφίδας την οποία διοχέτευαν κυρίως στην Αγγλία. Απ' αυτό το γεγονός προκύπτει ως δεδομένη η καλή, λόγω εξάρτησης¹⁰, σχέσης τους με την Αγγλία. Είχαν πάντα το φόβο ότι, αν η τελευταία έκανε αποκλεισμό των νησιών και δεν άφηνε να εισαχθεί η σταφίδα σ' αυτήν, τότε θα καταστρεφόταν το εμπόριο των Επτανήσων. Από την άλλη πλευρά, η ανερχόμενη επτανησιακή αστική τάξη ήταν αυστηρά εμπορομεσιτική, γιατί η εκβιομηχάνιση του χώρου άρχισε αρκετές δεκαετίες αργότερα¹¹. Εξ αντικειμένου λοιπόν, ήταν εξαρτημένη και αυτή από την αποικιοκρατική Αγγλία, λόγω του ότι η τελευταία έλεγχε ασφυκτικά το εμπόριο και τις εισαγωγές-εξαγωγές (και μέσω των δασμών)¹², όπως παλαιότερα και η Βενετία.

Στο πλαίσιο της ασφυκτικής διεθνούς κατάστασης, που περιγράφηκε ήδη, ο μοναδικός που πρότεινε συγκροτημένο λόγο στα Βαλκάνια, αλλά και γενικότερα για τον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν ο Ρήγας Φεραίος. Ήλθε σ' αντίθεση όχι μόνο με τα συμφέροντα της φεουδαρχίας (οθωμανικής και μη), αλλά και με τα

⁷ Hobsbawm J.E., *Η εποχή των επαναστάσεων (1789-1848)*, μτφ. Μ. Οικονομοπούλου, 6^η ανατύπωση, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, Κεφάλαιο Β' Η βιομηχανική επανάσταση, σ. 46-82.

⁸ Καργάκος Σαράντος, *Η ελληνική επανάσταση του 1821*, εκδ. Realnews, Αθήνα 2014, τ.Α', σ. 81.

⁹ Παπαρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' υμάς*, τ. 18, εκδ. ΔΟΛ, Αθήνα χ.χ., σ. 204-212

¹⁰ Κούκκου Ελένη, *Ιστορία των Επτανήσων. Από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1999, σ. 220.

¹¹ Κορδάτος Γιάννης, *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1977, σ. 38.

¹² Σολωμός Διονύσιος, *Άπαντα. Αλληλογραφία*, τ.3^{ος}, Επιστολή προς τον αδελφό του Δημήτριο, σ. 215.

σχέδια της αποικιοκρατίας¹³. Αγωνίστηκε για την κατάλυση της οθωμανικής φεουδαρχικής κοινωνίας και συγχρόνως για τη διατήρηση της ενότητας του ιστορικού χώρου Βαλκάνια – Εγγύς Ανατολή¹⁴. Σ' αυτό το σημείο, τίθεται ένα βασικό ερώτημα: γιατί οι επανήσιοι λόγιοι, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν ακολούθησαν ένα τέτοιο θεωρητικό δρόμο, παρά το γεγονός ότι βρίσκονταν κάτω από την πιο σκληρή εξουσία, η οποία αντιμετώπιζε τα Επτάνησα ως αποικία; Μια ιστορικά και κοινωνιολογικά αποδεκτή ερμηνεία είναι η ακόλουθη: Εξετάζοντας το πρόβλημα από την αρχή του, αφότου δηλαδή η ελληνική αστική τάξη αρχίζει δειλά να πρωτοεμφανίζεται στην Ιστορία, παρατηρούμε ότι η μερίδα της νεοπαγούς αστικής τάξης και οι διανοούμενοι που συνδέονται μαζί της, οι οποίοι ζουν, δρουν και συνεργάζονται με τις αστικές τάξεις των δυτικών χωρών, δέχονται τα κύρια στοιχεία της νέας αστικής ιδεολογίας και την μεταφέρουν σε όλο τον ελλαδικό χώρο. Εμφανίζεται το φαινόμενο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Παρατηρείται σαφής στροφή της ελληνικής παιδείας προς τις μαθηματικές και φυσικές επιστήμες, που δεν έχει πλέον ως μόνο σκοπό την πρακτική γνώση, αλλά συντελεί στην ανανέωση της θεωρητικής σκέψης, που γνωρίζει τα ορθολογιστικά ρεύματα της εποχής και τον ελεύθερο φιλοσοφικό στοχασμό¹⁵. Τα Ιόνια νησιά, είχαν μικρότερη συμμετοχή στο Διαφωτισμό από τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο¹⁶. Αυτό συνέβη γιατί δεν υπήρξε σ' αυτά συμπαγής και αυτοδύναμη αστική τάξη και η αστική ιδεολογία ήταν στρεβλή. Κάθε προσπάθεια προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού, παρέμεινε στο επίπεδο των καλών προθέσεων. Η εξάρτηση από το αγγλικό αποικιοκρατικό σύστημα υπήρξε ανασχετική ως προς την ανάδειξη αστικής τάξης στα Επτάνησα η οποία θα μπορούσε να δομήσει το δικό της λόγο¹⁷. Ακριβώς επειδή ήταν στρεβλή η ανάπτυξη της αστικής τάξης, ήταν επόμενο να αναπτυχθεί στρεβλά και όλο το πνευματικό της οικοδόμημα, που, μία από τις εκφάνσεις του είναι και η λογοτεχνία. Στην υπόλοιπη Ευρώπη ο ρομαντισμός ήταν επαναστατικός και εξέφραζε τις αναζητήσεις της αστικής τάξης (χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα έργα του Ουγκό, του Μπάϋρον κ.ά). Στα Επτάνησα αλλά και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, αναπτύχθηκε ένας μη υγιής ρομαντισμός, με ροπή προς τον ωμό ρεαλισμό, τη μεγαλοστομία, το ρητορισμό, τον διδακτισμό. Με δύο λόγια, μάλλον αντίθετος προς το πνεύμα του Διαφωτισμού, νοσταλγός των περασμένων, μυστικιστής και απαισιόδοξος¹⁸.

¹³ Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας. Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, έκδ. 10^η, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2011, σ. 40.

¹⁴ Ψυρούκης Νίκος, *Ιστορία της Αποικιοκρατίας. Η αυγή και το μεσουράνημα*, 3^{ος} τόμ., εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1978, σ. 122-127. Πίστευε στην αυτοδύναμη ανάπτυξη της περιοχής. Προσπάθησε να συνενώσει το αντιφεουδαρχικό κίνημα της οθωμανικής κοινωνίας με την ευρωπαϊκή αστική επανάσταση.

¹⁵ Σβορώνος Νίκος, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 96-109.

¹⁶ Δημαράς Κ.Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1998, σ. 478 και 22. Λόγω της επικράτησης κατά το πρώτο μισό του αιώνα, της ιστοριοκρατίας και της διαμόρφωσης ισχυρού λαογραφισμού.

¹⁷ Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Παράδοση και εκσυγχρονισμός: μερικά γενικότερα ερωτήματα», στο *Τσαούσης Δ.Γ., Λεονταρίδης Γ.Β. κ.ά., Ελληνισμός και ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1983, σ. 47.

¹⁸ Δημαράς Κ.Θ., *ό.π.*, σ. 22.

Το πολίτευμα με το οποίο διοικήθηκαν τα νησιά του Ιονίου, κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, ήταν μια σύνθεση αριστοκρατικού και ολιγαρχικού συστήματος. Κάτω από την πολιτική και την οικονομική κυριαρχία της Βενετίας και της τοπικής αριστοκρατίας, που την αποτελούσαν ολιγάριθμες οικογένειες σε κάθε νησί, διαμορφώθηκε ένα ιδιότυπο φεουδαλικό - ολιγαρχικό σύστημα, κοινωνικής οργάνωσης. Ο πληθυσμός είχε μόνο καθήκοντα και υποχρεώσεις προς την πολιτεία και τους ευγενείς, χωρίς να απολαμβάνει στοιχειώδη καν δικαιώματα. Δεν μπορούσαν επ' ουδενί να πάρουν μέρος στην πολιτική διοίκηση, δεν είχαν δικαίωμα ψήφου, ούτε και την ιδιότητα του πολίτη¹⁹. Οι χωρικοί ήταν η πιο καταφρονημένη και επιβαρημένη κοινωνική τάξη και ουσιαστικά δεν διέφεραν από τους δούλους και τους δουλοπάροικους²⁰. Η ναυτιλία συνεχώς έφθινε μετά το 1829. Η τοκογλυφία όμως αυξανόταν και τα κτήματα των φτωχοαγροτών έβγαιναν στον πλειστηριασμό²¹, με αποτέλεσμα οι μικροαγρότες, οι μικρέμποροι, οι μικροτεχνίτες, οι βιοτέχνες να υποφέρουν και να δυστυχούν. Η ίδρυση της Ιονίου Τραπέζης μεγάλωσε το κακό²².

Το κοινωνικό σύστημα που ίσχυε ήδη από την εποχή της ενετοκρατίας, παρέμεινε ισχυρό και κατά τη διάρκεια της αγγλικής κυριαρχίας και στηριζόταν στη διάκριση τριών κοινωνικών τάξεων: Οι ευγενείς, ένας περιορισμένος αριθμός οικογενειών με κληρονομικό δικαίωμα στους τίτλους αριστοκρατίας που κατείχαν τον πλούτο και τις ανώτερες θέσεις της διοίκησης. Οι αστοί (πολίτες με ιδιωτική περιουσία) άκμασαν ήδη από τον 17^ο και 18^ο αιώνα, δημιουργώντας έναν αντίθετο προς τους ευγενείς πόλο στη διεκδίκηση της οικονομικής και διοικητικής εξουσίας²³. Οι αγρότες και οι τεχνίτες, οι οποίοι αποτελούσαν το μεγάλο στρώμα του πληθυσμού, ζούσε σε καθεστώς κοινωνικής περιθωριοποίησης και οικονομικής ανέχειας, γι' αυτό και ήρθαν πολύ κοντά με τους νεοανερχόμενους αστούς, δημιουργώντας κοινά μέτωπα κατά των Άγγλων²⁴.

Η πολιτική ζωή των «Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων», ιδίως μετά το 1848, εστιάστηκε στις ιδεολογικές αντιθέσεις και συγκρούσεις ανάμεσα σε τρεις πολιτικούς σχηματισμούς: α. Οι Προστασιακοί (γαοκτήμονες), τάσσονταν υπέρ της διατήρησης του καθεστώτος της Αγγλικής Προστασίας, το οποίο άλλωστε υπηρετούσαν από διάφορες θέσεις, και απέρριπταν κάθε ιδέα Ένωσης. β. Οι Μεταρρυθμιστές. Οι αρχηγοί του μεταρρυθμιστικού κόμματος, ήταν οι πιο γνωστοί διανοούμενοι του καιρού εκείνου στα Επτάνησα, όπως ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, ο

¹⁹ Κούκκου Ελ., *Ιστορία των Επτανήσων. Από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1999, σ. 21-27.

²⁰ Λούντζης Ερμάννος, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Εν Αθήναις, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, 1856, σ.173.

²¹ Κορδάτος Γιάννης, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*. Αθήνα, Εικοστός Αιώνας, 1978, τόμος 11ος σ. 190.

²² Χιώτης Παναγιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως. Έτη 1815-1864*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον Η Επτάνησος, 1877, τομ. Β', σ. 140.

²³ Ψυρούκης Νίκος, *Ιστορικός χώρος και Ελλάδα*, εκδ. Αιγαίον, 2^η έκδ., Λευκωσία 1993, σ. 103-104. Μη παραβλέποντας βέβαια και τον συντηρητικό ρόλο που διαδραμάτισαν πολλές φορές οι τοπικιστικές αντιλήψεις τους.

²⁴ Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε., «Η άνοδος των αστών στη Λευκάδα τα χρόνια της Ένωσης», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004, Τόμος Α', Ιστορία*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005, σ. 456.

Βράϊλας Αρμένης κ.ά. Κύρια πολιτική επιδίωξη τους ήταν η παραχώρηση από την Αγγλία περισσότερων και ουσιαστικών ελευθεριών, μέσω της μεταρρύθμισης του Συντάγματος²⁵ και θεωρούσαν πως, όλο το ελληνικό έθνος έπρεπε να διατηρεί με την Αγγλία, άριστες διπλωματικές σχέσεις²⁶. Οι περισσότεροι από τους παραπάνω λόγιους ανήκαν άμεσα ή έμμεσα στην τάξη των γαιοκτημόνων²⁷. γ. Οι Ριζοσπάστες. Είχαν δημιουργήσει ένα ιδεολογικό κίνημα με μεγάλη διάδοση στην επτανησιακή πολιτική ζωή και με έδρα την Κεφαλονιά, είχε ως κύρια αιτήματα του τον άνευ όρων τερματισμό της παράνομης Αγγλικής κυριαρχίας, την Ένωση με την Ελλάδα και τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης ελληνικής δημοκρατίας, βασισμένης στις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης²⁸.

Η αυστηρή κοινωνική διαστρωμάτωση και η μεγάλη οικονομική ένδεια των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, αποτέλεσε πηγή έντονων κοινωνικών συγκρούσεων, ακόμη και εξεγέρσεων (όπως στη Ζάκυνθο το 1628). Ήδη από τις αρχές του 17^{ου} αι., είχε εμφανιστεί στα νησιά η ένταση των κοινωνικών συγκρούσεων, ανάμεσα στους ευγενείς και στην πλειονότητα του λαού²⁹. Ο λαός άρχισε με δυναμικά μέσα να απαιτεί ισοτιμία, ισοπολιτεία και ισότητα δικαιωμάτων, ενώ οι άρχοντες αρνιόνταν επίμονα να τους παραχωρήσουν οποιοδήποτε δικαίωμα³⁰.

Επισημαίνεται πως η Βενετία είχε δείξει αδιαφορία στο θέμα της οργάνωσης της εκπαίδευσης στα Επτάνησα³¹, με αποτέλεσμα να είναι τελείως παραμελημένη³², χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια πως η κατάσταση στην υπόλοιπη Ελλάδα ήταν καλλίτερη³³. Παρά το ότι κατά τη διάρκεια της ενετοκρατίας δεν υπήρξε οργανωμένη δημόσια εκπαίδευση, ορισμένα ιδιωτικά αλλά και λιγοστά δημόσια εκπαιδευτήρια παρείχαν στοιχειώδεις γνώσεις της ελληνικής και της ιταλικής γλώσσας³⁴. Επίσης εκπαίδευση ασκούσαν στις πρωτεύουσες των μεγάλων νησιών, σε ιδιωτικό επίπεδο, μερικοί διδάσκαλοι (συνήθως ιταλοί ιερείς), που δίδασκαν κυρίως τη λατινική και τη γαλλική γλώσσα. Για συστηματική εκπαίδευση κατά τη διάρκεια του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα όλοι οι Επτανήσιοι γόνοι μεγάλων οικογενειών, σπούδαζαν στα πανεπιστήμια

²⁵ Μοσχονάς Νίκος Γ., «Ο Τύπος των Μεταρρυθμιστών. Η προβολή των θέσεων τους από τις σελίδες των φιλικά προσκείμενων εφημερίδων», εφ. *Καθημερινή*, τχ. 30-5-1999, *Αφιέρωμα: Ο Τύπος στα Επτάνησα της Αγγλοκρατίας*, σ. 11-13.

²⁶ Κοντονή Άννα, *Φιλελεύθεροι στοχασμοί και δεξίωση τους στον επτανησιακό χώρο. Ιδεολογία και πολιτική των Μεταρρυθμιστών (1848-1864)*, διδακτορική διατριβή, χ.ε., Αθήνα 1989, σ. 361-365.

²⁷ Κρεμμυδάς Β., «Τα ‘ζώντα μνημεία του μεσαίωνα’ και τα ‘ιερά της ιδιοκτησίας δικαιώματα’. Το αγροτικό ζήτημα στην Κέρκυρα και οι συζητήσεις στη Βουλή», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνέδριου 2004 με θέμα ‘Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα. 1864-2004’*, 1^{ος} τόμ., εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, σ. 624-633.

²⁸ Γαραντούδης Ευριπίδης, «Η επτανησιακή ποίηση του 19^{ου} αιώνα. Γενικά χαρακτηριστικά» στο *Α. Αναστασιάδου, Α. Βογιατζόγλου και άλλοι, Νεότερη ελληνική λογοτεχνία (19^{ος} και 20^{ος} αιώνες)*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2000, σ. 33-34.

²⁹ Γαραντούδης Ε., *ό.π.*, σ. 31-33.

³⁰ Κούκκου Ελ., *ό.π.*, σ. 21-27.

³¹ Λούντσης Ερμάννος, *Περί της εν Επτανήσω διοργανώσεως της δημοσίας εκπαιδεύσεως*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Ν. Αγγελίδου, 1857, σ. 209.

³² Κούκκου Ελ., *ό.π.*, σ. 50.

³³ Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ΙΑ΄ έκδ., εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001, σ. 84.

³⁴ Δεβιάζης Σπυρίδων, «Η εκπαίδευσις εν Επτανήσω», *Εθνική Αγωγή*, χ.τ., 1904.

των ιταλικών πόλεων, ερχόμενοι έτσι σε στενή επαφή με την ιταλική φιλολογία και λογοτεχνία.

Ο λαός έμενε ουσιαστικά τελείως απαίδευτος με μόνη διέξοδο, ειδικά στην ύπαιθρο, κάποια εντελώς υποτυπώδη και ασυστηματοποίητη 'εκπαίδευση' από αγράμματους συνήθως ιερείς³⁵ ³⁶. Είναι πολύ χαρακτηριστικό πως ο Γάλλος αυτοκρατορικός επίτροπος στα Ιόνια Νησιά κατά την περίοδο 1807-1810, αναφέρει πως η εκπαίδευση σ' αυτά ήταν σχεδόν ασήμαντη και η αμάθεια γενικευμένη, υπολογίζοντας δε τον αναλφαβητισμό να αναλογεί τουλάχιστον στα 3/4 του πληθυσμού³⁷.

Αξιόλογες αλλαγές παρατηρούνται κατά τη δίχρονη γαλλική επικυριαρχία. Οι Γάλλοι οργάνωσαν, στο σύντομο διάστημα παραμονής τους, ένα εκπαιδευτικό σύστημα, ξεκίνησαν την προσπάθεια να ιδρύσουν δημόσια σχολεία και, αφού δήμευσαν την εκκλησιαστική περιουσία των Λατίνων και διέθεσαν τα εισοδήματά της για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης, ίδρυσαν δημόσια εθνική βιβλιοθήκη και τυπογραφείο³⁸. Αυτήν την περίοδο, η εκπαίδευση αποχαρακτηρίστηκε από την έως τότε πρακτική να θεωρείται αντικείμενο ιδιωτικών συμβάσεων μεταξύ διδασκάλων και γονέων³⁹.

Κατά τη διάρκεια της Επτανήσου Πολιτείας, αξιόλογες είναι οι απόπειρες του Καποδίστρια, ως επιθεωρητή Εκπαίδευσης, το 1804, να εγκριθεί από τη Γερουσία θέσπισμα με το οποίο ιδρύονταν σαράντα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης στα Επτάνησα⁴⁰. Η ίδρυση της σχολής Τενέδου, μετά τον προσωπικό αγώνα του Καποδίστρια, στάθηκε σταθμός στη αναγέννηση της Επτανήσου Πολιτείας⁴¹. Αυτήν την περίοδο, υπάρχουν οι καλές προθέσεις για ίδρυση σχολείων, δεν υπάρχουν όμως πληροφορίες αν τελικά λειτούργησαν⁴². Τις ίδιες καλές προθέσεις θα συναντήσουμε και κατά την 2^η περίοδο των Γάλλων (1807-1814), οι οποίες παρέμειναν στο επίπεδο του σχεδιασμού⁴³. Με τη λήξη της περιόδου αυτής «το πρόβλημα της δημόσιας εκπαίδευσης δεν είχε ακόμα λυθεί. Παρ' όλους τους σχεδιασμούς ... τα τελικά αποτελέσματα ήταν μικρά»⁴⁴.

Σταδιακά, οι ευγενείς οικογένειες των Ιονίων άρχισαν να μιλούν πάλι την εθνική γλώσσα του λαού, οι διοικητικές πράξεις και τα επίσημα έγγραφα γράφονταν στην

³⁵ Νικοκάβουρα Αγ., *Ο Ανδρέας Μουστοζύδης και η Παιδεία*, χ.ε., Κέρκυρα 1965, σ. 15.

³⁶ Σβορώνος Ν., *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σ. 394. Οι περισσότεροι απ' αυτούς είναι ιερείς αμαθείς και διδάσκουν και ιδιωτικά για να ενισχύσουν το εισόδημά τους.

³⁷ Θεοτόκης Εμμανουήλ, *Η Κέρκυρα στις λεπτομέρειές της (αρχές 19^{ου} αιώνα)*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2004, σ. 96.

³⁸ Κούκκου Ελ., *Ιστορία των Επτανήσων*, ό.π., σ. 50-51.

³⁹ Κουρκουμέλης Νίκος, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας (1816-1864)*, Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, Αθήνα 2002, σ. 55.

⁴⁰ Κούκκου Ελένη, *Ο Καποδίστριας και η παιδεία 1803-1822*, χ.ε., Αθήνα 1958, σ. 7.

⁴¹ Κούκκου Ελένη, *Ιωάννης Καποδίστριας. Ο άνθρωπος – ο διπλωμάτης 1800-1828*, χ.ε., Αθήνα 2000, σ. 22-24.

⁴² Κουρκουμέλης Νίκος, ό.π., σ. 67.

⁴³ Ό.π., σ. 77-78.

⁴⁴ Ό.π., σ. 90.

ελληνική και κατά συνέπεια καλλιεργήθηκαν πιο συστηματικά τα πατριωτικά αισθήματα των κατοίκων του επτανησιακού χώρου⁴⁵.

Κατά τη διάρκεια της Αγγλικής Προστασίας, υπάρχει κάποια βελτίωση, κάτω από τις πιέσεις κυρίως των αστών. Έτσι, το 1820 δεν υπάρχει χωριό άξιο λόγου που να μην έχει δάσκαλο⁴⁶. Το 1824, ιδρύθηκε στην Κέρκυρα η Ιόνιος Ακαδημία, το πρώτο ουσιαστικά ελληνικό πανεπιστήμιο, το οποίο λειτούργησε επί σαράντα περίπου χρόνια, συμβάλλοντας σημαντικά στη διάδοση του πνεύματος του Διαφωτισμού και στην αναβίωση των παιδευτικών αξιών της ελληνικής αρχαιότητας. Η γλώσσα μάλιστα των παραδόσεων στην Ιόνιο Ακαδημία, ήταν η ελληνική⁴⁷.

Αυτό όμως δεν αρκούσε για να λύσει το πρόβλημα της έλλειψης μόρφωσης του λαού, που την ανάγκη του για έκφραση την διοχέτευε (κυρίως στην ύπαιθρο), στη λαϊκή δημιουργία. Αυτός ο πολιτισμός, αντιπροσωπεύεται από την πιο άμεση και έγκυρη έκφρασή του, το δημοτικό τραγούδι, αδιάρρηκτα συνδεδεμένο με τη μουσική και το χορό. Ως λογοτεχνική δημιουργία ξεχωρίζει μέσα στο σύνολο των μνημείων του προφορικού λόγου (παραδόσεις - θρύλοι - παραμύθια - παροιμίες) με τον ιδιαίτερα πολυσύνθετο χαρακτήρα του, οι δε επιβιώσεις σε κλίμακες, ρυθμούς και χορούς, αποδεικνύουν την επιμονή με την οποία ο ελληνικός λαός διατήρησε στο πέρασμα των αιώνων τη γλώσσα, τα έθιμα και τις δοξασίες του⁴⁸. Το νεότερο δημοτικό τραγούδι αναπτύσσεται από τον 9^ο αι. περίπου με τα ακριτικά τραγούδια και η εποχή της ακμής του, είναι τα χρόνια της τουρκοκρατίας⁴⁹ για τον στεριανό ελλαδικό χώρο και η ενετοκρατία στον αντίστοιχο επτανησιακό. Ο δημιουργός του δημοτικού τραγουδιού, είναι πάντα ένας απλός άνθρωπος του λαού, ανίδεος από έντεχνη ποίηση και λογοτεχνία, που δεν διαφέρει από τους πολλούς παρά μονάχα ως προς την ικανότητα μια ισχυρή ψυχική του δόνηση να την μετουσιώνει σε καλλιτεχνική σύνθεση, δηλ. ποίημα και μέλος μαζί. Από τεχνοτροπική άποψη, το δημοτικό τραγούδι, στηρίζεται σε μια σειρά από κοινούς τόπους, των οποίων η χρήση είναι σχεδόν υποχρεωτική, όπως είναι τα τυπικά μοτίβα, οι τυποποιημένοι στίχοι, οι τύποι αφηγηματικής διάρθρωσης, η στιχουργία και η μουσική. Αυτοί οι κοινοί τόποι έχουν δημιουργήσει ένα μεγάλο πλούτο εκφραστικών μέσων και αποτελούν την αποκρυστάλλωση μιας μακράς πορείας προφορικής παράδοσης. Σύμφωνα με τις ταξινομήσεις που προτάθηκαν κατά καιρούς από τους Νικόλαο

⁴⁵ Κούκκου Ελ., *Ιστορία των Επτανήσων ό.π.*, σ. 51.

⁴⁶ Θεοτόκης Σπυρίδων Μ., «Περί εκπαιδεύσεως εν Επτανήσω (1453-1864). Ιστορική μελέτη», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 5^{ος} τόμ., Κέρκυρα 1956, σ. 93 και 134. Το 1840 υπάρχουν 40 σχολεία στην Κέρκυρα, 40 στην Κεφαλονιά, 28 στη Ζάκυνθο, 19 στη Λευκάδα, 10 στην Ιθάκη, 8 στα Κύθηρα, 6 στους Παξούς

⁴⁷ Γαραντούδης Ε., *ό.π.*, σ. 34-35.

⁴⁸ Αμαργιανάκης Γ., *Δημοτική (Ελληνική) Μουσική*, εκδ. Εκδοτικής Αθηνών, τομ. 30^{ος}. Αθήνα 1999, σ. 100-104

⁴⁹ Βάρναλης Κώστας, *Αισθητικά – Κριτικά*, 2^{ος} τόμ., εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1984, σ. 143-146, «Στα τετρακόσια χρόνια της τούρκικης σκλαβιάς και στ' άλλα πολύ περισσότερα της βυζαντινής σκλαβιάς του Ιερού Παλατιού, των φεουδαρχών και των καλογήρων ο Λαός αφημένος στη μοίρα του έφκινε ο ίδιος την ποίησή του και την Τέχνη του - υποδείγματα αρμονίας περιεχόμενου και μορφής, νοήματος και έκφρασης, ώστε οι μεγαλύτεροι κ' εθνικότεροι ποιητάδες ν' αρχίζουνε τα πρώτα τους βήματα από τη μίμηση του δημοτικού τραγουδιού (Βηλαράς, Σολωμός, Παλαμάς)».

Πολίτη⁵⁰, Στίλπωνα Κυριακίδη⁵¹, Δημήτριο Λουκάτο⁵² κ.ά., διακρίνουμε οκτώ κατηγορίες δημοτικών τραγουδιών: επικά (ακριτικά, ιστορικά και κλέφτικα), λυρικά (παραλογές και τραγούδια της αγάπης), οικογενειακά (τραγούδια του τραπεζιού, γαμήλια, μοιρολόγια και τα τραγούδια του 'Κάτω Κόσμου', και της ξενιτιάς), λατρευτικά, εποχικά, κοινωνικά, γνωμικά και παιδικά.

Τα περισσότερα απ' αυτά τα είδη τραγουδιού, απαντώνται και στα Επτάνησα. Η ιδιομορφία του χώρου, συνίσταται στις επιδράσεις που δέχτηκε από το τραγούδι του στεριανού ελλαδικού χώρου και ο τρόπος της πρόσληψής του. Αυτό οφείλεται στην ιδιαίτερη ιστορική πορεία αυτού του χώρου, με ταυτόχρονες πολιτισμικές προσλαμβάνουσες από Ανατολή και Δύση. Η Ιστορία των Επτανήσων είναι πλούσια σε γεγονότα, που καθόρισαν την μοναδική φυσιογνωμία τους, ερήμην συνήθως του λαού των νησιών και σε άμεση συνάρτηση με τους κατακτητές τους, οι οποίοι προσάρμοζαν την πολιτική επίλυσης των προβλημάτων, ανάλογα με τα συμφέροντά τους. Υπ' αυτό το πρίσμα, η αλήθεια είναι πως, μετά την κατάληψη των Επτανήσων, η Βενετική Δημοκρατία βρέθηκε μπροστά σε πολύπλοκα και δυσεπίλυτα προβλήματα. Έπρεπε να οργανωθεί σχεδόν από το μηδέν το διοικητικό σύστημα των νησιών σε όλους τους τομείς του κρατικού μηχανισμού. Πρώτη φροντίδα της βενετικής διακυβέρνησης υπήρξε ο εποικισμός των νησιών, τα οποία είχαν ερημωθεί από τις τουρκικές και τις πειρατικές επιδρομές, αλλά και από επιδημίες. Με παροχές πολλών προνομίων υπήρξε αύξηση του πληθυσμού των νησιών, που οφείλεται πρώτιστα στη συρροή προσφύγων από την Πελοπόννησο (κυρίως από τη Μάνη), τη Στερεά Ελλάδα, την Κρήτη και την Κύπρο⁵³. Πολλοί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στο νησί με την άλωση της Κωνσταντινούπολης⁵⁴, αλλά και πολλοί κάτοικοι προερχόμενοι από τη Δύση. Όλοι οι παραπάνω, εκτός από τα ήθη και τα έθιμα τους, έφεραν μαζί και τα τραγούδια τους⁵⁵. Εκτός αυτού τον προσφύγων, άλλος τρόπος διάδοσης δημοτικών τραγουδιών στο Ιόνιο, σχετίζεται με τη δράση των ίδιων των Επτανησιών, οι οποίοι, είτε ταξιδεύοντας για εμπορικούς λόγους⁵⁶ (παρά τις απαγορεύσεις των Άγγλων, ώστε να μην ενισχυθεί ο απελευθερωτικός αγώνας κατά

---

⁵⁰ Πολίτης Νικόλαος Γ., *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, εκδ. Τζεβελέκου, Αθήνα 1982.

⁵¹ Κυριακίδης Στίλπων Π., *Το δημοτικό τραγούδι. Συναγωγή μελετών*, εκδοτική φροντίδα Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1990.

⁵² Λουκάτος Δημήτριος Σ., *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992, σ. 94.

⁵³ Κούκκου Ελ., *ό.π.*, σ. 15.

⁵⁴ Τζώρα Αλεξάνδρα, *Το κερκυραϊκό δημοτικό τραγούδι. Πηγές και επιδράσεις. Συγκριτική μελέτη*, εκδ. Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1986, σ. 9.

⁵⁵ Πακτίτης Νίκος Α., *Κερκυραϊκά δημοτικά τραγούδια*, Ιστοριολαογραφική Εταιρεία Κέρκυρας, Αθήνα 1989, σ. 11-12.

⁵⁶ Ανωγιάτης-Πελέ Δ. «Σχέσεις επτανησιακού και ηπειρωτικού χώρου κατά το 1808, μέσα από γαλλικές στρατιωτικές εκθέσεις» στα *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου, Τόμος Ι, Ιστορία ως το 1809*, Αργοστόλι 1989, σ. 374-378. Τα Επτάνησα ήταν αναγκασμένα να διατηρούν σχέσεις και συναλλαγές με τον απέναντι τους χώρο για την εξασφάλιση της διατροφής τους. Υπήρχε άμεση εξάρτηση των Επτανήσων από τον ηπειρωτικό χώρο, αφού, το μεγάλο πρόβλημα για κάθε νησί, που δεν επιλύθηκε ποτέ ή που επιλύθηκε ανεπαρκώς, ήταν η οικονομική του αυτάρκεια.

των Τούρκων⁵⁷), είτε ως πληρώματα στα βενετσιάνικα σκάφη είτε πολεμώντας ως στρατιώτες για την Βενετία, επικοινωνούσαν με τους άλλους Έλληνες κι' έφερναν ως το νησί τους τ' ακριτικά τραγούδια, τις παραλογές και κάθε είδος δημοτικού τραγουδιού⁵⁸.

Το σοβαρότερο όμως γεγονός το οποίο είχε σημαντικότερες συνέπειες στα Επτάνησα, ήταν τα πολεμικά γεγονότα. Καίρια θέση κατέχει η κατάληψη της Κρήτης το 1669 από τους Οθωμανούς. Μετά την πτώση της τελευταίας, ένα μεγάλο κύμα από Κρήτες πρόσφυγες (κυρίως από την τάξη των ευγενών και των προκρίτων) εγκατέλειψαν τον τόπο τους με τελικό προορισμό τη Ζάκυνθο, την Ιθάκη και την Κέρκυρα. Έφεραν μαζί τους την παράδοση της λογοτεχνίας τους, τα χειρόγραφα των ποιητικών έργων, αλλά και την προφορική παράδοση του Θέατρου που είχε ακμάσει στο νησί τους⁵⁹. Έτσι, όλη η παράδοση της κρητικής λογοτεχνίας⁶⁰ μεταφυτεύτηκε στα Επτάνησα. Νέες ιδέες (κατ' εξοχήν ιταλικές, αναγεννησιακές⁶¹), νέα ρεύματα μακρόχρονης παράδοσης, νέες πνευματικές και καλλιτεχνικές αξίες, επέδρασαν σημαντικά στην κοινωνική, στην οικονομική δομή και γενικά στην πνευματική εξέλιξη των Επτανήσων. Κατά τον 17^ο αιώνα καλλιτέχνες, αγιογράφοι, ζωγράφοι, ξυλογλύπτες από την Κρήτη συνέβαλαν στην ανάπτυξη της επτανησιακής τέχνης στα νησιά του Ιονίου. Εξίσου αξιόλογη ήταν η κρητική επίδραση και στη διαμόρφωση του επτανησιακού θεάτρου. Η παρουσία των προσφύγων ήταν έντονη σε όλους τους τομείς της πολιτικής, της κοινωνικής, της οικονομικής και της πολιτιστικής ζωής στα νησιά του Ιονίου. Αμέσως μετά την εγκατάστασή τους οι πρόσφυγες από την Κρήτη επεδίωξαν να αναλάβουν ενεργό θέση στην κοινωνική και στη διοικητική δομή που υπήρχε στα Επτάνησα, όντας γνώστες του κοινωνικού και διοικητικού συστήματος των Επτανήσων το οποίο ήταν ίδιο με αυτό που ίσχυε και στην Κρήτη, αφού και αυτή επί πέντε περίπου αιώνες αποτελούσε βενετική κτήση (1204-1669). Τα νησιά του Ιονίου, δεν δέχτηκαν παθητικά την κρητική επίδραση⁶². Αφού αφομοίωσαν την κρητική παράδοση, με την πάροδο του χρόνου αποτίναξαν την κηδεμονία της και η δημιουργία πέρασε πια στα χέρια των Επτανησίων⁶³. Στη συνέχεια, η διαρκής επαφή με ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης, και κυρίως με την Ιταλία, συνέβαλε στη μεταφύτευση νέων πνευματικών και καλλιτεχνικών προτύπων, τα οποία τους

⁵⁷ Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τομ. Α', εκδ. Πατάκη, 10^η έκδ., Αθήνα 2011, σ. 91.

⁵⁸ Τζώρα Αλ., *ό.π.*, σ. 7-9.

⁵⁹ Τερζάκης Άγγελος, εισαγωγή στο *Ο βασιλικός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1981, σ. ι'

⁶⁰ Πολίτης Λίνος, *ό.π.*, σ. 65. Στην Κρήτη, κατά το διάστημα 1571 ως το 1669, θα ολοκληρωθεί και θα φτάσει στην κορύφωσή της, η λογοτεχνική ακμή και ταυτόχρονα η κορύφωση της λογοτεχνίας της Αναγέννησης στην Ελλάδα. Το κύριο χαρακτηριστικό της, είναι ότι τα περισσότερα έργα τα οποία δημιουργήθηκαν εκείνη την περίοδο, ήταν θεατρικά. Αυτό σημαίνει ότι είχαν δημιουργηθεί τέτοιες κοινωνικές συνθήκες που ευνοούν ένα κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο προϋποθέτει την ύπαρξη κοινού. Στις ίδιες διαπιστώσεις κατέληξε και ο Δημαράς (βλ. Δημαράς Θ.Κ., *ό.π.*, σ. 68.)

⁶¹ Βουτιερίδης Ηλίας Π., *Η ξένη επίδραση στη νεοελληνική λογοτεχνία*, Σειρά μελετών στη νεοελληνική λογοτεχνία αριθμ. 2, Εκδοτικός οίκος Μιχαήλ Σ. Ζηκάκη, Εν Αθήναις 1930, σ. 10-12.

⁶² Κούκκου Ελ., *ό.π.*, σ. 17-18.

⁶³ Πολίτης Λίνος, *ό.π.*, σ. 84-85.

βοήθησαν να δημιουργήσουν το δικό τους επτανησιακό πολιτισμό, με πολλές τοπικές ιδιομορφίες⁶⁴. Η πιο χαρακτηριστική είναι η χρήση της δημοτικής γλώσσας. Στα Επτάνησα ο αρχαϊσμός δεν βρήκε φανατικούς υποστηρικτές και ο φαναριώτικος λογιωτατισμός δεν μπόρεσε να επικρατήσει⁶⁵. Σ' αυτό το χώρο η διγλωσσία (ελληνικά - ιταλικά) αποτελούσε γλωσσικό καθεστώς ήδη από την εποχή της ενετοκρατίας και διατηρήθηκε στα χρόνια της Αγγλικής Προστασίας. Έτσι, δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις για να αναπτυχθεί σύγκρουση ανάμεσα στη λόγια ελληνική και στη δημοτική γλώσσα. Η τελευταία, ήταν εδραιωμένη στη συνείδηση των Επτανήσιων, ανεξαρτήτως μορφωτικού επιπέδου και κοινωνικής προέλευσης, ως η επικρατούσα κοινή νεοελληνική γλώσσα. Ελληνικότεατη στις ρίζες της, είχε προτεραιότητα στη χρήση της και από τους λόγιους⁶⁶.

Στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα των πόλεων και στην ύπαιθρο διατηρήθηκε αλώβητη η λαϊκή γλώσσα, η οποία λειτουργούσε και ως έκφραση του εθνικού φρονήματος. Τα δημοτικά τραγούδια του Ιονίου, αποτελούν την κατεξοχήν έκφραση της κοινωνίας της υπαίθρου, αγκαλιάζουν όλο σχεδόν τον κύκλο των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών και αποτελούν έναν από τους πιο σημαντικούς παράγοντες οι οποίοι συνέβαλαν στη διατήρηση και διαφύλαξη της ελληνικής γλώσσας στα Επτάνησα, που από τον 13^ο αιώνα και μετά γνώρισαν αλλεπάλληλες κατοχές⁶⁷. Μέσα από τις υπάρχουσες συλλογές, παρατηρείται ότι τα δημοτικά τραγούδια της Επτανήσου, είναι κατά το πλείστον κοινά με αυτά της νησιωτικής κυρίως Ελλάδας. Λίγα απ' αυτά φαίνονται να έχουν εισαχθεί από την ηπειρωτική Ελλάδα, παρά την γεωγραφική θέση της Πελοποννήσου, της Ακαρνανίας και κυρίως της Ηπείρου και τις πολυποίκιλες σχέσεις που απέρρεαν από την γειτνίαση μ' αυτές τις περιοχές⁶⁸. Τα δημοτικά τραγούδια τα οποία κυρίως χρησιμοποιούνται, είναι παραλογές, ερωτικά και σατιρικά του νησιώτικου τύπου, τα οποία απαντώνται στη Κρήτη, τα Δωδεκάνησα και στις Κυκλάδες. Ειδικότερα στην Κέρκυρα και στους Παξούς απαντώνται και ακριτικά⁶⁹.

⁶⁴ Κούκκου Ελ., *ό.π.*, σ. 17-18.

⁶⁵ Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1973, σ. 635.

⁶⁶ Λουκάτος Σπύρος Δ., «Ο λαϊκός πολιτισμός και η επτανησιακή παραδοσιακή κοινωνία» στα *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου, Τόμος Ι, Ιστορία ως το 1809, Αργοστόλι 1989*, σ. 16-26.

⁶⁷ Τζώρα Αλ., *ό.π.* σ.

⁶⁸ Είναι πολύ σημαντική η εμπορική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε ανάμεσα στα Επτάνησα και τον ηπειρωτικό χώρο, από τον οποίο ανεφοδιάζονταν με είδη διατροφής, όπως δημητριακά και άλλα προϊόντα. Από τις εκθέσεις προκύπτει ότι, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε πολιτική ή στρατιωτική συμφωνία, και έξω από κάθε επίσημη κρατική επέμβαση, τα Επτάνησα ήταν αναγκασμένα να διατηρούν σχέσεις και συναλλαγές με τον απέναντι τους χώρο για την εξασφάλιση της διατροφής τους. Επίσης ήταν απαραίτητος και ο ανεφοδιασμός των νησιών με βιοτεχνικά προϊόντα ή προϊόντα που προορίζονταν για βιοτεχνική επεξεργασία και προέρχονταν από τις ηπειρωτικές αγορές. Επιπλέον επτανήσιοι καλλιεργητές εγκατέλειπαν τα νησιά τους και πήγαιναν να εργαστούν στην Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και την Πελοπόννησο για όλη την εποχή των αγροτικών εργασιών.

⁶⁹ Σπυριδάκης Γεώργιος, «Συνθετικά στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού εις την Επτάνησον» στο *Πρακτικά του Γ' Πανιόνιου Συνεδρίου 23-29 Σεπτεμβρίου 1965*, τόμ. 1ος, Αθήνα 1967, σ. 353-364.

Τα νησιά του Ιονίου, όπως ήδη αναφέρθηκε, δέχτηκαν πολλές φορές κύματα προσφύγων. Όλοι αυτοί οι νέοι κάτοικοι με το πέρασμα του χρόνου συμβίωσαν με τους γηγενείς πληθυσμούς, αφομοιώνοντας αμοιβαία πολιτιστικά στοιχεία. Το ίδιο συνέβη και με τα δημοτικά τραγούδια των νέων κατοίκων. Προσαρμόστηκαν στη νέα διάλεκτο υποδοχής τους, άλλαξαν τα ονόματα των ηρώων και των τόπων, χωρίς όμως τα ποιήματα να χάσουν την κεντρική τους ιδέα⁷⁰. Οι κύριες επιρροές εντοπίζονται στην Κρήτη. Αυτό αποδεικνύεται από την ομοιότητα των επτανησιακών παραλλαγών των τραγουδιών προς αντίστοιχα κρητικά⁷¹. Άλλο κοινό χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της σχέσης με την Κρήτη, είναι οι επτανησιακές ρίμες, οι οποίες σαν ποιητικό είδος βρίσκονται ως σήμερα σε χρήση (δίστιχα ή πολύστιχα τραγούδια με ομοιοκαταληξία ανά δύο στίχους)⁷².

Από την έρευνα⁷³ προκύπτει ότι η κύρια πηγή προέλευσης πολλών τραγουδιών, είναι η Κρήτη. Στις πολιτισμικές πηγές που τροφοδοτούν με δημοτικά τραγούδια τα Επτάνησα, ακολουθούν τα Δωδεκάνησα, οι Κυκλάδες, η Κύπρος, η Μικρά Ασία με τον Πόντο, η Ήπειρος, η Πελοπόννησος. Η ομοιοκαταληξία (την οποία έφεραν οι Γάλοι, οι Γενοβέζοι και κυρίως οι Βενετοί) πρωτοεμφανίστηκε κατά τον 14^ο αιώνα και σιγά-σιγά επιβλήθηκε σε όλα τα νησιωτικά τραγούδια⁷⁴ (κατά τον 15^ο το τοποθετεί ο Κ. Θεοτόκης⁷⁵). Εκτός από τη διασκευή και αφομοίωση εκείνων των δημοτικών τραγουδιών που ήρθαν από τα άλλα μέρη του Ελληνισμού, με το πέρασμα του χρόνου δημιουργήθηκαν και αυθεντικά επτανησιακά δημοτικά τραγούδια. Είναι τα περισσότερα τραγούδια της αγάπης, του γάμου, περιπαιχτικά και κάλαντα. Σ' αυτές τις τέσσερις κατηγορίες θα βρούμε ελάχιστα τραγούδια που είναι παρόμοια με άλλων περιοχών. Είναι τα περισσότερα δίστιχα ή τετράστιχα εκτός από τα κάλαντα και μερικά περιπαιχτικά, που είναι πολύστιχα. Σχετικά με τον τρόπο μουσικής ερμηνείας των τραγουδιών, τα κύρια όργανα που χρησιμοποιούνταν ήταν το βιολί, η κιθάρα και το μαντολίνο. Παλαιότερα χρησιμοποιούνταν και το λαούτο αντί του μαντολίνου. Η έρευνα της επτανησιακής δημοτικής ποίησης σε κάθε ένα από τα μεγάλα νησιά άγει στο συμπέρασμα ότι τα περισσότερα τραγούδια είναι κοινά και

⁷⁰ Πακτίτης Νίκος *ό.π.*, σ. 11-12.

⁷¹ ... κι ' η κόρη ρόδα μάζευε κι ' ανθούς εκορφολόγα
 ..Θέλεις τα μα, θέλεις τα ζα, θέλεις τα βελουδένια...
 Για να το μάθει η γειτονιά για να το μάθει η χώρα
 Που αδίκως με σκοτώσανε γι 'να ζευγάρι ρόδα.

Κέρκυρα

Μιαν κόρη ρόδα μάζωνε κι αθούς εκορφολόγα
 ... θέλεις τα μπα, θέλεις τα ζα, θέλεις τα βελουδένια
 ... για να το μάθη το χωριό, να το γεμίς 'η χώρα,
 Πως μ' αδικοσκοτώσετε για 'να ζευγάρι ρόδα.

Κρήτη

⁷² Σπυριδάκης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 353-364.

⁷³ Τζώρα Αλ., *ό.π.* σ. 9.

⁷⁴ Baud-Bony Samuel, *Δοκίμιο για το ελληνικό δημοτικό τραγούδι*, Σημείωμα του Φοίβου Ανωγειανάκη, 4^η έκδ., Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 2005, σ. 31.

⁷⁵ Ζηνιάτης Σπ. – Πυλαρινός Θεοδ., *Η ανέκδοτη αλληλογραφία Κωνσταντίνου Θεοτόκη και Στέφανου Ξανθουδίδη για τον Ερωτόκριτο*, εκδ. Βιβλιοθήκης Τράπεζας Αττικής, Αθήνα.

γνωστά, καθώς και οι χοροί τους, με εξαίρεση αυτά της Λευκάδας⁷⁶ (βλ. και Κοντομίχης⁷⁷). Τέλος, τα ακριτικά και οι παραλογές που τραγουδιούνται στα Επτάνησα, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα τραγούδια της Μ. Ασίας, του Πόντου, της Κύπρου και της Κρήτης, είναι μικρότερα σε έκταση⁷⁸.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, συμπεραίνεται ότι στα Επτάνησα συναντώνται όλα τα είδη του δημοτικού τραγουδιού που υπάρχουν και στην υπόλοιπη Ελλάδα, εκτός από ιστορικά και κλέφτικα⁷⁹. Η απουσία ιστορικών δημοτικών τραγουδιών, γεννά ερωτήματα, γιατί η ιστορία των Επτανήσων είναι ιδιαίτερος πολυκύμαντη και βρίθει από σημαντικά γεγονότα. Κατ' αναλογία, λοιπόν, και σε σχέση με την εξέλιξη του ιστορικού τραγουδιού του ελλαδικού χώρου, λογικό θα ήταν να έχουν δημιουργηθεί πολλά ιστορικά τραγούδια, όπως συνέβη και στην Κρήτη⁸⁰. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν σύντομα δείγματα δημοτικού τραγουδιού των Επτανήσων, ώστε να αναδειχτούν οι επιδράσεις που δέχτηκε ο χώρος του Ιόνιου⁸¹.

Από τα ακριτικά και τις παραλογές, το τραγούδι του 'Πορφύρη' (ακριτικό), είναι από τα πιο αντιπροσωπευτικά τραγούδια, στα οποία έχει αποτυπωθεί η 'φιλοσοφία ζωής' του λαού. Το εξεταζόμενο τραγούδι είναι ηρωικό. Αυτού του είδους τα τραγούδια αναλύονται σε δύο βασικά ποιητικά μοντέλα δράσης: στο πρώτο, κυριαρχεί η σχέση συνεργασίας ανάμεσα στον ήρωα, στην εξουσία, στο θείο και στην κοινότητα. Είναι ένα μοντέλο 'συντηρητικό'⁸². Στο δεύτερο μοντέλο, ανήκουν τα τραγούδια στα οποία κυριαρχεί η σύγκρουση του ήρωα με τους φορείς της εξουσίας και την κατεστημένη τάξη, όπως στου 'Πορφύρη'⁸³. Σ' αυτό το μοντέλο, ο

---

⁷⁶ Πακτίτης Νίκος, *ό.π.*, σ. 13-14, «... Της τελευταίας (της Λευκάδας) η δημοτική ποίηση - τραγούδι - μελωδία έχει επηρεαστεί πάρα πολύ από την απέναντι Στερεά Ελλάδα. Εκεί το βιολί συνοδεύουν το κλαρίνο, το λαούτο και το σαντούρι».

⁷⁷ Κοντομίχης Πανταζής, *Δημοτικά τραγούδια της Λευκάδας*, εκδ. Γρηγόρη, Λαογραφικά Λευκάδας, Αθήνα 1985.

⁷⁸ Πακτίτης Νίκος, *ό.π.*, σ. 17-19.

⁷⁹ Πακτίτης Ν., *ό.π.*, σ. 11, «Στην Κέρκυρα δεν έχουμε απ' όλα τα είδη του δημοτικού τραγουδιού. Ιστορικά και Κλέφτικα δεν υπάρχουν. Στο νησί δεν στέριωσε τούρκικη κατοχή κι έτσι δεν δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη κλέφτικου τραγουδιού. Ιστορικό τραγούδι όμως υπήρχαν οι ευκαιρίες να δημιουργηθεί, γιατί είχαμε αξιόλογα γεγονότα. Φαίνεται, όμως, ότι η ψυχοσύνθεση του Κερκυραϊκού λαού δεν τον άφηνε να τραγουδήσει δυσάρεστα γεγονότα (πολιορκίες, σφαγές, αιχμαλωσίες)».

⁸⁰ Κριάρης Αριστείδης, *Πλήρης συλλογή κρητικών δημοδών ασμάτων, ηρωϊκών, ιστορικών, πολεμικών [...]*, 2^η έκδ., εν Αθήναις, τύποις Α. Φραντζεσκάκη και Α. Καϊτατζή, 1920.

⁸¹ Η έννοια της λαϊκής παράδοσης δεν εκφράζει μια τυφλή και παθητική επανάληψη, αλλά μια αδιάκοπη κίνηση: αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει 'αρχέτυπο', ούτε φυσικά και τελειωτική μορφή. Μια κοινότητα ανθρώπων θα καταλήξει στη μορφή που ανταποκρίνεται όσο το δυνατόν καλύτερα στους κοινωνικούς, ιδεολογικούς και αισθητικούς κανόνες της κατά την δοσμένη χρονική περίοδο.

⁸² Καψωμένος Ερατοσθένης, *Δημοτικό τραγούδι. Μια διαφορετική προσέγγιση*, 3^η έκδ., εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2008, σ. 248-253. Στο πρώτο μοντέλο ανήκει μια σημαντική ομάδα δημοτικών τραγουδιών η οποία έχει ως θέμα την πάλη του ήρωα με ένα ανθρωποφάγο θερίο, που καταλήγει στη νίκη του ήρωα. Τα πιο αντιπροσωπευτικά είναι ο 'Διγενής και κάβουρας' και 'Του Αι Γιώργη που σκοτώνει το δράκοντα', τα οποία έχουν και τις περισσότερες παραλλαγές.

⁸³ Χαλατσάς Δημήτρης Χρ. (επιμ.), *Ληστρικά τραγούδια*, εκδ. Βιβλιοπωλείου Εστίας, Αθήνα 2000, σ. 192. Το συγκεκριμένο τραγούδι, 'χρησιμοποιήθηκε' ως ληστρικό, με την ονομασία 'Τον

βασιλιάς και η εξουσία απογυμνώνονται από το κύρος τους, συγχρόνως δε, ο ήρωας ανατρέπει την κατεστημένη τάξη και γελοιοποιεί τους εκπροσώπους της. Θεωρείται ως ένα μοντέλο ‘στασιαστικό’⁸⁴. Παραλλαγές του τραγουδιού του «Πορφύρη» συναντώνται στην Κρήτη⁸⁵ (όπου ο ήρωας αντιδρά φυσιολογικά και τους σκοτώνει όλους⁸⁶), Μύκονο, Τραπεζούντα, Χίο, Δωδεκάνησο κ.α. Η παραλλαγή του Σκριπερού Κέρκυρας που ονομάζεται ‘Του Προφήτη και του Τσαμαϊδού’ (από παραφθορά της λέξης *Πορφύρη*, τον αποκαλούν *Προφήτη*) αποτελείται από μόνο 19 στίχους και διαφέρει στην πλοκή της από τις άλλες. Σύμφωνα με την ανάλυση των δύο παραπάνω ποιητικών μοντέλων δράσης, στα Επτάνησα (και ειδικότερα στην Κέρκυρα) φαίνεται να επικράτησε ένα τρίτο ποιητικό μοντέλο, το οποίο είναι ανεξάρτητο από τα δύο προαναφερθέντα. Από τη σύγκριση του τραγουδιού του ελλαδικού χώρου με τα αντίστοιχα επτανησιακά, γίνεται φανερό ότι οι διαφοροποιήσεις απηχούσαν τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας. Στο τραγούδι ‘Του Προφήτη και του Τσαμαϊδού’⁸⁷ από το Σκριπερό Κέρκυρας, η εξέλιξη του τραγουδιού είναι τελείως διαφορετική από τις αντίστοιχες ελλαδικές παραλλαγές. Ο Προφήτης, βρίσκεται στην αντίπερα όχθη. Η ιδεολογική του θέση εκφράζει ένα ‘πρωτόγονο’ ανθρωποκεντρικό φυσικό δίκαιο. Η αντίληψή του έχει ως επίκεντρο τον άνθρωπο, που πάνω απ’ όλα υπολογίζει την ελευθερία του και ορίζει μόνος του τη μοίρα του. Στη σύγκρουση της εξουσίας με τον Προφήτη, σ’ όλες τις παραλλαγές (Κρήτης, Μυκόνου, Τραπεζούντας, Καπαδοκίας, Χίου, Δωδεκανήσων, Κεφαλονιάς κλπ) νικάει πάντα ο Προφήτης. Στην Κέρκυρα, όμως, συλλαμβάνεται και εκτελείται, λόγω της ανθρωποκεντρικής αντίληψης που πρεσβεύει, η οποία τον θέτει στο περιθώριο ως επικίνδυνο για την υφιστάμενη κοινωνική τάξη και τελικά, εξουδετερώνεται και βιολογικά. Διαφοροποίηση παρατηρείται στην Κεφαλονιά, όπου ο Προφήτης, ονομαζόμενος όμως Κωνσταντάς, επαναστατεί και σκοτώνει όλους τους εχθρούς που τον έχουν

Κάγκαλο τον πιάσανε’ για γεγονότα τα οποία διαδραματίστηκαν γύρω στα 1865 στη Ρούμελη, με ήρωα τον ομώνυμο ληστή.

⁸⁴ Η ιστορική και φιλολογική έρευνα τοποθετεί τη σύνθεση αυτών των τραγουδιών κατά την περίοδο της μεγάλης ακμής της βυζαντινής αυτοκρατορίας (9^{ος}-11^{ος} αι.) στην Μικρασιατική κυρίως περιοχή. Κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της συγκεκριμένης περιοχής, ήταν τα εχθρικά αισθήματα του λαού κατά της πρωτεύουσας, από τα οποία προέκυψαν πολλές βίαιες εξεγέρσεις καθοδηγούμενες από την περιφερειακή φεουδαρχική αριστοκρατία, που διαδραμάτιζε τότε τον ιστορικό της ρόλο, συσπειρώνοντας το λαϊκό στοιχείο, στην προσπάθειά της να απεξαρτηθεί οριστικά από την κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης. Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από: α. Ostrogorsky Georg, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, 3^{ος} τόμ., Ιστορικές εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, Αθήνα 1995, 2^{ος} τόμ., Κεφ. 5^ο. β. Vasiliev A.A., *Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας 324-1453*, εκδ. Μπεργάδη, Αθήνα χ.χ., 1^{ος} τόμ., Κεφ., 6^ο & 7^ο. γ. Λουγγής Τηλέμαχος Κ., *Επισκόπηση βυζαντινής ιστορίας (324-1204)*, 2^η έκδ., εκδ., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998, Κεφ. 11^ο & 12^ο. δ. Γλύκατζη-Αρβελέρ Ελένη, *Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 1992, Κεφ. 4^ο & 7^ο.

⁸⁵ Jeannarakis Anton, *Άσματα κρητικά μετά διστίχων και παροιμιών*, Leipzig F.A. Broukhaus, 1876, σ. 142-143.

⁸⁶ Κριάρης Αριστείδης, *Πλήρης συλλογή κρητικών δημοδών ασμάτων, ηρωϊκών, ιστορικών, πολεμικών [...]*, 2^η έκδ., εν Αθήναις, τύποις Α. Φραντζεσκάκη και Α. Καϊτατζή, 1920, σ. 233.

⁸⁷ Μαρτζούκος Γιάννης Κ., *Κερκυραϊκά τραγούδια*, εκδ. Η Εστία, Αθήνα 1959, σ. 19.

συλλάβει και η εξουσία διακωμωδείται⁸⁸. Στο τραγούδι αυτό⁸⁹, πολλά δομικά στοιχεία, οδηγούν τους συγγραφείς στο συμπέρασμα ότι το τραγούδι πήρε την τελική του μορφή κατά τα τέλη του 18^{ου}-αρχές 19^{ου} αιώνα. Κατά την άποψή μας, στο συγκεκριμένο τραγούδι αποτυπώνονται έμμεσα και ίσως για πρώτη φορά, τα πρώτα σκιρτήματα του κεφαλονίτικου λαού κατά της εξουσίας. Κλείνοντας την ανάλυση του Προφήτη, καταλήγουμε στο συμπέρασμα, πως στο κερκυραϊκό μοντέλο, ο ήρωας, μη αποδεχόμενος τη δεδομένη κοινωνική τάξη, εξουδετερώνεται και κοινωνικά και βιολογικά.

Ένα μοντέλο το οποίο θα ξανασυναντήσουμε στο τραγούδι 'Της Ελενιάς που σκότωσε το βασιλιά'. Σ' αυτό το τραγούδι, ένας βασιλιάς αγάπησε μία κόρη. Επειδή αυτή δεν ανταποκρινόταν στον έρωτά του, αυτός απέκλεισε όλη την περιοχή της με σκοπό, ή την αποδοχή της πρότασής του ή τον αφανισμό της χώρας. Η κόρη υποκρίνεται ότι υποκύπτει και δέχεται να του προσφερθεί ερωτικά, οικειοθελώς και με τις ευλογίες των γονιών της. Μετά την ερωτική τους συνεύρεση, του κόβει το κεφάλι. Το πλέον λογικό επακόλουθο θα ήταν η κοπέλα να δοξαστεί ως απελευθερώτρια από τους κατοίκους της περιοχής και - κυρίως - από τους γονείς της, όπως συμβαίνει στις παραλλαγές του ελλαδικού χώρου. Στα Επτάνησα, όμως, αντιμετωπίζεται διαφορετικά. Στην Κέρκυρα υπάρχουν τουλάχιστον πέντε παραλλαγές, σχεδόν ίδιες μεταξύ τους. Χαρακτηριστικοί οι στίχοι «κι' εφέρθηκε στο Βασιληά σα σκύλα λυσσιασμένη», «τώρα μας εχάλασες τη βγενική μας χώρα⁹⁰», «Πολύ κακό που έκαμες σ' αυτόνε τον αφέντη»⁹¹, « Πολύ κακό που έκαμες σ' αυτό το παλληκάρι/που έλαμπε απ' αντρεία, σαν ήλιος σα φεγγάρι»⁹². Είναι εντυπωσιακό το μένος του λαϊκού ποιητή (ή καλλίτερα, του λαού-ποιητή) απέναντι στη συγκεκριμένη ενέργεια της ηρωίδας, που θα περίμενε κανείς να αντιμετωπιστεί ακριβώς ως ηρωίδα. Αντ' αυτού, εισπράττει κατάρεις, λοιδορίες και διωγμό, επειδή έκανε το 'σφάλμα' να σκοτώσει ένα βασιλιά κατακτητή της πατρίδας της. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η όλη συμπεριφορά των γονιών της, οι οποίοι πιστεύοντας πως η Ελενιώ έχει πρόθεση μόνο να 'δοθεί' στο βασιλιά, ώστε να λυθεί η πολιορκία, επί τρεις μέρες την βοηθούν να στολιστεί κατάλληλα για την 'περίσταση' και στο τέλος την ξεπροβοδούν με ευχές: «...- Σύρε Λένη μου στο καλό και στην καλή την ώρα/ και να γιομίσει η στράτα σου τριαντάφυλλα και ρόδα»⁹³. Προφανώς η Λενιώ, κατά τους γονείς της (που εκπροσωπούν την κοινή γνώμη), είχε υποχρέωση να 'δοθεί' στο βασιλιά, και να επιστρέψει σπίτι της έχοντας 'λύσει' το πρόβλημα, αλλά η Ελενιώ με το φόνο του βασιλιά, «τους χάλασε την βγενική τους χώρα». Δεν της αναγνωρίζει κανείς το δικαίωμα να σκοτώσει για οποιονδήποτε λόγο ένα βασιλιά, έστω και πολιορκητή,

⁸⁸ Στο δρόμο, οι στρατιώτες παρακαλούσαν το Θεό να κοιμάται ο Κωσταντάς, ώστε να μην αντισταθεί, ο δε Τσαμαϊδός για να τον συλλάβει, ήθελε μαζί του ολόκληρο στρατό (4.000 στρατιώτες).

⁸⁹ Μπάλλας Σπ. Γεράσιμος – Λάσκαρη-Μπάλλα Νίκη, *Λαογραφικά Κεφαλονιάς, Δημοτικά τραγούδια. Ακριτικά - Παραλογές - Της αγάπης* [...], τόμ. Β', προλογίζουν Μ.Γ. Μερακλής – Γ.Ν. Μοσχόπουλος, εκδ. Εταιρεία Κεφαλληνιακών Σπουδών, Αργοστόλι 2007, σ. 43-47.

⁹⁰ Μαρτζούκος Γ., *ό.π.*, σ. 27.

⁹¹ Πακτίτης Ν., *ό.π.*, σ. 29.

⁹² Πακτίτης Ν., *ό.π.*, σ. 30.

⁹³ Μαρτζούκος Γ., *ό.π.*, 27.

απαιτητικό και καταπιεστικό. Και σ' αυτό το τραγούδι, λοιπόν, αποτυπώνεται μία αντίληψη ζωής, ίδιας με αυτήν που αναφέρθηκε στον Προφήτη: όταν υπάρχει κάποιο πρόβλημα, η κοινότητα απαιτεί κάποιος εθελοντής να θυσιαστεί, αρκεί να υπάρχει «ησυχία, τάξη και ασφάλεια». Ο εθελοντής έχει υποχρέωση να κινηθεί αυστηρά και μόνο μέσα στα όρια της 'κοσμιότητας' και μετά το πέρας της αποστολής του να αποσυρθεί διακριτικά.

Την ίδια αντίληψη ζωής με τα προηγούμενα, συναντάμε και στο παρακάτω χαρακτηριστικό παράδειγμα από Κερκυραϊκή παραλλαγή: «Στην παραλλαγή του 'Της Άρτας το γιοφύρι' από την Κέρκυρα, η γυναίκα του πρωτομάστορα σαν ηρωίδα αρχαίου δράματος, βαδίζει προς τη θυσία γνωρίζοντάς το από πριν:

14. Βαστάχτε μου τον Κώστα μου, βαστάχτε το παιδί μου

15. τι εμένα με στοιχίσανε στις Άρτας το γιοφύρι.

Τα παραπάνω θεματικά στοιχεία κι ορισμένα άλλα ποιητικά, την κάνουν να διαφέρει από τις άλλες αρκετά, και να είναι μια από τις ωραιότερες παραλλαγές⁹⁴. Στο συγκεκριμένο τραγούδι, υπάρχουν ακόμη τέσσερις παραλλαγές από την Ακαδημία Αθηνών (σ. 320-323), τρεις από τον Μανούσο (σ. 5-21) και από μία στους Πολίτη (σ. 142-144), Ζαμπέλιο (σ. 757), Λύντεκε (σ. 181-189), Μαρτζούκο (σ. 85-86), μία κρητική⁹⁵ κ.ά. Σε όλες αυτές, η γυναίκα του αρχιμάστορα δεν ξέρει τίποτα για την τύχη που της επιφυλάσσεται και πηγαίνει στο γεφύρι να συναντήσει τον άντρα της που την κάλεσε, εντελώς ανυποψίαστη. Μόνο η παραλλαγή που αναφέρει ο Πακτίτης⁹⁶ διαφέρει σημαντικά. Σύμφωνα με όσα έχουν αναπτυχθεί ως τώρα, παρατηρείται και πάλι μία 'διολίσθηση' της ελεύθερης βούλησης του ανθρώπου προς την υποταγή στη μοίρα του, και συγκεκριμένα προς ένα αόριστο στόχο, 'το γενικό καλό'. Και ο πρωτομάστορας και η γυναίκα του, με χαρακτηριστική ευκολία, αποδέχονται αυτό το πεπρωμένο. Καμία προσπάθεια αντίδρασης και από τους δύο. Όλα μέσα στο τραγούδι φαντάζουν καλορυθμισμένα από κάποιον εξωτερικό παράγοντα. Για άλλη μια φορά συναντάμε ένα θύμα. Τα ηθικοπλαστικά συμπεράσματα που συνάγονται από το τραγούδι είναι πως, όταν υπάρχει ένα κοινωνικό πρόβλημα, η κοινότητα πρέπει να το λύσει, όχι όμως με κάποια συλλογική δράση, αλλά με τη θυσία ενός. Ο εθελοντής - εντολοδόχος της κοινότητας οφείλει να υπακούει τυφλά στις εντολές της με οποιοδήποτε προσωπικό τίμημα, έχοντας εμπεδώσει ότι δεν υπάρχει ως άνθρωπος με βούληση, αλλά ως εκτελεστικό όργανο της κοινότητας. Άλλοι αποφασίζουν γι' αυτόν.

Το τραγούδι 'Η Λιογέννητη', το οποίο ο Μαρτζούκος το αναγράφει ως 'Το τραγούδι του Γκατζιανέλη'⁹⁷, είναι ένα τραγούδι με ειδική βαρύτητα, όχι μόνο για την καλλιτεχνική του αρτιότητα⁹⁸, αλλά και γιατί έχει πολλά στοιχεία μυθολογικού

⁹⁴ Πακτίτης Ν., *ό.π.*, σ. 14.

⁹⁵ Jeannaraki Anton, *Άσματα κρητικά μετά διστίχων καιν παροιμιών*, Leipzig F.A. Broukhaus, 1876, σ. 209-210.

⁹⁶ Πακτίτης Ν., *ό.π.*, σ. 14.

⁹⁷ Μαρτζούκος Γ., *ό.π.*, σ. 67-72.

⁹⁸ Καβάφης Κωνστ., *ό.π.*, «Εκείνο που με άρεσε καλλίτερα μες στα 'Ακριτικά Τραγούδια' είναι 'Της Λιογέννητης'. Είναι και το πιο εκτενές, 221 στίχοι. Δραματικοτάτη είναι η πορεία της Λιογέννητης μαγεμένης μες στους δρόμους, ποιητικοτάτη η απλότης των δυο στίχων - ο ένας στο μέσον του τραγουδιού, ο άλλος προς το τέλος - που δηλούν που άστραψε και 'χαλάστηκαν

περιεχόμενου, τα οποία αναλυόμενα, αναδεικνύουν κοινωνικές συμπεριφορές. Ο Ν. Πολίτης το καταγράφει με 222 στίχους ως ‘Λιογέννητη’⁹⁹, που πρέπει να είναι και η πληρέστερη σχετική παραλλαγή. Η μελέτη αυτού του τραγουδιού από τον Λεκατσά, απέδειξε ότι αναφέρεται στο τυπικό του Ιερού Γάμου¹⁰⁰. Σχολιάζοντας τις παραλλαγές τις οποίες βρίσκουμε στον επτανησιακό χώρο, παρατηρούμε ότι έχουν ‘εξομαλυνθεί’ και στην Κέρκυρα (σε τέσσερις παραλλαγές) και στην Κεφαλονιά (που έχει και αίσιο τέλος)¹⁰¹. Και στις δύο περιπτώσεις, η ηρωίδα ουσιαστικά εγκαταλείπεται στα μάγια και τα αποτελέσματά τους, σε σημείο που αυτά να φαντάζουν σχεδόν προσχηματικά και τα παράπονά της μάλλον γίνονται ‘για τα μάτια του κόσμου’¹⁰². Όπως και να έχει όμως, οι προϊστορικές επιβιώσεις, είναι παρούσες. Τα Επτάνησα, όπως και η υπόλοιπη Ελλάδα άλλωστε, έχουν μακρά παράδοση από τέτοιου είδους επιβιώσεις. Ο Κ. Κλήμης έχει καταγράψει σωρεία απ’ αυτά¹⁰³. Λιγότερα σε όγκο, αλλά εξίσου σημαντικά αναφέρουν ο Πακτίτης και ο Χυτήρης. Επισημαίνουμε ιδιαίτερα το πολύ διαδεδομένο¹⁰⁴ τραγούδι ‘Πώς το τρίβουν το πιπέρι’, μια αναπαράσταση γονιμοποίησης της γης από τους ανθρώπους, η οποία απηχεί αντιλήψεις πρωτόγονης μαγείας. Το συμπέρασμα που συνάγεται από τα παραπάνω, είναι ότι στα Επτάνησα υπάρχουν επιβιώσεις δοξασιών που η καταγωγή τους χάνεται στα βάθη της προϊστορίας. Αυτό σημαίνει πως οι παραλλαγές του ελλαδικού χώρου, βρήκαν ιδιαίτερα πρόσφορο έδαφος στα Επτάνησα, επηρέασαν άμεσα το χώρο και με μικρές μόνο τροποποιήσεις, ενσωματώθηκαν στο σώμα των επτανησιακών τραγουδιών.

Απ’ όσα έχουν ήδη αναφερθεί, μπορούν να εξαχθούν τα πρώτα συμπεράσματα που προκύπτουν από τον τρόπο αντιμετώπισης αυτού του είδους των τραγουδιών στα Επτάνησα. Στις παραλλαγές του ελλαδικού χώρου, όταν η οποιαδήποτε εξουσία προσπαθήσει να καταπνίξει την ατομική ελευθερία, τότε επέρχεται σύγκρουση και ο ανώνυμος ποιητής (δηλαδή ο λαός) δικαιώνει τον άνθρωπο. Στον αντίποδα αυτής της αντίληψης κινούνται τα επτανησιακά αντίστοιχα, με την εξουσία κυριολεκτικά να συντρίβει αυτόν που τόλμησε και σήκωσε κεφάλι. Εκτός αυτού, εντοπίστηκαν προλήψεις που πηγάζουν από βαθιά ριζωμένες δεισιδαιμονίες και επιβιώσεις δοξασιών που η καταγωγή τους χάνεται στα βάθη της προϊστορίας. Και μία τελευταία επισήμανση: στις παραλογές η παρουσία του θείου δεν διασπά τον κόσμο σε δύο επίπεδα, φυσικό και μεταφυσικό. Θεός και άγιοι δρουν σ’ ένα ενιαίο φυσικό κόσμο, ως φυσικά όντα και αυτοί, που απλώς κατέχουν υπερφυσικές δυνάμεις. Δεν υπάρχει δηλαδή δυϊστική αντίληψη του κόσμου σε ύλη και πνεύμα. Αυτή η αντίληψη

τα μάγια’ την πρώτη φορά, αλλά την δεύτερη φορά - όταν η Λιογέννητη δεν ήταν πια καθαρή - ‘δεν άστραψε, δε βρόντηξε, δε χάθηκαν τα μάγια’».

⁹⁹ Πολίτης Νικ., *ό.π.*, σ. 102-110.

¹⁰⁰ Λεκατσάς Παναγής, *Το κάλεσμα της θεονύμφης. Το ψυχολογικό και μνητικό πλέγμα του ιερού γάμου*, εκδ. Καστανιώτης, 2η έκδ., Αθήνα 1980, σ. 46-70.

¹⁰¹ Μπάλλας Σπ. Γεράσιμος - Λάσκαρη-Μπάλλα Νίκη, *ό.π.*, σ. 43-47.

¹⁰² Πακτίτης Ν., *ό.π.*, σ. 51-55.

¹⁰³ Κλήμης Οδυσσέας-Κάρολος Χρ., *Δρώμενα και έθιμα του κερκυραϊκού λαού*, Κέρκυρα, Γραφικές τέχνες, 1987.

¹⁰⁴ Ημελλος Στέφανος Δ., *Τα σατιρικά δημοτικά τραγούδια*, εκδ. Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 2000, σ. 282-289.

συναντάται σε όλο τον ελλαδικό χώρο, των Επτανήσων συμπεριλαμβανομένων. Επισημαίνεται ειδικά, επειδή η ίδια ακριβώς αντίληψη θα ανιχνευθεί ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό, στο έργο του Σολωμού.

Άλλη σημαντική κατηγορία τραγουδιών είναι τα μοιρολόγια, τα τραγούδια του Κάτω Κόσμου και του Χάρου, στα οποία εκδηλώνονται και τα πιο έντονα συναισθήματα στον άνθρωπο, που γεννιούνται κατά την επαφή του με τον θάνατο συγγενών του. Η παράδοση του μοιρολογιού είναι ήδη διαμορφωμένη στους ομηρικούς χρόνους και συνεχίζεται αδιάκοπη και χωρίς ουσιαστικές μεταβολές μέχρι την εποχή μας¹⁰⁵. Είναι το μοναδικό είδος λαϊκού λόγου, που αναπαράγεται ανόθευτο ως και σήμερα¹⁰⁶. Από κοινωνιολογικής πλευράς, το οριακό γεγονός του θανάτου προσφέρεται για την έρευνα και τον προσδιορισμό ενός πολιτισμικού συστήματος. Στα μοιρολόγια και τα τραγούδια του Χάρου, το βίωμα του θανάτου, θέτει σε κίνηση μια διαδικασία ιεράρχησης αξιών ιδιαίτερα ευανάγνωστης, προσφέροντας ένα πολύ πρόσφορο πεδίο για τη μελέτη της λαϊκής κοσμοθεωρίας¹⁰⁷. Στο θέμα του θανάτου και του Άδη, ο δημοτικός στοχασμός είναι ταυτόσημος με αυτόν της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και με πρώτες αναφορές στον Όμηρο. Είναι φανερό και πέρα από κάθε αμφισβήτηση η συνέχεια της αντίληψης των κατοίκων του ελλαδικού χώρου από την βαθιά προϊστορία του ως - τουλάχιστον - τον περασμένο αιώνα, σχετικά με το θάνατο. Μετά από εκατονταετίες χριστιανικού βίου, στις αγροτικές περιοχές κυρίως, οι θρηνούσες γυναίκες, επιμένουν να φέρνουν και να παραδίδουν πανάρχαιες δοξασίες από γενιά σε γενιά, ως διαμαρτυρία για τη φθαρτή ανθρώπινη μοίρα¹⁰⁸. Αυτές τις αντιλήψεις στα μοιρολόγια, τις συναντάμε και στα Επτάνησα, τα οποία, κρίνοντας από τον μικρό όγκο απ' αυτά που έχουν καταγραφεί, φαίνεται ότι πράγματι σπανίζουν στον επτανησιακό χώρο (πλην Λευκάδας), όπως έχουν διαπιστώσει ο Μαρτζούκος, ο Πακτίτης, ο Κοντός, ο Γεράσιμος και η Νίκη Μπάλλα και άλλοι επτανήσιοι συλλογείς. Κατά τον Πακτίτη δε, τα περισσότερα αποτελούν παραλλαγές των αντίστοιχων τραγουδιών του ελλαδικού χώρου¹⁰⁹, γιατί παρατηρούνται πολλά κοινά χαρακτηριστικά με κυριότερα, την εμμονή και

---

¹⁰⁵ Saunier Guy, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Τα μοιρολόγια*, 2η έκδ., εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 13-14. «Η χρονολόγηση των καθιερωμένων μοιρολογιών είναι γενικά δυσχερής, αν όχι ανέφικτη, ελλείψει εσωτερικών τεκμηρίων. Πολλά απ' αυτά όμως πρέπει να ανάγονται σε πολύ παλαιά εποχή, ή και στην αρχαιότητα...».

¹⁰⁶ Alexiou Margaret, *Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, σ. 326-327.

¹⁰⁷ Καψωμένος Ερ., *ό.π.*, σ.220-247.

¹⁰⁸ Ψυχογιού Ελ., *ό.π.*, σ. 160.

¹⁰⁹ Πακτίτης Ν., *ό.π.*, σ. 12-13, «Η ψυχοσύνθεση του Κερκυραϊκού λαού δυσκολεύεται να φτιάξει μεγάλα μοιρολόγια. Στα περισσότερα χωριά δεν έλεγαν μοιρολόγια. Σε όσα έλεγαν, ήταν μικρά, δίστιχα μέχρι οκτάστιχα. Μεγάλα μοιρολόγια έλεγαν οι Ηπειρώτες κτηνοτρόφοι που βοσκούσαν μόνιμα ή περιοδικά τα κοπάδια τους στην Κέρκυρα».

σταθερότητα στην, εκτός χριστιανικών αντιλήψεων, αντιμετώπιση¹¹⁰ και στις εμφανείς επιρροές της παλιάς ειδωλολατρικής πίστης¹¹¹.

Από τις ελάχιστες περιπτώσεις στις οποίες γίνεται αναφορά στα θεία στο δημ. τραγούδι, είναι ο πρόωρος θάνατος. Αυτού του είδους ο θάνατος εξοργίζει την ανθρώπινη κοινότητα, γιατί θεωρείται ότι αντιβαίνει τους νόμους της φύσης. Αποτέλεσμα αυτής της λογικής είναι η ενοχοποίηση όχι μόνο του Χάρου, αλλά και των αγίων, ακόμη δε, και του Θεού, ο οποίος εγκαλείται για ατέλειες και αμέλειες στο οικοδόμημά του. Την αντίληψη ότι ο Θεός είναι συνυπεύθυνος για τον 'παραλογισμό' του θανάτου, τη συναντάμε και στα Επτάνησα¹¹², με επιρροές σε Κέρκυρα¹¹³ και Λευκάδα¹¹⁴ από την Κρήτη¹¹⁵: *Εις του θανάτου τση πληγαίς βοτάνια δε χωρούνε/Μηδέ γιατροί γιατρεύουνε μηδέ θεοί βοηθούνε*. Στο ίδιο πνεύμα το παρακάτω τραγούδι, σε παραλλαγές Λευκάδας¹¹⁶ και Κρήτης¹¹⁷, κατά το οποίο, ένας άγιος παραδίδει μια καταδιωκόμενη γυναίκα στους Τούρκους. Στην παραλλαγή της Κρήτης, ασκείται πιο έντονη κριτική διάθεση απέναντι στα θεία. Στη λόγια επτανησιακή ποίηση, αυτή η τάση εκφράστηκε από τον Σολωμό στον *Λάμπρο*¹¹⁸.

Πολλά μοιρολόγια περιέχουν μια αντίληψη του θανάτου και μια περιγραφή του Κάτω Κόσμου πολύ πιο σκληρή από την αντίστοιχη της αρχαιότητας. Αυτό αποτελεί

¹¹⁰ Βλ. Χυτήρης Γερ., *Τα λαογραφικά της Κέρκυρας*, τόμ. Α', ό.π., σ. 80, Μωραΐτης Μενέλαος, *Ήθη, έθιμα και παραδόσεις της Βόρειας ορεινής Κέρκυρας*, εκδ. Γραφικές τέχνες, Κέρκυρα 1993, σ. 83, Κλήμης Οδυσσέας-Κάρολος, *Δρώμενα και έθιμα του Κερκυραϊκού Λαού*, εκδ. Γραφικές Τέχνες, Κέρκυρα 1987, κ.ά.

¹¹¹ Δημαράς Θ.Κ., ό.π., σ. 15.

¹¹² Nørgaard Lars, ό.π., σ. 26-27.

- *Όχι, να ζήσεις, δύστυχη, ο Χάρος δεν τον παίρνει,
ο Θεός μ' επροβόδησε, να 'ρθώ να τονε πάρω.* Κέρκυρα

¹¹³ Πακτίτης Ν., ό.π., σ. 174.

¹¹⁴ Κοντομίχης Πανταζής, *Δημοτικά τραγούδια της Λευκάδας*, εκδ. Γρηγόρη, Λαογραφικά Λευκάδας, Αθήνα 1985, σ. 150.

¹¹⁵ Κριάρης Αριστείδης, *Πλήρης συλλογή κρητικών δημοδών ασμάτων, ηρωϊκών, ιστορικών, πολεμικών [...]*, 2^η έκδ., εν Αθήναις, τύποις Α. Φραντζεσκάκη και Α. Καϊτατζή, 1920, σ. 305.

¹¹⁶ Κοντομίχης Π., ό.π., σ. 138.

... *Αφέντη μ' άι Γιώργη μου, αφέντη καβαλλάρη,
Ν' ανοίξουνε τα μάρμαρα να βγάλουνε την κόρη
Να βαφτιστώ στη χάρη σου κι εγώ και το παιδί μου.
Κι ανοίξανε τα μάρμαρα κι εβγάλανε την κόρη.*

¹¹⁷ Jeannarakí Anton, *Άσματα κρητικά μετά διστίχων και παροιμιών*, Leipzig F.A. Broukhaus, 1876, σ. 122-141.

*Και με το στόμα του λεγε 'δεν είδα εγώ κοράσιο'
Μα με το νάτο του 'δειχνε 'στο μάρμαρ' αποκάτω'.
Το μάρμαρο εσήκωσε, βρίσκει την αποκάτω.
Άρχετ' η κόρη κ' ακλαιγε τον άγιο εβλαστήμα.
'Ποιος είδε τέθειον άγιο σαν τον άι Γιώργη'....*

¹¹⁸ Σολωμός Διονύσιος, *Άπαντα*, τόμ. 1^{ος}, *Ποιήματα* (επιμέλεια-σημειώσεις Λίνου Πολίτη), 9^η έκδ., εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2006, σ. 191-192, στ. 191-192. Ο ομώνυμος ήρωας, μέσα στο προσωπικό του αδιέξοδο, ασκεί έντονη κριτική στα θεία, λέγοντας:

... *Απόψε Κάποιος που ό,τι θέλει κάνει ...
...Δε λείπει τώρα πάρεξ να χαλάση
Τον Εαυτό του, γιατί μ' έχει πλάσει....*

μια από τις διαφορές οι οποίες εντοπίζονται στο επτανησιακό μοιρολόι και που δεν συναντιέται στον ελλαδικό χώρο (ούτε και στην Κρήτη¹¹⁹): εκφράσεις ‘ρεαλισμού’, που πολλές φορές φθάνουν στα όρια του κυνισμού. Αναφέρεται ένα δείγμα:

... Κρίμα δεν είναι κι άδικο, παραλογία δεν είναι
να πέφτουνε τα νια δεντριά με τ' άνθια φορτωμένα
και ν' απομένουν τα ξερά σκουλουκοφαωμένα;^{120, 121}

Κέρκυρα

Η ωμότητα αυτών των τραγουδιών είναι διάχυτη. Απορεί κανείς για την έντασή της, αν λάβει υπόψη του ότι όλα αυτά δεν λέγονται σε ανύποπτες στιγμές, αλλά ακριβώς τότε, πάνω στο βαρύ πένθος, που ο άνθρωπος έχει ανάγκη από παρηγοριά και όχι από ωμότητα. Αποκορύφωμα αυτού του ‘ρεαλισμού’ θεωρούμε το παρακάτω τραγούδι¹²² το οποίο γεννά πολλά ερωτήματα και το οποίο σύμφωνα με μερικούς συλλογείς είναι μοιρολόι. Επισημαίνουμε το σχόλιο του Ιωάννου, ότι σύμφωνα με πληροφορία που αναφέρει ο Β. Βουνιέρ¹²³, το τραγούδι αυτό σε πολλά μέρη το τραγουδούν στο χορό της Λαμπρής. Πρέπει να σημειωθεί ότι το τραγούδι αυτό είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο σ’ όλη την Ελλάδα και καταγράφεται σε κάθε συλλογή¹²⁴, στη δε Κέρκυρα αναφέρεται από τον Χυτήρη, τον Μαρτζούκο και την Καλογεροπούλου-Μεταλληνού¹²⁵.

Αναφέρονται ελάχιστα δείγματα κοινών εκφράσεων μεταξύ επτανησιακών και μανιάτικων μοιρολογιών:

Στον κάτω κόσμο οι νέοι

¹¹⁹ Στην Κρήτη ο ‘ρεαλισμός’ είναι μάλλον εξαιρεση. Ελάχιστα δείγματα τέτοιας γραφής επισημάνθηκαν: ...Κ’ ύστερα τον εγδέρνασι ‘ς τ’ αμμάθια και ‘ς τη μύτη... Jeannarakí An., ό.π., σ. 26-27. ...Κ’ οι γι ομναλοίν του πιάσανε νιούς μουζουριού χωράφι... (και τα μυαλά του σκορπίστηκαν σ’ όλο το χωράφι) Κριάρης Αριστείδης, Πλήρης συλλογή κρητικών δημοδών ασμάτων, ηρωϊκών, ιστορικών, πολεμικών [...], 2^η έκδ., εν Αθήναις, τύποις Α. Φραντζεσκάκη και Α. Καϊτατζή, 1920, σ. 29. ... Πώς θα με βάλουνε ‘ς τη γης ‘ς τ’ αραχνιασμένο Νάδη, //Κ’ εκεί θενά πρεμαζωχτούν του Νάδη τα σκουλήκια... Jeannarakí An., ό.π., σ. 142.

¹²⁰ Χυτήρης Γερ., ό.π., σ. 67.

¹²¹ Πολίτης Νικ., ό.π., σ. 252. Χαρακτηριστικό είναι ότι στο αντίστοιχο τραγούδι που καταγράφει ο Ν. Πολίτης, τα ‘σκουλουκοφαωμένα’ αναφέρονται ως ‘παλιόδεντρα σαρακιασμένα’, που ναι μεν εννοιολογικά σημαίνει το ίδιο, όμως σαφώς είναι πιο εύηχη η έκφραση.

¹²² Χυτήρης Γερ., Τα λαογραφικά.. τόμ. Β’, ό.π., σ. 81-83, «Του τραγουδιού αυτού η πρώτη καταγραφή, από υπαγόρευση γυναίκας, παρουσίαζε θεληματική παρασιώπηση στίχων, από δικαιολογημένη αιδημοσύνη. Σε χρόνο επόμενο ακολούθησε δεύτερη, από υπαγόρευση άντρα, που το απέδωσε πλήρες και με ελαφρές παραλλαγές, τις οποίες και κρίναμε ως σωστές». Ένας νέος εξομολογείται στη μάνα του ότι αμάρτησε βαριά. Όταν ήταν ληστής, το άλογο του κατά λάθος αποκάλυψε ένα φέρετρο, στο οποίο ήταν θαμμένη μια κοπέλα και συνεχίζει...

... Πιλειό λαμπρά ήταν τα μαλλιά(ν) από τσι κορδελίνες,
πιλειό λαμπρά τα δάχτυλα(ν) από τα δαχτυλίδια,
πιλειό λαμπρή από ζωντανή κι η που βαριοκοιμόταν.
Τραβάω τα ρούχα κι έλαμψε(ν) όλ’ η κρουφή ομορφιά της,
Γ’ αστήθια κιτρολέιμονα, τα τορνευτά λαγγόνια
κι ένας σγουρός βασιλικός καταμεσίς πλουμίδι.
Το λοϊκό μου εσάλεψε κι ο αντρός (φαλλός) μου ανεστατώθη
και τρεις φορές αμάρτεψα με την αποθαμμένη..

¹²³ Ιωάννου Γ., ό.π., σ. 49.

¹²⁴ Τζώρα Αλ., ό.π., σ. 59.

¹²⁵ Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Β., ό.π., σ. 173-174, α.α. 65.

... τσι τρεις χάνουν τα μάτια τους, τσι έξι τα μαλλιά τους,
στο μήνα νύχια πέφτουνε και χέρια ξεχωρίζουν
και τσι σαράντα το κορμί, σαράντα είναι κομμάτια¹²⁶. Κέρκυρα

... στον κάτω κόσμο, ...
Πέφτουνε τα ξανθά μαλλιά, βγαίνουν τα μαύρα μάτια,
Και χώρα πάει το κορμί και χώρα το κεφάλι¹²⁷. Κεφαλονιά

... Στις εφτά βγάνουν τα μάτια μου (λέει ο νεκρός στο μνήμα)
Και στις εφτά και στις οκτώ κόβουν την κεφαλή μου,
Στις δέκα και στις δώδεκα τρώνε από το κορμί μου¹²⁸. Μάνη

Στον Άδη

... Εκεί οι άσπροι μαύροι γέγονται κι οι ρούσοι πρασινίζουν,
κι οι κόρες οι τριανταφυλλιές, σέπονται και βρομίζουν¹²⁹. Κέρκυρα

...στον τάφο...

Κι αν είμ' άσπρος και ρόδινος, σκύψε και φίλησέ με,
Κι αν είμαι μαύρος κι άσχημος, ξανακουκούλωσέ με¹³⁰. Μάνη

... Μου δώσανε δυ' αρκουμπουζιαίς μέσα στα σωθικά μου,
Η μια με πήρε στην καρδιά, κι' η άλλη στα πλεμόνια¹³¹. Κεφαλονιά

...Τούριξε μια μπαταϊρά,
τούφαε σκότια και καϊρδά¹³². Μάνη

Στα παραπάνω 'ρεαλιστικά' μοιρολόγια (κυρίως) της Κέρκυρας, παρατηρούμε μία εντυπωσιακή ομοιότητα με τα μανιάτικα μοιρολόγια, στα οποία «...Όσο δυσάρεστο κι αποκρουστικό να είναι το πραγματικό, ο Μανιάτης το κοιτάζει κατάματα. Εκεί όπου άλλος θα δίσταζε, θα σιχαινότανε, θ' ανατρίχιαζε, ο Μανιάτης δε θα σταματήσει, αν δε φτάση στην άκρη...»¹³³. Βέβαια, η ομοιότητα των τελευταίων με τα επτανησιακά περιορίζεται μόνο στην ωμή έκφραση. Οι επιρροές, τις οποίες δέχτηκαν οι επτανήσιοι¹³⁴ και ιδιαίτερα οι Κερκυραίοι¹³⁵ από την Μάνη, σταματούν

¹²⁶ Χυτήρης Γερ., *ό.π.*, σ. 74.

¹²⁷ Schmidt Bernhard, *Griechische marchen, sagen und volkslieder*, Leipzig, 1877, επιμέλεια Λιθοξόου Δημήτρης, <http://lithoksou.net>, Δημοτικά τραγούδια Κεφαλονιάς, σ. 11 (στο πρωτότυπο σ. 174a).

¹²⁸ Κουγέας Σωκράτης Β., *Τραγούδια του κάτω κόσμου. Συλλογή του ακαδημαϊκού Σωκράτη Κουγέα κατά τα έτη 1901-1904*, εκδ. Το ροδακίό, Αθήνα 2000, σ. 96.

¹²⁹ Χυτήρης Γερ., *ό.π.*, σ. 77-78.

¹³⁰ Πασσαγιάνης Κ., *ό.π.*, σ. 17.

¹³¹ Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Βαρβάρα, *Ληξουριώτικα χειρόγραφα. Άγνωστη πηγή του Δ. Σολωμού και του Ν. Tommaseo*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1986, σ. 179, α.α. 76.

¹³² Αποστολάκης Γ., *ό.π.*, σ. 543-551.

¹³³ Αποστολάκης Γιάννης, «Το κλέφτικο τραγούδι. Το πνεύμα και η Τέχνη του», *Εποπτεία*, τχ. 76 (1983), σ. 171-172 & τχ. 80, σ. 543-551.

¹³⁴ Πολλοί Μανιάτες, κυρίως στρατιώτες, πήγαν το 1492 στη Ζάκυνθο. Μεγαλύτερη επικοινωνία υπήρξε κατά το διάστημα 1685-1715 μέσω των εμπορικών σχέσεων. Νέο μεγάλο ρεύμα Μανιατών μεταναστών δημιουργήθηκε μετά τα Ορλωφικά το 1770 [(Βαγιακάκος Δικαίος, «Μάνη και Ζάκυνθος», *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965 Κέρκυρα – Κεφαλληνία - Ζάκυνθος)*, Εν Αθήναις 1967, σ. 16-34) και («Κοινά γλωσσικά φαινόμενα της διαλέκτου της Μάνης μετά της διαλέκτου της Ζακύνθου και των Κυθήρων»,

εκεί, χωρίς να επεκτείνονται στη φιλοσοφία της ‘βεντέτας’, αλλά ούτε και στη δομή και τη μορφή του μανιάτικου τραγουδιού.

Στη Λευκάδα, όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω, και λιγότερο στην Ιθάκη, σε αντίθεση με όλα τα άλλα νησιά των Επτανήσων, έχουμε σωρεία μοιρολογιών. Ο Κοντομίχης καταγράφει 88 απ’ αυτά στη Λευκάδα¹³⁶ και ο Saunier 31 στην ίδια και 27 στην Ιθάκη¹³⁷. Ο τελευταίος στη σχετική μελέτη που έκανε, επισημαίνει ότι τουλάχιστον τα μισά υπάρχουν σε παραλλαγές σ’ όλο τον ελλαδικό χώρο. Τα κύρια χαρακτηριστικά των μοιρολογιών της Λευκάδας και της Ιθάκης, είναι οι σαφείς επιρροές από τον ελλαδικό χώρο.

Τα τραγούδια, τα οποία αναφέρονται στην πάλη ενός ήρωα με τον Χάρο, αποτελούν σημαντικό σύνολο, που καλύπτει ολόκληρο τον ελληνικό χώρο των βυζαντινών χρόνων από τα Επτάνησα ως την Καπαδοκία και την Κύπρο. Σύμφωνα με τον Saunier, αυτό το υλικό, αποτελείται από 357 παραλλαγές και απ’ αυτές, μερικοί παράγωγοι τύποι χρησιμοποιούνται ως μοιρολόγια¹³⁸. Η αναμέτρηση του Ήρωα και του Χάρου που βρίσκουμε στα πρότυπα της ηρωικής αφήγησης, αναπαριστά το πρόβλημα της συνύπαρξης της ζωής με το θάνατο. Σ’ αυτού του είδους την αφήγηση, η νίκη του Χάρου απλώς επιβεβαιώνει το αναπόφευκτο του θανάτου. Ταυτόχρονα, όμως, πραγματοποιείται μετασχηματισμός της ήττας του Ήρωα σε ηθικό θρίαμβο και δικαίωση της ζωής. Αυτό αποτελεί και την καλύτερη απόδειξη της πεποίθησης του λαού, ότι η ζωή είναι η μέγιστη ανθρώπινη αξία¹³⁹. Από την μελέτη των μοιρολογιών, προκύπτει ότι στα Επτάνησα και ιδιαίτερα στην Κέρκυρα, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στον τρόπο που αντιμετωπίζεται ο Χάρος και μάλιστα σοβαρές. Συναντάμε αντιλήψεις, τις οποίες δεν συναντάμε αλλού, όπως η εύκολη αποδοχή του μοιραίου και μια έκφραση μοιρολατρίας. ... *Μα, να ’ρθει ο Χάρος για γαμπρός, η μοίρα της τσ’ ορίζει*¹⁴⁰. Εξαίρεση αποτελούν δύο τραγούδια σε Ζάκυνθο¹⁴¹ και Κέρκυρα¹⁴², στα οποία η κοινωνική δράση εμφανίζεται να νικάει τον Χάροντα, κινούμενη όμως σε επίπεδο οικογένειας.

Συνοπτικά καταγράφουμε τις κυριότερες επιδράσεις που επισημάναμε στα τραγούδια του θανάτου και του Χάρου του ελλαδικού χώρου στα αντίστοιχα των

Πρακτικά του Ε’ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι – Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986), τόμος 4, Φιλολογία - Γλωσσολογία – Λαογραφία – Φιλοσοφία, εκδ. Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1991, σ. 433-443].

¹³⁵ Χυτήρης Γερ., *Τα λαογραφικά της Κέρκυρας*, τόμ. Β’, *Παροιμίες, Ευχές και κατάρες, όρκοι και απειλές, μοιρολόγια*, [...], εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2008, σ. 61. Στην Κέρκυρα οι πρόσφυγες από την Μάνη εγκαταστάθηκαν στους Μανιατάδες, Λάκωνες κλπ.

¹³⁶ Κοντομίχης Π., *ό.π.*

¹³⁷ Saunier Guy, *ό.π.*

¹³⁸ Saunier Guy, *ό.π.*, σ. 537.

¹³⁹ Καψωμένος Ερ., *ό.π.*, σ. 246-247.

¹⁴⁰ Χυτήρης Γερ., *ό.π.*, σ. 67.

¹⁴¹ Μινώτου Μαριέττα., *ό.π.*, σ. 66.

... *Να και τ’ αδέρφια, πούφθασαν, ψηλά απ’ το κορφοβούνι.*

Το Χάροντα κνήγησαν και γλύτωσαν την κόρη.

¹⁴² Μαρτζούκος Γ., *ό.π.*, σ. 97.

... *Να και τ’ αδέρφια, που έφτασαν, ψηλά απ’ το ριζοβούνι.*

Το Χάροντα κνήγησαν και γλύτωσαν την κόρη.

Επτανήσων. Μορφικά επικρατεί ο δεκαπεντασύλλαβος, με όλα τα τεχνικά χαρακτηριστικά του τα οποία υπάρχουν και στα άλλα είδη του δημοτικού τραγουδιού. Η γλώσσα που χρησιμοποιείται, είναι η κοινή ελληνική με μερικές ιδιωματικές λέξεις, αλλά όχι σε σημείο που να προκαλούν πρόβλημα στη κατανόηση του τραγουδιού. Άλλο κοινό χαρακτηριστικό είναι οι πυκνοί διάλογοι, που αναδεικνύουν το αδιάπτωτο ενδιαφέρον των ζωντανών για τους νεκρούς τους και μια απελπισμένη προσπάθεια επικοινωνίας. Υπάρχουν σαφέστατες επιρροές στην όλη φιλοσοφία των μοιρολογιών, αναγνωρίσιμη ως κοινή με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Οι κυριότερες επιρροές που επισημάνθηκαν, προέρχονται από την Κρήτη. Σημαντικές επιρροές (ιδιαίτερα στη Κέρκυρα), επισημάνθηκαν και από τη Μάνη. Στα γυναικεία τραγούδια¹⁴³, εντοπίζεται μια διολίσθηση προς το 'ρεαλισμό'. Αυτό εύκολα εξηγείται για την Μάνη λόγω των συνθηκών που επικρατούν στον τόπο, αλλά δύσκολα ερμηνεύεται στα Επτάνησα. Διασώζονται ελάχιστα μοιρολόγια κι' αυτά 'ρεαλιστικά'. Στις κυριότερες διαφορές που επισημίναμε, είναι ότι η κυρίαρχη στον ελλαδικό χώρο αντίληψη της άρνησης υποταγής, είναι απύσχα από τα δημοτικά τραγούδια των Επτανήσων, εκτός από εκείνα της Λευκάδας.

Ξεχωριστό είδος τα τραγούδια της αγάπης στα Επτάνησα, είναι του ίδιου τύπου μ' αυτά που συναντάμε στα Δωδεκάνησα, τις Κυκλάδες και ιδιαίτερα στην Κρήτη¹⁴⁴. Σ' αυτήν την άποψη συνηγορεί το γεγονός της ομοιότητας των επτανησιακών παραλλαγών των τραγουδιών προς τα αντίστοιχα κρητικά, οι οποίες μεταδόθηκαν στο Ιόνιο από τους πρόσφυγες Κρήτες την περίοδο 1645-1669¹⁴⁵. Πολύ χαρακτηριστικές αυτής της σχέσης με την Κρήτη είναι οι επτανησιακές *ρίμες* (ρίμες). Πρόκειται για δίστιχα τραγούδια ή και πολύστιχα με ομοιοκαταληξία ανά δύο στίχους. Απαντώνται σε ευρύτατη χρήση, για να εκφράσουν συναισθήματα, αλλά και με σκωπτική διάθεση¹⁴⁶, ώστε να περιπαιχθούν ή και να αποδοκιμασθούν τα κακώς κείμενα. Τα δίστιχα είναι ένα ποιητικό είδος με μεγάλη διάδοση στα νησιά και ο στίχος είναι σχεδόν πάντα ο δεκαπεντασύλλαβος¹⁴⁷.

Παραθέτουμε ελάχιστα δίστιχα της αγάπης:

— *Αγάπα με σαν σ' αγαπώ, θέλε με σαν σε θέλω,*

¹⁴³ Κυριακίδης Στ., *ό.π.*, σ. 80-81. Στην περίπτωση του θρήνου του νεκρού επαληθεύεται η γνώμη του Κυριακίδη ότι τα κυρίως τραγούδια είναι στην πλειονότητά τους γυναικεία. Υπάρχουν βέβαια και αντρικά μοιρολόγια, είναι όμως σπάνια, αντίθετα με τα αφηγηματικά τραγούδια του Χάρου, τα οποία, πρέπει να είναι στην πλειονότητά τους αντρικά δημιουργήματα.

¹⁴⁴ Πακτίτης Ν., *ό.π.*, σ. 3, «... Του γάμου. Είναι λυρικά τραγούδια σχεδόν όλα δίστιχα. Της αγάπης. Η επιγραμματικότητα και η ποιητική τους πληρότητα τα κάνει να θεωρούνται από τα καλύτερα που έχει να επιδείξει η Ελληνική δημοτική μούσα».

¹⁴⁵ Σπυριδάκης Γ., *ό.π.*, σ. 353-364.

¹⁴⁶ Βαρβούνης Μ. Γ., *Το σατιρικό δημοτικό τραγούδι για την «αχόρταγη σύζυγο»*. Τυπολογικά, ιδεολογικά και εκδοτικά ζητήματα στα σατιρικά ελληνικά δημοτικά τραγούδια, εκδ. Αφοί Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2005, σ. 34-46.

¹⁴⁷ Δημαράς Θ.Κ., *ό.π.*, σ. 66. Δίστιχα, μαντινάδες (ή λιανοτράγουδα) υπάρχουν πολλών ειδών και ως προς την κατάταξή τους ακολουθούν τα άλλα δημοτικά τραγούδια. Η ομοιοκαταληξία είναι αποτέλεσμα της επαφής του ελληνικού πολιτισμού με τον δυτικό. Αυτή πραγματοποιήθηκε συστηματικά και επίμονα για πρώτη φορά στην Κρήτη και στα νησιά των ασιατικών ακτών από τον 14^ο αιώνα.

—	<i>Γιατί θεννά ρθη ένας καιρός να θέλεις να μη θέλω¹⁴⁸. Αγάπα με να σ' αγαπώ, θέλε με να σε θέλω, Γιατί θαν έρθη και καιρός να θέλεις να μη θέλω¹⁴⁹.</i>	Κέρκυρα Κρήτη
—	<i>Κόρη μου βγήκες κι έλαμψες σαν ήλιος σα φεγγάρι Και ρούφηξες το αίμα μου σαν το ξερό σφογγάρι¹⁵⁰</i>	Κεφαλονιά
—	<i>Αντίκρυ μού ρθες κ' έκατρες σαν ήλιος, σα φεγγάρι, Κ' ερρούφηξες το αίμα μου σαν το ξερό σφουγγάρι¹⁵¹.</i>	Κρήτη
—	<i>Δεν μπορώ να καταλάβω, Τούρκα είσαι η Ρωμιά, Απ' τη ξενητειά κρατιέσαι, κι' έχεις τόσης ομορφιά,¹⁵²</i>	Ζάκυνθος
—	<i>Δε μπορώ να καταλάβω Τούρκαν είσαι γη Ρωμηά, Γη Ιγγλέζα γη Φραντζέζα κ' έχεις τόσην ομορφιά¹⁵³.</i>	Κρήτη

Τα παραπάνω δίστιχα, κάνουν αρκούτως φανερές τις επιρροές που δέχτηκαν τα Επτάνησα από τη Κρήτη, κυρίως στα δίστιχα. Διαφορές με τα τραγούδια της Κρήτης, συναντάμε στα δίστιχα που αναφέρονται σε θέματα 'ηθικής' και στην εφαρμογή της εκ μέρους των γυναικών. Τα κρητικά δίστιχα υμνούν μόνο την αγάπη, έστω και κρυφή. Δεν έχουν σχέση με τα επτανησιακά, στα οποία οι αντιθέσεις κατά φύλα είναι πολύ λιγότερο έντονες, με τις γυναίκες να έχουν κάποιες στοιχειώδεις ελευθερίες. Προφανώς οι κρητικές δεν μπορούσαν να εκφραστούν (είτε ποιητικά, είτε πραγματικά), επειδή ήταν πολύ περιορισμένες. Για παράδειγμα, η μοιχεία αναφέρεται μία φορά σε κρητικό (και μάλιστα όχι ως αστεϊσμός)¹⁵⁴. Υπάρχουν πολλά τραγούδια και δίστιχα στα οποία διαφαίνεται μία μεγαλύτερη ελευθερία στα ήθη των Επτανήσων (και ιδιαίτερα στην Κέρκυρα), απ' ότι στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο¹⁵⁵ και μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα έντονου ερωτισμού, η οποία απέχει πολύ από την αντίστοιχη της στεριανής Ελλάδας. Τέλος, επισημαίνεται ότι τα μοιρολόγια διατηρούν στενές σχέσεις με άλλες κατηγορίες τραγουδιών, κυρίως τα γαμήλια και τα τραγούδια της ξενιτιάς. Υπάρχει στην νεοελληνική αντίληψη ουσιαστική συγγένεια των τριών περιστάσεων - θανάτου, γάμου, ξενιτιάς -, επειδή και οι τρεις περιέχουν το στοιχείο του χωρισμού και της διάλυσης της οικογένειας. Στα Επτάνησα επισημάναμε κοινά θέματα και μοτίβα στα μοιρολόγια και στα τραγούδια του γάμου και λίγα στα μοιρολόγια και στα τραγούδια της ξενιτιάς¹⁵⁶, γιατί από τα

¹⁴⁸ Μαρτζούκος Γ., *ό.π.*, σ. 139.

¹⁴⁹ Jeannaraki Ant., *ό.π.*, σ. 259.

¹⁵⁰ Μπάλλας Σπ. Γεράσιμος – Λάσκαρη-Μπάλλα Νίκη, *Λαογραφικά Κεφαλονιάς, Λιανοτραγούδα*, τόμ. Α', προλογίζουν Μ.Γ. Μερακλής – Γ.Ν. Μοσχόπουλος, εκδ. Εταιρεία Κεφαλληνιακών Σπουδών, Αργοστόλι 2007, σ. 84.

¹⁵¹ Jeannaraki An., *ό.π.*, σ. 262.

¹⁵² Μινώτου Μαρ., *ό.π.*, σ. 262.

¹⁵³ Jeannaraki Ant., *ό.π.*, σ. 266.

¹⁵⁴ Κριάρης Αριστείδης, *Πλήρης συλλογή κρητικών δημοδών ασμάτων, ηρωϊκών, ιστορικών, πολεμικών [...]*, 2^η έκδ., εν Αθήναις, τύποις Α. Φραντζεσκάκη και Α. Καϊτατζή, 1920, σ. 340.

¹⁵⁵ Πλουμίδης Σπυρίδων Γ., *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864). Έμφυλες σχέσεις και οικονομικές δραστηριότητες*, εκδ. Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2008, σ. 82-83.

¹⁵⁶ Saunier Guy, *ό.π.*, σ. 14-15.

τελευταία υπάρχουν ελάχιστα, επειδή οι Κερκυραίοι άλλοτε δεν ξενιτεύονταν¹⁵⁷. Αυτό αποτελεί άλλο ένα κοινό σημείο με την Κρήτη, από την οποία επίσης απουσιάζει η κατηγορία τραγουδιών της ξενιτιάς.

Κατά την μελέτη των δημοτικών τραγουδιών των Επτανήσων και της υπόλοιπης Ελλάδας, έγινε ιδιαίτερα αισθητή η έλλειψη του κλέφτικου τραγουδιού. Οι οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες του ελλαδικού χώρου, οι οποίες είναι υπεύθυνες για την μεγάλη εξάπλωση του φαινόμενου της 'κλεφτουριάς' και της φυσικής συνέχειας της, του αρματολισμού, είναι η στυγνή εκμετάλλευση των αγροτών από τους γαιοκτήμονες (Ελληνες και ξένους), η άσκηση πειθαναγκαστικής εξουσίας εκ μέρους των κοινοτήτων, η νομαδική κτηνοτροφία¹⁵⁸, και η κλειστή οικονομία στις αστικές περιοχές¹⁵⁹. Στα Επτάνησα όμως, παρατηρούνται μεγάλες διαφορές στις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Οι Επτανήσιοι δεν γνώρισαν την τουρκική σκλαβιά, γνώρισαν, όμως, τη δυτική αποικιοκρατία, σ' όλο της το μεγαλείο και μάλιστα για πάρα πολλά χρόνια. Η βενετική κατοχή ήταν πολύ σκληρή για το λαό. Το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού το αποτελούσαν οι αγρότες, που ουσιαστικά ήταν δουλοπάροικοι και οι οποίοι επιβαρυνόταν, εκτός από τις προσωπικές οικονομικές υποχρεώσεις προς τους κατόχους των μισθωμένων γαιών, με διάφορους άλλους τακτικούς και έκτακτους φόρους, με αγγαρείες στα δημόσια έργα και υποχρεωτικές στρατολογήσεις και ναυτολογήσεις¹⁶⁰. Η επιβολή του δυτικού φεουδαρχικού συστήματος από τους Βενετούς, όπως ήταν επόμενο, οδήγησε σε κοινωνικές αντιπαραθέσεις. Στο βενετοκρατούμενο επτανησιακό χώρο (αλλά και στην Κρήτη μέχρι την κατάκτησή της από τους Τούρκους) σημειώθηκαν πολλά κινήματα και εξεγέρσεις, τα οποία καταπνίγηκαν βίαια. Αυτά τα αντιστασιακά συμβάντα, αντικατοπτρίζουν βέβαια μια σαφή τάση αντίδρασης στην επτανησιακή φεουδαρχία, αλλά υπάρχει πολύ σημαντική διαφοροποίηση με την κατάσταση διαρκούς ατομικής 'ανταρσίας' την οποία περιγράφουν τα κλέφτικα τραγούδια του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου.

Θεωρώντας ως δεδομένο ότι υπήρχαν: α) πολλές και συχνές εμπορικές σχέσεις με την απέναντι στεριανή Ελλάδα, β) ευρεία και συνεχής μετακίνηση πληθυσμού από

¹⁵⁷ Πακτίτης Ν., *ό.π.*, σ. 20.

¹⁵⁸ Δαμιανάκος Στ., *ό.π.*, σ. 67-75.

¹⁵⁹ Τα παραπάνω στοιχεία αντλήθηκαν από τους: Ασδραχάς Σπύρος, κ.ά., *Οικονομία και νοοτροπίες*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 123-139, Νιτσιάκος Βασίλης, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1991, σ. 153-156, Σπαθάρη-Μπεγλίτη Ε., «Συντεχνίες: μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης των παραδοσιακών τεχνιτών – Επαγγελματική συνοχή και κοινωνική αλληλεγγύη» στο *Α.Ι. Γουήλ-Μπαδιερίτση και άλλοι, Δημόσιος και Ιδιωτικός βίος στην Ελλάδα: Παραδοσιακή τέχνη και τεχνολογία*, τόμ. Β', εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2002, σ. 93-107, Χατζημιχάλη Αγγ., «Μορφές από τη σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Οι συντεχνίες Τα ισνάφια», Αθήνα 1953, σ. 279-303, Ασδραχάς Σπύρος, κ.ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ' - ΙΘ' αιώνας*, τόμ. Α', Αθήνα 2003, σ. 112, Ψυρούκης Νίκος, *Ιστορία της Αποικιοκρατίας*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1978, σ. 12-58, Κρεμμυδάς Β., «*Η οικονομία των Ελλήνων. Πενήντα κρίσιμα χρόνια, 1770-1821*», Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τόμ. 1ος, Αθήνα 2003, σ. 283-284, Ψυρούκης Νίκος, *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1983, σ. 39-146.

¹⁶⁰ Κούκκου Ελένη, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία. Πρώτες διπλωματικές ενέργειες του Ιωάννου Α. Καποδίστρια*, εκδ. Παπαδήμα, έκδ. 4η, Αθήνα 2001.

και προς τα νησιά, γ) πολλές επισκέψεις κλεφταρματολών στα νησιά του Ιονίου και δ) στυγνή εκμετάλλευση των επτανησίων αγροτών, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι έπρεπε να υπάρχει ένα είδος δημοτικού τραγουδιού αντίστοιχων προδιαγραφών και στοχεύσεων με το ελλαδικό κλέφτικο. Το πρόβλημα όμως είναι, ότι λείπει. Σύμφωνα με τον Σπυριδάκη, στις συλλογές των Επτανησιακών τραγουδιών συναντώνται δύο μόνο κλέφτικα τραγούδια στη Ζάκυνθο, τα οποία φαίνεται ότι είναι από την Πελοπόννησο, δύο στην Ιθάκη, ένα στην Κέρκυρα και τρία στους Παξούς. Αντίθετα, στη Λευκάδα και στο Μεγανήσι τα τραγούδια αυτά υπάρχουν και είναι πολύ περισσότερο διαδεδομένα¹⁶¹.

Αναφέρεται το μοναδικό κλέφτικο που τραγουδιέται στην Κέρκυρα, 'Η μάνα του Κίτσου', το οποίο «Έχει επωδό εύθυμη, γιατί άλλοτε το τραγουδούσαν τις Απόκριες. Είναι το μόνο κλέφτικο που τραγουδιέται στο Νησί μας»¹⁶². Στο ίδιο τραγούδι, κατά τον Ν. Πολίτη (σ. 62) και τον Fauviel (σ. 118) η μάνα ρωτάει τον Κίτσο να της πει, πού έχει κρυμμένα τα όπλα του, προφανώς για να τα δώσει σ' άλλο παιδί της, για να συνεχίσει την κλέφτικη δράση. Στο επτανησιακό τραγούδι, η προσπάθεια της μάνας να εξαγοράσει τους εκτελεστές του γιού της, μπορεί να χαρακτηριστεί μόνο ως υπερεκτίμηση της δύναμης του χρήματος, θυμίζοντας έντονα τη νοοτροπία της τότε εξουσίας, ξένης και τοπικής, η οποία είχε διεισδύσει και στο λαό. Ακολουθεί ένα τραγούδι σε δύο παραλλαγές που αναφέρεται σε κλέφτες, χωρίς να διευκρινίζει αν είναι κλέφτες ποινικοί, κλέφτες 'κοινωνικοί' ή αρματολοί¹⁶³, ονομάζοντας τους συλλήβδην χαραμήδες και στην Κέρκυρα¹⁶⁴ και στη Ζάκυνθο¹⁶⁵. Από το πνεύμα αυτών των τραγουδιών προκύπτει ότι δεν γίνεται κάποια διάκριση των κλεφτών, θεωρώντας ως δεδομένο ότι όλοι οι κλέφτες ανήκουν στην ίδια κατηγορία παρακοινωνίας και εκ προοιμίου αρνητικής συμπεριφοράς προς το σύνολο. Διαπιστώνεται δηλαδή μία έμμεση καταδίκη αυτού του κοινωνικού φαινομένου. Αντίθετα, και όπως ήταν αναμενόμενο, το ελλαδικό πνεύμα εκφράζει η κοπέλα από τη Λευκάδα, που λέει με καμάρι: *έχω αδέρφια αρματολούς, ξαδέρφια που' ναι κλέφτες/Έχω και τον πατέρα μου στους κλέφτες καπετάνιο...*¹⁶⁶. Στα υπόλοιπα Επτάνησα απαντάται μια έμμεση αντίδραση. Αναφέρονται μερικά παραδείγματα, που αφορούν κυρίως στους τόκους και τις τιμές των προϊόντων που έδιναν οι άρχοντες, από Ζάκυνθο¹⁶⁷, Κεφαλλονιά¹⁶⁸ και Κέρκυρα¹⁶⁹. Οι φτωχοί, μη έχοντας και

¹⁶¹ Σπυριδάκης Γ., *ό.π.*, σ. 353-364

¹⁶² Πακτίτης Ν., *ό.π.*, σ. 196.

¹⁶³ Nørgaard Lars, *ό.π.*, σ. 19-20, «Η ύπαρξη των κλέφτικων παραγνωρίζεται από τους κερκυραίους ερευνητές, πρβλ. Τζώρα, η οποία επισημαίνει τον αισθηματικό χαρακτήρα των κερκυραϊκών κλέφτικων, αλλά δεν παραθέτει δείγμα (Τζώρα, σ. 8). Πρβλ. και Πακτίτης, σ. 196 για τη Μάνα του Κίτσου: «Είναι το μόνο κλέφτικο που τραγουδιέται στο νησί μας».

¹⁶⁴ Σαλβάνου Μαλβίνα, *ό.π.*, σ. 531.

¹⁶⁵ Μινώτου Μαριέττα Σ., *Τραγούδια από τη Ζάκυνθο. Ζακυνθινής Λαογραφίας τόμος Β', χ.ε., χ.χ.* σ. 66.

¹⁶⁶ Κοντομίχης Π., *ό.π.*, σ. 36.

¹⁶⁷ Μινώτου Μαρ., *ό.π.*, σ. 72.

Από τα μερίδια της σοδειάς ....

...τόνα το πήρε η δεκατιά, τ' άλλο το πήρε ο σέμπρος (αγροδότης),

Ένα και μένα μούμεινε, πούκαμα τόσο κόπο...

¹⁶⁸ Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Β., *ό.π.*, σ. 178, α.α. 74.

πολλές εναλλακτικές λύσεις, καταφεύγουν στο ποτό: *Το πίνει κι η φτωχολογιά και λησμονά τα χρέη*¹⁷⁰. Δίστιχα για τη στάση του λαού απέναντι στους αφέντες: *Άρχοντας και διάολος, αδρέφια διδυμάδικα*¹⁷¹. Υπάρχει βέβαια κι ο αντίλογος των 'φρονίμων': *Δόξασε τον άρχοντα του τόπου σου και τον άγιο του χωριού σου*¹⁷².

Αυτή η διαφορετικότητα είναι αποτέλεσμα διαφορετικών κοινωνικών διεργασιών. Μέσα στις διαφορές αντικαθρεφτίζονται νοοτροπίες και ιδεολογίες των διαφόρων ομάδων μιας κοινωνικά και πολιτισμικά διαφοροποιημένης κοινωνίας, αλλά και οι ιδιαιτερότητες των διαφόρων περιοχών¹⁷³. Από τις μελέτες των δημοτικών τραγουδιών αποδεικνύεται ότι υπερισχύει ο πόθος για την ατομική ελευθερία¹⁷⁴. Είναι χαρακτηριστικό πως οι ελλαδίτες συνέθεταν τραγούδια πολλές φορές για - εν ζωή και εν δράσει - κλέφτες, λίγο μετά από κάποιο κατόρθωμά τους, όπως συνέβη και στη Λευκάδα με το κλέφτικο τραγούδι 'του Βασίλη Τσέλιου'¹⁷⁵ από το Μεγανήσι. Το ότι δεν υπάρχουν τραγούδια για τις διάφορες μικρές ή μεγάλες εξεγέρσεις των επτανησίων σημαίνει πως, είτε δεν ενέπνευσαν τη λαϊκή μούσα είτε, κι αν την ενέπνευσαν, περιήλθαν στη λήθη.

Παρά το ότι είναι απειροελάχιστα τα δείγματα κλέφτικου τραγουδιού στα Επτάνησα, συνάγεται το συμπέρασμα, ότι από τα Επτάνησα (πλην Λευκάδας) λείπει όχι μόνο το γράμμα των κλέφτικων τραγουδιών, αλλά κυρίως το πνεύμα τους. Υπάρχει σοβαρή διαφοροποίηση από νησί σε νησί, όπως στη Λευκάδα, η οποία ακολουθεί τις εξελίξεις και τον τρόπο αντίδρασης της Αιτωλοακαρνανίας και της Ηπείρου. Σημειώνεται ότι και στο κρητικό δημοτικό τραγούδι η παρεκκλίνουσα συμπεριφορά τραγουδιέται κατά προτεραιότητα, επειδή αντιμετωπίζεται θετικά¹⁷⁶. Η πνευματική λαϊκή δημιουργία στη Λευκάδα, διέπεται από την ελλαδική λογική, η οποία εισχώρησε και επηρέασε ευθέως σ' αυτήν. Η εξέγερση της Λευκάδας το 1819 κατέδειξε ότι η ανερχόμενη αστική τάξη αποστασιοποιήθηκε σιωπηρά από την καθεστηκυία τάξη των Άγγλων και των γαιοκτημόνων και προκάλεσε κοινωνικές

---

*Ο άρχοντας τζους αγαπά, ώστε να συνεμπάση,
Να μπάση τη σταφίδα του, ναν του τη λογαριάση.
Κι' έτζι αρκινήση ο καιρός να βρέχη, να χιονίζη,
Δεν του δίνει και τίποτες, μον τονε φοβερίζει.*

¹⁶⁹ Πακτίτης Ν., *ό.π.*, σ. 39.

*Στην πάντα-πάντα οι άρχοντες και σεις οι αφεντάδες,
εσείς κουτσοί, εσείς στραβοί και σεις οι αδικητάδες.*

¹⁷⁰ Πακτίτης Ν., *ό.π.*, σ. 48.

¹⁷¹ Χυτήρης Γερ., *Τα λαογραφικά ...* τόμ. Β', *ό.π.*, σ. 16.

¹⁷² Χυτήρης Γερ., *ό.π.*, σ. 166

¹⁷³ Σβορώνος Νίκος Γ., «Παράδοση και ελληνική ταυτότητα» στο *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εισαγωγή-επιμέλεια Ξ. Γιαταγάνας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σ. 403-405.

¹⁷⁴ Αποστολάκης Γιάννης, «Το κλέφτικο τραγούδι [...]», *ό.π.*, σ. 543-551, «Η μεγάλη αξία και πρωτοτυπία του κλέφτικου τραγουδιού βρίσκεται στον πόθο για τον άνθρωπο...». Το μεγαλειώδες είναι ότι ο κάθε 'μη νοικοκύρης' ξέρει τις επιπτώσεις των αντικαθεστωτικών επιλογών του: σημαντική μείωση του προσδόκιμου μέσου όρου ζωής, δια βίου καταδίωξη, κατατρεγμός της οικογένειάς του, άθλιες συνθήκες διαβίωσης. Κάνει, όμως, συνειδητά τις επιλογές του.

¹⁷⁵ Κοντομίχης Π., *ό.π.*, σ. 129.

¹⁷⁶ Κοντογιώργης Γιώργος, *Η ιδεολογία [...]*, *ό.π.*

αντιδράσεις τις οποίες και στήριξαν¹⁷⁷ οι κάτοικοι των χωριών μαζί με μερικούς πλούσιους της πόλης¹⁷⁸, προκαλώντας σοβαρά προβλήματα στους Άγγλους. Η λαϊκή μούσα ύμνησε αυτά τα γεγονότα¹⁷⁹.

Αργότερα, εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε στα Επτάνησα το κίνημα του ριζοσπαστισμού, το οποίο, εκτός από την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, είχε και στόχο την οικοδόμηση μιας δίκαιης και ελεύθερης κοινωνίας. Οι Άγγλοι προσπάθησαν από την αρχή να περιορίσουν και να καταπνίξουν το κίνημα, παίρνοντας μια σειρά μέτρων, από την απαγόρευση των εφημερίδων μέχρι την ανοιχτή τρομοκρατία. Η ιδέα της δημοκρατίας, της ελευθερίας, της ενότητας και το αίτημα της κοινωνικής απελευθέρωσης, που κυριάρχησαν στις αγροτικές εξεγέρσεις στην Κεφαλονιά το 1848-1849¹⁸⁰, αποτυπώθηκαν στον έμμετρο δημοτικό λόγο της¹⁸¹. Διατυπώνεται το ανυποχώρητο αίτημα του Ιόνιου λαού για ένωση με την άλλη Ελλάδα: *Δε μας φοβίζουσιν τ' άρματα, μα ούτε κι οι φοβέρες/πάνου στο Κάστρο θέλουμε ελληνικές παντιέρες*¹⁸². Είναι χαρακτηριστική η χρήση του πληθυντικού 'εμείς', έχοντας ξεπεραστεί, ανεπιστρεπτή πια, το 'εγώ' του κλέφτικου τραγουδιού. Από τα πλέον δημοφιλή τραγούδια της Κεφαλονιάς στα χρόνια του ριζοσπαστισμού, ήταν και το 'Γειά σου παπούλη', για το οποίο ο Δ. Λουκάτος αναφέρει τα εξής: «Στην Επτάνησο δεν είναι πολύ συνηθισμένα τα ηρωικά και κλέφτικα τραγούδια 'της τάβλας'. Μπορώ λοιπόν να πω ότι το άσμα, που άκουσα, έπαιρνε θέση ενός τέτοιου επιτραπέζιου τραγουδιού»¹⁸³. Στο επόμενο τραγούδι υπάρχει καυστική ειρωνεία που στρέφεται κατά του Άγγλου αρμοστή Μαίτλαντ. *Κάτου τα χέρια Μαίτουλα εφούντωσε ο αγώνας*¹⁸⁴. Ένας λαϊκός αυτοδίδακτος ποιητής, ο Μικέλης Δαυής Μερτζάνης, γράφει μια επίκαιρη ρίμα με αφορμή τον απαγχονισμό του αντιστασιακού παπά Νοδάρου. *Κρέμασαν τον παπά - ληστή / που την ευχή του νάχω*¹⁸⁵. Η δυσφορία του λαού κατά των Άγγλων αλλά και κατά των συνεργατών τους, δεν κρύβεται πια. Δοθείσης ευκαιρίας, ο λαός τραγουδάει ποιήματα λόγια και δημοτικά τα οποία ανησυχούν ιδιαίτερα τους κρατούντες¹⁸⁶: *Ζήτω η Ελλάς, λέγω και*

¹⁷⁷ Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Η εξέγερση των χωρικών της Λευκάδας το 1819», στο *Πρακτικά Η' Συμποσίου 'Ιστορία. Αγροτικές εξεγέρσεις στη Λευκάδα', Λευκάδα 31 Ιουλίου, 1-2 Αυγούστου 2003*, εκδ. Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών, σ. 40.

¹⁷⁸ Σβορώνος Ν., *ό.π.*, σ. 402.

¹⁷⁹ Σκλαβενίτης Τρ., *ό.π.*, σ. 43.

*Τρία πουλάκια κάθονται στη ράχη του Διοχάρη,
Το ' να ήταν ο Χαλικιάς και τ' άλλο ο Πανάδας,
Το τρίτο το καλύτερο ο Νικολός Βελέντσας....
Τρεις μέρες κάνουν πόλεμο, εσώσανε τα βόλια.
Διακόσιους εσκοτώσανε κι ' εκάψανε και σπίτια*

¹⁸⁰ Κοντόνη Άννα, *Φιλελεύθεροι στοχασμοί και δεξίωση τους στον επανησιακό χώρο. Ιδεολογία και πολιτική των Μεταρρυθμιστών (1848-1864)*, διδακτορική διατριβή, χ.ε., Αθήνα 1989, σ. 356-357.

¹⁸¹ Λουκάτος Σπ. πρόλογος στο Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 17-18.

¹⁸² Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 180.

¹⁸³ Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 180-184.

¹⁸⁴ Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 192.

¹⁸⁵ Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 106.

¹⁸⁶ Τζερμπίνος Στέλιος, «Η ιδέα της αντίστασης κατά της αγγλοκρατίας μέσα στο λαϊκό και τον έντεχνο μουσικό λόγο των επανησιών», στο *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-*

εγώ / ζήτω η Ελευθερία, // Να φύγωσι οι τύραννοι / να λάμψη η θρησκεία.¹⁸⁷ Θεωρούμε ότι η μικτή (δημοτική-λόγια) γλώσσα είναι αποτέλεσμα της διάδοσης της στοιχειώδους εκπαίδευσης¹⁸⁸.

Συνοψίζοντας στο θέμα των Ριζοσπαστών και των σχετικών μ' αυτούς δημοτικών τραγουδιών, διαπιστώθηκε ότι, σχεδόν σ' όλα τα τραγούδια που εξετάστηκαν, υπάρχει έντονη η επίδραση του ελλαδικού τραγουδιού, με τεχνικά χαρακτηριστικά που παραπέμπουν ευθέως στο δημοτικό τραγούδι. Εκεί, όμως, που οι επιρροές από το δημοτικό τραγούδι είναι έμμεσες μεν, αλλά ουσιαστικές, είναι στο θεωρητικό υπόβαθρο του ριζοσπαστικού τραγουδιού. Στο κλέφτικο τραγούδι του 18^{ου} αιώνα, λείπει εντελώς από τη δράση του ήρωα, η πρόθεση να καταλύσει και να υποκαταστήσει την εξουσία¹⁸⁹. Αναλύοντας τα δημοτικά ή δημοτικοφανή τραγούδια που αφορούν στους Ριζοσπάστες, προκύπτει ένα νέο είδος ήρωα, ο οποίος είναι συλλογικός και εκφράζει, όχι τον εαυτό του, αλλά μια κοινότητα. Για πρώτη φορά εμφανίζεται στο δημοτικό τραγούδι, η έννοια του έθνους και της συλλογικής σκλαβιάς και η ανεξαρτησία βιώνεται πλέον ως συλλογικό και όχι ατομικό αγαθό.

Ολοκληρώνοντας το θέμα σχετικά με τις επιδράσεις του δημοτικού τραγουδιού στο δημοτικό λόγο του Ιονίου, καταλήγουμε, πως τα τραγούδια των Επτανήσων είναι κοινά με τα αντίστοιχα της νησιωτικής Ελλάδας και ιδιαίτερα με της Κρήτης, από την οποία κυρίως επηρεάστηκε. Ελάχιστα απ' αυτά έχουν εισαχθεί από τον στεριανό ελλαδικό χώρο, ενώ πολλοί λόγοι θα συνηγορούσαν για το αντίθετο. Εκτός από τη διασκευή και αφομοίωση εκείνων των δημοτικών τραγουδιών που ήρθαν από τα άλλα μέρη του Ελληνισμού, με το πέρασμα του χρόνου δημιουργήθηκαν και αυθεντικά επτανησιακά δημοτικά τραγούδια. Είναι τα περισσότερα τραγούδια της αγάπης, του γάμου, περιπαιχτικά και κάλαντα. Σ' αυτές τις τέσσερις κατηγορίες θα βρούμε ελάχιστα τραγούδια που είναι παρόμοια με άλλων περιοχών. Είναι τα περισσότερα δίστιχα ή τετράστιχα εκτός από τα κάλαντα και μερικά περιπαιχτικά, που είναι πολύστιχα. Η έρευνα της επτανησιακής δημοτικής ποίησης σε κάθε ένα από τα μεγάλα νησιά άγει στο συμπέρασμα ότι τα περισσότερα τραγούδια είναι κοινά και γνωστά, όπως και οι χοροί τους, με εξαίρεση αυτά της Λευκάδας. Τα ακριτικά και οι παραλογές που τραγουδιούνται στα Επτάνησα, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα τραγούδια της Μ. Ασίας, του Πόντου, της Κύπρου και της Κρήτης, είναι μικρότερα σε έκταση. Στους δημοτικούς χορούς αναφέρονται επιδράσεις σε μεγαλύτερη έκταση από την ηπειρωτική Ελλάδα κυρίως στη Κεφαλονιά, στη Λευκάδα, το Μεγανήσι και τους Παξούς. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά του επτανησιακού δημοτικού τραγουδιού στα οποία εντοπίζονται οι σημαντικότερες διαφορές από το ελλαδικό τραγούδι, είναι η έλλειψη κάθε μορφής συγκρουσιακού

2004. *Επιστημονικό συνέδριο, τόμος Β'.* *Ιδεολογία και πολιτισμός*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 362.

¹⁸⁷ Ζώρας Γεώργιος Θ., *Δύο στιχουργήματα περί των εν έτει 1848 γεγονότων εν Κεφαλληνία*, Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, αρ. 36, Αθήνα 1963, σ. 19-26.

¹⁸⁸ Θεοτόκης Σπυρίδων Μ., «Περί εκπαίδευσεως εν Επτανήσω (1453-1864). Ιστορική μελέτη», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 5^{ος} τόμ., Κέρκυρα 1956, σ. 93 και 134. Το 1820 δεν υπάρχει χωριό άξιο λόγου που να μην έχει δάσκαλο. Οι περισσότεροι απ' αυτούς βέβαια, είναι ιερείς αμαθείς.

¹⁸⁹ Καψωμένος Ερ., *ό.π.*, σ. 336-347.

μοντέλου και μια διολίσθηση της ελεύθερης βούλησης του ανθρώπου προς την υποταγή στη μοίρα του. Όλα τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στα Επτάνησα υπάρχουν δύο πλευρές της ίδιας κοινωνίας, συνυπάρχουσες μεν, διαμετρικά αντίθετες δε: μία συντηρητική και μία προοδευτική, οι οποίες αναδεικνύονται αν αναλυθούν και συγκριθούν μεταξύ τους οι διάφορες παραλλαγές τραγουδιών. Βέβαια, σε κάθε κοινωνία υπάρχουν και οι δύο αυτές πλευρές, στα Επτάνησα όμως υπερίσχυσε η συντηρητική.

Οι επτανήσιοι λογοτέχνες και το δημοτικό τραγούδι

1. Προσολωμικοί ποιητές

Οι πρόδρομοι της Επτανησιακής Σχολής
και η εθνική και κοινωνική αξιοποίηση του ποιητικού λόγου

Το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αι. θα παρατηρηθεί η μεταφορά των νέων ευρωπαϊκών ιδεών¹⁹⁰, ιδίως από την Ιταλία, στον επτανησιακό χώρο μέσω των μεταφράσεων. Ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός, οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, η υπάρχουσα ήδη δυτική κουλτούρα, η τοπική θρησκευτική παιδεία, η κλασική αρχαιότητα και η λαϊκή παράδοση, δημιούργησαν στα Επτάνησα ένα εκρηκτικό πολιτισμικό μίγμα. Σ' αυτό το μίγμα πρέπει να προστεθεί και η πολύμορφη επικοινωνία με τον ελλαδικό χώρο, η οποία μετέφερε στα Επτάνησα την προσδοκία του εθνικού ξεσηκωμού. Όλα αυτά μαζί, δημιούργησαν μία εποχή πρωτοφανούς πνευματικής κυοφορίας, η οποία διαμόρφωσε τις συνθήκες που θα οδηγήσουν στην εμφάνιση της Επτανησιακής σχολής. Κύριο χαρακτηριστικό αυτού του άτυπου πνευματικού κινήματος ήταν ο εθνικός και ελληνοκεντρικός χαρακτήρας της λογοτεχνικής παραγωγής¹⁹¹. Σημεία αναφοράς της πνευματικής και πολιτισμικής αυτής κίνησης αποτελούν η μέριμνα για την παιδεία, η αύξηση της εκδοτικής παραγωγής και των μεταφράσεων, η κυκλοφορία εφημερίδων και περιοδικών, οι εκδόσεις αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, η ανακίνηση του γλωσσικού ζητήματος, η διαμόρφωση της νεοελληνικής συνείδησης¹⁹². Αυτές οι ιδέες είχαν ιδιαίτερη απήχηση στον επτανησιακό χώρο¹⁹³ στις πολιτικές κινήσεις και την λογοτεχνική του δημιουργία. Αυτές οι διεργασίες σ' όλα τα επίπεδα του δημόσιου βίου, απότοκο της δυναμικής εμφάνισης της αστικής τάξης, είχαν ως άμεση συνέπεια την άνθηση των καλών τεχνών και των γραμμάτων. Το επτανησιακό θέατρο κληρονομεί τη λογοτεχνική παράδοση της Κρήτης και επικοινωνώντας συνεχώς με την ευρωπαϊκή θεατρική κουλτούρα, αφομοιώνει συνεχώς νέα στοιχεία, τα οποία, μαζί με τα στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού, δημιουργούν αξιοσημείωτης ποιότητας θέατρο¹⁹⁴. Παρά την εξάρτηση της επτανησιακής εκπαιδευτικής παράδοσης από την Ιταλία, τα Ιόνια νησιά υπήρξαν σημείο συνάντησης και σύζευξης δυτικών και ανατολικών επιρροών. Η μεγάλη ανάπτυξη του τοπικού Τύπου κατά τα τέλη της δεκαετίας του

¹⁹⁰ Πυλαρινός Θ., «Αντωνίου Μάτση ανέκδοτη μαθητική μετάφραση στην ιταλική του έργου *Vitae Excellentibus Dusibus Κορνηλίου Νέπωτα*». Η ιταλική γλώσσα που διδασκόταν, λειτούργησε ως όργανο μετάδοσης των φιλελεύθερων ιδεών της Δύσης στα Επτάνησα.

¹⁹¹ Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, σ. 20-24.

¹⁹² Για το νεοελληνικό διαφωτισμό: Κ.Θ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 6^η έκδ., εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1993. Ν.Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, 7^η έκδ., εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.

¹⁹³ Πολίτης Αλέξης, *Η ανακάλυψη [...]*, σ. 26. Βέβαια, σημειώνει, αναφέρεται στον εθνισμό της μεσαιας τάξης, γιατί οι αγροτικοί πληθυσμοί δεν μπορούσαν ακόμη να ξεπεράσουν το τοπικό συναίσθημα.

¹⁹⁴ Πεφάνης Γιώργος, *Η άμμος του κειμένου. Αισθητικά και δραματολογικά θέματα στο ελληνικό θέατρο*, Εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2008. Σύντομη επισκόπηση στο επτανησιακό θέατρο, σ. 19-73.

1850, καθώς και η σταθερή ροπή προς τη δημοτική γλώσσα, στάθηκαν οι καλύτερες προϋποθέσεις για την άνθηση αξιόλογης τοπικής λογοτεχνίας. Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η δημιουργία το 1824 της Ιόνιας Ακαδημίας. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, δημιουργήθηκε μια νέα αυτοδύναμη πολιτιστική ταυτότητα, η οποία να συνδυάζει την τοπική παράδοση με την ιδέα μιας νέας ελληνικής λογοτεχνίας.

Πρόδρομοι αυτών των πνευματικών εξελίξεων υπήρξαν οι Προσολωμικοί ποιητές, οι οποίοι εντοπίζονται κυρίως στη Ζάκυνθο από τα μέσα του 18^{ου} έως την πρώτη εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα. Ήταν περιορισμένης αξίας ως ποιητές, με κυριότερο χαρακτηριστικό τη χρησιμοποίηση και προβολή της γλώσσας του λαού¹⁹⁵. Τα πρώτα ποιητικά δείγματα¹⁹⁶ αυτής της άτυπης 'ομάδας', συνδέονται με μια μικτή καθαρεύουσα, γεμάτη από λέξεις της δημοτικής. Παρά το ότι δεν λείπουν και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες χρησιμοποιείται η καθαρεύουσα (όχι όμως στην αρχαϊστική μορφή της), η δημοτική γλώσσα κάνει δυναμικά αισθητή την παρουσία της. Δημιουργήθηκε από αρκετά νωρίς το θέμα της χρήσης της γλώσσας του δημοτικού τραγουδιού, αλλά και του μέτρου πάνω στο οποίο έπρεπε να οικοδομηθεί η νέα ποίηση¹⁹⁷. Ενώ ως προς τη στιχουργία, είναι επηρεασμένοι από την ιταλική ποίηση και χρησιμοποιούν κυρίως δικά της μέτρα, διαπιστώνεται και η παράλληλη επίδραση των τοπικών δημοτικών τραγουδιών και των προεπαναστατικών ποιητών του ελλαδικού χώρου¹⁹⁸.

Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκε και η μεταφραστική προσπάθεια τους, που πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες στην προώθηση της δημοτικής γλώσσας και στην τόνωση της εθνικής συνείδησης. Είναι πολύ χαρακτηριστικές του όλου κλίματος, οι απόψεις του Ι. Καντούνη, ο οποίος, επισημαίνοντας τις αδυναμίες της αδιαμόρφωτης και πτωχής ακόμη γραπτής δημοτικής γλώσσας, ακολούθησε στις μεταφράσεις του ένα συνθετικό δρόμο, προσπαθώντας να χρησιμοποιεί όσο το δυνατόν λιγότερο την αρχαία και συγχρόνως, καταργώντας την ιταλική ως επίσημη γλώσσα των Επτανήσων. Γι' αυτό και χρησιμοποίησε «ιδιόφωνον στοίχον» εννοώντας τον δεκαπεντασύλλαβο, με μετρικές και γλωσσικές επιδράσεις από το Κρητικό θέατρο.

*Ταις ευτυχαίςτου ο φίλοςμου ο ακριβός δεν γνώθει,
Φεύγει από με και κρύβεται, δεν βλέπω πού να εχώθη*¹⁹⁹.

Ο σκοπός των μεταφράσεων ήταν να διαδοθούν οι κλασικές ξένες λογοτεχνικές δημιουργίες στο λαό, συγχρόνως δε, ήταν ένα πεδίο άσκησης και πειραματιστών στη διαμόρφωση του γλωσσικού οργάνου, αλλά γενικότερα ενός λογοτεχνικού κανόνα.

Η σημαντικότερη μορφή των Προσολωμικών, είναι ο Αντώνιος Μαρτελάος²⁰⁰ (1754-1819), δάσκαλος, ποιητής ευφάνταστος²⁰¹, εκκλησιαστικός ρήτορας και μέλος

¹⁹⁵ Μάρας Στ., *ό.π.*, σ. 27.

¹⁹⁶ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 23. Σ' αυτά τα ποιήματα ανιχνεύονται επιρροές από το φαναριώτικο τραγούδι, από το Κρητικό Θέατρο, το οποίο ήταν γνωστό στη Ζάκυνθο και από το δημοτικό τραγούδι, όχι όμως ακόμη ως συνειδητή επιλογή των δημιουργών.

¹⁹⁷ Πυλαρινός Θ., «Ο Δημοφών του Μεταστάσιου σε μετάφραση του προσολωμικού Ιωάννη Καντούνη», *Παράβασις*, τομ. 9^{ος}, εκδ. Ergo, Αθήνα 2009, σ. 533-585.

¹⁹⁸ Μπουμπουλίδης Φαίδων - Ζώρας Γεώργιος, *Επτανήσιοι προσολωμικοί ποιηταί*, Σπουδαστήριον Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1953, σ. 13.

¹⁹⁹ Πυλαρινός Θ., «Ανέκδοτες μεταφράσεις έργων του Πέτρου Μεταστάσιου από τον ζακύνθιο Ιωάννη Καντούνη (1731-1817)», *Παράβασις*, τομ. 8^{ος}, εκδ. Ergo, Αθήνα 2008, σ. 401-432.

της Φιλικής Εταιρίας. Διακρίθηκε ως δάσκαλος, έχοντας μαθητές τον Σολωμό, τον Φώσκολο, πιθανότατα τον Κάλβο, τον Γουζέλη, τον Καντούνη, πολλούς Ζακυνθινούς αγωνιστές της Εθνεγερσίας κ.ά.²⁰². Παρά το ότι ήταν γόνος αριστοκρατικής οικογένειας, χτύπησε με την πένα του όχι μόνο τον κατακτητή, αλλά και τους άρχοντες, στηλιτεύοντας τις αδικίες και την εκμετάλλευση εις βάρος του λαού. Τα έργα του γίνονταν αμέσως γνωστά σε όλο το νησί, γιατί ήταν στην καθομιλουμένη δημοτική γλώσσα. Η ποίηση του εμπεριέχει όλα τα στοιχεία εκείνα που διαμόρφωσαν τα γνωρίσματα των προσολωμικών, με κυριότερα αυτά του επαναστατικού πνεύματος, του λυρισμού, της φυσιολατρίας αλλά και της διαμορφωμένης δημοτικής γλώσσας²⁰³. Αξιοσημείωτο είναι ότι, αν και ήταν υπέρ της καθαρεύουσας (την υποστήριζε και θεωρητικά²⁰⁴), έγραφε στη δημοτική, για να γίνει το έργο του προσιτό στο λαό²⁰⁵. Ήταν άνθρωπος με μεγάλη κοινωνική ευαισθησία²⁰⁶, και η επιρροή που άσκησε στον Σολωμό όταν ήταν νέος, υπήρξε μεγάλη²⁰⁷ (όπως άλλωστε και του Δον Σάντο Ρότσι²⁰⁸).

Ο λογοτέχνης και θεατρικός συγγραφέας Δημήτριος Γουζέλης (1774-1843), έγραψε την -όχι ηθογραφική²⁰⁹- έμμετρη κωμωδία *Ο Χάσης* (1795), η οποία θεωρείται ως ένα από τα πιο σημαντικά έργα του νεοελληνικού θεάτρου²¹⁰, κυρίως για τη γλώσσα του, η οποία παρουσιάζει έντονα το στοιχείο του επανησιακού ιδιώματος²¹¹. Σε 'επίσημες' όμως περιστάσεις, χρησιμοποιούσε καθαρεύουσα²¹².

Ο Θωμάς Δανελάκης (μέσα 18^{ου} αι.), ήταν αρκετά καλλιεργημένος και έγραψε διάφορα ποιήματα, που φανερώνουν προηγμένη τεχνική με δυτικές επιρροές²¹³. Το

---

²⁰⁰ Κονόμος Ντίνος, *Το ζακυνθινό ράσο στην Εθνεγερσία*, εκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου, Αθήνα 1971.

²⁰¹ Σάθας Κωνστ., *Το εν Ζακύνθω αρχοντολόγιον και οι ποπολάροι*, Εν Αθήναις, τύποις Νικολάου Αγγελίδου, 1867, σ. 5.

²⁰² Κονόμος Ντίνος, *Το ζακυνθινό ράσο στην Εθνεγερσία*, εκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου, Αθήνα 1971, σ. 9.

²⁰³ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 29-30.

²⁰⁴ Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία Της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, *ό.π.*, σ. 231.

²⁰⁵ Βουτιεριδής Ηλ., *ό.π.*, σ. 119.

²⁰⁶ Κάλβος Ανδρέας, *Η Λύρα και ανέκδοτος ύμνος Αντωνίου Μαρτελάου*, (Πρόλογοι και επιμέλεια υπό Σπυριδώνος Δε Βιάζης), Εν Ζακύνθω, εκ του τυπογραφείου Ο Παρνασσός, 1881, σ. 134. Όπως λέει ο Δε Βιάζης, παρέδιδε δωρεάν την Ελληνική γλώσσα στους φτωχούς.

²⁰⁷ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 29-31.

²⁰⁸ Πυλαρινός Θ., «Ο Δον Σάντο Ρότσι ως κήρυκας της διαχρονικής ενότητας και της εθνικής αποκατάστασης του ελληνισμού», *Πόρφυρας*, Ιούλιος Σεπτέμβριος 2000, σ. 233-238.

²⁰⁹ Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, *ό.π.*, σ. 232.

²¹⁰ Δημαράς Κ. Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1998, σ. 483

²¹¹ Vittì Mario, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 198, σ. 240. Τοποθετείται στο τέλος της κρητοεπτανησιακής παράδοσης στο χώρο της κωμωδίας και στις απαρχές της ηθογραφικής κωμωδίας του 19^{ου} αι. Όπως συνέβη και στη Κρήτη, στο περιθώριο του επίσημου θεάτρου και των παραστάσεων στην ιταλική, γεννιέται σιγά-σιγά ένα γνήσιο νεοελληνικό θέατρο

²¹² Κονόμος Ντίνος, *Ζακυνθινά. α. Ανέκδοτος επιμνημόσυνος λόγος του Δημήτρη Γουζέλη στο λόρδο Μπάϋρον, β. Ανέκδοτα κείμενα του Γ. Τερτσέτη, χ.ε.*, Αθήνα 1974.

²¹³ Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία Της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, *ό.π.*, σ. 230.

πιο γνωστό ποίημά του είναι επηρεασμένο από την *Μασσαλιώτιδα* και τα ποιήματα του Ρήγα.

Οι εχθροί θάναι χιλιάδες / Σαν το κύμα στο γιαλό.

*Μα οι Γραικοί παλλικαράδες / Έχουν πίστη στο θεό[...]*²¹⁴.

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι η δημοτική, χωρίς ιδιοματισμούς.

Μέσα στο έργο του Στέφανου Ξανθόπουλου (μέσα του 18^{ου} αι.), υπάρχει η λυρική διάθεση και η γλωσσική υποδομή, πάνω στα οποία θα αναπτυχθούν αργότερα τα χαρακτηριστικά της επτανησιακής ποίησης και θα μορφοποιηθούν από τον Σολωμό²¹⁵. Δέχτηκε επιρροές από την κρητική ποίηση και, κυρίως, τον ‘Ερωτόκριτο’. Αναφέρουμε ένα μικρό, χαρακτηριστικό απόσπασμα.

‘Παραδειγματικό’

Σαν πεταρούδα 'ς την φωτιά, που αναίσθητα γυρίζει

και τα χρυσά της τα φτερά με ασπλαχνιά μαυρίζει

*και όσω μαυρίζει τα φτερά και το κορμί πληγώνει...*²¹⁶.

Στο ποίημά του αυτό, εκτός από την πολύ φυσική και χωρίς ιδιοματισμούς δημοτική γλώσσα²¹⁷, επισημαίνεται η χρήση του δεκαπεντασύλλαβου, η ισομετρία στα ημιστίχια, η χαρακτηριστική κρητική και επτανησιακή ομοιοκαταληξία ανά δίστιχο. Πολύ πιο κοντά στο επτανησιακό δημοτικό τραγούδι είναι η τελευταία στροφή του ίδιου ποιήματος:

Να μπω σε τάφον σκοτεινόν να πάψουν τα δεινά μου

Να τελειωθούν τα βάσανα κ' οι πόνοι απ' την καρδιά μου.

Στοιχεία του δημοτικού τραγουδιού, τα οποία άρχισαν να χρησιμοποιούνται ευρέως στη λόγια επτανησιακή ποίηση, σχεδόν έναν αιώνα μετά τον Ξανθόπουλο. Και ο Ανδρέας Σιγούρος στο ίδιο πνεύμα συνέθεσε το ποίημά του «Μεταμόρφωσης»:

Μανδήλι, να σκεπάζονται χιονάτα τα βυζιά σου,

*Μαργαριτάρια 'ς τον λαιμόν να κρέμωμαι μπροστά σου*²¹⁸.

Υπήρχε βέβαια και η σχετική ανώνυμη ποιητική παραγωγή, όπως το:

Θάνατε σκληροτράχηλε!

Σε βλέπω αρματωμένον.

Το τρομερόν σου δρέπανον

*Βαστάς ακονισμένον...*²¹⁹.

Και το ....

*Θέλο εδώ την σήμερα να γράψο τον κερόν ται...*²²⁰

²¹⁴ Βουτιερίδης Ηλ., *ό.π.*, σ. 122-124.

²¹⁵ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 28.

²¹⁶ Μπουμπουλίδης Φ., *Επτανησιακή λογοτεχνία*, 2 τόμ., εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1970, σ. 13.

²¹⁷ Βουτιερίδης Ηλίας Π., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, από των μέσων του ΙΕ' αιώνας μέχρι των νεωτάτων χρόνων, μετ' εισαγωγής περί Βυζαντινής λογοτεχνίας*, 2 τόμ., Εν Αθήναις, εκδοτικός οίκος Μιχαήλ Σ. Ζηκάκη, 1927, σ. 118.

²¹⁸ Μπουμπουλίδης Φαίδων - Ζώρας Γεώργιος, *Επτανήσιοι προσολωμικοί ποιηταί, Σπουδαστήριον Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήναι 1953, σ. 37.

²¹⁹ Ανωνύμως, «Εις θάνατον», *Ιόνιος Ανθολογία*, τχ. 2, αρ. 5 (1835), σ. 64

²²⁰ Γραμμένος Ανδρέας, «Ένας άγνωστος ποιητής από τον Ποταμό», *Η Κέρκυρα σήμερα*, φλ. Πέμπτη 6 Μαρτίου 2008, σ. 9. «... Είναι εμφανής η πρόθεση του ιερέα - ποιητή να διατυπώσει σε στίχους στη δημοτική ελληνική γλώσσα τα συνταρακτικά γεγονότα του καιρού του... πρόκειται για έναν άνθρωπο με ελλιπή εκπαίδευση, ο οποίος δημιούργησε σε μια εποχή που το

Άλλα χαρακτηριστικά της ποίησης των Προσολωμικών, είναι το έντονο σατιρικό στοιχείο στη ποίηση ως μέσο κριτικής²²¹, που έμμεσα αποδεικνύει τον κοινωνικό χαρακτήρα της και τις επιδράσεις του φιλελεύθερου πνεύματος της ανερχόμενης αστικής τάξης. Επίσης παρατηρείται προβολή του ερωτικού στοιχείου, κάτι που σημαίνει μια γενικότερη κοινωνική αναδιάρθρωση με την εισαγωγή νέων ηθών²²². Βέβαια υπάρχουν κι άλλοι δημιουργοί που εντάσσονται στους Προσολωμικούς, όπως ο Κοκονδρής, ο Αυξέντης, ο Κούρτσολας, ο Γούλιαρης κ.ά. των οποίων το έργο έχει χαθεί ή σώζονται ελάχιστα δείγματά του.

Όχι λιγότερο σημαντικός, ήταν και ο ρόλος των Προσολωμικών στο θέμα της εθνικής συνείδησης. Τα ιδανικά τους ήταν φιλελεύθερο δημοκρατικό πνεύμα, γλώσσα, εθνισμός²²³. *Τα νησιά μας είναι Κράτος/ζηλευτό. Αλλ' η πατρίδα/ ούλη η άλλη είναι δούλη*, γράφει ο Μαρτελάος. Αυτό το πνεύμα επεκτάθηκε και στις μεταφράσεις τους, με σκοπό, να γίνει το περιεχόμενο προσιτό σε πολλούς σε γλώσσα απλοελληνική. Ο Καντούνης και ο Πετριτσόπουλος έγραψαν τις μεταφράσεις τους σε καθομιλούμενη γλώσσα με λόγια στοιχεία, που τείνει προς τη γλώσσα του λαού και είναι κατανοητή από τους πολλούς. Η γλώσσα είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση εθνικής συνείδησης στο λαό. Οι μεταφράσεις του Καντούνη υπήρξαν καθοριστικές για την εμφάνιση πνευματικών μορφών όπως ο Φώσκολος, ο Σολωμός και ο Κάλβος²²⁴. Οι μεταφράσεις των Επτανησίων, είναι ένα λογοτεχνικό είδος που λειτούργησε καθ' όλη τη διάρκεια της Επτανησιακής Σχολής, πάντα με τους ίδιους στόχους: διαμόρφωση γλωσσικού οργάνου κατάλληλου για την κατανόηση του μεταφραζόμενου έργου και συγχρόνως αισθητικά άρτιου²²⁵. Γι' αυτό και η γλώσσα των Προσολωμικών είναι η δημοτική, μεικτή και αβέβαιη ακόμη, με ισχυρά ίχνη της λόγιας παράδοσης, αναμειγμένα με στοιχεία λαϊκής προέλευσης²²⁶. Για όλους τους παραπάνω λόγους, οι Προσολωμικοί ποιητές λειτούργησαν ως γέφυρες μεταξύ του λαϊκού ανώνυμου δημιουργού και της προσωπικής ποίησης. Είναι οι σκαπανείς της επτανησιακής λογοτεχνίας.

Οι Προσολωμικοί έθεσαν τις βάσεις. Πιο αντιπροσωπευτικός, ο Μαρτελάος, που, μέσα στην ποίησή του, εμπεριέχει όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των Προσολωμικών: επαναστατικό πνεύμα, λυρισμό, φυσιολατρική διάθεση, αρκετά διαμορφωμένη δημοτική γλώσσα, πατριωτισμό, θρησκευτικότητα²²⁷. Όπως και η κοινωνική του ευαισθησία με τις φιλελεύθερες διαθέσεις, είναι πρόδρομο στοιχείο το

γλωσσικό εργαλείο της Νέας Ελληνικής δεν είχε αναπτυχθεί ακόμη...». 'Στίχοι για τους πολέμους της Γαλλικής Επανάστασης' (χωριό Ποταμός, 18^{ος} αιώνας).

²²¹ Κονόμος Ντίνος, *Ζακυθινοί σατιρογράφοι*, Ζακυθινή Βιβλιοθήκη αρ. 2, χ.ε., Αθήνα 1962.

²²² Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 20-24.

²²³ Μπουμπουλίδης Φαίδων - Ζώρας Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 43.

²²⁴ Πυλαρινός Θ., «Ανέκδοτες μεταφράσεις έργων του Πέτρου Μεταστάσιου από τον ζακύνθιο Ιωάννη Καντούνη (1731-1817)», *Παράβασις*, τομ. 8^{ος}, εκδ. Ergo, Αθήνα 2008, σ. 401-432.

²²⁵ Πυλαρινός Θεοδόσης, «Γλωσσικές ανησυχίες και αναζητήσεις στην Κέρκυρα προ της αφίξεως του Διονύσιου Σολωμού: Η περίπτωση του Ιωάννη Πετριτσόπουλου», *Επτανησιακός πολιτισμός, Πρακτικά μέρος Β'*, εκδ. Εταιρείας Κυθηραϊκών σπουδών, Κύθηρα 2009, σ. 329-348.

²²⁶ Μπουμπουλίδης Φαίδων - Ζώρας Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 13.

²²⁷ Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, σ. 28

οποίο αναπτύσσεται ιδιαίτερα στη φιλολαϊκή διαδρομή της Επτανησιακής Σχολής²²⁸. Εκτός όμως των Προσολωμικών, καθοριστικό ρόλο έπαιξε ένας έμμεσα επτανήσιος²²⁹, ο Βηλαράς και ένας ποιητής από τις ελληνικές παροικίες, ο Χριστόπουλος. Ο πρώτος, εκτός από το ότι, στην ποίησή του, αντλεί στοιχεία από το δημοτικό τραγούδι, κάνει και θεωρητική παρέμβαση με τη *Ρομέικη γλώσσα* (1814 εκδομένο στην Κέρκυρα), αλλά και στοχασμούς σε αφηγηματική ή διαλογική μορφή *Ο λογιότατος ταξιδιώτης*, *Ο λογιότατος* κ.ά. Ο Χριστόπουλος, είναι ένας από τους σημαντικούς πρόδρομους του Σολωμού, με γνήσια λυρική φωνή στην ποίησή του, αλλά και συμμετοχή στη διαμάχη γύρω στο γλωσσικό ζήτημα με την *Γραμματική* του (1805)²³⁰.

Οι συνθήκες σ' όλο τον ελλαδικό χώρο είχαν ωριμάσει πλέον και οι καιροί απαιτούσαν εθνική απελευθέρωση, εθνική γλώσσα, εθνική παιδεία και μαζί μ' αυτά, εθνική ποίηση. Αυτές οι επιταγές των καιρών, μαζί με την περιρρέουσα πνευματική ατμόσφαιρα που δημιουργήσαν οι Προσολωμικοί, ειδικά στη Ζάκυνθο, είχε ως αποτέλεσμα την μετεξέλιξή της σ' ένα ανώτερο επίπεδο. Ένας νέος ποιητής, ο Σολωμός, με σπουδές στην Ιταλία, γίνεται ο εκφραστής της εποχής του. Κύριο μέλημά του, το γλωσσικό ζήτημα. Μια θεωρητική θέση που αποτελεί άμεση επιρροή από τον γαλλικό διαφωτισμό, η παιδεία για όλους και στηριγμένη στην εθνική γλώσσα: « Τότε το μέλλον μας θα είναι μεγάλο..., όταν τα γράμματα καλλιεργηθούν όχι για μάταιη επίδειξη, παρά για το όφελος του λαού, που έχει ανάγκη από παιδεία και από μόρφωση όχι σχολαστική»²³¹. Εκεί εντάσσονται και οι θεωρίες για τη σημασία της λαϊκής δημιουργίας, και ειδικά του δημοτικού τραγουδιού. Αυτό το θεωρητικό υπόβαθρο σμίγει συναισθηματικά στον ποιητή με τη θρησκευτική παράδοση, το δημοτικό τραγούδι και μητρική γλώσσα²³². Το θέμα της γλώσσας κλείνει στο θεωρητικό επίπεδο, με το *Διάλογο*²³³ (1824) και σε πρακτικό, με την ποίησή του. Οι πρώτες προσπάθειές του να συνθέσει ελληνική ποίηση στηρίζονται σ' ένα διάλογο με την τοπική ζακυνθινή παράδοση, το δημοτικό τραγούδι και την αστική καντάδα. Είναι ο πρώτος που συνέδεσε συνειδητά τη λαϊκή με τη λόγια παράδοση στη βάση των κοινών πολιτισμικών γνωρισμάτων τους²³⁴.

²²⁸ Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, σ. 20-24.

²²⁹ Beaton R., *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και πεζογραφία 1821-1992*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 56. Ο συγγραφέας τον τοποθετεί στην παράδοση των Ιόνιων νησιών, αφενός επειδή γεννήθηκε και μεγάλωσε στα Κύθηρα, αφετέρου επειδή σπούδασε στην Ιταλία.

²³⁰ Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001, σ. 132.

²³¹ Σολωμός Διονύσιος, *Άπαντα*. τ.3^{ος}, Αλληλογραφία, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1991, σ. 370, προς Γ. Τερτσέτη.

²³² Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία Της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 229.

²³³ Πυλαρινός Θ., «[...] πάρεξ ανίσως και ήθελε να την πλουτίσει από τα νάματα εκείνα του ελληνικού πελάγους: οι μεταφραστικοί στόχοι των Επτανησίων και 'Διάλογος' του Σολωμού», Πρακτικά εικοστού τρίτου Συμποσίου ποίησης, *Η μετάφραση της ποίησης*, Πανεπιστήμιο Πατρών 4-6 Ιουλίου 2003, εκδ. Περί τεχνών, σ. 218-222.

²³⁴ Κατωμένος Ερατοσθένης, *Ο Σολωμός και η ελληνική πολιτισμική παράδοση. Ερμηνευτική μελέτη*, εκδ. Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1998, σ. 11-16.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες και στα βήματα του Σολωμού, αναπτύχθηκε η Επτανησιακή Σχολή²³⁵. Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται ως ονοματοθεσία της πνευματικής δημιουργίας στα Ιόνια Νησιά από τις αρχές μέχρι περίπου το τέλος του 19^{ου} αιώνα, με κυρίαρχο λογοτεχνικό είδος την ποίηση. Εκτός αυτής, η οποία και προσδιόρισε τον χαρακτήρα της Σχολής, αναπτύχθηκαν και άλλα είδη λογοτεχνικού λόγου, όπως η πλουσιότερη παραγωγή μεταφράσεων έργων τόσο από την αρχαία ελληνική γραμματεία όσο και από τις νεότερες δυτικές λογοτεχνίες (συνέχεια από τους Προσολωμικούς που έγινε παράδοση). Από μορφολογική άποψη, η επτανησιακή ποίηση αναδείχθηκε σε κομβικό σημείο εξέλιξης της νεοελληνικής ποιητικής δημιουργίας, μέσα από το έργο του Σολωμού, με τη μετάβαση προς μία πιο περίτεχνη στιχουργική η οποία αξιοποίησε τα καλύτερα στοιχεία της ιταλικής μετρικής παράδοσης, συνδυάζοντάς τα με μια επεξεργασία υψηλού επίπεδου του ιαμβικού δεκαπεντασύλλαβου.

Η ποίηση της Επτανησιακής Σχολής αναπτύχθηκε παράλληλα με την ποίηση της Πρώτης Αθηναϊκής Σχολής (1830-1880). Μεταξύ της Επτανησιακής και της Αθηναϊκής Σχολής διαπιστώνονται αξιοσημείωτες τεχνοτροπικές και ιδεολογικές διαφορές οι οποίες με το πέρασμα του χρόνου, ιδίως μετά το 1850, έλαβαν τη μορφή ανοικτής αντιπαράθεσης. Η κύρια διαφορά εντοπίζεται στη γλώσσα. Στην πλειονότητά τους οι Επτανήσιοι έγραφαν τα λογοτεχνικά έργα τους στη δημοτική γλώσσα, ενώ οι άλλοι, στην καθαρεύουσα. Στα Επτάνησα ο αρχαϊσμός δεν βρήκε ποτέ φανατικούς υποστηρικτές και ο φαναριώτικος λογιοτατισμός δεν μπόρεσε να επικρατήσει²³⁶, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν κατεβλήθησαν προσπάθειες προς μια τέτοια κατεύθυνση²³⁷. Η δημοτική γλώσσα όμως, ήταν εδραιωμένη στη συνείδηση των Επτανήσιων²³⁸ και είχε προτεραιότητα στη χρήση της από τους λόγιους, οι οποίοι τη χρησιμοποιούσαν για εκκλησιαστικό κήρυγμα (Ηλίας Μηνιάτης), για τη λογοτεχνική αναγέννηση (Διονύσιος Σολωμός), για κοινωνικό έλεγχο (Ανδρέας Λασκαράτος), για πολιτικά μανιφέστα σχετικά με την Ένωση²³⁹, αλλά και στη δημοσιογραφία (Βράιλας Αρμένης). Η ανερχόμενη επτανησιακή αστική τάξη

²³⁵ Παλαμάς Κωστής, *Απαντα*, τ. 2^{ος}, σ. 23. Ο Παλαμάς αλλά και νεότεροι μελετητές της Επτανησιακής Σχολής επεσήμαναν τους τρεις κύριους θεματικούς κύκλους της, την αγάπη για την πατρίδα, της ιδέας του ωραίου και της ιδέας της γλώσσας.

²³⁶ Κορδάτος Γ., *ό.π.*, σ. 635

²³⁷ Σταματέλος Ιωάννης, «Συμπλήρωμα εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν του Κ. Σάθα», *Ζακύνθιος Ανθών*, 4^{ος} τόμ., τχ. 50 (1878), σ. 158-165. Η χρήση της διγλωσσίας (καθαρεύουσα - δημοτική) έχει την ιστορία της στα Επτάνησα. Για παράδειγμα, ο Ψωμάς Φραγγίσκος από τη Λευκάδα, έγραψε δύο Ωδές «... εις αρχαίαν φράσιν, η μεν εν Πινδαρικό μέτρω, η δε εν Ελεγειακό...». Επίσης και ο Μαρτελάος, παράλληλα με τη δημοτικά, όχι μόνο χρησιμοποιεί και την αρχαϊζουσα, αλλά και την υποστηρίζει θεωρητικά.

²³⁸ Ήδη από τον 16^ο αιώνα. βλ. Σοφιανός Νικόλαος ο Κερκυραίος, *Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσης*, νυν το πρώτον κατά το εν Παρισίοις χειρόγραφον εκδοθείσα επιμελεία και διορθώσει Αιμυλίου Λεγρανδίου, Εν Παρισίοις, 1870. Χυτήρης Γεράσιμος, *Ιωαννίκιος Καρτάνος. Αναδρομή στις νεοελληνικές ρίζες*, εκδ. Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κέρκυρα 2008, ένα ανθολόγιο από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη.

²³⁹ Λουκάτος Δ.Σ., «Ο λαϊκός πολιτισμός και η επτανησιακή παραδοσιακή κοινωνία» στα *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου, Τόμος Ι, Ιστορία ως το 1809, Αργοστόλι 1989*, σ. 16-26.

αγωνίστηκε με πάθος κατά του αρχαϊσμού, πάλεψε να λύσει το γλωσσικό ζήτημα²⁴⁰, να καταργήσει τη διγλωσσία (ή ορθότερα, τριγλωσσία²⁴¹) και να κάνει επίσημη γλώσσα την καθομιλουμένη. Η συνειδητοποίηση αυτής της ανάγκης, ξεκινά στην Κέρκυρα από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα²⁴². Οι περισσότεροι Επτανήσιοι λογοτέχνες του 19^{ου} αιώνα όχι μόνο έγραψαν τα ποιήματά τους στη δημοτική²⁴³, αλλά και ορισμένοι ανέλαβαν τη θεωρητική υποστήριξή της με δοκιμιακά κείμενα. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και η σύνδεση του αγώνα για τη δημόδη γλώσσα, με τα εθνικά ζητήματα και την θρησκεία²⁴⁴.

Κορμός όλης της Επτανησιακής Σχολής αναδείχτηκε η γλώσσα και ως πιο ολοκληρωμένη έκφρασή της, θεωρήθηκε το, ήδη γνωστό και αναγνωρισμένης αξίας στην Εσπερία, δημοτικό τραγούδι. Με την επιστροφή του Σολωμού από την Ιταλία στη Ζάκυνθο, δημιουργήθηκε ένας φιλολογικός κύκλος, ο οποίος απαρτιζόταν από κορυφαίους εκπρόσωπους της απλής γλώσσας του λαού, που συγχρόνως ήταν και αξιόλογοι δημιουργοί. Για πρώτη φορά τέθηκε το θέμα της σχέσης της έντεχνης ποίησης με το δημοτικό τραγούδι. Το ενδιαφέρον γι' αυτό, είτε για την καταγραφή του είτε για την εκφραστική εκμετάλλευσή του, εκδηλώθηκε μόνο στα Επτάνησα. Ήδη από το 1822, ο Πελεκάσης, έγραφε ποιήματα στο ύφος του δημοτικού τραγουδιού. Κύριοι παράγοντες που συνετέλεσαν σ' αυτό ήταν η γενικότερη ατμόσφαιρα που επικρατούσε στα Επτάνησα²⁴⁵, η προσωπικότητα του Σολωμού και η απήχηση που είχε η έκδοση των συλλογών του Φωριέλ και του Τομασέο. Στη συντροφιά αυτή κυριαρχούσε η εθνικοαπελευθερωτική ιδέα, ο αγώνας για τη δημοτική γλώσσα και η συνεχής προσπάθεια συγκέντρωσης όλου του πλούτου της λαϊκής παράδοσης²⁴⁶, παροιμίες, δίστιχα και, κυρίως, δημοτικά τραγούδια²⁴⁷.

---

²⁴⁰ Πυλαρινός Θεοδ., *Γλωσσικός πατριωτισμός. Οι αγώνες για την καθιέρωση της γλώσσας του ελληνικού λαού από τον Βράιλα Αρμένη στην κερκυραϊκή εφημερίδα Πατρίς, έως τον Λορέντσο Μαβίλη στη Βουλή των Ελλήνων*, εκδ. Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας, Κέρκυρα 2013.

²⁴¹ Μάρας Στ., *Η Επτανησιώτικη Σχολή στον τόπο της και στην εποχή της*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1998, σ. 169-171. Το γλωσσικό πρόβλημα στα Επτάνησα ήταν πολύ πιο δύσκολο απ' ότι στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, γιατί είχαν να αντιμετωπίσουν δύο μέτωπα: από τη μια την καθαρεύουσα και από την άλλη την ιταλική.

²⁴² Πυλαρινός Θεοδότης, *Επτανησιακή Σχολή*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003, σ. 92-94

²⁴³ Πολίτης Λ., *ό.π.*, σ. 101. «Τό δημοτικό τραγούδι κατέχει μια ξεχωριστή θέση στη νέα ελληνική λογοτεχνία και στη νεοελληνική πνευματική ιστορία γενικότερα, γιατί βρισκόταν πάντοτε κοντά στην έντεχνη, προσωπική ποίηση, ασκούσε ισχυρή επίδραση σ' αυτήν και καθόριζε πολλές φορές τους εκφραστικούς της τρόπους».

²⁴⁴ Πυλαρινός Θεοδ., «Φιλολογικές μαρτυρίες για το μητροπολίτη Κέρκυρας Αθανάσιο Πολίτη», *Κερκυραϊκά Χρονικά, περίοδος Β', τόμος Δ'*, Όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας της Κέρκυρας. Πρακτικά επιστημονικού συνέδριου 7-8 Δεκεμβρίου 20054, εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2007.

²⁴⁵ Έχει επισημανθεί καταγραφή (σε κώδικες ή φύλλα) από έμμετρα δημοτικά κείμενα, ιδιαίτερα στη Ζάκυνθο, ως το πρώτο τέταρτο του 19^{ου} αι., οπότε άρχισε και η συστηματική δημιουργία συλλογών. Υπήρχε ένα γενικότερο 'λαογραφικό πνεύμα' στα Επτάνησα από το 1800 και μετά, με κύρια γνωρίσματα την καταγραφή παροιμιών, την περιγραφή εθίμων και την απεικόνιση ενδυμασιών.

²⁴⁶ Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, εισαγωγή στο Κυριακίδης Στίλπων, *Το δημοτικό τραγούδι. Συναγωγή μελετών*, Νεοελληνικά μελετήματα αρ. 3, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1990, σ. ιη. Μόνο μέσα από το ρομαντισμό μπορούσε να αναγνωριστεί η δημιουργία του λαού, γιατί, κατά τον

Είναι διαπιστωμένο από την αλληλογραφία του ότι ο Σολωμός είχε ‘επιστρατεύσει’ γνωστούς και φίλους με σκοπό να του συγκεντρώσουν δημοτικά τραγούδια. Από σύγχρονες μελέτες²⁴⁸, προκύπτει ότι ήταν συστηματικός συλλογέας δημοτικών τραγουδιών. Αξιοσημείωτες είναι οι προδιαγραφές που θέτει ο Σολωμός σχετικά με τον τρόπο συλλογής των τραγουδιών: χωρίς την οποιαδήποτε παρέμβαση, αλλά με αυστηρή φωνητική γραφή και πιστή τήρηση της λαϊκής έκφρασης²⁴⁹. Μια πρόδρομη αντίληψη, σε αντιδιαστολή με την άποψη του Ζαμπέλιου με τις πολλές «διορθωτικές» του επεμβάσεις στη συλλογή δημοτικών τραγουδιών του (1852).

Ο Τερτσέτης ενστερνίστηκε από νωρίς τις ιδέες του Σολωμού κι’ άρχισε να συγκεντρώνει με αληθινό πάθος, δημοτικά τραγούδια και παροιμίες. Υπήρξε από τους πρόδρομους της ελληνικής λαογραφίας, δημοσιεύοντας δημοτικά τραγούδια σε περιοδικά. Δεν κατάφερε να εκδώσει μια πεντάτομη συλλογή μνημείων της νεοελληνικής γλώσσας που είχε προγραμματίσει, για την οποία, στη σχετική προκήρυξη έγραφε πως θεωρεί ιερή υποχρέωση να εκδώσει, αφού πρώτα συλλέξει όλα τα μνημεία της ελληνικής γλώσσας τα οποία βρίσκονται στο εξωτερικό (Βιέννη, Βενετία, Παρίσι κλπ). Μπορεί να μην κατάφερε να εκδώσει αυτό το τόσο φιλόδοξο έργο, άφησε όμως μια ικανοποιητική συλλογή δημοτικών τραγουδιών για τον Κολοκοτρώνη²⁵⁰. Ο Πολυλάς συγκέντρωσε ποικίλο λαογραφικό υλικό, δημιούργησε συλλογή δημοτικών τραγουδιών, επειδή όμως έμεινε ανέκδοτο, τελικά χάθηκε. Από τις πληροφορίες που υπάρχουν για τον Τυπάλδο, φαίνεται πως και αυτός άρχισε να συγκεντρώνει δημοτικά τραγούδια, απ’ αυτά δε, παρεχώρησε και στο Ζαμπέλιο για να συμπληρώσει τη συλλογή του²⁵¹. Σχετικά με την συλλογή εκ μέρους του Μαρκορά δημοτικών τραγουδιών, δεν έχει επισημανθεί κάτι συγκεκριμένο, παρά μόνο μία αναφορά του, η οποία υποδεικνύει ότι ο ποιητής μελετούσε τέτοιες συλλογές δημοτικών τραγουδιών²⁵². Για τον Λασκαράτο γνωρίζουμε μόνο ότι ταξίδεψε σε διάφορα μέρη της Ελλάδας γι’ αυτό το σκοπό, χωρίς όμως κάποιο εκδοτικό αποτέλεσμα, εκτός από το ότι διανθίζει τα κείμενά του με δημοτικά τραγούδια. Αντίθετα ο Μανούσος, επηρεασμένος από τις ρομαντικές αντιλήψεις της εποχής του, και μετά τις αντίστοιχες προσπάθειες του Φωριέλ και του Τομμασέο, δημοσιεύει το 1850 την πρώτη συστηματική συλλογή δημοτικών τραγουδιών στην Ελλάδα, με τίτλο ‘Τραγούδια εθνικά συναγμένα και διασαφηνισμένα’. Η έκδοση αυτή έδωσε την ευκαιρία στον Πολυλά, προβάλλοντας με πολύ θετική κριτική τον

Διαφωτισμό, υπήρχε μόνο ο πολιτισμός των φώτων.

²⁴⁷ Δημαράς Θ.Κ., *ό.π.*, σ. 291. Δεν είναι τυχαίο ότι όσο ζούσε ο Σολωμός, από τον κύκλο του εκδόθηκαν στα Επτάνησα, δύο συλλογές δημοτικών τραγουδιών.

²⁴⁸ Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Βαρβάρα, *Ληξουριώτικα χειρόγραφα. Άγνωστη πηγή του Δ. Σολωμού και του Ν. Τομμασέο*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1986.

²⁴⁹ Χατζηγιακουμής Εμμ., *Νεοελληνικά πηγαί του Σολωμού. Δημοτική ποίησης, χ.ε.*, Αθήνα 1968, σ. 133.

²⁵⁰ Τερτσέτης Γεώργιος, *Ο γέρον Κολοκοτρώνης. Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής Φυλής. Ρητά του Κολοκοτρώνη. Τραγούδια των Κολοκοτρωναίων*. Μετά εικόνας του Κολοκοτρώνη επιξεργασμένης υπό Ν. Λύτρα, τ. 2, Εν Αθήναις, Βιβλιοθήκη της Εστίας, 1889, τόμος Β, σ. 109-195

²⁵¹ Μπουμπουλίδης Φ., *Επτανησιακή λογοτεχνία*, *ό.π.*, σ. 27.

²⁵² Μαρκοράς Γεράσιμος, *Ο ερχομός του Γεωργίου Πρώτου εις την Κέρκυρα και ο βασιλικός ύμνος*, Κέρκυρα, τυπογραφείον Η Ιονία, αδελφών Κάων, 1864, σ. 24.

ποιητή, να υπογραμμίσει τη σημασία της συλλογής, αλλά και να διατυπώσει γενικότερες απόψεις σχετικά με το θέμα της εθνικής λογοτεχνίας. Ο μουσικοσυνθέτης Μάντζαρος κατέγραψε πολλά δημοτικά τραγούδια, τα οποία όμως χάθηκαν. Ο Ιωάννης Σταματέλος δημοσίευσε το 1876 τα 'Μυρολόγια Λευκάδος. Ανέκδοτα'. Συγκεντρώνει λαογραφικό και γλωσσικό υλικό, κυρίως δε, έμμετρο λόγο. Συγκροτεί μια σημαντική συλλογή παροιμιών, φράσεων και τραγουδιών και τα καταγράφει με τους κανόνες της φθογγολογίας και φθογγογραφίας, με αποτέλεσμα να αποτυπώνεται πειστικότερα η λευκαδίτικη διάλεκτος. Ο Σπ. Ζαμπέλιος εκδίδει το 1852 το μεγάλο έργο του: 'Άσματα δημοτικά της Ελλάδος, εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού'. Τέλος, στον Μάτεση και στην 'Πραγματεία περί γλώσσης' (1824-1825), υπάρχουν δημοτικά τραγούδια, τα οποία δεν είναι καταγεγραμμένα στη συλλογή δημοτικών τραγουδιών του Φωριέλ. Αυτό είναι δυνατόν να σημαίνει ότι ο Μάτεσις είχε δημιουργήσει προσωπική συλλογή²⁵³.

Όλη αυτή η συστηματική ενασχόληση των Επτανησίων λογοτεχνών στη συγκέντρωση και την μελέτη των τραγουδιών του λαού, είχε θετικές επιπτώσεις στη δημιουργία τους και την άμεση επίδραση του δημοτικού τραγουδιού στη λόγια ποίηση.

---

²⁵³ Γιαννοπούλου Μαριέττα Ε., «Ανέκδοτα έργα του Αντ. Μάτεσις», *Επτανησιακά Γράμματα*, 5(12) (Ιανουάριος 1951), σ. 132.

2. Διονύσιος Σολωμός

Ο Διονύσιος Σολωμός (1798-1857) κατά την περίοδο που ζούσε τη Ζάκυνθο, αλλά και όταν εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Κέρκυρα, βρέθηκε στο κέντρο ενός κύκλου ανθρώπων με ενδιαφέρον για την λογοτεχνία, με μεγάλη μόρφωση και προοδευτικές ιδέες. Κατά την επιστροφή του από την Ιταλία²⁵⁴, αντιμετώπισε δύο πραγματικότητες: πρώτα την έλλειψη έντεχνης ποιητικής παράδοσης και δεύτερο την άγνοια της λογοτεχνικής γλώσσας. Παρά το ότι στα Επτάνησα υπήρχε ήδη ένα προοδευτικό ποιητικό κλίμα, ο ποιητής θεώρησε ότι ήταν ανεπαρκές, ώστε να λειτουργήσει προς μία νέα εθνική πορεία²⁵⁵. Από πολύ νωρίς είχε αντιληφθεί την αναγκαιότητα αναμόρφωσης της εθνικής λογοτεχνικής παράδοσης, για να επιτευχθεί μια αποφασιστική αναγέννηση της πνευματικής ζωής του τόπου²⁵⁶. Εκτίμησε πως, κατ' αρχάς όφειλε να σπουδάσει ο ίδιος την υπάρχουσα γλώσσα²⁵⁷ και μετά να δημιουργήσει ένα νέο εκφραστικό ποιητικό μέσο, στηριζόμενος στον προφορικό λόγο και την υπάρχουσα λογοτεχνική παράδοση. Γι' αυτό το λόγο αρχίζει τη μελέτη της κρητικής λογοτεχνίας και των δημοτικών τραγουδιών, όντας βέβαιος ότι αποτελούν την ενδεδειγμένη 'πρώτη ύλη' της έντεχνης ποίησης²⁵⁸. Παρά το ότι οι αναφορές του ποιητή στα χειρόγραφα, που αφορούν σε συγγραφείς αρχαίους, λατίνους και σύγχρονους του ευρωπαίους είναι πολλές, οι αναφορές σε κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας είναι σπάνιες. Όσες υπάρχουν αναφέρονται στον Χριστόπουλο²⁵⁹, στα έργα 'Θυσία του Αβραάμ', 'Ιμπέριος και Μαργαρώνα', 'Εβραιοπούλα της Μαρκάδας', 'Βοσκοπούλα' και στη δημοτική ποίηση. Παρά το ότι δεν υπάρχουν άμεσες αναφορές και συσχέτιση με τα παραπάνω έργα, επισημαίνονται αρκετές τέτοιες στο μέτρο και τη στιχουργία²⁶⁰.

Ο *Διάλογος* είναι το πρώτο πεζό έργο²⁶¹ και συγχρόνως θεωρητικό κείμενο με επιχειρήματα τα οποία αφορούν στη χρήση της δημοτικής γλώσσας²⁶². Είναι

²⁵⁴ Πολίτης Αλέξης, *Το μυθολογικό κενό. Δοκίμια και σχόλια για την Ιστορία, τη Φιλολογία, την Ανθρωπολογία και άλλα*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005, σ. 196. Γλυτώνοντας έτσι από τη μόρφωση που θα έπαιρνε στο ελληνικό περιβάλλον.

²⁵⁵ Βαγενάς Νάσος, «Το επίτευγμα του Σολωμού», *Το Βήμα*, 13/12/1998.

²⁵⁶ Βελουδής Γ., *Κριτικά στο Σολωμό. Κριτικά. Φιλολογικά. Ερμηνευτικά*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 2000, σ. 224.

²⁵⁷ Αθανασοπούλου Αφροδίτη, «Τα ελληνοϊταλικά του Σολωμού. Προβλήματα περιγραφής και ερμηνείας», *Πόρφυρας*, τχ. 95-96 (Ιουλ.-Σεπτ. 2000), *Αφιέρωμα στον Διονύσιο Σολωμό*, σ. 197-232.

²⁵⁸ Χατζηγιακουμής Εμμανουήλ, *Νεοελληνικά πηγαί του Σολωμού. Κρητική λογοτεχνία. Δημόδη μεσαιωνικά κείμενα. Δημοτική ποίησης*, Διατριβή επί διδακτορία, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, αριθμ. 1, Εν Αθήναις 1968, σ. 22-23

²⁵⁹ Πολίτης Λ., *ό.π.*, σ. 132-137. Ο Χριστόπουλος και ο Βηλαράς είναι οι πραγματικοί πρόδρομοι του Σολωμού.

²⁶⁰ Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 20-22.

²⁶¹ Πολίτης Λ., *ό.π.*, σ. 138-151. Το δεύτερο είναι 'Η Γυναίκα της Ζάκυθος', ένα έργο περίεργο και αινιγματικό, με πυκνή έκφραση και πολύ δυνατή δημοτική γλώσσα.

²⁶² Πυλαρινός Θεοδόσης, «Η πραγματεία του Αντωνίου Μάτεση για τη δημοτική γλώσσα», στο *Τεκμήριον 9. Επιστημονική επετηρίδα του τμήματος Αρχαιονομίας & Βιβλιοθηκονομίας*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2010, σ. 73-79. Ο Μάτεσης, σχεδόν παράλληλα με τον Σολωμό, είχε

γραμμένο το 1822-1824 σε διαλογική μορφή και δημοσιευμένο το 1859. Σ' αυτό το κείμενο ο ποιητής εξέφραζε τη θερμή υποστήριξη του στη γλώσσα του λαού και στρέφεται κατά των αρχαϊστών Φαναριωτών, αλλά και του Κοραή²⁶³: «...πετιούνται από τες τρύπες τους για να διδάξουν τον κόσμο εκείνο που δεν ηξέρουν...». Είναι αξιοσημείωτος ο χαρακτηρισμός του ποιητή που παρομοιάζει τους αρχαϊστές ως τόσο επικίνδυνους, όσο και οι Τούρκοι. Τα επιχειρήματα εναντίον των αντιπάλων είναι αντλημένα από τον γαλλικό διαφωτισμό²⁶⁴, γι' αυτό και επικαλείται το πρότυπο των σύγχρονων δυτικοευρωπαϊκών ομιλούμενων γλωσσών. Μεγαλύτερη σημασία έχει το δεύτερο μέρος του έργου, στο οποίο ο ποιητής αναπτύσσει τις δικές του απόψεις. Κυρίαρχη είναι αυτή που υποστηρίζει ότι «κανείς δεν έχει το δικαίωμα να αλλάζει τη γλώσσα του λαού. Μόνο ο ποιητής, βασισμένος πέρα ως πέρα στη λαϊκή γλώσσα, θα την πλουτίσει και θα την εξευγενίσει εσωτερικά, θα βαθύνει και θα ευρύνει το νόημα της κάθε λέξης, έτσι που η γλώσσα να εκφράζει τα πιο λεπτά αισθήματα και κινήματα της ψυχής...» και «...υποτάξου πρώτα στη γλώσσα του λαού, και, αν είσαι αρκετός, κυριεύε την...»²⁶⁵. Στο *Διάλογό* αναφέρεται το όνομα του Χριστόπουλου, ως παράδειγμα ενός αναγνωρισμένου λόγιου και συγγραφέα, ο οποίος χρησιμοποιεί τη δημοτική γλώσσα, χωρίς όμως να γίνεται μνεία σ' αυτόν ως θεωρητικό της γλώσσας, παρά το ότι από το 1805 έχει εκδοθεί η *Γραμματική*²⁶⁶ του. Ο Βηλαράς με τον *Λογιώτατο ταξιδιώτη*²⁶⁷ του, φαίνεται να έχει επηρεάσει ιδιαίτερα τον Σολωμό. Δεν αναφέρεται όμως η θεωρητική πλευρά του για τη χρήση της δημοτικής²⁶⁸.

Έχοντας τον έλεγχο της λαϊκής ιδιοματικής γλώσσας του νησιού του με την οποία εκφράζεται ποιητικά αρχικά, προσπαθεί συνεχώς να την ανυψώσει σε πανελλήνια²⁶⁹,

---

γράφει το 1825 δοκίμιο με τίτλο *Πραγματεία για τη δημοτική γλώσσα*, στη λογική του *Διαλόγου*. Έχοντας όμως επίγνωση ότι το κείμενο αυτό δεν θα προσέθετε κάτι παραπάνω στο *Διάλογο*, προτίμησε να μην το εκδώσει. Αυτά τα δύο πεζά έργα που αναφέραμε, μαχητικά και με άμεσο κοινωνικό αντίκτυπο, είναι ενδεικτικά των προσπαθειών να διαμορφωθεί κοινή γλώσσα στο γραπτό λόγο.

²⁶³ Γαραντούδης Ευρ., *ό.π.*, σ. 46-48.

²⁶⁴ Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, *ό.π.*, σ. 229. Τα επιστημονικά επιχειρήματα του στηρίζονται στους πρόδρομους του γαλλικού διαφωτισμού: οι Άγγλοι πρόδρομοί του Bacon και Locke, και στους πιο σημαντικούς εκπρόσωπούς του, τον d' Alembert και τον Condillac.

²⁶⁵ Πολίτης Λ., *ό.π.*, σ. 145-147.

²⁶⁶ Χριστόπουλος Αθανάσιος, *Γραμματική της Αιολοδορικής, ήτοι της ομιλούμενης τωρινής των Ελλήνων γλώσσας*, Εν Βιέννη, παρά Ιωάννα Σχραιμβλ, 1805.

²⁶⁷ Βηλαράς Ιωάννης, *Άπαντα*, επιμ. Γεωργίου Αχιλ. Βαβαρέτου, Εκδοτικός οίκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., Αθήνα χ.χ. Οι αντιστοιχίες που παρουσιάζονται στα δύο κείμενα (Ο *λογιώτατος ταξιδιώτης* και *Διάλογος*) σε επίπεδο επιχειρηματολογίας είναι τόσο αισθητές, ώστε να εξάγεται το συμπέρασμα ότι το πρώτο, είναι από τα κείμενα που χρησιμοποίησε ο ποιητής περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο για να θεμελιώσει και να τεκμηριώσει το έργο του.

²⁶⁸ Βηλαράς Ιωάννης, *Η Ρομέηκη Γλώσσα*, Στην τυπογραφία των Κορφών, 1814.

²⁶⁹ Καββαδίας Σπύρος, «Παραλλαγές στίχων του Σολωμού», *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο (Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002)*. *Πρακτικά, τόμος Α'. Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ. 425-449. Ως παράδειγμα αναφέρεται η αντικατάσταση από τον Σολωμό της λέξης *μοσκαναστημένο* (λαϊκή επτανησιακή μετοχή) με την πανελλήνια μετοχή του δημοτικού τραγουδιού *μοσκαναθρεμμένο*.

ώστε αφενός να γίνεται κατανοητός απ' όλους τους Έλληνες, αφετέρου βάζει τις βάσεις της νέας εθνικής ποίησης²⁷⁰. Με διαμορφωμένες τις θεωρητικές του αναζητήσεις σ' ότι αφορά τη γλώσσα, ξεκινάει ο αγώνας του για την αφομοίωση του δημοτικού τραγουδιού. Τα περισσότερα δημοτικά στοιχεία συναντώνται στα δεκαπεντασύλλαβα ποιήματα της ζακυνθινής περιόδου (1818-1828), προσαρμοσμένα στο γενικό κλίμα των ποιημάτων της πρώιμης αυτής περιόδου του ποιητή, με κύριο χαρακτηριστικό το διάχυτο συναισθηματισμό. Θεματολογικά χωρίζονται σε λυρικά, πολλά από τα οποία υμνούν την ομορφιά και την αγνότητα νέων κοριτσιών και σε σάτιρες που είχαν ως στόχο τους μέλη του άμεσου κύκλου του ποιητή. Και οι δύο κατηγορίες αντλούν από τα λαϊκά αστικά τραγούδια της Ζακύνθου²⁷¹, όπως το παρακάτω:

— ...*Τέτοιο χέρι, τέτοιο πόδι / Τέτοια αγγελική θωριά.* Σολωμός
 — ...*Τέτοια όρη, τέτοια δάση / Τέτοια θάλασσα φρικτή*²⁷² Δημοτικό

Στις συνθέσεις αυτής της περιόδου υπάρχει μεν η δημοτική χροιά, έχοντας συντεθεί κάτω από την ισχυρή επίδραση του ζακυνθινού λαϊκού ποιητικού κλίματος, της καντάδας²⁷³, αλλά, υποστηρίζει ο Χατζηγιακουμής, οι ρυθμοί, τα μέτρα, τα θέματα και το όλο ύφος των ποιημάτων, απέχουν πολύ από αυτήν των δημοτικών τραγουδιών του ελλαδικού χώρου²⁷⁴. Οι δημιουργίες του ποιητή αποτελούν απόπειρες στηριζόμενες πάνω σε δημοτικά πρότυπα, κυρίως όμως στην εξωτερική τους μορφή, αφού παρατηρείται αφενός μετρικός διασκελισμός, αφετέρου ένας διάχυτος συναισθηματισμός²⁷⁵ ο οποίος δεν συνηθίζεται στη δημοτική παράδοση.

Στα ποιήματα αυτής της περιόδου (η 'Μοναστηρίσια', η 'Ξανθούλα', η 'Ευρυκόμη', ο 'Θάνατος της ορφανής' ο 'Θάνατος του Βοσκού' κ.ά.) απαντώνται στίχοι, οι οποίοι απηχούν δημοτικά δίστιχα...

— Ο θάνατος της ορφανής
 ...*Οπούχε σαν παρθενικό τριαντάφυλλο το στόμα,
 Πούχε τα μάτια γαλανά σαν τ' ουρανού το χρώμα...* Σολωμός
 — ...*Έχεις ωραίο πρόσωπο και ζαχαρένιο στόμα
 Έχεις και μάτια γαλανά σαν τ' ουρανού το χρώμα...*²⁷⁶ Δημοτικό

²⁷⁰ Δαφνής Κώστας, «Τα επτανησιακά γράμματα και ο Παλαμάς», *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965 Κέρκυρα – Κεφαλληνία - Ζάκυνθος)*, Εν Αθήναις 1967, τόμος 2^{ος}, σ. 338-339. Γι' αυτούς τους λόγους ο Δαφνής θεωρεί πως ο Παλαμάς με την κριτική του στον Σολωμό, προσπάθησε να χρησιμοποιήσει τον επτανησιακό πολιτισμό για τη διαμόρφωση του νεοελληνικού

²⁷¹ Beaton Rod., *Εισαγωγή στη νεότερη [...]*, ό.π., σ. 60-61.

²⁷² Χατζηγιακουμής Εμ., ό.π., σ. 148.

²⁷³ Παλαμάς Κωστής, *Γύρω στο Σολωμό*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1927, σ. 18.

²⁷⁴ Χατζηγιακουμής Εμ., ό.π., σ. 146-147. «... κατ' εξοχήν όμως εις την συλλογήν Καρακάση (τραγούδια από Ζάκυνθο και Κεφαλονιά), ευρίσκομεν πάμπολλα τραγούδια συγγενή προς τα σολωμικά της ζακυνθινής περιόδου, ως προς τα μέτρα κυρίως, τους ρυθμούς και γενικώς την τεχνοτροπία και το ύφος»

²⁷⁵ Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 233. Σ' αυτό συνετέλεσε και το ότι η έμπνευσή του είναι επηρεασμένη από το ρομαντισμό και την απασχόλησή του με το θάνατο, τους τάφους κλπ.

²⁷⁶ Χατζηγιακουμής Εμ., ό.π., σ. 150-151.

... αλλά και εκφράσεις δημοτικών τραγουδιών: ‘μάτια αστέρια’, ‘μάγουλο μήλο’, ‘καρδιά κομμάτια’ κ.ά.²⁷⁷. Πάνω στο ίδιο θέμα, η εργασία του Καββαδία τεκμηριώνει την άποψη ότι ο Σολωμός άντλησε το λεξιλόγιο του κυρίως από το ζακυνθινό ιδίωμα και την μελέτη του δημοτικού τραγουδιού²⁷⁸. Υπάρχει και μία άμεση αναφορά σε δημοτικό τραγούδι στο ‘Κάκιωμα’:

Λυπηρά θα τραγουδήση / Τη βοσκούλα στο βουνό

Στα πιο σύνθετα ποιήματα της ζακυνθινής περιόδου (‘Ύμνος εις την Ελευθερίαν’, ‘Ωδή εις Μπάυρον’, ‘Λάμπρος’, κλπ.) παρατηρείται ότι, ενώ ο Σολωμός απομακρύνεται από την άμεση επιρροή της δημοτικής ποίησης (χωρίς όμως να αποσπάται), συγχρόνως βελτιώνεται αισθητά στη χρήση της δημοτικής γλώσσας²⁷⁹.

— *Μες στα χόρτα, τα λουλούδια, / Το ποτήρι δεν βαστώ.*

Φιλελεύθερα τραγούδια / Σαν τον Πίνδαρο εκφωνώ.

Σολωμός

— *Εις τα χόρτα, στα λουλούδια, / Το ποτήρι να βαστάς*

*Και στα ύστερα τραγούδια, / Ελα, αγάπη μου, κοντά*²⁸⁰

Δημοτικό

Το μοτίβο των δένδρων, ως θύμιση δύο νεκρών (συνήθως αγαπημένων) είναι πολύ κοινό σ’ όλο τον ελλαδικό χώρο, και στα Επτάνησα (στον Πακτίτη, το ζευγάρι είναι καλαμιά και κυπαρίσσι, στην Μινώτου πλάτανος και κυπαρίσσι κ.ο.κ).

— *Σε κοιμητήριο / είναι στημένα / δύο κυπαρίσσια / αδελφωμένα*²⁸¹

Σολωμός

— *Σταίνει δύο κυπαρίσσια ομπρός στο σπίτι*

*Και τα δύο μνήματα μαύρα οικοδομάει*²⁸²

Σολωμός

Επισημαίνονται συγγενείς προς το δημοτικό τραγούδι ποιητικές ιδέες:

— *Γλυκιά η ζωή και ο θάνατος μαυρίλα...*

Σολωμός

— *Και με τα τόσα βάσανα, πάλ’ η ζωή καλ’ είναι...*²⁸³

Δημοτικό

Ακόμη μία έκφραση που παραπέμπει έμμεσα στο δημοτικό τραγούδι: «Φως που πατεί χαρούμενο / τον Άδη και το Χάρο». Ο Χάρος παραπέμπει στο μυθικό σχήμα της πάλης μαζί του στα δημοτικά τραγούδια του Χάρου και τα ακριτικά. Η χρήση των ομόηχων αλλά αντιθέτων εννοιών *χαρούμενο – Χάρο* είναι συνειδητή επιλογή, η οποία αναπαράγει ένα χαρακτηριστικό αισθητικό εύρημα του δημοτικού τραγουδιού²⁸⁴.

Στο επίγραμμα για τα ‘Ψαρά’ (1825) και το ποίημα για τη ‘Φαρμακωμένη’ (1826), παρατηρείται μία σημαντική εξέλιξη. Κατά την περίοδο αυτή ο ποιητής προσπαθεί να ελέγξει την έμφυτη ευκολία στη σύνθεση και να περάσει σ’ ένα ανώτερο επίπεδο

²⁷⁷ Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 150-153.

²⁷⁸ Καββαδίας Σπύρος Αλ., *Η λαϊκή ζωή και γλώσσα στο ελληνόγλωσσο έργο του Διονυσίου Σολωμού*, Διδακτορική διατριβή, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 1987, σ. 207-209.

²⁷⁹ Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 154

²⁸⁰ Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 148.

²⁸¹ Σολωμός Διονύσιος, *Άπαντα*, τόμ. 1^{ος}, *Ποιήματα* (επιμέλεια-σημειώσεις Λίνου Πολίτη), 9^η έκδ., εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2006, σ. 191-192, στ. 174.

²⁸² *Ο.π.*, σ.67.

²⁸³ Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 153.

²⁸⁴ Καψωμένος Ερατοσθένης, «Φως που πατεί χαρούμενο τον Άδη και το Χάρο», *Πρακτικά του Ε’ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου (Αργοστόλι – Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986)*, τόμος 4, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Εραυνών, Αργοστόλι 1991, τόμος 4, σ. 192.

λειτουργίας, με αυστηρή πειθαρχία και προσανατολισμένο σε μια ανώτερη αντίληψη της ποιητικής τέχνης²⁸⁵.

Όπως έχει αναλυθεί στην Εισαγωγή της παρούσας διατριβής, στα Επτάνησα υπάρχει μία τάση προς την υπερβολή στις περιγραφές των βίαιων θανάτων. Η ίδια τάση συναντάται και στον Σολωμό:

Στ.65 *Και παλάσκες και σπαθία/Μ' ολοσκόρπιστα μυαλά,
Και με ολόσχιστα κρανία/Σωθικά λαχταριστά* Σολωμός
— *...Κ' οι γι ομυαλοίν του πιάσανε νιούς μουζουριού χωράφι...*²⁸⁶ Δημοτικό
— *γέμισ' ο τρόχαλος μυαλά/και το λαγκάδι άντερα*²⁸⁷. Μάνη
'Η πρωτοχρονιά'
— *Πρέπει, Νέρωνα, τση μάνας σου/Τα μυαλά να τση πετάξης*²⁸⁸ Σολωμός
— *... από την σκάλαν έπεσε κι ' έβγαλε το μυαλό της*²⁸⁹. Κέρκυρα

Πολύ συχνή στο έργο του Σολωμού είναι και η παρουσία βρικολάκων με νατουραλιστική περιγραφή, όπως τα παιδιά του Λάμπρου που παρουσιάζονται μπροστά του την ημέρα της Λαμπρής ως βρικόλακες²⁹⁰. Τα παραπάνω υποδεικνύουν, ότι τα Επτάνησα έχουν επηρεαστεί από τα τραγούδια της Μάνης. Ο ποιητής επηρεάστηκε πιθανώς από την Μάνη λόγω των δεσμών αίματος που είχε από την μητέρα του, αλλά και μέσω των -γλωσσικών κυρίως- επιρροών που είχε δεχτεί η Ζάκυνθος από τα αλληπάλληλα ρεύματα Μανιατών μεταναστών που είχε κατά διαστήματα δεχτεί²⁹¹. Σημείο αναφοράς της δημιουργίας του ποιητή αυτής της περιόδου είναι και η σάτιρα, μέσω της οποίας εκφράζει θέσεις για την ηθική και κοινωνική δεοντολογία²⁹². Επηρεασμένος από τα φιλοσοφικά ρεύματα της Ευρώπης²⁹³, δεν ήταν δυνατόν να μείνει ασυγκίνητος ερχόμενος αντιμέτωπος με την ζακυνθινή πραγματικότητα.

Το κύριο χαρακτηριστικό της πρώτης κερκυραϊκής περιόδου του ποιητή (1828-1844), είναι η στροφή του προς στην εθνική παράδοση. Δεν υπάρχει πια η ποικιλία των προγενεστέρων ρυθμών και μέτρων, αλλά ομοιομορφία με δεκαπεντασύλλαβο στίχο και ανά δίστιχο ομοιοκαταληξία (η 'Τρίχα', 'Κρήτη', ο 'Κρητικός', το Β' σχέδιασμα των 'Ελευθέρων Πολιορκημένων', 'Νικηφόρος Βρυέννιος'). Σ' αυτά τα ποιήματα, η ανίχνευση αυτούσιων δημοτικών στοιχείων είναι δύσκολη και

²⁸⁵ Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 11^η έκδ., εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001, σ. 142-143.

²⁸⁶ Κριάρης Αριστείδης, *Πλήρης συλλογή κρητικών δημοδών ασμάτων, ηρωϊκών, ιστορικών, πολεμικών* [...], 2^η έκδ., εν Αθήναις, τύποις Α. Φραντζεσκάκη και Α. Καϊτατζή, 1920, σ. 29.

²⁸⁷ Αποστολάκης Γ., *ό.π.*, σ. 543-551.

²⁸⁸ Σολωμός Διονύσιος, *Άπαντα*, τόμ. 1^{ος}, *Ποιήματα* (επιμέλεια-σημειώσεις Λίνου Πολίτη), 9^η έκδ., εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2006, σ. 271.

²⁸⁹ Μαρτζούκος Γ., *ό.π.*, σ. 88.

²⁹⁰ Καββαδίας Σπ., *ό.π.*, σ. 71.

²⁹¹ Βαγιακάκος Δικαίος, «Μάνη και Ζάκυνθος», *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965 Κέρκυρα – Κεφαλληνία - Ζάκυνθος)*, Εν Αθήναις 1967, τόμος πρώτος, σ. 16-34.

²⁹² Καψωμένος Ερ., *Διονύσιος Σολωμός* [...], *ό.π.*, σ. 87-88.

²⁹³ Δημαράς Κ. Θ., *ό.π.*, Η άποψη του γαλλικού διαφωτισμού ήταν, παιδεία για όλους, στηριγμένη στην εθνική γλώσσα και αξιοποίηση του δημοτικού τραγουδιού. Επηρεασμένος από τον διαφωτισμό είναι και ο Φωριέλ.

σποραδικά μόνο απαντώνται διάφορες δημοτικές εκφράσεις, οι οποίες - κατά την άποψη του Χατζηγιακουμή - εισάγονται 'αυθόρμητα' από τον ποιητή, συχνότερα δε, στον 'Κρητικό'²⁹⁴.

Στ.3-4 Κρίνος τ' ανάστημα ψηλό, ...²⁹⁵

Σολωμός

— Τ' αστήθι σου παράδεισος, και το κορμί σου κρίνος²⁹⁶.

Κρήτη

Στρ.21,στ. 5 Κι' ανεί τς αγκάλες μ' έρωτα και με ταπεινοσύνη...²⁹⁷

Σολωμός

— Η αγάπη θέλει φρόνιμα, θέλει ταπεινοσύνη,²⁹⁸.

Κέρκυρα

Η ομοιοκαταληξία ανά δίστιχο έχει πλούσια παράδοση στα Επτάνησα. Το συγκεκριμένο έργο αντιπροσωπεύει την πρώτη προσπάθεια του Σολωμού να συνθέσει ποίημα με μετρικό σχήμα αντλημένο από την ελληνική παράδοση. Ο ποιητής εφαρμόζει για πρώτη φορά τον ομοιοκατάληκτο στίχο, άμεσα επηρεασμένος, αφενός από την αστική λαϊκή ποίηση του τραγουδιού της Ζακύνθου, την καντάδα²⁹⁹, αφετέρου από τον ομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο της γραπτής κρητικής λογοτεχνίας, όπως τεκμηριώνει ο Βάρναλης³⁰⁰. Ο ρόλος ο οποίος διαδραμάτισαν στο έργο του ποιητή τα έργα της Κρητικής Αναγέννησης και ιδιαίτερα του 'Ερωτόκριτου', είναι πολύ σημαντικός και ξεκινά από τον 'Λάμπρο' και καταλήγει ως κεντρικό σημείο αναφοράς στον 'Κρητικό' (στον οποίο είναι εμφανής η συγγένεια με τον 'Ερωτόκριτο'³⁰¹) και στο Β' σχεδιάσμα των 'Ελεύθερων Πολιορκημένων'³⁰². Ορθά παρατηρεί ο Αποστολάκης πως «... η μελέτη των δημοτικών τραγουδιών από μέρους του Σολωμού, η μεγάλη προσοχή, που έβαζε ο ίδιος για να πάρη το πνεύμα της ζωντανής γλώσσας από τις ομιλίες των ανθρώπων, δε γίνεται από μίμηση, ... παρά σ' αυτό βλέπουμε τα σημάδια μιας εσωτερικής πλημμύρας, που ολοένα φούσκωνε κι' άπλωνε...»³⁰³.

Χαρακτηριστικά στοιχεία που φανερώνουν επιρροές του ποιητή στον 'Κρητικό' από το δημοτικό τραγούδι, είναι η χρήση του 'νόμου των τριών' το οποίο είναι ένα συχνότατο σχήμα της λαϊκής ποίησης:

²⁹⁴ Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 154-157.

²⁹⁵ Σολωμός Διονύσιος, *Άπαντα*, τόμ. 1^{ος}, *Ποιήματα* (επιμέλεια-σημειώσεις Λίνου Πολίτη), 9^η έκδ., εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2006, σ. 200.

²⁹⁶ Jeannaraki An., *ό.π.*, σ. 285.

²⁹⁷ Σολωμός Διονύσιος, *Άπαντα*, τόμ. 1^{ος}, *Ποιήματα* (επιμέλεια-σημειώσεις Λίνου Πολίτη), 9^η έκδ., εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2006, σ. 200.

²⁹⁸ Σαλβάνου Μαλβίνα, *ό.π.*, σ. 47.

²⁹⁹ Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 61-65.

³⁰⁰ Βάρναλης Κώστας, *Σολωμικά. Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική. Οι στοχασμοί του ποιητή κλπ. Διάφορα άρθρα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1987, σ. 27-28. «Βλέπουμε λοιπόν, πόσο η συγγένεια του σολωμικού δεκαπεντασύλλαβου με τον όμοιο στίχο της λαϊκής προφορικής λογοτεχνίας είναι στενή. Κι ακόμα πιο στενή είναι με το δεκαπεντασύλλαβο της γραπτής - κρητικής - λογοτεχνίας και κυρίως με του Ερωτόκριτου, από τον οποίον ο Σολωμός πήρε το σύστημα των ομοιοκατάληκτων διστίχων («Κρητικός», Β' Σχεδιάσμα «Ελεύθερων Πολιορκημένων»).

³⁰¹ Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 61-78.

³⁰² Beaton Roderick, «Ο Σολωμός ρομαντικός: οι διακειμενικές σχέσεις του 'Κρητικού' και του 'Πόρφυρα'», *Διάλεξη στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο*, Μάϊος 1988, http://media.ems.gr/ekdoseis/ellinika/Ellinika_40_1/ekd_peel_40_1_Beaton.pdf, 29/5/2011

³⁰³ Αποστολάκης Γιάννης, *Η Ποίηση στη ζωή μας*, *ό.π.*, σ. 159-160.

— Μα τις πολλές λαβωματιές που μόφαγαν τα στήθια,
Μα τους συντρόφους πόπεσαν στην Κρήτη πολεμώντας
Μα τη ψυχή που μ' έκαψε τον κόσμο απαρατόντας...

— Καν σε ναό ζωγραφιστή με θαυμασμό περίσσο
Κάνε την είχε ερωτικά ποιήσει ο λογισμός μου,
Καν τ' όνειρο, όταν μ' έθρεφε το γάλα της μητρός μου ...

Άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο ιδιαίτερα συνηθισμένο στα δημοτικά τραγούδια, είναι το σχήμα υποφοράς-ανθυποφοράς:

*Μην είδετε την ομορφιά που την Κοιλιάδα αγιάζει; ...
Ψηλά την είδαμε πρωί...*

Στο Β' σχεδιάσμα των 'Ελεύθερων πολιορκημένων', κυριαρχούν πλέον οι δημοτικοί κοινοί τόποι, οι οποίοι αποτελούν συνειδητή επιλογή του ποιητή, όπως συμπεραίνεται από το χρησιμοποιούμενο πλήθος αυτών, αλλά και από τις ιδιόγραφες σημειώσεις του Σολωμού στα χειρόγραφα του ποιήματος³⁰⁴. Κατά τον Λίνο Πολίτη, ο ποιητής, πρώτα αφομοίωσε τον κρητικό δεκαπεντασύλλαβο και μετά πέρασε με τους 'Ελεύθερους Πολιορκημένους' (Β' σχεδιάσμα) στον καθαυτό δημοτικό στίχο³⁰⁵. Εκεί γίνεται πολύ εμφανής η τεχνική του δημοτικού τραγουδιού, με κύρια χαρακτηριστικά την ισομετρία³⁰⁶.

*Στέκει ο Σουλιώτης ο καλός παράμερα και κλαίει:
Έρμο τουφέκι σκοτεινό, τί σ' έχω γώ στο χέρι;*

Σ' αυτό το ποίημα, υπάρχει και η μοναδική περίπτωση κατά την οποία ο ποιητής δανείζεται αυτούσιο δημοτικό στίχο, δηλωτικό μάλλον των προθέσεων του ως προς την αποδοχή της αξίας του δημοτικού τραγουδιού και της χρήσης του απ' τον ίδιον.

— Κι είχε τον ήλιο πρόσωπο και το φεγγάρι στήθη³⁰⁷. Σολωμός
— Βάνει τον ήλιο πρόσωπο και το φεγγάρι στήθι Δημοτικό

Οι επιρροές του δημοτικού τραγουδιού είναι εμφανέστατες και, κατά την ανάλυση του Χατζηγιακουμής, σε πολλές περιπτώσεις στίχοι του Β' Σχεδιάσματος περιέχουν γνωστή ποιητική ιδέα από κάποιο δημοτικό τραγούδι, η οποία όμως διατυπώνεται με νέο τρόπο και ενσωματώνεται με πολύ φυσικό τρόπο στο έργο.

— Στα μάτια τους αστράφτανε τ' αστέρια κ η σελήνη Σολωμός
— Απ' ούλα του προσώπου σου, τα μάτια σου μ' αρέσα
Γιατί έχουν τον αυγερινό και το φεγγάρι μέσα³⁰⁸. Δημοτικό

Εκτός από τέτοιου είδους ποιητικές ιδέες, έχει προσαρμοστεί και η τεχνική του στίχου, μεταχειριζόμενος ο ποιητής τον ισομετρικό παραλληλισμό, η χρήση του οποίου στη δημοτική ποίηση είναι εκτενέστατη³⁰⁹. Το ίδιο εκτενής είναι και στο Β' σχεδιάσμα των 'Ελεύθερων πολιορκημένων'³¹⁰.

³⁰⁴ Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 157-158.

³⁰⁵ Πολίτης Λίνος, μνεία στο Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 154.

³⁰⁶ Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 61-65.

³⁰⁷ Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 158-160.

³⁰⁸ Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 162-166.

³⁰⁹ Κυριακίδης Στίλπων, *Το δημοτικό τραγούδι*, *ό.π.*, σ. 269-278.

³¹⁰ Βάρναλης Κώστας, *Σολωμικά. Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική. Οι στοχασμοί του ποιητή κλπ. Διάφορα άρθρα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1987, σ. 21-33.

— Δρόμο καλά να σχίσω τους, σ' εχθρούς καλά θρεμένους,
Σ' εχθρούς πολλούς, πολλ' άξιους, πολλά φαρμακωμένους..

— Κι όπου η βουλή τους συμφορά κι όπου το πόδι χάρος.

Όλα τα παραπάνω έχουν ως αποτέλεσμα τη συγγένεια του σολωμικού δεκαπεντασύλλαβου με τον αντίστοιχο στίχο της δημοτικής ποίησης³¹¹. Αυτό βέβαια αποτελεί επιλογή του ποιητή, στην προσπάθειά του να συνθέσει εθνική ποίηση. Πίστευε πως η τέχνη όφειλε να μιλάει απευθείας στο λαό και αναφέρει ως παράδειγμα προς αποφυγή στο *Διάλογό* του, ότι «... ακούσαμε ποιητάδες ανόητους που ήθελαν να αθανατίσουν τους ήρωες και οι παινεμένοι ήρωες δεν εκαταλάβαιναν λέξη. Ακούσαμε πεζούς σκοτεινόμυαλους, οι οποίοι επροσπαθούσαν να ανάψουν φλόγα πολέμου εις τον λαό, και αρχινούσαν από τη λέξη *Προτροπή*»³¹².

Έχοντας διαγνώσει τις δυνατότητες τις οποίες του παρείχε η δημοτική ποίηση, ο Σολωμός δημιουργεί τον ελεύθερο στίχο της ύστερης περιόδου (1844-1857), κατά την οποία ασχολείται κυρίως με το Γ' σχεδιάσμα των 'Ελευθέρων Πολιορκημένων'. Το Β' σχεδιάσμα των 'Ελευθέρων Πολιορκημένων' είναι στον ίδιο στίχο με τον 'Κρητικό' και το επεξεργάζεται τουλάχιστον επί δέκα χρόνια (1833-1844). Τότε, και ενώ η όλη σύνθεση ήταν αρκετά προχωρημένη, το ξεκίνησε από την αρχή χρησιμοποιώντας πάλι δεκαπεντασύλλαβους στίχους, αλλά χωρίς ομοιοκαταληξία³¹³. Σύμφωνα με τον Χατζηγιακουμή, αυτήν την περίοδο, ο Σολωμός αρχίζει να αποστασιοποιείται από το δημοτικό τραγούδι: «...Η επικοινωνία με αυτό, στενή και άμεσος εις το Β' Σχεδ., παρουσιάζεται τώρα περισσότερο εξησθενημένη, μάλλον ως μακρυνή ανάμνησις...». Παρατηρεί ότι ενώ έχουν εκλείψει τα δημοτικά στοιχεία, εν τούτοις τα λίγα έργα της τρίτης περιόδου, θυμίζουν απόλυτα ρυθμό δημοτικού τραγουδιού, έχοντας εγκαταλειφθεί και η ομοιοκαταληξία. Βέβαια υπάρχουν ακόμη στοιχεία από δημοτικά τραγούδια:

— Άγγελε, μόνον στ' όνειρο μου δίνεις τα φτερά σου;

Σολωμός

— Άγγελοι, δότε μου φτερά, και δύναμι τζη πλάτες³¹⁴.

Δημοτικό

Κατά την τρίτη περίοδο της δημιουργίας του, ολοκληρώνεται η αφομοίωση της γλώσσας και του ύφους του δημοτικού τραγουδιού από τον Σολωμό, ξεπερνώντας τις τοπικές ζακυνθινές επιρροές και χρησιμοποιώντας τον πανελλαδικό ανομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο με τη συστηματική αποφυγή της χασμωδίας, όπως στα τραγούδια της συλλογής Φωριέλ³¹⁵.

Ο Beaton επισημαίνει πως, ενώ ο ποιητής στηρίζεται υφολογικά στο δημοτικό τραγούδι, συγχρόνως υπάρχει έλλειψη αναφορών ή απομιμήσεων σ' αυτό, γιατί τα

³¹¹ Βάρναλης Κώστας, *ό.π.*, σ. 28-33.

³¹² Σολωμός Διονύσιος, *Άπαντα*, τόμ. 2^{ος}, *Πεζά και ιταλικά* (επιμέλεια-σημειώσεις Λίνου Πολίτη), 6^η έκδ., εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2005, σ. 24.

³¹³ Πολίτης Λ., *ό.π.*, σ. 148-149.

³¹⁴ Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 171-173.

³¹⁵ Σολωμός Διονύσιος, *Άπαντα*, τόμ. 2^{ος}, *Πεζά και ιταλικά* (επιμέλεια-σημειώσεις Λίνου Πολίτη), 6^η έκδ., εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2005, σ. 22. Έμμεση αναφορά κάνει σ' αυτά ο ποιητής στο *Διάλογό* του, πως «...Είδαμε τα κλέφτικα (τραγούδια) τυπωμένα ...». Γι' αυτό άλλωστε και ο Φωριέλ προσέθεσε τον Ύμνο στη συλλογή του «... ώστε να προσφέρουμε στον αναγνώστη το μέσον να συγκρίνει τη λαϊκή ποίηση, την τόσο ενδιαφέρουσα για τη φυσική της χάρη και τη γοητευτική της πρωτοτυπία, με την ποίηση των Ελλήνων που μαθήτευσαν στο σχολείο των μεγάλων προτύπων της αρχαιότητας», σ. 245.

στοιχεία που αφομοίωσε ο Σολωμός ξεπερνούν τα επιφανειακά στοιχεία³¹⁶. Για να στηρίξει αυτήν την υπόθεση, εξετάζει τον τρόπο που λειτουργεί το δημοτικό τραγούδι μέσα στον 'Πόρφυρα', συγκρίνοντάς τον με τα τραγούδια που έχουν ως θέμα 'το Βοσκό και το Χάρο'³¹⁷, τα οποία γνώριζε ο Σολωμός από τη συλλογή Φωριέλ. Στον 'Πόρφυρα' ο Beaton επισημαίνει πολλά κοινά στοιχεία με το παραπάνω τραγούδι, με τη διαφορά ότι στον 'Πόρφυρα' ο ποιητής θέλησε «να εντάξει στον προβληματισμό και κάτι από την παραδοσιακή έκφραση του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού στα πλαίσια της ρομαντικής αναζήτησης της υπέρβασης και της αυτογνωσίας του ατόμου.»³¹⁸. Χαρακτηριστικό της σκέψης του Σολωμού είναι το σχόλιό του «Ν' άνοιγαν γύρου οι κρυφοί κόσμοι να του ρίξουν κορόνες, θα τον έβρισκαν αδιάφορον, όπως και η ιδέα πως την πράξη του κανείς ποτέ δε θα τη μάθη»³¹⁹. Δεν θέτει θέμα δηλαδή μεταθανάτιας επιβράβευσης του ήρωα του, ούτε καν επίγεια, μέσω της υστεροφημίας. Ο νεκρός είναι ένα «απομεινάρι θαυμαστό ερμιάς και μεγαλείου», όπως άλλωστε ο κάθε επώνυμος ή ανώνυμος Διγενής που, την ώρα που πέθαινε «όλος ο κόσμος έτρεξε να ιδεί το λαβωμένο. – Χαρά στον τον κειτάμενο, το μισοπεθαμένο...»³²⁰. Έτσι κι ο ήρωας του Σολωμού θα δεχτεί στο γιαλό «των δυνατών την κλάψα»³²¹. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα πως, το ποίημα είναι άμεσα επηρεασμένο από το πνεύμα των δημοτικών τραγουδιών και ειδικότερα των ακριτικών και των παραλογών³²². Η μόνη διαφοροποίηση έγκειται στο θέμα της αποκτούμενης αυτογνωσίας, το οποίο δεν έχει σχέση με το δημοτικό, αλλά με το στοχασμό του ποιητή³²³.

Επιμέρους συμπεράσματα τα οποία συνάγονται από τις μέχρι τώρα αναλύσεις, είναι ότι ο Σολωμός δέχτηκε επιρροές από το δημοτικό τραγούδι στη γλώσσα (δημοτική), στη στιχουργία (με τη χρήση του ιαμβικού δεκαπεντασύλλαβου), στην τεχνική (χρήση του νόμου των τριών, ισομετρικός παραλληλισμός, τομή στην 8^η συλλαβή, συχνά το δεύτερο ημιστίχιο ολοκληρώνει ή συμπληρώνει το νόημα του πρώτου, δεν υπάρχουν διασκελισμοί κ.ά), στη θεματολογία (παμψυχισμός, πάλη με το Χάρο κ.ά), ομοιοκατάληκτο δίστιχο ('Κρητικός', Β' σχεδιάσμα 'Ελεύθερων

³¹⁶ Beaton R., «Ο Σολωμός ρομαντικός: [...], ό.π.

³¹⁷ Beaton R., ό.π. Πρόκειται για ένα κλασικό δημοτικό μοτίβο, στο οποίο ένας νέος έρχεται αντιμέτωπος με το Χάρο, που ήρθε να τον πάρει. Ο ήρωας αυτού του είδους των μοτίβων, είναι ο ηθικός νικητής της σύγκρουσης, γιατί κερδίζει τον ακροατή με τον τρόπο τον οποίο αντιμετωπίζει το Χάρο σαν ίσος προς ίσο, μη αποδεχόμενος το μοιραίο αμαχητί.

³¹⁸ Beaton R., ό.π.

³¹⁹ Σολωμός Διονύσιος, ό.π.

³²⁰ «Ο Διγενής παλεύει μισοπεθαμένος»

³²¹ Σολωμός Διονύσιος, ό.π.

³²² Καταγράφεται στο ίδιο ποίημα και ο 'νόμος των τριών': ο καρχαρίας ορμάει στον κολυμβητή ...

*Κατά τον κάτασπρο λαιμό που λάμπει ωσάν τον κύκνο,
κατά το στήθος το πλατύ και το ζανθό κεφάλι,
κατά τη μεγαλόψυχη γλυκιά πνοή της νιότης*

³²³ Αποστολάκης Γιάννης Μ., *Η ποίηση στη ζωή μας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 284-293. Ο Αποστολάκης θεωρεί σφάλμα το ότι ο Καλοσγούρος προσπαθεί να ερμηνεύσει το Σολωμό μέσω μεταφυσικών θεωριών.

Πολιορκημένων’) και ανομοιοκαταληξία (Γ’ σχεδίασμα ‘Ελεύθερων Πολιορκημένων’, ‘Πόρφυρας’).

Ένα θέμα το οποίο χρειάζεται παραπάνω προσοχή, είναι αυτό των γυναικείων μορφών που δημιουργεί ο Σολωμός και κυρίως της φεγγαροντυμένης, διότι σχετίζονται με τον τρόπο που παρουσιάζεται η γυναίκα στο δημοτικό τραγούδι. Στη λαϊκή ποίηση, η γυναίκα της καρδιάς του καθενός, κι’ αγγελικιά θωριά έχει, κι’ αγιογραφιστή είναι, και πρόσωπο αγγελικό έχει. Αναφέρουμε λίγα δείγματα (από τα πολλά) που βρίσκονται στο ληξουριώτικο χειρόγραφο το οποίο μελετούσε ο Σολωμός³²⁴, διατηρώντας την αρίθμηση των ριμών της συγγραφέως και δίπλα του ‘Κρητικού’:

Στρ.20, στ. 13
123. *έτρεμε το δροσάτο φως στη θεϊκιά θωριά της
Αγγελικιά θωριά βαστάς, έχεις και την κορόνα,
Έχεις και την παράδεισο στ’ αχείλι και στο στόμα.*

Στρ.21, στ.14
19. *Καν σε ναό ζωγραφιστή
Όντας περνώ και βλέπω σε στην πόρτα ακουμπισμένη,
Μου φαίνεται του δύστιχου κι’ είσαι αγιογραφισμένη.*

Στρ.20, στ. 12
715. *Κι’ ομπρός μου ιδού που βρέθηκε μια φεγγαροντυμένη
Αγγελικιά θωριά βαστάς, ψυχή μου ηγαπημένη,
Σου φαίνεται κι’ όχ τζ’ ουρανούς είσαι κατεβασμένη.*

Ένα τραγούδι από την Κεφαλονιά, όπου αναφέρεται σε γυναίκες, άσπρες σαν το φεγγάρι:

— *Άλλες κόρες στολισμένες//Με του φεγγαριού το φως³²⁵.
Έχεις του ήλιου τσ’ ομορφιές, του φεγγαριού τσ’ ασπράδες³²⁶*

Το δημοτικό τραγούδι λοιπόν, δεν φείδεται χαρακτηρισμών, παρά το ότι ο λαϊκός ποιητής δεν έχει μαθητεύσει στη ρομαντική ποίηση. Γι’ αυτούς τους λόγους θεωρούμε ότι ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζει ο Σολωμός τη Γυναίκα, δεν απέχει από τον αντίστοιχο των δημοτικών τραγουδιών. Καταγράφουμε ομοιότητες από τον ‘Κρητικό’ με το δημοτικό τραγούδι στη έκφραση, αλλά και στην ουσία.

Στρ.21,στ. 4
327. *Κυπαρισσένιο ανάερα τ’ ανάστημα σηκώνει
Το κυπαρίσσι το ψηλό πούναι στην Άγια Μαύρα,
Έτζι είν’ η μέση σου λιανή και τα μαλλιά σου μαύρα³²⁷.*

Επισημαίνουμε ότι τέτοιες ή παρόμοιες ρίμες, στα Επτάνησα υπάρχουν πολλές.

³²⁴ Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Βαρβάρα, *Ληξουριώτικα χειρόγραφα. Άγνωστη πηγή του Δ. Σολωμού και του Ν. Tommaseo*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1986.

³²⁵ Σολωμός Διονύσιος, *Άπαντα*, τόμ. 1^{ος}, *Ποιήματα* (επιμέλεια-σημειώσεις Λίνου Πολίτη), 9^η έκδ., εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2006, σ. 51.

³²⁶ Μπάλλας Σπ. Γεράσιμος – Λάσκαρη-Μπάλλα Νίκη, *Λαογραφικά Κεφαλονιάς, Λιανοτράγουδα*, τόμ. Α’, προλογίζουν Μ.Γ. Μερακλής – Γ.Ν. Μοσχόπουλος, εκδ. Εταιρεία Κεφαλληνιακών Σπουδών, Αργοστόλι 2007, σ. 46.

³²⁷ Ομοιότητες βρίσκονται και στο παρακάτω:

*Στα μάτια της τα ολόμαυρα και στα χρυσά μαλλιά της. Σολωμός
Δεν είναι βολεζάμενο, δεν μπορεί να λάχη,
Γυναίκα με ξανθά μαλλιά και μαύρα μάτια νόχη. Δημοτικό*

Τα ήθη βέβαια κάποια στιγμή αλλάζουν και προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες. Η νέα, πιο ελεύθερη, ηθική της ανερχόμενης αστικής τάξης, αποτυπώνεται στο δημοτικό τραγούδι. Η κοινωνία της Ζακύνθου τραγουδούσε τις παρακάτω ρίμες³²⁸:

70. Όσα φτερά και κούκκαλα έχει το περιστέρι,
Τόσαις φοραίς σ' εφίλησα κι' άντρας σου δεν το ξέρει.

402. Μια κοπελούλα μ' έκανε και τρέμω σαν το βούρλο,
Μ' αλήθεια την κοιλούλα της την έκανα ταμπούρλο.

Ο Σολωμός (που θεωρούσε το παραπάνω δίστιχο ιδιαίτερα διασκεδαστικό), παρακολουθεί από κοντά τις 'εξελιξίσεις' και περιγράφει την ίδια πραγματικότητα στο 'Σχέσις πολύπλοκη'³²⁹. Οι περισσότεροι γυναικείοι χαρακτήρες που δημιουργεί, είναι ενταγμένοι στη κοινωνία και δρουν μέσα σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο. Η Μαρία του 'Λάμπρου' είναι μια κοινή λαϊκή γυναίκα και ζει μια ζωή χωρίς μεταφυσικές αναζητήσεις, όπως και η κόρη της. Βιώνει η καθεμία το δράμα της, πληρώνει τις συνέπειες των επιλογών της ή των επιλογών της τύχης. Οι γυναίκες του Μεσολογγίου στους 'Ελεύθερους Πολιορκημένους' είναι απόλυτα προσγειωμένες στη σκληρή πραγματικότητα και όχι πλάσματα κάποιας φαντασίας. Πραγματικές γυναίκες λοιπόν, περιγράφει ο Σολωμός, κι' όπως φαίνεται από τις περιγραφές του, τις ξέρει, γιατί τις έχει μελετήσει στην καθημερινή ζωή³³⁰. Αυτούς τους γυναικείους χαρακτήρες τους συναντάμε και στο δημοτικό τραγούδι³³¹, από τους οποίους είναι φανερό ότι επηρεάστηκε.

Η σχέση ανθρώπου - φύσης είναι ένα από τα κεντρικότερα θέματα της ώριμης σολωμικής ποίησης και την πλήρη ανάπτυξή του θα την πάρει στις μεγάλες συνθέσεις της τελευταίας περιόδου, στον 'Κρητικό', τους 'Ελεύθερους Πολιορκημένους' και στον 'Πόρφυρα'. Τα κύρια σημεία που εντοπίζονται σ' αυτό είναι, το ακαταμάχητο κάλεσμα της φύσης³³² το οποίο καθιστά τη ζωή, το μεγαλύτερο αγαθό. Η λατρεία της Φύσης κάνει το Σολωμό ποιητή, παρουσιάζοντάς την ως ένα Παράδεισο πάνω στη γη, με λογικό επακόλουθο να προβάλλεται η ζωή ως ο μόνος δυνατός τρόπος πληρότητας και ευτυχίας³³³. Εφόσον δε, η γη είναι ο παράδεισος, είναι αυτονόητο πως δεν υπάρχει χώρος για μεταφυσική θεωρία θανάτου. Από την παραπάνω στάση ζωής, προκύπτει μια σχέση αρμονίας ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση, που εκφράζεται από τον Σολωμό με μία λέξη:

³²⁸ Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Βαρβάρα, *Ληξουριώτικα χειρόγραφα. Άγνωστη πηγή του Δ. Σολωμού και του Ν. Tommaseo*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1986.

³²⁹ *Αργά πάει πέρα/νάβρη το φώς του,
τη θυγατέρα/της γυναικός του
πούχε δικό της/φως το γαμπρό της.*

³³⁰ Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 243. Η έμπνευση του Σολωμού είναι βγαλμένη από την πείρα της ζωής και πάντα στηριγμένη πάνω στην πραγματικότητα.

³³¹ Ο ποιητής συγχρόνως δημιουργεί και υμνεί 'ιδανικές' γυναίκες. Η αντίφαση αυτή υπάρχει κυρίως στα ποιήματα τα αφιερωμένα σε γυναίκες νεκρές, με την ηθικολογία να πλημμυρίζει το ποίημα, επειδή ο ποιητής επαινεί τη νεκρή σύμφωνα με την ηθική της τάξης του, κατά την οποία (βλ. Πλουμίδης Σπ., ό.π., σ. 68) η παρθενία ήταν αυστηρός και απαράβατος όρος για το γάμο των ευγενών γυναικών.

³³² Αποστολάκης Γιάννης Μ., *Η ποίηση στη ζωή μας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 290-293.

³³³ Καψωμένος Ερατοσθένης, *'Καλή 'ναι η μαύρη πέτρα σου'*. *Ερμηνευτικά κλειδιά στο Σολωμό*, έκδοση 4^η, εκδ. Εστία, Αθήνα 2006, σ. 108-112.

ευτυχισμός. Μία έννοια που διέπει το έργο του από το 1822 ως το τέλος. Στον 'Πειρασμό' ο ποιητής αξιοποιεί ένα πολύ οικείο (και σημαντικό αξιακά) σχήμα του κλέφτικου τραγουδιού: τη σύγκρουση ανάμεσα στο αγαθό της ζωής και την ατομική ανεξαρτησία. Ο επίγειος κόσμος της ομορφιάς και της χαράς, προσφέρεται στον άνθρωπο ως πεδίο ολοκλήρωσης και ευδαιμονίας: «Δεν το 'λπιζα να 'ν' η ζωή μέγα καλό και πρώτο!», που, εύστοχα σχολιάζει ο Αλέξης Πολίτης πως «μ' τούτον τον στίχο κάθε μεταφυσική θεώρηση εκμηδενίζεται»³³⁴. Ο μόνος δε ολοκληρωμένος τρόπος ύπαρξης μέσα σ' αυτόν, είναι η ελευθερία. Στην περίπτωση του 'Πειρασμού' ο ήρωας αρνείται το διαχωρισμό της ζωής από την ελευθερία, θεωρώντας την, ως όρο εκ των ων ουκ άνευ για τη ζωή. Κατά την αντίληψη αυτή, η ζωή ταυτίζεται με την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, με μια πορεία που καταλήγει στην ολοκλήρωση του ήρωα μέσα από τη δοκιμασία. Αυτού του είδους η αντίληψη συναντάται σε μια μεγάλη κατηγορία δημοτικών τραγουδιών³³⁵. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις του Σολωμού, σ' αυτόν τον επίγειο παράδεισο πραγματοποιείται και η εμφάνιση του θεού μέσα στη φύση. Τα Θεοφάνεια, τα οποία αποτελούν συχνότατο κοινό τόπο της λαϊκής παράδοσης, ενοποιούν τον υλικό και τον πνευματικό κόσμο, απορρίπτοντας έτσι το δυισμό και καταλήγοντας στον μονισμό³³⁶. Στις παραλογές, η παρουσία του θείου δε διασπά τον κόσμο σε δύο επίπεδα, φυσικό και μεταφυσικό³³⁷. Θεός και άγιοι δρουν σ' ένα ενιαίο φυσικό κόσμο, ως φυσικά όντα και αυτοί, που απλώς κατέχουν υπερφυσικές δυνάμεις. Δεν υπάρχει δηλαδή χωρισμός του κόσμου σε ύλη και πνεύμα³³⁸. Αυτή η αντίληψη συναντάται σε όλο τον ελλαδικό χώρο και η ίδια ακριβώς, αποτελεί κυρίαρχο χαρακτηριστικό στο έργο του Σολωμού³³⁹.

Τις αντιλήψεις του Σολωμού για το θάνατο, τις έχει ερευνήσει εκτενώς ο Καββαδίας³⁴⁰, γι' αυτό και θα αναφέρουμε μόνο τις χαρακτηριστικές ομοιότητες μεταξύ των αντιλήψεων του ποιητή και του δημοτικού τραγουδιού. Ο ποιητής δέχεται ότι, ο κάτω κόσμος είναι ένας τόπος λησμονιάς, σκοτεινός και μαύρος, στον οποίο βασιλεύει ο Χάρος³⁴¹. Μας πληροφορεί για το αγνό χρώμα των νεκρών και για

³³⁴ Πολίτης Αλέξης, «Με της ποίησης τα άλογα λυμένα. Η απορρόφηση της θρησκευτικής πίστης στην ποιητική έκφραση του Σολωμού», *Ο εραμιστής*, τχ. 25 (2005), σ. 259.

³³⁵ Καψωμένος Ερ., *Καλή 'ναι η μαύρη πέτρα σου* [...], ό.π., σ. 146-152.

³³⁶ Καψωμένος Ερατοσθένης Γ., *Για μια σημειωτική της νεοελληνικής κουλτούρας* [http:// www.survey.ntua.gr/environ/keimena/kapsomenos_s.pdf](http://www.survey.ntua.gr/environ/keimena/kapsomenos_s.pdf)

³³⁷ Λεκατσάς Παναγής, *Η Ψυχή*. ό.π., σ. 425-426, «...Οι πρωτόγονες δοξασίες ξέρουν δύο διαφορετικές ψυχές του ανθρώπου... δεν ξέρουν καμιά θεϊκότητα και δεν πηγάζει κανείς Δυϊσμός: καμιά αντίθεση ανάμεσα στην ψυχή και στο σώμα. Στις δοξασίες αυτές ανταποκρίνεται η παράσταση ενός ενιαίου Κόσμου»

³³⁸ Καψωμένος Ερ., «Ο Σολωμός και η Ευρώπη», στο *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο. Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002. Πρακτικά. Τόμος Α'. Πρώτο Τμήμα. Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, εκδ. Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ. 259-260. Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο το οποίο διαφοροποιεί τον ποιητή από τον ρομαντισμό, είναι ότι, ο Σολωμός παραπέμπει σε ένα σύμπαν ενιαίο (ενότητα υλικού και πνευματικού κόσμου), ενώ ο Σίλερ (Schiller) παραπέμπει σε ένα διστικό σύμπαν (αντίθεση υλικού και πνευματικού κόσμου).

³³⁹ Βελουδής Γ., *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 347.

³⁴⁰ Καββαδίας Σπ., ό.π. υποκεφάλαιό «γ. Ο Χάρος, ο κάτω κόσμος, οι νεκροί»

³⁴¹ Καββαδίας Σπ., ό.π., σ. 70.

το φόβο, που προξενούν στους ζωντανούς, όταν βγαίνουν από τον τάφο τους³⁴², ως φαντάσματα ή βρικόλακες³⁴³ ή σαν σκιές στα όνειρα των ζωντανών³⁴⁴. Οι αδικοσκοτωμένοι ζητούν εκδίκηση³⁴⁵. Χαρακτηριστικό του επτανησιακού δημοτικού τραγουδιού είναι «και μάλιστα εξαιρετικά άφθονη η παρουσία ... της ιδέας, που αφορά ... τους βρικόλακες, για μια νατουραλιστική ή ρεαλιστική εμφάνιση των νεκρών»³⁴⁶. Επίσης στον 'Λάμπρο' (Η τρελή μάνα στροφή 19, στ. 5) ο θάνατος αντιμετωπίζεται όπως και στο δημοτικό τραγούδι:

— Τον ανεξύπνητον / ύπνον θανάτου...³⁴⁷

— Τούτος ο ύπνος, μάνα μου, τον ζυπνημό δεν έχει,
τι με τραβάει σε μισεμό, που γυρισμό δεν έχει.³⁴⁸

Δημοτικό Κέρκυρας

Και τελειώνει ο Καββαδίας με το συμπέρασμά του: «Αν στις λαϊκές αντιλήψεις για τον άδη και τους νεκρούς, που πέρασαν στο σολωμικό έργο, προσθέσουμε και τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε τα σχετικά με τα νεκρικά έθιμα, διαπιστώνουμε ότι ο θάνατος, .., κυριαρχεί στη σκέψη και στον ψυχικό κόσμος του ποιητή, που τον συγκινεί ιδιαίτερα και η παραδοσιακή τελετουργική πλαισίωση του»³⁴⁹.

Με το ίδιο αντικείμενο ασχολείται και ο Τωμαδάκης³⁵⁰, ο οποίος ξεκινάει την μελέτη του πως «Αι χριστιανικά αντιλήψεις του Σολωμού είναι γνωστά» και συνεχίζει με το συμπέρασμα «[...] η δράσις των λαϊκών εκείνων στοιχείων περί Άδου, θανάτου, ψυχών, τας οποίας οι Έλληνες εύρομεν πάντοτε τρόπον να συμβιβάζομεν προς την δογματικήν διδασκαλίαν της Εκκλησίας». Συνεχίζοντας την διαπραγμάτευση αυτού του θέματος, ουσιαστικά αυτοαναιρείται, γιατί όλα τα επιχειρήματα που εκθέτει, καταλήγουν στο συμπέρασμα πως ο Σολωμός ήταν ιδιαίτερα επηρεασμένος από τις λαϊκές αντιλήψεις για το θάνατο και τον Άδη. Προσπαθεί να εξομαλύνει τις πασιφανείς διαφορές³⁵¹ υποστηρίζοντας πως «Η χριστιανική (και επομένως η λαϊκή) αντίληψις περί Άδου δεν διαφέρουν πολύ από την αρχαία»³⁵².

³⁴² Καββαδίας Σπ., *ό.π.*, σ. 71.

³⁴³ Καββαδίας Σπ., *ό.π.*, σ. 72.

³⁴⁴ Καββαδίας Σπ., *ό.π.*, σ. 73.

³⁴⁵ Καββαδίας Σπ., *ό.π.*, σ. 72-73.

³⁴⁶ Καββαδίας Σπ., *ό.π.*, σ. 71.

³⁴⁷ Σολωμός Διονύσιος, *Άπαντα*, τόμ. 1^{ος}, *Ποιήματα* (επιμέλεια-σημειώσεις Λίνου Πολίτη), 9^η έκδ., εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2006, σ. 191-192, στ. 175.

³⁴⁸ Χυτήρης Γερ., *ό.π.*, σ. 80. Σημειώνεται ότι τον «αξύπνητο» λένε οι κερκυραίοι και ως κατάρα.

³⁴⁹ Καββαδίας Σπ., *ό.π.*, σ. 74.

³⁵⁰ Τωμαδάκης Νικόλαος, «Η μάχη της Τριπολιτσάς εις τον ύμνον του Δ. Σολωμού και η νεκρία του Ομήρου», *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965 Κέρκυρα – Κεφαλληνία - Ζάκυνθος)*, Εν Αθήναις 1967, σ. 245-251.

³⁵¹ Ο χριστιανισμός βέβαια δεν έχει καμία σχέση με περιπλανώμενες σκιές νεκρών, βρικόλακες και, πολύ περισσότερο, με «ψυχαι αναπηδώσαι από τον σκοτεινόν Άδην, γυμναί, βρυχώμεναι, επιζητούσαι να εγγίσουν αίμα...».

³⁵² Φωριέλ, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, τ.Α', σ. 53. Οι Έλληνες «Θα έφριτταν αν μπορούσαν να υποψιαστούν πόσα έχουν απομείνει από την αρχαία ειδωλολατρία στις αντιλήψεις τους και στις συνήθειές τους».

Οι ήρωες του Σολωμού ζουν στον επίγειο παράδεισο³⁵³, τον βιώνουν καθημερινά, δεν έχουν καμία πρόθεση να τον χάσουν και αγωνίζονται γι' αυτό³⁵⁴, όπως και οι ήρωες στο δημοτικό τραγούδι. Ο θάνατος στην ποίησή του συναντάται και στις νεκρικές ωδές, που καλύπτουν όλες τις περιόδους της δημιουργίας του. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι σ' αυτές τις ωδές που είναι αφιερωμένες σε νεκρούς συγγενείς ή φίλους, δεν αποπνέουν πένθος για το θάνατο, αλλά καταλήγουν να είναι ένας ύμνος της ζωής και των αξιών της. Αυτού του είδους η αντιμετώπιση παρουσιάζει πολλές αναλογίες με τα δημοτικά μοιρολόγια³⁵⁵. Σε πολλά ποιήματά του ο θάνατος συνδέεται στενά και με τον έρωτα, όπως συμβαίνει και στην ελληνική λαϊκή παράδοση. Σε ποιήματα όπως ο 'Λάμπρος' και ο 'Κρητικός' ο έρωτας και ο θάνατος αλληλεπιδρούν ώστε να επιτευχθεί η δραματική κορύφωση³⁵⁶. Τέλος, στο θέμα της 'Εξόδου' και της θυσίας των πολιορκημένων, επισημαίνονται αναφορές στον πολύ κοινό παραδοσιακό μύθο της πάλης του ανθρώπου με το Χάρο, ο οποίος καταλήγει πάντα στον ηθικό θρίαμβο της ζωής πάνω στο θάνατο. Όλα τα παραπάνω αποτελούν κοινούς τόπους με το δημοτικό τραγούδι.

Η μελέτη της σολωμικής ποίησης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο ποιητής άντλησε από την δημοτική ποίηση, εκτός από την αφθονία των γλωσσικών τύπων, και όσα εκφραστικά μέσα τα θεωρούσε πρόσφορα στο δικό του έργο³⁵⁷, σ' όλες τις περιόδους της ποιητικής δημιουργίας του³⁵⁸. Με τα νέα στοιχεία που έφερε στο φως η έρευνα³⁵⁹, αποδείχθηκε, ότι ο Σολωμός άντλησε πολλά στοιχεία από το δημοτικό τραγούδι, πριν ακόμη ο Φωριέλ εκδώσει τη συλλογή του. Μελέτησε και αφομοίωσε δημιουργικά το δημοτικό τραγούδι, την αισθητική και τον τρόπο λειτουργίας του: την τεχνική των λογότυπων και των εκφραστικών στερεότυπων, την σύντομη, λιτή και παραστατική σύνθεση, όλο δηλαδή τον μηχανισμό της δημοτικής ποίησης. Η κορυφαία ποιητική σύνθεση η οποία τον απασχόλησε κατά το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής του (από το 1826 μέχρι το θάνατο του), οι 'Ελεύθεροι πολιορκημένοι', με τα τρία σχεδιάσματα της γραφής του ποιήματος μαρτυρούν τον αγώνα του Σολωμού να ελέγξει την ποιητική του γλώσσα, κυρίως τον δεκαπεντασύλλαβο, στο σκοπό της τέχνης του³⁶⁰. Ιδιαίτερα στον 'Πόρφυρα', το δημοτικό τραγούδι λειτουργεί μέσα στο ποίημα όχι ως πηγή συγκεκριμένων εκφράσεων, αλλά ως θεματολογικό υπόβαθρο

³⁵³ Τυπάλδος Ι., *Ποιήματα διάφορα*, ό.π., σ. 70. Στον αντίποδα, υπάρχουν αντιλήψεις όπως του Τυπάλδου:

*Μαύρη είνε η μοίρα και βαρεία, / Παρηγοριά η ελπίδα,
Που δείνει τ' άχαρου ψηλά / Άλλη γλυκειά πατρίδα.*

³⁵⁴ Πολίτης Αλέξης, *Το μυθολογικό κενό*, σ. 196-199. Ο Σολωμός, παρά το ότι ήταν φύση θρησκευτική (κατά τον Πολίτη), η ελευθερία που έχει στο νου του, δεν είναι η χριστιανική μεταθανάτια ελευθερία, αλλά η επίγεια. Ο άνθρωπος πρέπει να έχει συνείδηση της μοίρας του και να την υπερβαίνει διανοητικά.

³⁵⁵ Καψωμένος Ερ., *Διονύσιος Σολωμός*, [...], ό.π., σ. 149-151.

³⁵⁶ Γαραντούδης Ευρ., ό.π., σ. 70-71.

³⁵⁷ Χατζηγιακουμής Εμ., ό.π., σ. 78-79.

³⁵⁸ Καββαδίας Σπ., ό.π., σ. 207-209.

³⁵⁹ Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Βαρβάρα, ό.π., σ. 58.

³⁶⁰ Γαραντούδης Ευρ., ό.π., σ. 67-68.

όλης της σύνθεσης³⁶¹. Όλα τα παραπάνω αξιακά, πνευματικά, γλωσσικά δομικά στοιχεία της ποίησης του Σολωμού, αποτελούν κοινούς τόπους με το δημοτικό τραγούδι. Ο ποιητής, με την πάροδο του χρόνου και από σχεδίασμα σε σχεδίασμα, άνοιγε νέους αισθητικούς δρόμους στη χρήση της δημοτικής γλώσσας, συγχρόνως δε, εμπέδωνε την ουσία του δημ. τραγουδιού: τη λαϊκή βιοθεωρία³⁶². Ίσως τελικά, οι επιρροές του Σολωμού από διάφορες αισθητικές θεωρίες, είναι υπερτιμημένες³⁶³. Ολοκληρώνοντας το θέμα των επιδράσεων τις οποίες δέχτηκε ο ποιητής από την δημοτική ποίηση (αλλά και γενικότερα από την λαϊκή παράδοση), συμπεραίνεται ότι τελικά κατάφερε να δημιουργήσει εθνική ποίηση, στηριζόμενος στην παράδοση³⁶⁴. Δημιούργησε νέα γλώσσα, πλουτίζοντας την υπάρχουσα και απέδειξε ότι η δημοτική είχε πολλά περιθώρια βελτίωσης, ώστε να επεκταθεί και να 'χωρέσει' και τις τέχνες και τις επιστήμες. Ο αγώνας του ήταν διμέτωπος: και δημιουργία πανελλήνιας ποιητικής δημοτικής γλώσσας, και διάσωση του ιδιοματικού γνωρίσματος της ποίησης του³⁶⁵. Εξαιρετικά εύστοχη η παρατήρηση του Παλαμά ότι: «...Ο Σολωμός αγωνίζεται να παραστήσει με την απλή λεγόμενη γλώσσα κάθε άλλο παρά απλά αισθήματα. Τη γλώσσα του λαϊκού τραγουδιού λυγίζει σε νέα κινήματα και δεσποτικά την αναγκάζει να φανερώσει αριστοκρατικά νοήματα. Κι όσο πηγαίνει εμπρός, τόσο συνθετική και συμβολική μορφή δίνει του στίχου...»³⁶⁶.

Σημείο αιχμής για τον Σολωμό, απετέλεσε το θέμα της δημοτικής γλώσσας³⁶⁷. Οι αναφορές του ωστόσο στο δημοτικό τραγούδι, ως τεκμηρίωση για τη χρήση της δημοτικής γλώσσας, είναι έμμεσες. Είχε, αφενός να παλέψει με το ετερόκλητο υλικό της ελληνικής γλώσσας της εποχής του με τις πολλές γλωσσικές τάσεις και

³⁶¹ Beaton Rod., *ό.π.*

³⁶² Οι κυριότερες διαφορές του Σολωμού με το δημοτικό τραγούδι, είναι: η γλώσσα. (δημοτική μεν, ιδιαίτερα περίτεχνη δε). Οι ήρωες του είναι πιο 'φιλοσοφημένοι'. Οι αντιδράσεις τους δεν είναι τόσο ενστικτώδεις και παρορμητικές, όσο στη λαϊκή ποίηση. Εντάσσονται εύκολα σε σύνολα (έθνος) και σκέφτονται συλλογικά και όχι ατομικά όπως στο δημοτικό τραγούδι. Στο θέμα των ανθρώπινων αξιών, στη δημοτική ποίηση ο άνθρωπος θεωρείται ολοκληρωμένος, χωρίς να χρειάζεται να το αποδείξει. Αυτό είναι αποτέλεσμα της λαϊκής αντίληψης ότι ο άνθρωπος είναι αυταξία. Αντίθετα στον Σολωμό, η ολοκλήρωση επέρχεται μόνο μετά από δοκιμασίες, οι οποίες οδηγούν τον άνθρωπο σε ένα ανώτερο επίπεδο αυτογνωσίας. Όσο αφορά στη σχέση άνθρωπος-κοινωνία, στη δημοτική ποίηση, ο δρών άνθρωπος, είναι υπόλογος σ' αυτήν και επιβραβεύεται με τη δημιουργία επώνυμου τραγουδιού (κλέφτικα, ακριτικά, παραλογές κλπ). Στο Σολωμό, ο ήρωας είναι υπόλογος στον εαυτό του και κανείς δεν μαθαίνει το κυριότερο κατόρθωμά του, την κατάκτηση της αυτογνωσίας (όπως ο *Κρητικός*, ο *Λάμπρος*, ο κολυμβητής στον 'Πόρφυρα' κ.ά.). Χαρακτηριολογικά όμως δεν ξέρουμε τίποτα γι' αυτούς, με αποτέλεσμα, ως άνθρωποι να είναι μονοδιάστατοι, όπως και στα δημοτικά τραγούδια.

³⁶³ Αποστολάκης Γιάννης Μ., *Η ποίηση στη ζωή μας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 141.

³⁶⁴ Θωμαζέος Νικόλαος, «Διονύσιος Σολωμός», μτφ. Καλοσγούρος Γ., *Παρνασσός*, τχ. 7 (1894), σ. 532-535, «...Σοφός ήταν ο στοχασμός του ν' αφήσει τα Ιταλικά μέτρα και τη ρίμα, και ν' αγκαλιασθή με το στίχο του έθνους. [...] Το αίσθημα του ρυθμού είναι σ' αυτόν ένα χάρισμα φυσικό, αναθρεμμένο από λεπταίς παρατήρησες και από μελέταις επίμοναις...»

³⁶⁵ Καββαδίας Σπ., *ό.π.*, σ. 207-209.

³⁶⁶ Παλαμάς Κωστής, *Γράμματα*, Αθήνα, Τυπογραφείο Εστία Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, Αθήνα 1904, σ. 43.

³⁶⁷ Βάρναλης Κώστας, *Αισθητικά – κριτικά*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1984, σ. 205 Η νομιμοποίηση των εθνικών γλωσσών ήταν γενικό αίτημα όλων των λαών της Ευρώπης που αποχτούσαν εθνική συνείδηση.

προτάσεις που υπήρχαν και αφετέρου, να έρχεται αντιμέτωπος με τη γλωσσική κατεύθυνση του νεοϊδρυμένου κράτους³⁶⁸. Είναι ένας από τους ελάχιστους που αντιλήφτηκε έγκαιρα τη σημασία του γλωσσικού ζητήματος και ήταν αμετακίνητος στον αγώνα για την επικράτησή του³⁶⁹. Για τον ποιητή, ο αγώνας για την επικράτηση της δημοτικής ήταν ισότιμος με τον αγώνα για την εθνική ελευθερία. Είχε συλλάβει την εθνική σημασία την οποία καλούνταν να διαδραματίσει η δημοτική γλώσσα στη διάδοση της γνώσης προς το λαό³⁷⁰. Η ζωντανή γλώσσα ήταν γεγονός ταυτόσημο με την ίδια του την ύπαρξη³⁷¹ και στάθηκε επάξια ο διανοητικός αντιπρόσωπος του νεοελληνικού αστισμού κατά την προοδευτική του περίοδο³⁷².

Και οι λαϊκές παραδόσεις όμως, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο έργο του Σολωμού. Ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του επτανησιακού ρομαντισμού είναι ο σχηματισμός λογοτεχνικών ομάδων και η συλλογή, μελέτη και αξιοποίηση των δημιουργιών της λαϊκής μούσας³⁷³. Έτσι και ο ποιητής, εκτός από το δημοτικό τραγούδι, έχει αντλήσει στοιχεία από τις εθιμικές πράξεις και τις λαϊκές δοξασίες. Επίσης χρησιμοποίησε λαϊκά αινίγματα στο έργο του (λυρικό και σατιρικό), για να προσδώσει υπαινικτικότητα στους στίχους του. Στους 'Ελεύθερους Πολιορκημένους' μάλιστα, εισάγει αυτούσια αινίγματα³⁷⁴. Ο Καββαδίας τεκμηριώνει ότι ο ποιητής έχει αντλήσει στοιχεία και από παροιμίες και παροιμιακές φράσεις. Ιδιαίτερα εκτεταμένη είναι η χρήση όρκων, που αποτελεί ισχυρή ένδειξη για την εξάρτηση του ποιητή από τη λαϊκή γλώσσα³⁷⁵. Επίσης επισημάνθηκαν στο έργο του αναφορές σε έθιμα και στον ιδεολογικό κόσμο του λαού (παραδόσεις, δοξασίες, προλήψεις κλπ). Ο ερευνητής παραθέτει πλήθος παραδειγμάτων με χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ζακυνθινού γλωσσικού ιδιώματος και προσδιορίζει τις κατά περιόδους επιδράσεις τους στο έργο του ποιητή³⁷⁶. Όλα αυτά είχαν αποτέλεσμα και στη γραμματική διάσταση του λόγου του Σολωμού.

Όλες οι επιρροές που δέχτηκε ο Σολωμός από τη δημοτική ποίηση και γενικότερα από την παράδοση, ήταν επόμενο να διαμορφώσουν και τις αντιλήψεις του για νέα

³⁶⁸ Βαγενάς Νάσος, «Το επίτευγμα του Σολωμού», *Το Βήμα*, 13/12/1998.

³⁶⁹ Μάρας Στάθης, *Η Επτανησιωτική Σχολή στον τόπο της και στην εποχή της*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1998, σ. 118.

³⁷⁰ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 59.

³⁷¹ Αποστολάκης Γιάννης, *ό.π.*, σ. 216.

³⁷² Κορδάτος Γιάννης, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας. 2500 π.Χ. Προέλληνες μέχρι 1924 ανακήρυξη της Δημοκρατίας*, 12^{ος} τόμ., εκδ. 20^{ος} Αιώνας, Αθήνα 1959, σ. 194.

³⁷³ Βελουδής Γιώργος, *Ο επτανησιακός, ο αθηναϊκός και ο ευρωπαϊκός Ρομαντισμός*, *Μονά-Ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1992.

³⁷⁴ Καββαδίας Σπ., *ό.π.*, σ. 207-209. «Και αναφέρω συγκεκριμένα πως εντοπίστηκαν, στην ποίηση και στην πεζογραφία, 18 λαϊκοί όρκοι, 11 κατάρες, 14 ευχές, 15 προσφωνήσεις, 6 χαιρετισμοί (4 ιδιωματικοί), 17 βρισιές (15 ιδιωματικές)».

³⁷⁵ Καββαδίας Σπ., *ό.π.*, σ. 22.

³⁷⁶ Καββαδίας Σπ., *ό.π.*, σ. 207-209. Εντοπίζει τους ιδιωματισμούς κατά έργο, περίοδο και κατηγορία και καταλήγει στα εξής χαρακτηριστικά: «...Διαπιστώσαμε ότι το μικρότερο ποσοστό ιδιωματισμών παρουσιάζει ήδη η α' περίοδος (1818-1823) (6,47%), επειδή ίσως τα ποιήματα αυτής της περιόδου είναι μικρά και κατά κάποιον τρόπο εύπλαστα και πιο εύκολα, και το μεγαλύτερο η β' (1823-1833) (8,15%), γιατί σ' αυτήν περιλαμβάνεται και η γελαστική ποίηση, η οποία παρουσιάζει, εύλογα, το υψηλότερο ποσοστό (13,41%) και από τα πεζά και από τα σατιρικά. Το ποσοστό της γ' περιόδου (1833-1854) είναι 7,11%...».

εθνική ποίηση. Ενώ στο νέο ελληνικό κράτος οι Φαναριώτες λόγιοι είχαν επιβάλει στο γραφτό λόγο την αρχαϊζουσα³⁷⁷, στα Επτάνησα η δημοτικιστική παράδοση αγωνίζεται και παράγει αξιόλογους καρπούς. Επισημαίνει όμως, ότι οι λόγιες δημιουργίες δεν έχουν αποκτήσει ακόμη την εκφραστική δύναμη και την αυτονομία που απαιτούνται από μίαν ώριμη λογοτεχνία. Ο Πελεκάσης, ήδη από το 1822 έγραφε ποιήματα μιμούμενος το ύφος του δημοτικού τραγουδιού. Λίγα χρόνια αργότερα, τον ακολούθησε και ο Τερτσέτης³⁷⁸. Δοθείσης ευκαιρίας, ο Σολωμός παραθέτει τις σκέψεις του στην πολύ γνωστή επιστολή του προς τον Τερτσέτη (1 Ιουνίου 1833): «Χαίρομαι να παίρνονται για ξεκίνημα τα δημοτικά τραγούδια, Θα ήθελα όμως, όποιος μεταχειρίζεται την κλέφτικη γλώσσα, να την μεταχειρίζεται στην ουσία της³⁷⁹ και όχι στη μορφή της, με νιώθεις; Κι όσο για την ποίηση, πρόσεξε καλά, Γιώργη μου, γιατί βέβαια καλό είναι να ρίχνει κανείς τις ρίζες του πάνω σ' αυτά τα αγνά, δεν είναι όμως καλό να σταματά εκεί. Πρέπει να υψώνεται κατακόρυφα... Το έθνος ζητά από μας το θησαυρό της δικής μας διάνοιας, της ατομικής, ντυμένον εθνικά»³⁸⁰. Ο ποιητής απέρριψε την μίμηση του δημοτικού τραγουδιού, επειδή αρνιόταν τη χειραγώγηση του έντεχνου από το δημοτικό ποιητικό λόγο, γιατί η μίμηση του ύφους του δημοτικού τραγουδιού καταντούσε μια επιτηδευμένη μορφή εκφραστικής τεχνητότητας³⁸¹. Η μετάβαση από τη συλλογική δημιουργία του δημοτικού τραγουδιού στην ατομική έκφραση ενός προσωπικού οράματος, δεν μπορεί να γίνεται με μια διαδικασία 'αναπαραγωγική' του περιεχομένου και της τεχνοτροπίας του λαϊκού λόγου, αλλά με ουσιαστικές επιλογές και διαφοροποιήσεις που απορρέουν από την προσωπική παρέμβαση του δημιουργού, γιατί η σχέση μεταξύ έθνους και ατομικής διάνοιας είναι εκείνη όπου η ζωντανή γλώσσα και η συλλογική συνείδηση του λαού οφείλει να είναι ανοδικά κλιμακούμενη, ώστε το τελικό προσωπικό επίτευγμα να είναι πράγματι εθνικό. Αυτό το απόσπασμα αποτελεί συμπύκνωση των αισθητικών ιδεών του Σολωμού, όπως θα προσπαθήσει να τις υλοποιήσει στο έργο του³⁸². Χαρακτηριστικό του παραπάνω πνεύματος, είναι η πολύ ορθή η παρατήρηση του Αποστολάκη πως «τραγουδά ο Σολωμός τη Λευτεριά έτσι

³⁷⁷ Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, εισαγωγή στο Κυριακίδης Στίλπων, *Το δημοτικό τραγούδι. Συναγωγή μελετών*, Νεοελληνικά μελετήματα αρ. 3, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1990, σ. ιζ'. Η κυρίαρχη αντίληψη ήταν πως η δημοτική γλώσσα στην ποίηση, ήταν θαυμάσια για το λαό, αλλά για την έντεχνη ποίηση, έπρεπε να χρησιμοποιείται η καθαρεύουσα.

³⁷⁸ Γαραντούδης Ευριπίδης, *Οι επτανήσιοι και ο Σολωμός. Οψεις μιας σύνθετης σχέσης (1820 - 1950)*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 156.

³⁷⁹ Καββαδίας Σπύρος, «Σχόλια στην επιστολή (1833) του Διον. Σολωμού προς τον Γεώργιο Τερτσέτη», *Επτανησιακά Φύλλα*, τόμος Κ', 5, Ζάκυνθος 2000. Ο Καββαδίας θεωρεί πως ο ποιητής εννοεί ως ουσία των δημοτικών τραγουδιών, την αφαιρετική τους ικανότητα, την επιγραμματικότητα του στίχου, τη λειτουργικότητα των λέξεών του και την αποφυγή του περιττού.

³⁸⁰ Σολωμός Διονύσιος, *Άπαντα*, τόμ. 3^{ος}, *Αλληλογραφία*, (επιμέλεια-μετάφραση-σημειώσεις Λίνου Πολίτη), εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1991, σ. 253-255.

³⁸¹ Γαραντούδης Ευρ., *ό.π.*, σ. 157-158.

³⁸² Μάρας Στάθης, *Η Εφτανησιωτική Σχολή στον τόπο της και στην εποχή της*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1998, σ. 127. Ο 'Κρητικός' αποτελεί την καλλίτερη εφαρμογή του δεκαπεντασύλλαβου στίχου στην λόγια ποίηση. Το κατόρθωμα αυτό ξεπεράστηκε από τον ίδιο, κατά την Γ' περίοδό του, με τον ανομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο.

αφηρημένα, ... κι' αυτό τον ξεχωρίζει από τους ποιητές του δημοτικού τραγουδιού. Εκείνοι τραγουδούσαν τα γενναία και λεύτερα άτομα, ... ο Σολωμός όμως ξεσκεπάζει στο βάθος ... ένα τόσο μεγάλο καλό στη ζωή, όπως η Λευτεριά»³⁸³. Αυτές τις αρχές, ο ποιητής τις μετουσίωσε σε έργο. Παρά τις αδιαμφισβήτητες επιρροές που δέχτηκε, διαπιστώνεται ο μοναδικός τρόπος με τον οποίο τις εμπέδωσε: τις χρησιμοποίησε γόνιμα και κράτησε μόνο ότι μπορούσε να αφομοιώσει στην ποίησή του³⁸⁴.

Μία τελευταία πλευρά του Σολωμού η οποία μένει να εξεταστεί, είναι αυτή του συλλογέα δημοτικών τραγουδιών. Επειδή, εκτός των συλλογών Φωριέλ και Τομμασέο, δεν υπήρχαν άλλα σχετικά βιβλία, ξεκίνησε ο ίδιος τη συλλογή πρωτογενούς υλικού³⁸⁵. Από την αλληλογραφία των αδελφών Τυπάλδων-Ιακωβάτων και του Ιωάννη Κουντούρη κατά την περίοδο 1831-1841, τα οποία ήλθαν στο φως το 1971, διαπιστώνεται ότι ο ποιητής είχε 'επιστρατεύσει' γνωστούς και φίλους με σκοπό να του συγκεντρώσουν δημοτικά τραγούδια³⁸⁶. Απ' αυτήν την αλληλογραφία προκύπτουν οι αντιλήψεις του Σολωμού, με τις προδιαγραφές³⁸⁷ τις οποίες είχε ορίσει σχετικά με τα τραγούδια που ήθελε να του συγκεντρώσουν: πρέπει «να ήναι παρμένα από το στόμα τον λαού, με την ιδίαν προφοράν, και χωρίς καμμίαν διόρθωσιν. [...] φθάνει όμως να μην ήναι από βιβλίον τυπωμένο»³⁸⁸. Τεκμήριο για τη συλλογή δημοτικών τραγουδιών από τον Σολωμό, αποτελεί και η αποστολή τραγουδιών στον Τομμασέο³⁸⁹. Στην αξιολογή και διαφωτιστική έρευνά της, η Καλογεροπούλου απόδειξε ότι ο Σολωμός ήταν συστηματικός συλλογέας δημοτικών τραγουδιών³⁹⁰. Επίσης, στα χειρόγραφα του βρέθηκε και ένα τετράδιο με πολλά δημοτικά τραγούδια της Κύπρου³⁹¹. Τέλος, σ' ότι αφορά το μεταφραστικό του έργο (σημείο αναφοράς έκτοτε για την Επτανησιακή Σχολή), αν λάβουμε υπόψη μας τον μοναδικό τρόπο με τον οποίο ο ποιητής συνέθετε ποιήματα (όπως προκύπτει από τα χειρόγραφα του με τις πολλές υποσημειώσεις, σχόλια, λέξεις μέσα στα ποιήματα

³⁸³ Αποστολάκης Γιάννης, *ό.π.*, σ. 189. Ο συγγραφέας, επιχειρηματολογώντας ότι ο Σολωμός είναι ο μοναδικός Έλληνας που δείχνει στο έργο του το κύριο χαρακτηριστικό του ποιητή (σ. 100), ουσιαστικά καταργεί την Επτανησιακή Σχολή, θεωρώντας όλους τους άλλους, τουλάχιστον, ανεπαρκείς, αποδεχόμενος μόνο τις καλές τους προθέσεις (σ. 107-117).

³⁸⁴ Βουτιερίδης Ηλίας Π., *Η ξένη επίδραση στη νεοελληνική λογοτεχνία*, Σειρά μελετών στη νεοελληνική λογοτεχνία αριθμ. 2, Εκδοτικός οίκος Μιχαήλ Σ. Ζηκάκη, Εν Αθήναις 1930, σ. 28-33. Επιρροές που δέχτηκε, όπως στο 'Λάμπρο', από τον Μπάϋρον.

³⁸⁵ Μεταλληνός Γ., *Οι αδελφοί Ιακωβάτοι ως συλλογείς δημοτικών τραγουδιών χάριν του Διονυσίου Σολωμού*, Αθήναι 1971, «Κείμενα και μελέται νεοελληνικής φιλολογίας», αρ.70, σ. 30-31.

³⁸⁶ Μπουμπουλίδης Φαίδων Κ., *Επτανήσιοι σολωμικοί λογοτέχναι και δημοτικό τραγούδι*, χ.ε., Αθήνα 1978, σ. 12-13.

³⁸⁷ Προκαλεί εντύπωση ότι, σε εποχή κατά την οποία η λαογραφία ως επιστήμη ήταν ανύπαρκτη, είχε αντιληφθεί τη σοβαρότητα της συλλογής της λαϊκής παράδοσης και ειδικότερα της ποίησης, χωρίς την οποιαδήποτε παρέμβαση, όπως συνέβη σε όλες σχεδόν τις μετέπειτα συλλογές δημοτικών τραγουδιών για την εξυπηρέτηση διάφορων σκοπιμοτήτων.

³⁸⁸ Μεταλληνός Γ., *ό.π.*, σ. 13-14.

³⁸⁹ Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 134.

³⁹⁰ Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Βαρ., *ό.π.*, σ. 63, «Δεν μένει άρα, καμιά αμφιβολία, ότι το ληξουριώτικο χρο αποτελεί κοινή πηγή Σολωμού και Tommaseo, και μάλιστα του πρώτου, αφού έχει και στοιχεία, που ο δεύτερος δεν έχει περιλάβει στη Συλλογή του». Την μελέτη την διεξήγαγε από κοινού με τον π. Μεταλληνό

³⁹¹ Χατζηγιακουμής Εμ., *ό.π.*, σ. 129.

κλπ. στην ιταλική γλώσσα³⁹²), στην ελάχιστη μεταφραστική δημιουργία του, μάλλον θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και το ελληνόγλωσσο έργο του, γιατί πολλές φορές μετάφραζε τον εαυτό του³⁹³. Κλείνοντας, σημειώνουμε ότι ο Σολωμός δεν ήταν μόνο μεγάλος ποιητής και πεζογράφος (με έργο που, κατά τον Παλαμά, θα διαρκέσει εσαεί³⁹⁴), μα και μεγάλος κριτικός, όπως φαίνεται από τους *Στοχασμούς*, το *Διάλογο* και τους προφορικούς αφορισμούς του, όσους έσωσαν οι σύγχρονοί του³⁹⁵.

---

³⁹² Αθανασοπούλου Αφροδίτη, «Τα ελληνοϊταλικά του Σολωμού. Προβλήματα περιγραφής και ερμηνείας», *Πόρφυρας*, τχ. 95-96 (Ιούλ.-Σεπτ. 2000), *Αφιέρωμα στον Διονύσιο Σολωμό*, σ. 197-232, «Μας άφησε όμως άφθονα χειρόγραφα, που δείχνουν με τον πιο εύγλωττο τρόπο ότι η γλώσσα αυτή αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα διγλωσσίας... ο Σολωμός υπηρετεί την τέχνη του, δουλεύοντας ταυτόχρονα με τις δύο γλώσσες του και με τις δύο παιδείες του».

³⁹³ Κεντρωτής Γιώργος, *ό.π.*, σ. 23.

³⁹⁴ Πυλαρινός Θ. κ.ά., «Οι ‘έμμετρες κριτικές’ του Κωστή Παλαμά για τους Επτανήσιους», στο *Κωστής Παλαμάς. Μελετήματα*, εκδ. Βιβλιοθήκης Τράπεζας Αττικής, σ. 26.

³⁹⁵ Βάρναλης Κώστας, *Αισθητικά – κριτικά*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1984, σ. 163

3. 1. Οι πρώτοι Σολωμικοί ποιητές

Οι ελληνικές λογοτεχνικές πηγές των επτανησίων είναι πολλές και ποικίλες. Λόγω της μακράς πολιτιστικής επτανησιακής παράδοσης οι δεσμοί με την αρχαία ελληνική, όπως και, σε μικρότερο βαθμό, με τη λατινική γλώσσα και λογοτεχνία παρέμειναν ισχυροί. Αν και η γνώση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στα Επτάνησα δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη και βαθιά τον 19^ο αιώνα, ωστόσο η επαφή με τις κλασικές λογοτεχνίες³⁹⁶ διαμεσολαβείται από τον ιταλικό νεοκλασικισμό, βασικό αίτημα του οποίου είναι η γνώση και η αξιοποίηση των κλασικών κειμένων. Περισσότερο όμως ακόμη η επτανησιακή ποίηση του 19^{ου} αιώνα επηρεάστηκε από την ελλαδική λογοτεχνική παράδοση των προηγούμενων αιώνων. Σημεία αναφοράς ήταν η λογοτεχνία της κρητικής αναγέννησης και το δημοτικό τραγούδι. Ο θαυμασμός του Σολωμού, του Μάτεση, του Τυπάλδου, του Τερτσέτη κ.ά. για τη γλώσσα, τη στιχουργία και τις εκφραστικές αρετές κρητικών έργων όπως ο *Ερωτόκριτος*, η *Βοσκοπούλα* και η *Ερωφίλη* και του δημοτικού τραγουδιού, όχι μόνο εκφράζεται σε δοκιμακά κείμενα τους, αλλά διαμορφώνει τις γλωσσικές και εκφραστικές επιλογές των δικών τους ποιημάτων. Στον κύκλο του Σολωμού στη Ζάκυνθο και στην Κέρκυρα, κυριαρχούσε η εθνικοαπελευθερωτική ιδέα³⁹⁷, ο αγώνας για τη δημοτική γλώσσα και η συνεχής προσπάθεια συγκέντρωσης του πλούτου της λαϊκής παράδοσης (τραγούδια, παροιμίες, δίστιχα, κλπ). Δεν είναι τυχαίο ότι όσο ζούσε ο Σολωμός, από τον άμεσο κύκλο του εκδόθηκαν στα Επτάνησα, δύο συλλογές δημοτικών τραγουδιών³⁹⁸.

Αυτή η στροφή των Επτανησίων προς τη συστηματική μελέτη της λαϊκής παράδοσης και κυρίως του δημοτικού τραγουδιού, εντάσσεται σε γενικότερες, πανευρωπαϊκές πνευματικές διεργασίες. Το ενδιαφέρον για τη λαϊκή δημιουργία εμφανίζεται στη Γερμανία με την αρχή του γερμανικού ρομαντικού κινήματος, κατά την περίοδο των Ναπολεόντειων πολέμων, τότε που το γερμανικό κράτος έπρεπε να υπερασπιστεί το ζωτικό του χώρο. Ήταν επιτακτική ανάγκη, εκτός των άλλων, να καλλιεργηθεί στο λαό η εθνική συνείδηση, γιατί τα γειτονικά κράτη είχαν πολιτισμική ταυτότητα, αρκετά σαφή³⁹⁹.

Η, κάτω απ' αυτό το πρίσμα, θεώρηση της λαϊκής δημιουργίας, αποτελεί το κυριότερο χαρακτηριστικό γνώρισμα του γερμανικού ρομαντισμού, στο πλαίσιο του οποίου αναδεικνύεται η ιδέα του έθνους ως του στοιχείου εκείνου που διασφαλίζει τη συνοχή και την πολιτική σταθερότητα του κράτους. Στο έθνος, το οποίο ορίζεται ως

³⁹⁶ Beaton Rod. σ. 55. Ένας σημαντικός αριθμός λογοτεχνικών έργων στην καθομιλουμένη ελληνική γλώσσα, τα οποία τυπώνονται στη Βενετία σε αλληπάλληλες εκδόσεις μέχρι τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, διείσδυσαν εκ νέου μέσω των Επτανήσων στον ελλαδικό χώρο και πέρασαν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Με τον ίδιο τρόπο διαδόθηκαν και τα πατριωτικά ποιήματα του Ρήγα και του Σολωμού στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα.

³⁹⁷ Δημαράς Θ.Κ., *ό.π.*, σ. 291. Επίσης υπάρχουν ερωτικά θέματα και πολλά που αφορούν στην αγάπη της φύσης. Το κύριο χαρακτηριστικό είναι ο ιδανισμός στην επεξεργασία των θεμάτων αυτών, και μια πνευματικότητα και ευγένεια που ρέπει προς την αφαίρεση.

³⁹⁸ Δημαράς Θ.Κ., *ό.π.*, σ. 291.

³⁹⁹ Πολίτης Αλέξης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 44

γλωσσική κοινότητα, διαμορφώνεται η αίσθηση μιας ξεχωριστής κοινής ταυτότητας, σε τι διαφέρουμε εμείς από τους άλλους. Αυτό το αίσθημα του συνανήκειν, ονομάστηκε *ψυχή του λαού* (Volksgeist). Αυτή συμπυκνώνει την ουσία κάθε έθνους, παραμένοντας ανεπηρέαστη από τις αλλαγές που διαδραματίζονται στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων, της οικονομίας, της πολιτικής κλπ. Κατά τη νέα θεώρηση των αρχών του 19^{ου} αιώνα, το έθνος είναι φαινόμενο στατικό: υπάρχει από πάντα αναλλοίωτο⁴⁰⁰. Αυτές οι αντιλήψεις του γερμανικού ρομαντισμού, κυριάρχησαν από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Έτσι, μέσα από την ιστορική αναγκαιότητα της διαμόρφωσης των εθνικών συνειδήσεων (αιώνας της δημιουργίας εθνικών κρατών γαρ), αντιμετώπιστηκε το δημοτικό τραγούδι σ' ολόκληρο τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Βέβαια, όπου υπήρχε ανθούσα εθνική λογοτεχνία (Αγγλία, Ιταλία και κυρίως Γαλλία), το ενδιαφέρον για τη λαϊκή δημιουργία παρουσιάζεται ατροφικό. Αντιθέτως, όπου η εθνική λογοτεχνική παράδοση απουσιάζει (Γερμανία, Σκανδιναβικές χώρες, Φινλανδία, Βαλκάνια κ.ά), διογκώνεται το ενδιαφέρον για τη λαϊκή παράδοση⁴⁰¹.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει βέβαια και ο ελλαδικός χώρος. Η λαογραφία κατά την γερμανική της εκδοχή, καλείται να διαπιστώσει τον εθνικό χαρακτήρα και ταυτόχρονα να τον διαπλάσει. Αυτό προσπάθησαν και οι Επτανήσιοι με τη συστηματική τους ενασχόληση με το δημοτικό τραγούδι. Η πεποίθηση ήταν πως ο ελληνισμός θα αναγεννηθεί μέσα από τον εαυτό του, και μέσα στα δημοτικά τραγούδια διακρίνεται μια εθνική ουσία⁴⁰². Για την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης πρόβαλλε επιτακτική η ανάγκη δημιουργίας εθνικής λογοτεχνίας, δημιουργώντας έτσι τις συνθήκες μιας αυτόνομης ύπαρξης του έθνους, περιχαρακώνοντας το εθνικό κράτος έναντι των άλλων⁴⁰³.

Δημιουργείται βέβαια η εύλογη απορία της συνύπαρξης, στον ίδιο χώρο και χρόνο, δύο τόσο αντιτιθέμενων μεταξύ τους ρευμάτων: του ρομαντισμού και του διαφωτισμού. Όμως, στα Επτάνησα, όπως και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, τα ρεύματα αυτά, όχι μόνο δεν συγκρούστηκαν, απεναντίας μάλιστα, συνδυάστηκαν⁴⁰⁴. «Η ιδεολογία των διανοουμένων του ελληνικού Διαφωτισμού είναι ένα κράμα Διαφωτισμού και Ρομαντισμού, γιατί, κατεξοχήν, ο ορθολογισμός και η εθνική ιδέα καλλιεργούνται και αναπτύσσονται σ' αυτούς συγχρόνως, εξαιτίας των ιστορικών όρων που επηρεάζουν τον ελληνικό χώρο. Όπως επισημαίνει και ο Κ. Θ. Δημαράς, πρόκειται για έναν *ιθαγενή ρομαντισμό*»⁴⁰⁵. Παρά τις ιδιομορφίες του, αποδείχτηκε ιδιαίτερα λειτουργικός και παραγωγικός, γιατί «Μόνο μέσα από το ρομαντικό κλίμα

⁴⁰⁰ Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, εκδ. Μνήμων, Αθήνα 1998, σ. 48-59.

⁴⁰¹ Πολίτης Αλέξης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. ό.π.*, σ. 47

⁴⁰² Πολίτης Αλέξης, *ό.π.*, σ. 157

⁴⁰³ Μερακλής Γ. Μ., Θέσεις για τη Λαογραφία, *Διαβάζω*, τχ. 245, 5 Σεπτεμβρίου 1990, σ. 16-22.

⁴⁰⁴ Κυριακίδου – Νέστορος Άλκη, «Η ρομαντική έννοια του έθνους και η Λαογραφία» στο Κ. Γκότσης κ.ά., *Ανθολόγιο Δοκιμίων για το Δημόσιο και Ιδιωτικό Βίο στην Ελλάδα (19^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2008, σ. 15-40.

⁴⁰⁵ Μερακλής Γ. Μ., *Λαϊκός πολιτισμός και νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2007, σ. 117-118.

μπορεί να αναγνωριστεί η δημιουργική δύναμη του λαού». Η αρχή έγινε «... με τους Επτανήσιους και με τον Φωριέλ»⁴⁰⁶.

Πράγματι σημαντικό ρόλο, αν όχι καθοριστικό, στη συστηματική ενασχόληση των Επτανησίων με τη λαϊκή παράδοση, διαδραμάτισε η έκδοση των «Ελληνικών δημοτικών τραγουδιών» το 1824 στο Παρίσι από τον Φωριέλ (1772-1844)⁴⁰⁷. Ο λόγος για τον οποίο δημιούργησε τη συλλογή, ήταν για να εκτιμήσουν οι Ευρωπαίοι ορθότερα τα χαρίσματα και το χαρακτήρα των Ελλήνων⁴⁰⁸, καταδεικνύοντας το υπόβαθρο των ηθών, των εθίμων τους⁴⁰⁹. Η στάση του Φωριέλ απέναντι στα ελληνικά δημοτικά τραγούδια είναι ιδιαίτερα θετική. Γράφει πως «Οι Νεοέλληνες έχουν και μια άλλη ποίηση εκτός από αυτήν που ανέφερα μόλις, μια ποίηση λαϊκή με όλη τη σημασία και το πλάτος της λέξης, άμεση και γνήσια έκφραση του εθνικού χαρακτήρα και του εθνικού πνεύματος, που κάθε Έλληνας την εννοεί και την αισθάνεται με αγάπη, μόνο και μόνο επειδή είναι Έλληνας, πατά το χώμα και αναπνέει τον αέρα της Ελλάδας· μια ποίηση τέλος πάντων που ζει, όχι μια τεχνητή ζωή στα βιβλία, συχνά φαινομενική μόνο, παρά μέσα στον λαό τον ίδιο, και από τη συνολική ζωή του λαού. Αυτή η ποίηση αποτελείται εξ ολοκλήρου από τραγούδια σαν και αυτά που περιέχονται στη συλλογή ετούτη...»⁴¹⁰. Οι στόχοι του είναι ξεκάθαροι: το δημοτικό τραγούδι πρέπει να μελετηθεί μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον που το δημιούργησε, προκρίνοντας έτσι ως τρόπο προσέγγισης την ιστορική θεώρηση⁴¹¹. Γι' αυτό και τονίζει πως «μια τέτοια συλλογή, αν ήταν πλήρης, θα ήταν συνάμα και η αληθινή εθνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας, και ο πιο πιστός πίνακας των εθίμων των κατοίκων της... Είναι λοιπόν απαραίτητο, για να τα χαρούμε, καμιά φορά για να τα καταλάβουμε, να έχουμε από πριν μια ιδέα των πραγμάτων στα οποία αναφέρονται και των εθίμων, των οποίων είναι συνάμα η εκδήλωση και ένα από τα πιο έκτυπα χαρακτηριστικά τους»⁴¹².

Η συλλογή του Φωριέλ έτυχε εξαιρετικής υποδοχής στην Ευρώπη, με τεράστιο αντίκτυπο ως πολιτιστικό (σ' αυτό συντέλεσε σημαντικά και η δημόσια εκφρασμένη άποψη του Γκαίτε σχετικά για την αξία των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών⁴¹³),

⁴⁰⁶ Κυριακίδου – Νέστορος Άλκη, εισαγωγή στο Κυριακίδης Στίλπον, *Το δημοτικό τραγούδι*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1990, σ. ιη'.

⁴⁰⁷ Πολίτης Αλέξης, *Η ανακάλυψη*, ό.π., σ. 110-111. Για την ιστορία, πρέπει να αναφερθεί και ο Γερμανός φιλέλληνας W. Haxthausen (1780-1842), ο οποίος ανήκει στον κύκλο των Γερμανών ρομαντικών λαογράφων φιλολόγων. Είχε ετοιμάσει συλλογή με 49 ελληνικά δημοτικά τραγούδια από το 1815, η οποία κυκλοφορούσε σε χειρόγραφη μορφή στο Παρίσι και αποτέλεσε τμήμα της συλλογής του Φωριέλ. Σημειώνουμε ότι είχε στενές σχέσεις με τους αδελφούς Γκρίμμ, τον Γκαίτε κ.ά. Πριν ακόμα και από τον Haxthausen, ο Sismondi είχε προσπαθήσει να δημιουργήσει παρόμοια συλλογή, αλλά το εγχείρημα δεν τελεσφόρησε, ό.π., σ. 88-105. Τέλος, αποσπασματικές απόπειρες έγιναν και από περιηγητές (τέλη 18^{ου} αρχές 19^{ου} αιώνα) όπως ο Rouqueville, Bartholdy, Leake, Guys κ.ά), ό.π., σ.67-75.

⁴⁰⁸ Fauriel Claude, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Η έκδοση του 1824-1825*, εκδοτική επιμέλεια Αλέξης Πολίτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, τόμ. Α', 2^η έκδ., Ηράκλειο 2000, σ. 17.

⁴⁰⁹ Fauriel Claude, ό.π., σ. 56

⁴¹⁰ Fauriel Claude, ό.π., σ. 26

⁴¹¹ Πολίτης Αλέξης, ό.π., σ. 184

⁴¹² Fauriel Claude, ό.π., σ. 26

⁴¹³ Σε επιστολή προς το γιό του Αύγουστο (5-6-1815), γράφει πως «τα σύγχρονα δημοτικά τραγούδια των Ελλήνων είναι τα ωραιότερα από όσα ξέρουμε από την άποψη λυρικής,

αλλά και πολιτικό γεγονός. Η ελληνική επανάσταση αποτελούσε για την Ευρώπη πεδίο ιδεολογικής διαμάχης μεταξύ προοδευτικών και Ιερής Συμμαχίας. Μέσα σ' αυτό κλίμα, το βιβλίο του Φωριέλ βοήθησε ιδιαίτερα στην ενίσχυση του φιλελληνισμού. Μέσα σε δύο χρόνια είχε μεταφραστεί στα αγγλικά, τα ρωσικά και δύο φορές στα γερμανικά και είχε διαβαστεί από τους σημαντικότερους λόγιους. Παρ' όλα αυτά, η έκδοση πέρασε απαρατήρητη από το ελληνικό κοινό⁴¹⁴.

«Αν ξαναποκτήσουν την ανεξαρτησία τους, αν έρθει η ώρα που θα μπορούν να καλλιεργήσουν με την ησυχία τους τις σπάνιες ικανότητες που τους χάρισε η φύση, το καθετί δίνει την ελπίδα πως σύντομα θα φτάσουν και θα ξεπεράσουν τον πολιτισμό των άλλων λαών της Ευρώπης. Οι επιστήμες θα ξανανθίσουν, η φιλοσοφία θα ανοίξει καινούριες σχολές και οι καλές τέχνες θα δημιουργήσουν καινούρια αριστουργήματα. Θα έχουν επίσης δίχως άλλο μεγάλες ποιητικές συνθέσεις, όπου η τέχνη θα έχει πετύχει όλα όσα μπορεί να πετύχει. Αλλά οι τόσο ωραίες ελπίδες ας μην τους κάνουν να περιφρονήσουν ένα έργο ταπεινό και εύκολο, Ας βιαστούν να συλλέξουν ό,τι δεν έχει χαθεί από τα λαϊκά τραγούδια. Η Ευρώπη θα τους χρωστάει χάρη για ό,τι θα κάνουν για να τα διατηρήσουν, και μια μέρα θα χαίρονται να μπορούν να συσχετίσουν με τα προϊόντα μιας ποίησης λόγιας και καλλιεργημένης αυτά τα απλά μνημεία της ιδιοφυίας, της ιστορίας και των εθίμων των πατέρων τους»⁴¹⁵.

Η δεύτερη συλλογή δημοτικών τραγουδιών που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις πνευματικές εξελίξεις στα Επτάνησα, ήταν του Νικολό Τομαζέο (1802-1874), ιταλού μυθιστοριογράφου, ποιητή, φιλόλογου και κριτικού. Συνέλεξε και μετέφρασε δημόδη τραγούδια από την Τοσκάνη, την Κορσική, την Ελλάδα και την Ιλλυρία, τα οποία εξέδωσε με τον τίτλο Δημοτικά τραγούδια (Canti popolari, 1841-42). Στην Κέρκυρα έζησε για πέντε χρόνια εξόριστος, συνδέθηκε με τους ελληνικούς λογοτεχνικούς κύκλους της Επτανήσου και ιδιαίτερα με τον Διονύσιο Σολωμό, του οποίου ήταν θαυμαστής και στενός φίλος. Τέλειος γνώστης της δημοτικής ελληνικής. Κάλεσε τους φίλους του στα Επτάνησα να του συγκεντρώσουν δημοτικά τραγούδια και αυτοί απάντησαν με ενθουσιασμό⁴¹⁶, διατηρώντας μαζί του πυκνή και ιδιαίτερα παραγωγική αλληλογραφία⁴¹⁷. Γράφει πως «Επωφελήθηκα απ' την συλλογή του λογίου Fauriel, που πρώτος και με λεπτό πνεύμα διάλεξε και παρουσίασε τα ελληνικά τραγούδια.... Νέα τραγούδια (και μόνο αυτών δημοσιεύω το ελληνικό κείμενο), τόσα που να δώσουν στο βιβλίο μου τη δροσιά του καινούργιου, μου

δραματικής και επικής ποίησης». Στο ίδιο πνεύμα και γεμάτο εγκώμια, δημοσιεύει άρθρο στο περιοδικό *Kunst und altertum* το 1823.

⁴¹⁴ Πολίτης Αλέξης, «Η ενσωμάτωση των δημοτικών τραγουδιών στη γραπτή νεοελληνική παράδοση», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 5 (1979), σ. 101-108. «Μία αράδα τιμητική στην *Εφημερίδα των Αθηνών* το 1826, λίγα λόγια του Α. Μουστοξύδη το 1825 και του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού το 1827 που απευθύνονταν όμως στους ευρωπαίους, όχι στους Έλληνες... Ακόμη και εκείνοι που βοήθησαν τον Φωριέλ στη συναγωγή του υλικού -γιατί Έλληνες βέβαια καταγράφανε τα τραγούδια- δεν έκριναν πως έπρεπε να επισημάνουν το γεγονός».

⁴¹⁵ Fauriel Claude, *ό.π.*, σ. 85

⁴¹⁶ Πολίτης Αλέξης, *Η ενσωμάτωση [..]*, σ. 101-108

⁴¹⁷ Ζώρας Γεώργιος, «Θωμαζαίος και Επτανήσιοι. Ανέκδοτος αλληλογραφία», στο *Επτανησιακά μελετήματα*, τ. Γ', Αθήνα 1966, Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, αρ. 45.

πρόσφεραν ευγενικά ο Ανδρέας Μουστοξύδης, γλαφυρός λόγιος που πρώτος συνέλαβε την ιδέα των συλλογών αυτών, ο Διονύσιος Σολωμός, ποιητής που με τη γλώσσα του λαού ερμήνευσε τις λεπτότητες της τέχνης»⁴¹⁸.

Θεωρεί την ελληνική δημοτική ποίηση σαν μιά απ' τις καλύτερες του είδους. Προτρέπει και συμβουλεύει τους Έλληνες, αντί να αναζητούν τους δασκάλους τους σε ξένα πρότυπα, να στραφούν στη δημοτική τους ποίηση και σ' αυτήν να στηριχτούν για την πνευματική και λογοτεχνική αναγέννηση. «Είς τα εδικά σου τραγούδια, ω Έλλάς, το χέρι το ωπλισμένον ισχυρά αποκρίνεται εις τον παλμόν τον τρυφερόν της καρδιάς. Ο φθόγγος ο χαρούμενος του θριάμβου σμίγεται με τον αναστεναγμόν της παρθένου της ερωμένης, και τι ψιθύρισμα καθαρών φιλημάτων με την φωνήν αρματωλών αποθανόντων. Υψηλότερα του κύκνου του Θηβαίου πετούν οι ύμνοι, ω Έλλάς, του μαύρου σου λαού· δεν επαινεί αυτός τας νίκας τας εύκολας βασιλέων και πλουσίων, αλλά δείχνει ψάλλων τα εδικά του λαβώματα. Δεν εμίσθωσε τας ωδάς του μήτε με άσπρα μήτε με γεύματα, αλλά θλιβόμενος και διψών και πεινών εξήγησε εις άσματα σύντομα την λύπην του πάντα εύτολμον και πάντα ελπίζουσιν. Σύναξε, ω Έλλάς καλότυχη, σύναξε τούτα τα δείγματα της αιωνίου σου δόξας, σύναξέ τα ωσάν ιερά λείψανα αρχαίων ναών, ωσάν ακριβά συντρίμματα αρχαίων αγαλμάτων. Εάν θέλης κάτι τι να μιμηθής, τα εδικά σου μιμήσου. Από ζωντανάς φωνάς μάθε ποίησιν, όχι από βιβλία τυπωμένα, όχι εις λίμνην λασπερήν αλλ' εις τρέχουσιν βρυσούλαν σβήσε την δίψαν. .... Τα δένδρα της ποιήσεως, της αρετής και της δόξης, δεν αυξάνονται υπό την σκιάν των αυλών, μήτε εις έδαφος ασημένιον. αυξάνονται υπό τα χιόνια τα παγωμένα, αυξάνονται ανάμεσα εις χειμώνα ανεμώδη, αυξάνονται με δροσίαν ή ιδρώτος ή δακρύων». Είναι πολύ χαρακτηριστική η εκτίμησή του, πως «οι περισσότεροι λόγιοι ζουν μακριά από τον πτωχόν λαόν και από μακριά ακούουν και ομιλούν»⁴¹⁹.

Οι προτροπές του Φωριέλ και του Τομαζέο, βρήκαν ιδιαίτερα γόνιμο έδαφος στα Επτάνησα και κυρίως στη φιλολογική συντροφιά του Σολωμού⁴²⁰. Αυτός ο φιλολογικός κύκλος της Ζακύνθου και μετά της Κέρκυρας, απαρτιζόνταν από κορυφαίους εκπρόσωπους της απλής γλώσσας του λαού, που συγχρόνως ήταν και αξιόλογοι δημιουργοί. Η στροφή τους στη συγκέντρωση και την μελέτη του δημοτικού τραγουδιού⁴²¹, είχε άμεσες επιπτώσεις στη δημιουργία τους. Κύριοι

⁴¹⁸ Ζώρας Γεώργιος, «Ο Ν. Θωμαζαίος, η νεώτερη Έλλάς και η Επτάνησος», στο *Επτανησιακά μελετήματα, τ. Ε' Ιστορικά και φιλολογικά κείμενα*, Αθήνα 1976, Βιβλιοθήκη Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, αρ. 51, σ. 114-116.

⁴¹⁹ Ζώρας Γεώργιος, ό.π., σ. 112

⁴²⁰ Πολίτης Αλέξης, *Η ανακάλυψη [...]*, ό.π., σ. 163. «Ο Άντ. Μάτεσης ... ο Δημήτριος Πελεκάσης... ο Τερτσέτης.. λίγο μετά το 1820 αυτοί οι νέοι -κοντά τους κάποια στιγμή και ο Τρικούπης- δούλευαν τον ποιητικό λόγο τεντώνοντας το αυτί τους και προς την προφορική ποίηση...»

⁴²¹ Πολίτης Αλέξης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. [...]*, ό.π., σ. 45. Το ενδιαφέρον της αστικής τάξης για το λαό δεν αποδέχονταν ολόκληρο το σύστημα αξιών των αγροτικών στρωμάτων, παρά μόνο όσες αξίες έκρινε σκόπιμο να ενσωματώσει στον δικό της πολιτισμό. Για να πραγματοποιηθεί αυτό έπρεπε, ή να αποκολληθεί το τραγούδι από τον φορέα του, ή να μετατραπεί ο φορέας σε ιδεολόγημα. Στον ελλαδικό χώρο, προτιμήθηκε το δεύτερο. Στα Επτάνησα προτιμήθηκε το πρώτο, χρησιμοποιώντας από το δημοτικό τραγούδι, μόνο τη φόρμα του.

παράγοντες που συνετέλεσαν σ' αυτό ήταν η γενικότερη ατμόσφαιρα που επικρατούσε στα Επτάνησα, η προσωπικότητα του Σολωμού και η απήχηση που είχε η έκδοση των συλλογών του Φωριέλ (1824) και του Τομασέο (1842). Στην ομάδα του Σολωμού, η λαϊκή ποίηση διαβαζόταν και ενθουσίαζε. Την εποχή αυτή το ενδιαφέρον για το δημοτικό τραγούδι, είτε για την καταγραφή του είτε για την εκφραστική εκμετάλλευσή του, εκδηλώθηκε μόνο στα Επτάνησα⁴²². Εκτός των δύο παραπάνω συλλογών, να σημειωθεί και αυτή του Δανού μουσικολόγου Berggreen το 1869, με αποστολή δημοτικών τραγουδιών από την οικογένεια του Λασκαράτου⁴²³. Έχει επισημανθεί καταγραφή (σε κώδικες ή φύλλα) από έμμετρα δημοτικά κείμενα, ιδιαίτερα στη Ζάκυνθο, ως το πρώτο τέταρτο του ΙΘ' αι., οπότε άρχισε και η συστηματική δημιουργία συλλογών⁴²⁴. Όλη αυτή η περιρρέουσα κατάσταση είχε ως αποτέλεσμα την άμεση επίδραση του δημοτικού τραγουδιού στη λόγια ποίηση.

Οι μαρτυρίες οι οποίες καταγράφονται στο έργο των επτανησίων λογίων και αφορούν στο δημοτικό τραγούδι, είναι πολλές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το έργο του Γεώργιου Τερτσέτη (1800-1874), ενός από τους αξιόλογους λογοτέχνες της Επτανησιακής Σχολής, ο οποίος συμμετείχε στην πνευματική συντροφιά του Σολωμού. Όλο του το έργο εκφράζει βαθύ πατριωτισμό και την πίστη του στη δημοτική γλώσσα και στην ιδέα της παιδείας του έθνους. Σε κάθε ομιλία του (την οποία μετά εξέδιδε), διάνθιζε το κείμενό του είτε με δημοτικά τραγούδια, είτε με αναφορές σ' αυτά. Μ' αυτό τον τρόπο προσπαθούσε να γίνει πιο γλαφυρός, να διατηρήσει αμείωτο το ενδιαφέρον των ακροατών ή αναγνωστών του, αλλά και να 'περάσει' τα μηνύματα που αυτός ήθελε.

«... Αξιαγάπητος νέος, ... μου το ήφερε από το νησί της Μήλου. τα αηδόνια φαίνεται εκεί το εκελάϊδησαν και ο επιμελής το έγγραψε και μου το ήφερε.

*Ποτάμι επλημμύρισε κι εις περιβόλι εμβαίνει,
ποτίζει δένδρα και μηλιές, μηλιές και κυδωνίτσες..[...]*

Ας κλίνωμεν γόνα ενώπιον της χάριτος, της σοφίας τούτου του άσματος, επειδή εκείνο, όπου δεν βλέπει η κοντόφθαλμη φιλοσοφία ή αδυνατεί να εξηγήσει, και βλέπει η θρησκεία, οφθαλμός φωτεινότερος, το είδε και αυτό το άσμα»⁴²⁵.

«Μου κλαίονταν η στεριαίς της Ελλάδος, μου κλαίονταν τα νησιά, τα πέλαγα, τα κορφοβούνια, τέλος εκαθάρισε μία φωνή. Τι είναι τούτο το κακό με εσάς, μόλις ξεσχολίσετε ολίγα γράμματα, μόλις ξεστομίσετε το κρασί οίνον, το νερό ύδωρ, το ψωμί άρτον ή ψωμίον, αμέσως καταφρονείτε εμέ την μητέρα σας, την νέα Ελλάδα! .... Δεν ημπορούν τάχα τρία πουλάκια ημερωμένα να έλθουν να καθίσουν εις ταις κορυφαίς αυτών των δένδρων, να λαλήσουν όσα συνηθούν να λαλούν εις τα δάση, εις τα πράσινα λειβάδια»⁴²⁶. Έντεχνα ο Τερτσέτης προβάλλει την εθνική συνείδηση

⁴²² Κυριακίδης Στίλπων, «Λαογραφία και δημοτικισμός», σ. 1485. Η δημοτική γλώσσα επεβλήθη μέσω των δημοτικών τραγουδιών.

⁴²³ Κερκυραϊκά Χρονικά, «Τα γράμματα της οικογένειας Ανδρέα Τυπάλδου Λασκαράτου προς τον Δανό Ιερέα Θόδωρο Χάνσεν», εισαγωγή - φιλολογική επιμέλεια Lars Nørgaard, προλεγόμενα Θεοδόσης Πυλαρινός, Περίοδος Β', τόμ. Γ', Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2006, σ. 92 & 169.

⁴²⁴ Μπουμπουλίδης Φ., ό.π., σ. 12.

⁴²⁵ Τερτσέτης Γεώργιος, *Τι το ωραίον της τέχνης*. Τύποις Δ. Αθ. Μαυρομμάτη, Αθήναι 1858, σ. 28

⁴²⁶ Τερτσέτης Γ. *Τι το ωραίον της τέχνης*, ό.π., σ. 27.

να διαμαρτύρεται σε πρώτο πρόσωπο, για την αποστροφή που έδειχναν οι νέοι σπουδαστές για τη γλώσσα του λαού, παρά το ότι αυτή ήταν η μητρική τους γλώσσα, θεωρώντας τη χρήση της ως δείγμα μη καλλιέργειας. Αντιγυρίζει αυτήν την άποψη, υπενθυμίζοντάς τους, ότι οι συνθήκες που τη γέννησαν παραμένουν αναλλοίωτες και το κυριότερο, η χρήση της είναι εθνικά αναγκαία.

Διάνθιζε τα κείμενά του με εκφράσεις μέσα από τα κλέφτικα τραγούδια:

«Κι έβαναν (όσοι ζούσαν την κλέφτικη ζωή) σύνορο του πολέμου τους το τέλος της πλάσεως, όταν ετραγουδούσαν ότι ‘όσο χιονίζουν τα βουνά’ να μη προσκυνήσουν αλλόφυλο σκήπτρο... έλεγε το θανατερό μοιρολόι, ότι σας έκλαιαν οι βρύσες, τα βουνά και τα δένδρα, και τα λημέρια ερωτούσαν τους διαβάτες τι εγινήκαταν, και δεν φαίνεσθε στον απάνου κόσμο... Η Αρβανιτιά που ορκιζόταν εις το σπαθί του Φώτου,... το σπαθί του Τόσκα αποκοίμαε άπειρα ασκέρια μέσα στα ταμπούρια τους. Το τραγούδι που αντιλάλαε το παλληκάρι στην ώρα που αψιά φλόγα του έκαie τη σάρκα,...»⁴²⁷.

«Είναι καιροί, που έχουν έναν τύπον ξεχωριστόν ιστορικών. Άλλης εποχής άνθρωποι δεν τον εννοούν ή τον παραμορφώνουν εις την κρίσιν τους. Δεν ακούσατε, κύριοι, ... την λύραν των τυφλών, όταν διηγείται ο τυφλός ψάλτης τα λόγια του Μάρκου εις τους συντρόφους του :

*Όσοι αγαπάτε τον Χριστόν και είσθε βαπτισμένοι,
βάλετε χέρι στο σπαθί, τουφέκι μην αδειάστε»*⁴²⁸.

Σε λόγο του διαβάζουμε ότι:

«...βούλομαι να σας ειπώ ένα τραγούδι, εις το κλέφτικο :

*Σαββάτο βράδυ επίναμε, και Κυριακή όλη μέρα
και τη Δευτέρα την αυγή εσώθη το κρασί μας.[...]»*⁴²⁹.

Το ίδιο συμβαίνει και στα Απομνημονεύματα του Κολοκοτρώνη.

« ... Εις την περίστασιν ταύτην αναφέρεται το επόμενο τραγούδι :

*Εμαραθήκαν τα βουνά, μαράθηκαν και οι κάμποι,
Μαράθηκεν η Καστανιά, ο πύργος της Καστανίας,[...]»*⁴³⁰.

και το

*Ο Όλυμπος και ο Κίσσαβος, τα δυο βουνά μαλώνουν
γυρίζει τότε ο Όλυμπος και λέγει του Κισσάβου,[...]»*⁴³¹.

Δεν υπάρχει εθνικό γεγονός το οποίο να αφήνει ασχολίαστο

«... Ας ακούει τα τρία πουλάκια που θρηνολογούν το μαρτύριον του Διάκου:

*Ολόρθον τον εστήσανε
Κι αυτός χαμογελούσε»*⁴³².

«Εδώ είναι τα ανδραγαθήματα του Σκεντέρμπεη. Ο κύριος Δουνοϋέ, είμαι βέβαιος θα μας ανεβάσει και εις τα βουνά του Ολύμπου,

*που έχει σαράντα δυό κορφές, εξήντα δυό βρυσούλες,
πάσα βρύση και φλάμπουρο, παντού κλαδί και κλέφτης»*⁴³³.

⁴²⁷ Κονόμος Ντ., Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του, *ό.π.*, σ. 220.

⁴²⁸ Κονόμος Ντ., *ό.π.*, σ. 304.

⁴²⁹ Τερτσέτης Γεώργιος, *Λόγος της 25 Μαρτίου 1872*, [...], *ό.π.*, σ. 11

⁴³⁰ Κονόμος Ντ., *ό.π.*, σ. 785.

⁴³¹ Κονόμος Ντ., *ό.π.*, σ. 570.

⁴³² Τερτσέτης Γ., *Ο Ρήγας*. [...], *ό.π.*, σ. 14.

«Η φυγή (προς την κλέφτικη ζωή) ήταν πρώτο δείγμα γενναιότητας, πρόδρομος ελευθερίας,

*Πάμε να λημεριάζωμεν όπου φωλιάζουν λύκοι,
Παρά με Τούρκους με θηριά καλήτερα να ζούμεν»⁴³⁴.*

Χρησιμοποίησε την τεχνική της ενσωμάτωσης δημοτικού τραγουδιού μέσα σε δικό του ποίημα:

*... Άλλο από εμέ πλιο εύμορφο τραγούδι
των ληστών από εμέ τώρα ν' ακούσεις.
Εις τα χωράφια του Αστεροσκοπείου
την Τρίτη της Λαμπρής το έχω μάθει.*

*«Ανάθεμα την τέχνη μας πόχουμε εμείς οι κλέφτες!
Με φόβο τρώμε το ψωμί, με τρόμο περπατούμε
Καημένα τί έχετε παιδιά, και είσθε λερωμένα;
Μην είσασθε απ' τον πόλεμο, μήνα κι' απ' το μπαρούτι;
Μήτε απ' τον πόλεμο είμασθε, μήτε απ' τη μπαρούτη.
Κοιμόμαστε στα έλατα κι είμαστε λερωμένα.
Ανάθεμα στους χρυσικούς που φτιάνουν τις μπαλάσκες,
που ξεπλανεύουν τα παιδιά, τα χάνουν οι μαννάδες!»...⁴³⁵*

Ο Τερτσέτης αναδεικνύει το ταλέντο του ιδιαίτερα στον πεζό λόγο⁴³⁶. Αναλύοντας στο ακροατήριό τα επιχειρήματά του υπέρ της χρήσης της δημοτικής γλώσσας, χρησιμοποιεί εύστοχα σχόλια και αναφορές στο δημοτικό τραγούδι. Η χρήση της καθαρεύουσας είναι ως «... να κλέφτουμε σάβανα από τα μνήματα των κοιμητηρίων δια να κόφτουμε σπάργανα εις τα παιδιά μας, αφού έχομε εις τα σπίτια μας αργαλειό και πανί καινούργιο, φαμένο με τραγούδια κορασιών; ... (Μεταξύ παρενθέσεως σας σημειώνω, κύριοι ακροαταί, ότι τους βρυκόλακας εις άλλα μέρη της Ελλάδος τους λέγουν βουρβούλακας. Ελληνιστί ματαιοπονούμεν να τους ονομάσωμεν. Οι παλαιοί Έλληνες δεν βρυκολακιάζουν, ημείς βρυκολακιάζομε»⁴³⁷.

Με την ευκαιρία διαφόρων επετειών ή γεγονότων, παραθέτει δημοτικά τραγούδια ή στίχους στους λόγους που εκφωνούσε και συχνά μάλιστα με σχετικές παρατηρήσεις. Το 1848 συνεχίζοντας τον κύκλο των ομιλιών του, με τον γενικό τίτλο 'Μελέται βουλευτικής ευγλωττίας', δημοσίευσε στην αθηναϊκή εφημερίδα *Αιών* (17/1/1848, σ. 3α, χωρίς τίτλο) το παρακάτω κείμενο: «Παρακαλώ τους αναγνώστας μας (αν τυχόν λάβω αναγνώστας) να είναι συγκαταβατικοί διά το απλόν μου ύφος. Μου αρέσει η φλογέρα, του βοσκού, και η λύρα του τυφλού με το τραγούδι της εις τα σταυροδρόμια των πλατειών της Ελλάδος»⁴³⁸.

Συνεχίζουμε τις αναφορές στα δημοτικά τραγούδια τα οποία χρησιμοποιεί ο Τερτσέτης στις ομιλίες του:

⁴³³ Τερτσέτης Γεώργιος, *Περί της παραδόσεως της νεωτέρας ιστορίας της Ελλάδος υπό του κυρίου Α. Δουνοῦέ και περί του χειρογράφου της αυτοβιογραφίας του Παναγή Σκουζέ. Λόγος, Εν Αθήναις, τύποις Χ'.* Νικολαΐδου Φιλαδέλφους, 4 οκτωβρίου 1859, σ. 18

⁴³⁴ Τερτσέτης Γ., *ό.π.*, *Ομιλία περί του αιιδίμου Γρηγορίου Πατριάρχου [...]*, *ό.π.*, σ. 10.

⁴³⁵ Κονόμος Ντ., Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του, *ό.π.*, σ. 152.

⁴³⁶ Πολίτης Λ., *ό.π.*, σ. 157.

⁴³⁷ Κονόμος Ντ., *ό.π.*, σ. 441.

⁴³⁸ Κονόμος Ντ., *ό.π.*, σ. 25.

«Την έπαθα και εγώ σήμερα, σας ανέφερα Οράτιον και Ανακρέοντα, αντί να σας ειπώ το περιβόλι του Χάρου. Να σας το ειπώ:

*Ιδέτε από ανατολή εφάνηκε ένα άστρο,
κι όλοι άστρο άστρο τόπανε, κι άστρο το μολογούσι[...]»⁴³⁹.*

Καταγράφει ένα γεγονός, κατά το οποίο αφού οι ληστές ερήμωσαν και έκαψαν κυριολεκτικά κάποιο χωριό «... κρατούμενοι από την παλάμη και χορεύοντας, μάθετε τί εξεφώνησαν:

*Να μη σας κακοφαίνεται πούλθαμε στο χωριό σας.
εμείς τώρα θα φύγουμε, και το χωριό δικό σας»⁴⁴⁰.*

Θεωρεί το γεγονός απαράδεκτο γιατί «... οι χοροί χορεύονται εις τα πανηγύρια, εις τους γάμους, και η ποίησις δεν υμνολογεί ανοσιουργήματα.»

Αναφερόμενος ο Τερτσέτης σε ιστορία που του διηγήθηκε ο Θ. Κολοκοτρώνης, μιλάει για έναν παπαγάλο ο οποίος

*Δεν εκιλάδιε σαν πουλί, σαν όλα τα πουλάκια,
Μον εκιλάδιε κι έλεγε, ανθρωπινά ομιλούσε»⁴⁴¹.*

Του έκανε εντύπωση και σχολίασε το παρακάτω δίστιχο, το οποίο επίσης είχε εντυπωσιάσει και τον Σολωμό:

«Εις την ευτυχισμένην γην που εγεννήθηκα, ήκουσα γέροντα τυφλόν με την λύραν του και τραγουδούσε. κείμενον είχε την πυρκαϊάν του Άγιου Τάφου, και έλεγε:

*Ο άγιος Τάφος του Χριστού / Εκείνος δεν εκάη,
Εκεί που βγαίνει το Άγιο Φώς / Άλλη φωτιά δεν πάει»⁴⁴²*

Διηγείται μια ιστορία που την έζησε ο ίδιος στο Άργος. Άκουσε στρατιώτες να τραγουδούν και ένας απ' αυτούς είπε το παρακάτω τραγούδι:

*Δέκα παιδιά είχε ή μάνα μου.
εγώ ήμουν το μικρότερο
και το φρονιμότερο.
Κι απ' την φρονιμάδα μου
έδερνα την μάνα μου.*

Ορμώμενος απ' αυτό το γεγονός, αναπτύσσει για άλλη μια φορά τις απόψεις του για την δημοτική γλώσσα⁴⁴³. Είχε ενστερνιστεί τις γλωσσικές ιδέες του Σολωμού κι' άρχισε να μαζεύει με αληθινό πάθος, δημοτικά τραγούδια και παροιμίες (με υπόδειξη του Σολωμού⁴⁴⁴). Σε επιστολή του (22/10/1871) προς τον Παναγιώτη Χιώτη, ομολογεί πως «από νέος εμελέτησα την δημοτικήν ποίησιν καταγράφων τα κείμενα

⁴³⁹ Κονόμος Ντ., *ό.π.*, σ. 572.

⁴⁴⁰ Κονόμος Ντ., *ό.π.*, σ. 530.

⁴⁴¹ Τερτσέτης Γεώργιος, *Εξακολούθησις των προλεγομένων εις τα υπομνήματα του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη*, Εν Αθήναις, τύποις Νικολάου Αγγελίδου, 1852, σ. 10

⁴⁴² Κονόμος Ντ., *ό.π.*, σ. 841.

⁴⁴³ Κονόμος Ντ., *ό.π.*, σ. 449. Λέει ότι τέτοιου είδους συμπεριφορά μπορεί να τη συχωρέσει σε ένα αγράμματο νέο. Όταν όμως βλέπει μορφωμένους να συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο στη απλή γλώσσα του λαού και να την κατηγορούν «μου φαίνεται να βλέπω τον χαροκόπον χορευτήν καυχώμενον ότι δέρνει την μάνα του».

⁴⁴⁴ Καββαδίας Σπύρος, «Σχόλια στην επιστολή (1833) του Διον. Σολωμού προς τον Γεώργιο Τερτσέτη», *Επτανησιακά Φύλλα*, τόμος Κ', 5, Ζάκυνθος 2000, σ. 431.

από του λαού το στόμα και δημοσιεύων αυτά και αποστέλλων προς φίλους, Έλληνας και αλλοεθνείς, και ακολουθών εις τα έργα μου. Οθεν δεν είναι παράξενον ότι είχα μεγάλην συλλογήν, μέρος της οποίας εγνώρισαν οι περισσότεροι συμπολίται μας»⁴⁴⁵. Δημοσιεύει δημοτικά τραγούδια στο περιοδικό *Πανδώρα*, με ένα ανώνυμο εισαγωγικό σημείωμα, όπου εξαιρείται η σημασία της διάσωσης των μνημείων του δημοτικού λόγου και στέλνει σε διάφορους λόγιους στην Ευρώπη (όπως ο Τομασέο) τραγούδια. Άφησε όμως ανέκδοτες τις περισσότερες συλλογές του, εκ των οποίων ορισμένες καταστράφηκαν από τη σεισμοπυρκαγιά της Ζακύνθου το 1953 (μαζί και το μεταφραστικό του έργο), ενώ άλλες διασώθηκαν στην Αθήνα⁴⁴⁶.

Το 1836 εγκατέλειψε οριστικά τη θέση του δικαστή και άρχισε να ταξιδεύει στο εξωτερικό για να γνωρίσει το ευρωπαϊκό πνεύμα, ο κύριος λόγος όμως ήταν πως ήθελε να συγκεντρώσει στοιχεία γύρω από την Επανάσταση του 1821. Πιθανότατα άκουσε μαθήματα του Φωριέλ και σχετίστηκε μαζί του, προμηθευοντάς τον με δημοτικά τραγούδια⁴⁴⁷. Το ίδιο συνέβη και με το Τομαζέο με τον οποίο διατηρούσε αλληλογραφία⁴⁴⁸. Σε συνεργασία με τον Γλυκοφρύδη και τον Φιλαδελφέα, είχε πρόθεση να εκδώσουν πεντάτομη συλλογή μνημείων της νεοελληνικής γλώσσας, η οποία δυστυχώς δεν πραγματοποιήθηκε. Στη σχετική προκήρυξη έγραφε πως θεωρεί ιερή υποχρέωση να εκδώσει, αφού πρώτα συλλέξει όλα τα μνημεία της ελληνικής γλώσσας τα οποία βρίσκονται στο εξωτερικό (Βιέννη, Βενετία, Παρίσι κλπ). Η έκδοση θα περιείχε συλλογή δημοτικών τραγουδιών πληρέστερη απ' όσες είχαν κυκλοφορήσει ήδη, τα αξιολογότερα από τα ανέκδοτα στην Παρισινή Βιβλιοθήκη, συναγωγή νεοελληνικών παροιμιών και παραμυθιών, λεξικό της νεοελληνικής. Όλα αυτά θα συνοδευόταν από σύντομες ιστορικές, γραμματολογικές και ερμηνευτικές σημειώσεις. Τελειώνοντας, αφού επισημάνει στην χρησιμότητα αυτού του έργου, ζητάει την συνδρομή όλων των Ελλήνων⁴⁴⁹. Μπορεί να μην κατάφερε να εκδώσει αυτό το τόσο φιλόδοξο έργο, άφησε όμως μια ικανοποιητική συλλογή δημοτικών τραγουδιών για τον Κολοκοτρώνη⁴⁵⁰, στην οποία αποφεύγει κάθε ωραιολογία και περιορίζεται θεληματικά στην πιστή μεταφορά του ζωντανού λόγου από το στόμα του αγωνιστή που καταγράφει⁴⁵¹.

⁴⁴⁵ Μπουμπουλίδης Φ., *ό.π.*, σ. 24.

⁴⁴⁶ Κονόμος Ντ., *ό.π.*, σ. 30, και σ. 16-17. Σ' ό,τι αφορά το μεταφραστικό έργο του, τις μόνες πληροφορίες που έχουμε είναι πως καταστράφηκαν από τη σεισμοπυρκαγιά της Ζακύνθου μεταφράσεις του στην απλοελληνική από κείμενα του Πλάτωνα, Ηρόδοτου, Θουκυδίδη κ.ά.

⁴⁴⁷ Κονόμος Ντ., *ό.π.*, σ.21.

⁴⁴⁸ Ζώρας Γεώργιος, *Επτανησιακά μελετήματα, τ. Γ', Θωμαζαίος και Επτανήσιοι. Ανέκδοτος αλληλογραφία*, Σπουδαστήριο βυζαντινής και νεοελληνικής φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήναι 1966, αρ. 45, σ. 83.

⁴⁴⁹ Κονόμος Ντ., *ό.π.*, σ. 35.

⁴⁵⁰ Τερτσέτης Γεώργιος, *Ο γέρον Κολοκοτρώνης. Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής Φυλής. Ρητά του Κολοκοτρώνη. Τραγούδια των Κολοκοτρωναίων*. Μετά εικόνας του Κολοκοτρώνη επειξεργασμένης υπό Ν. Λύτρα, τ. 2, Εν Αθήναις, Βιβλιοθήκη της Εστίας, 1889, τόμος Β, σ. 109-195

⁴⁵¹ Ρώμας Διονύσιος, «Ένα ανέκδοτο κείμενο του Γεωργίου Τερτσέτη», *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965 Κέρκυρα – Κεφαλληνία - Ζάκυνθος)*, Εν Αθήναις 1967, σ. 16-34.

Στενοί φίλοι την περίοδο 1822-1828, ο Σολωμός και ο Τερτσέτης ακολούθησαν παράλληλες, αν όχι κοινές θεωρητικές διεργασίες στο θέμα της διαμόρφωσης των θέσεων ως προς το γλωσσικό ζήτημα, αποτέλεσμα δε αυτών των διεργασιών υπήρξε, εκ μέρους του Σολωμού, ο 'Διάλογος'. Οι ανάγκες της εποχής απαιτούσαν μεν τη 'στράτευση' όλων των δημιουργών στην εξύμνηση του Αγώνα, συγχρόνως όμως τέθηκε και το θέμα της σχέσης της έντεχνης ποίησης με το δημοτικό τραγούδι⁴⁵². Ο Σολωμός δημιούργησε την προσωπική του ποίηση, ενώ ο Τερτσέτης έμεινε αμετακίνητος στις γλωσσικές και αισθητικές πεποιθήσεις του, με κύριο άξονα την μίμηση του δημοτικού τραγουδιού. Κατά τα έτη 1830-1832 έγραψε διάφορα ποιήματα μιμούμενος τα δημοτικά τραγούδια, και τα οποία πιθανότατα έστειλε στον Σολωμό. Αυτός του ανταπάντησε με την πασίγνωστη επιστολή, η οποία αποτελεί σημείο αναφοράς της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ιδιαίτερα για το γλωσσικό ζήτημα⁴⁵³. Αυτή η επιστολή, κρίνοντας από το αποτέλεσμα, δεν επηρέασε καθόλου τον Τερτσέτη. Είναι βέβαιο ότι, και γνώριζε και παρακολουθούσε την εξέλιξη και την πορεία του Σολωμού τουλάχιστον από το 1859 με την έκδοση του Πολυλά, αλλά την αγνόησε συνειδητά⁴⁵⁴.

Άμεσα επηρεασμένος από το δημοτικό τραγούδι, αντλεί τα θέματά του τόσο από την κλασική αρχαιότητα, όσο και από τη νεότερη Ελλάδα. Την τεχνική του δημοτικού τραγουδιού, την ακολούθησε άλλοτε πιστά και άλλοτε πιο ελεύθερα στη δημιουργία του. Στην ποίησή του επισημαίνονται⁴⁵⁵, η χρήση ανομοιοκατάληκτων 15σύλλαβων απαρτισμένων στίχων, όπως *Ο Ιμπραϊμης κίνησε να πάη στο Μισολόγγι, // έστησε τα τσαντήρια του αγνάντια από το κάστρο*, ισομετρία των ημιστιχίων, χρησιμοποίηση δημοτικών σχημάτων λόγου, καθώς και παρεμβολή στίχων δημοτικών τραγουδιών, όπως έχουν ή παραλλαγμένων. Με την ίδια τεχνική αναπτύσσεται και το 'Φίλημα', στο οποίο άσκησε κριτική ο Σολωμός στην πασίγνωστη επιστολή του προς τον Τερτσέτη: *Ελλάδα μου, πατρίδα μου / ω τάφε των γονιών μου ...*

Όλα τα παραπάνω υποδεικνύουν έντονη προσήλωση, που πολλές φορές πλησιάζει την μηχανική μίμηση, στο γράμμα και στο πνεύμα του δημοτικού τραγουδιού⁴⁵⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα δημοτικοφανή ποιήματά του τα θεωρούσε και αυτά εξίσου δημοτικά, καθώς και τα δύο χρησιμοποιούσαν τα ίδια εκφραστικά μέσα και κοινή θεματολογία⁴⁵⁷.

Αναφέρουμε και σχολιάζουμε αποσπάσματα από 'Το όνειρο του Κίτζου':

⁴⁵² Γαραντούδης Ευριπίδης, *Οι επτανήσιοι και ο Σολωμός. Όψεις μιας σύνθετης σχέσης (1820 - 1950)*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 154-155.

⁴⁵³ Κονόμος Ντίνος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, Έκδοση Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1984, σ. 16-17.

⁴⁵⁴ Γαραντούδης Ε., *ό.π.*, σ. 158-162. Βέβαια, η αντίληψη πως η προσωπική ποίηση πρέπει να αξιοποιείται σε στενή σχέση με το δημοτικό τραγούδι είναι μια γενικότερη τάση του 19^{ου} αι. και είναι απόρροια της υψηλής αισθητικής αξίας που αναγνωριζόταν στη δημοτική ποίηση, όπως για παράδειγμα λέει ο 'σολωμικότερος' ποιητής Ιούλιος Τυπάλδος το 1880, ότι «ο μεγαλύτερος ποιητής της Ελλάδος είναι ο λαός».

⁴⁵⁵ Μπουμπουλίδης Φ., *ό.π.*, σ. 25-26.

⁴⁵⁶ Βελουδής Γ, «Το στέμμα και η λύρα. Η 'αυλική' ποίηση στην εποχή του Όθωνα (1832/33-1862)», πηγή: διαδίκτυο 25/11/2011, σ. 348.

⁴⁵⁷ Γαραντούδης Ε., *ό.π.*, σ. 156-157.

.....*Πάψετε, αδέρφια μου, έλεγα, το μαύρο μοιρολόι.
.....Χαροκοπείτε σήμερα πως σώθηκε η ζωή μου.
Μ' άνθια τον πεθαμένονε περίσσια να στολίστε.
Κι όταν στο στερνοκρέβατο στην εκκλησιά με πάνε,
με ταμπουράδες και βιολιά το λείψανο ακλουθήστε
Κι όχι παπάς να τραγουδά, μα όμορφο κορίτzi.
Κι απάνου εις το μνήμα μου να στήσετε τραπέζι
και τα ποτήρια γιομιστά από κρασί μοσχάτο
στο μέθου και εις την χαρά την ώρα να διαβήτε. ...
κι ιδού που ο Χάρος μ' έκοψε στα τρυφερά μου νιάτα,
που μπόρεια ακόμη το σπαθί στη μέση μου να ζώσω,
χίλιους εχθρούς να πολεμώ και χίλιους να ζαπλώνω
και να γδικήσω τα παιδιά οπού 'χουν σκοτωμένα*⁴⁵⁸.

Σ' αυτό το έντονα δημοτικοφανές ποίημα του, δεν μιμείται απλά και μόνο το ύφος του δημοτικού τραγουδιού, αλλά και την 'ιδεολογία' του. Ακολουθεί όλη τη 'φιλοσοφία ζωής' που διέπει το δημοτικό τραγούδι. Ο Χάρος δε, έχει όλα τα χαρακτηριστικά, που τον αντιδιαστέλλουν πλήρως από την χριστιανική περί θανάτου αντίληψη. Στα ίδια περίπου πλαίσια με το παραπάνω, κινείται και το δημοτικοφανές ποίημά του 'Όμορφονιός αγάπησε....'⁴⁵⁹, στο οποίο παρατηρούμε έντονα στοιχεία από παραλογές⁴⁶⁰.

Αναφέρουμε και ένα ακόμη ποίημα, δείγμα της άποψης του ποιητή για το δημοτικό τραγούδι: 'Η αρραβώνα'

*Είν' τα εύμορφα τραγούδια
στην Ελλάδα παλαιά*⁴⁶¹.

Τέλος αναφέρουμε εδάφια από ανέκδοτα νεανικά του ποιήματά που περιέχουν ρητορικές ερωτήσεις και επαναλήψεις:

Ραχούλα μου τι μου 'παθες και στέκεις μαραμένη;

.....
*Ταχιά πολύ τραγούδησαν τ' αηδόνια στο λημέρι
Χαράς είναι προμύνημα 'η μαύρο μοιρολόι;*

.....
*Φωτίζει πλάγια και βουνά, την θάλασσα φωτίζει,
Φωτίζει των παλικαριών τα εύμορφα λημέρια.*⁴⁶²

⁴⁵⁸ Κονόμος Ντ., Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του, *ό.π.*, σ. 75.

⁴⁵⁹ Κονόμος Ντ., *ό.π.*, σ. 75.

*Όμορφονιός αγάπησε όμορφη παντρεμένη
και εχάιρονταν στον έρωτα και στην γλυκιάν αγάπη....
Ο άνδρας την γυναίκα του αλύπητα σκοτώνει,
αιμάτωσε τα χέρια του στα στήθη που εφιλούσε.*

⁴⁶⁰ Βλ. α. Πακτίτης Νίκος, *ό.π.*, σ. 72, Της Ελένης, σ. 67-68, Η κακή πεθερά κι ο πιστός άντρας.
β. Μπάλλας Γεράσιμος, *Λαογραφικά Κεφαλονιάς, ό.π.*, σ. 64 Η βασίλισσα και ο Γιάννης, σ. 80.
Η κόρη και ο κόντες, σ. 88. Η Σούσα, στον Φωριέλ, σ. 257 Ο Μανόλης και ο Ιανίτσαρης κ.ά.

⁴⁶¹ Κονόμος Ντ., *ό.π.*, σ. 82.

⁴⁶² Πολίτης Αλέξης, «Άγνωστα νεανικά ποιήματα του Τερτσέτη», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνέδριου (Αργοστόλι – Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986)*, τόμος 4, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Εραυνών, Αργοστόλι 1991, σ. 220-225.

Ο Τερτσέτης έχει επίγνωση πως η δημοτική γλώσσα δεν είναι ολοκληρωμένη και θέλει επεξεργασία ώστε να μπορέσει να αποδώσει νέες, σύγχρονες έννοιες της επιστήμης και της τέχνης⁴⁶³. Αυτό θεωρεί πως είναι το καθήκον των λόγιων και όχι να προσφεύγουν στην εύκολη λύση της αρχαίας ελληνικής. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι ανάγκες της εποχής έθεσαν και το θέμα της σχέσης της έντεχνης ποίησης με το δημοτικό τραγούδι⁴⁶⁴. Σχετικά με τις απόψεις του Τερτσέτη για την εθνική ποίηση, αναφέρουμε ένα απόσπασμα του Μπουμπουλίδη το οποίο επιδέχεται σχολίων: «Είναι αλήθεια πως ο Γ. Τερτσέτης, ενώ για την δημοτική γλώσσα, για θέματα εθνισμού, για τα στοιχεία που συνθέτουν τον νεοελληνισμό, πολλές φορές αναφέρεται στα πεζά του κείμενα, θεωρητικά ποτέ δεν έκανε ιδιαίτερο λόγο για τα δημοτικά τραγούδια, την αισθητική αξία τους, την σημασία τους για τον νεώτερο ελληνισμό. Οπωσδήποτε όμως την τεχνική τους την ακολούθησε, άλλοτε πιο πιστά, άλλοτε ελευθεριώτερα, στην ποιητική του δημιουργία»⁴⁶⁵. Το παραπάνω σχόλιο αδικεί τον Τερτσέτη, γιατί κρίνεται μονόπλευρα: είτε ως ποιητής, είτε σε σχέση με τον Σολωμό. Η ποίηση γι' αυτόν είναι όχημα των στόχων του, όπως οι ομιλίες του, οι διδασκαλίες και όλες οι άλλες δραστηριότητές του. Το επόμενο απόσπασμα του ίδιου κριτικού, είναι πολύ πιο κοντά στην πραγματικότητα, αλλά έρχεται σε αντίθεση με το προηγούμενο. Ο Τερτσέτης - λέει ο Μπουμπουλίδης - πέρα από το πρωτότυπο ποιητικό και πεζογραφικό του έργο, που είναι άνισο ποιοτικά, υψώνεται ως κήρυκας του δημοτικισμού, τον οποίο θεωρούσε ταυτόσημο με το νέο ελληνισμό. Επεδίωκε τη θεμελίωση της λογοτεχνικής δημιουργίας στα θεμέλια της λαϊκής ζωής, ακολουθώντας όλες τις κλιμακώσεις των εκφάνσεών της⁴⁶⁶. Αυτή ακριβώς ήταν η θέση του Τερτσέτη, ότι η νέα Ελλάδα πρέπει να στηριχτεί στο λαό της και τον πολιτισμό του. Θεωρώντας δε, ως πιο ολοκληρωμένη έκφασή του, το δημοτικό τραγούδι, το χρησιμοποιεί εκτεταμένα είτε για να ενισχύσει τα επιχειρήματά του υπέρ της δημοτικής, είτε στην ποίησή του. Συνέθεσε διάφορα ποιήματα μιμούμενος τα δημοτικά τραγούδια και εύκολα γίνονται αντιληπτές οι επιρροές του από το δημοτικό τραγούδι και ιδιαίτερα από το κλέφτικο. Την τεχνική αυτής της κατηγορίας τραγουδιού την ακολούθησε άλλοτε πιστά, άλλοτε πιο ελεύθερα στην ποίησή του. Η χρήση ανομοιοκατάληκτων δεκαπεντασύλλαβων απαρτισμένων στίχων, η ισομετρία των ημιστιχίων τους, η χρησιμοποίηση σχημάτων λόγου από το δημοτικό τραγούδι και η παρεμβολή στίχων δημοτικών, όπως έχουν ή παραλλαγμένων, οδηγούν στη διαπίστωση της επίδρασης που δέχτηκε ο δημιουργός από το δημοτική ποίηση. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως αυτού του είδους τα ποιήματά του, τα θεωρούσε γνήσια δημοτικά, καθώς και τα δύο χρησιμοποιούσαν τα ίδια εκφραστικά μέσα και κοινή θεματολογία.

Οι επιρροές τις οποίες δέχτηκε ο Ιούλιος Τυπάλδος (1814-1883) από το δημοτικό τραγούδι είναι πολλές και διαπερνούν όλο το έργο του, όπως επίσης και οι αναφορές σ' αυτό. Από πληροφορίες που υπάρχουν⁴⁶⁷, φαίνεται πως και ο Τυπάλδος

⁴⁶³ Κορδάτος Γ., *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, [...], ό.π., σ. 71.

⁴⁶⁴ Γαραντούδης Ευριπίδης, *Οι επανήσοι και ο Σολωμός. Όψεις μιας σύνθετης σχέσης (1820 - 1950)*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 154-155.

⁴⁶⁵ Μπουμπουλίδης Φ., ό.π., σ. 25.

⁴⁶⁶ Μπουμπουλίδης Φ., ό.π., σ. 23.

⁴⁶⁷ Μπουμπουλίδης Φ., ό.π., σ. 27.

συγκέντρωνε δημοτικά τραγούδια⁴⁶⁸, απ' αυτά δε, παρεχώρησε και στο Ζαμπέλιο για να συμπληρώσει τη συλλογή του. Αναφέρει στις Σημειώσεις του, πως όλη η Ευρώπη ομολογεί, ότι η δημοτική ποίηση της Ελλάδας είναι η ωραιότερη όλων των άλλων. Μπορεί η οθωμανική τυραννία να έσβησε την μάθηση, αλλά η ποίηση έμεινε ζωντανή. Αυτή η ποίηση των τραγουδιών του ελληνικού λαού είναι πλημμυρισμένη από αισθήματα ψυχής, φαντασία, κοινωνία και φύση. Εκφράζουν μίσος στην τυραννία, τα παράπονα των σκλάβων, αλλά και την μεστή καθημερινότητα⁴⁶⁹. Αναφέρει τις δύο συλλογές δημοτικών τραγουδιών, των Faugier και Tommaseo και τις δύο επτανησιακές συλλογές, του Μανούσου και του Ζαμπέλιου⁴⁷⁰.

Αναπτύσσει τα επιχειρήματά του λέγοντας πως η αρχαία ελληνική γραμματεία, ακριβώς επειδή ήταν κτήμα όλου του λαού, έγινε η σπουδαιότερη σ' όλο τον κόσμο. Μ' αυτή τη λογοτεχνία δόξασε τον Αχιλλέα ο Όμηρος, που, επειδή τραγουδούσε στη γλώσσα του λαού, έμεινε για πάντα τ' όνομά του συνώνυμο της δύναμης και του ηρωισμού. Ο ποιητής θεωρεί πως η θρησκεία και γλώσσα, είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της 'τρίτης εποχής της ελληνικής ενότητας' (σύμφωνα με το θεωρητικό σχήμα Παπαρηγόπουλου – Ζαμπέλιου: αρχαία-βυζαντινή-νεότερη Ελλάδα) και όποιος ανταγωνίζεται κάποιο από τα δύο, προσπαθεί να αφανίσει την Ελλάδα. Αφού εξομοιώνει τον Αχιλλέα με την πρώτη 'εποχή' και τον Αλέξανδρο με την δεύτερη, κάνει μία λογική αναγωγή και καταλήγει πως αναντίρρητος εκπρόσωπος της τρίτης 'εποχής' είναι ο Κλέφτης του Όλυμπου και του Κίσαβου. Αφού εκθειάσει τις αρετές του ανώνυμου Κλέφτη, την ανδρεία του, τη δύναμή του και την τόλμη του, συνεχίζει λέγοντας πως, ο Κλέφτης αυτός, μη έχοντας έναν Όμηρο να τραγουδήσει τα κατορθώματά του, έγινε ο ίδιος και πολεμιστής και τραγουδιστής. Τραγούδησε ο ίδιος τις ανδραγαθίες του, τους πόνους του, τις ελπίδες του. Μέσα από τα τραγούδια του φαίνεται πως το παλαιό ελληνικό πνεύμα εξακολουθεί να ζει⁴⁷¹

Πιστεύει πως υπάρχει πολύ περισσότερη ελληνική ψυχή στα δημοτικά τραγούδια παρά στα αρχαία κείμενα. Αναγνωρίζει τις προσπάθειες που έκαναν πολλοί λόγιοι για να αναδείξουν την αρχαία λόγια παράδοση με σκοπό την εξύψωση του Έθνους από την αναγκαστική βαρβαρότητα. Αφού η αποστολή αυτή είχε αίσιο τέλος, οι λόγιοι οφείλουν να αλλάξουν πλέον κατεύθυνση και, χρησιμοποιώντας τις γνώσεις τους, να στραφούν προς το λαό⁴⁷². Η δημοτική μας, συνεχίζει ο Τυπάλδος, είναι ωραιότατη και μοιάζει της παλαιάς πολύ περισσότερο απ' όσο πολλοί πιστεύουν⁴⁷³. Θεωρεί πως όταν οι ποιητές και οι πεζογράφοι μπορέσουν να αξιοποιήσουν το πλούσιο υλικό που τους προσφέρει η δημοτική γλώσσα του λαού, αφού το πλάσσουν και το ζυμώσουν στο μυαλό τους, μόνο τότε θα μπορέσουν να προσφέρουν τα μέγιστα. Γι' αυτό και ο Τ. σπουδάζει τη γλώσσα του λαού με

⁴⁶⁸ Πυλαρινός Θεοδόσης, «Η πρόσληψη του Πολυλά από τους εκπρόσωπους της Κερκυραϊκής Σχολής», *Πόρφυρας*, τχ. 84-85 (1998), Τα πρακτικά του συνεδρίου με θέμα «Ιάκωβος Πολυλάς. Είς άλλοτε Κερκυραίος», σ. 513.

⁴⁶⁹ Τυπάλδος Ι., *Ποιήματα διάφορα*, ό.π., σ. 183.

⁴⁷⁰ Τυπάλδος Ι., ό.π., σ. 184.

⁴⁷¹ Μπουμπουλίδης Φ., *Επτανησιακή λογοτεχνία*, ό.π., σ. 164-165.

⁴⁷² Μπουμπουλίδης Φ., ό.π., σ. 166.

⁴⁷³ Τυπάλδος Ι., ό.π., σ. 193-194.

επιστημονική ευσυνειδησία και πάθος. «Μακράν και βαθείαν και ευνοϊκὴν μελέτην φαίνεται αφιερώσας ὁ ἡμέτερος ποιητὴς εἰς τὰ κλέφτικα λεγόμενα τραγούδια...» βεβαιώνει ὁ Βράϊλας Ἀρμένης⁴⁷⁴. Εμβαθύνει ἔτσι στὴν οὐσία τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ καὶ τὴν διοχετεύει στὴν προσωπικὴ τοῦ ποίηση⁴⁷⁵.

Ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς στὸ ἔργο του *Περίληψις ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας*, βρίσκει τὴν ευκαιρία αφενὸς νὰ εκθειάσει τοὺς Φαναριώτες λόγιους ὡς τοὺς μοναδικούς ‘καλλιεργημένους ἐπὶ αἰῶνες’, αφετέρου νὰ επιτεθεῖ κατὰ τῶν δημοτικιστῶν καὶ ἰδίως κατὰ τῶν ἐπτανησίων δημιουργῶν. Αὐτὴ ἡ πρόκληση δὲν ἔμεινε ἀναπάντητη ἀπὸ τὸν Τυπάλδο, ὁ ὁποῖος, μ’ αὐτὴ τὴν ἀπάντηση στὸ πρόσωπο τοῦ Ραγκαβῆ, ἐπιτίθεται κατὰ ὅλων τῶν λόγιων ποῦ ἐμφοροῦνται ἀπὸ τὶς ἴδιες μετὰ τὸν Ρ. ἀπόψεις. Κατηγορεῖ τὸν Ρ. πὼς δὲν μῆκε ποτέ στὸν κόπο νὰ ἐρευνήσῃ τὴν καταγωγή καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς δημοτικῆς. Εἶναι μὴ γλῶσσα ποῦ, σύμφωνα με γλωσσολογικὲς μελέτες τῆς ἐποχῆς του, ἀποτελοῦσε τὴ φυσιολογικὴ μετεξέλιξη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς. Ἀγνοώντας αὐτὸ τὸ γεγονός, ὁ Ρ. υποθέτει πὼς ἡ δημοτικὴ εἶναι προϊόν τῆς ἀμάθειας τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, ἐπειδὴ λόγω τῆς σκλαβιάς, παραμέλησε τὴν μελέτη τῆς γραμματικῆς⁴⁷⁶. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ρ. εἶναι πὼς στὴν Ελλάδα ομιλοῦνται πολλὲς γλῶσσες. Το καταρρίπτει ἀναφέροντας ὅτι, οἱ λέξεις, ἡ μορφή καὶ ἡ γραμματικὴ, ποῦ ἀποτελοῦν τὴν γλῶσσα, εἶναι οἱ ἴδιες στα δημοτικὰ τραγούδια σε ὁποιαδήποτε ἐπαρχία καὶ ἀν ἀνήκουν⁴⁷⁷. Συνεχίζοντας ὁ Τυπάλδος διερωτᾶται πὼς εἶναι δυνατόν «Ὁ Ραγκαβῆς⁴⁷⁸, ἀφοῦ εὐρίσκει βάρβαρον τὴν γλῶσσαν τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν μας, καὶ ὄχι ὀλιγώτερον τὴν γλῶσσαν τῶν ἐνδοξοτέρων μας ποιητῶν, εὐρίσκει ωραιότατην τὴν τοῦ Χρηστοπούλου ...»⁴⁷⁹.

⁴⁷⁴ Βράϊλας Ἀρμένης Π., «Ποιήματα διάφορα Ἰουλίου Τυπάλδου», *Πανδώρα*, 9^{ος} τόμ., τχ. 203 (1858), σ. 250.

⁴⁷⁵ Τυπάλδος Ι., *Ἄπαντα*. [...], ὁ.π., σ. 15.

⁴⁷⁶ Τυπάλδος Ἰούλιος, *Ἄπαντα. Ποιήματα – πεζὰ – γράμματα – μεταφράσματα – ἰταλικά*, Ἀναστύλωσε Ντίνος Κονόμος, ἐκδ. Πηγῆς, Αθήνα 1953, σ. 345

⁴⁷⁷ Τυπάλδος Ἰούλιος, *Ἄπαντα. Ποιήματα – πεζὰ – γράμματα – μεταφράσματα – ἰταλικά*, Ἀναστύλωσε Ντίνος Κονόμος, ἐκδ. Πηγῆς, Αθήνα 1953, σ. 347

⁴⁷⁸ Ραγκαβῆς Ἀλέξανδρος Ρίζος, *Περίληψις ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας*, Ἐν Αθήναις, Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη ἀριθμ. 6, ἐκδ. Γουλιέλμος Μπάρτ, χ.χ. σ. 10-13 .... (στὴν) Κρήτη δέ, ... βλέπομεν φυέντα μὲν τινὰ ἐν αὐτῇ ποιητικὰ προϊόντα σπουδαιότερων ἔργων ἀξίωσιν ἔχοντα, ἀλλὰ ...γεγραμμένα εἰς διάλεκτον ἐγγώριον παρημελημένην ἀτελή καὶ ἐν πολλοῖς διεφθαρμένην ἀπὸ τὴν ξένην ἐπιρροήν.... (γραμμένα) δια γλῶσσης ἀξέστου καὶ ἀπεριποίητου, ... σ. 18-19. .... Οἱ δὲ χυδαῖζοντες ἤθελον οὐ μόνον νὰ μὴ προοδεύσῃ ἡ γλῶσσα πρὸς τὴν πλουσίαν καὶ καλλίρρου ἀυτῆς πηγὴν, ἀλλὰ καὶ νὰ ὀπισθοδρομήσῃ ἀπὸ τοῦ σημείου εἰς ὃ εἶχε διατηρηθῆ διὰ πάντων, τῶν αἰῶνων τῶν ἐθνικῶν δοκιμασιῶν, καὶ μάλιστα οἱ τοπικῶν χυδαίων διαλέκτων χρῆσιν ποιούμενοι δὲν ἔβλεπον ὅτι ἔγραφον δια τάξιν ἀνθρώπων οἵτινες δὲν ἤξευρον ν’ ἀναγνώσωσι. σ. 83-88. Εἰς τὴν δευτέραν δὲ κατηγορίαν τῶν ἐξ ἀδυναμίας, καὶ δι’ ἀγνοίαν τῆς καθαρᾶς γλῶσσης εἰς τὴν δημόδη καταφευγόντων, διακρίνεται μάλιστα ὁ κατὰ τὰ ἄλλα σοφὸς Γ. Τερτσέτης, ἐπικολυρικὰ ἐκδοῦς ποιήματα, ..., ἀλλὰ γεγραμμένα καὶ αὐτὰ εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν κλέφτικων ποιήσεων, διότι τῆς καθαρᾶς δὲν ἦτον ἰκανῶς ἐγκρατῆς ὁ ποιητὴς, ὥστε καὶ νὰ τὴν γράφῃ.... σ. 88-89. Οὕτως εἰς διάλεκτον μιξοῖταλίζουσιν καὶ εἰς στιχοιουργίαν, δια τε τὸ ἀτελές τῶν ὁμοιοκαταληξιῶν καὶ δια τῶν φωνηέντων τὰς συνιζήσεις, Ἰταλικὸν ἔχουσιν τὸν χαρακτήρα, ἠναγκάσθη νὰ γράψῃ, ὅταν Ἰταλιστὶ δὲν ἔγραφεν, ὁ Ζακύνθιος Διονύσιος Σολωμός...σ. 89. Παν μέτρον δ’ υπερέβη ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν καὶ κατάχρησιν τοῦ σολοϊκοῦ τοπικοῦ ἰδιώματος ὁ συμπολίτης τοῦ Σολωμοῦ Ἰούλιος Τυπάλδος...

⁴⁷⁹ Τυπάλδος Ἰούλιος, ὁ.π., σ. 346-347

Αυτό πιστεύει ότι οφείλεται στο γεγονός ότι ο Ραγκαβής θεωρεί πως ο Χρηστόπουλος έχει ανατραφεί μεταξύ των φαναριωτών και συνεπώς μπορεί να θεωρηθεί και αυτός φαναριώτης. Γι' αυτό ο Τ. του καταλογίζει 'αριστοκρατική' αντιμετώπιση και σχολιάζει ειρωνικά την άποψή του πως η γλώσσα και φιλολογία ήταν πάντα ζωντανές στο Βυζάντιο και οι μόνοι θεράποντές τους ήταν οι Φαναριώτες⁴⁸⁰.

Όσα προαναφέρθηκαν, αποτέλεσαν και τις θεωρητικές απόψεις του Τυπάλδου σχετικά με την εθνική ποίηση. Το ιδανικό του θα γίνει η καλλιέργεια της δημοτικής γλώσσας και η ολοκληρωτική επικράτησή της για τις πνευματικές ανάγκες του έθνους⁴⁸¹. Η συμβολή του στην επεξεργασία της είναι πολύ σημαντική. Με το ταλέντο του αλλά και με σκληρή μελέτη, 'λείανε' τη γλώσσα του, την ομόρφυνε προσθέτοντας χάρη και ευρυθμία⁴⁸². Μέχρι το τέλος της ζωής του πάλεψε για την επικράτησή της θεωρώντας την ως την μοναδική ελπίδα αναγέννησης του Έθνους, όχι βέβαια μόνο στο θέμα της νέας εθνικής ποίησης, αλλά σε γενικότερο επίπεδο. Ο επιμνημόσυνος λόγος του στο Σολωμό παραμένει ακόμα και σήμερα κλασικό κείμενο της δημοτικής μας πεζογραφίας, αλλά και υπόδειγμα θεωρητικοποίησης του δημοτικισμού⁴⁸³. Σ' αυτό το λόγο ο Τυπάλδος υπεραμύνεται των απόψεών του δάσκαλού του: Η ζωή των εθνών, είναι μία αδιάκοπη ακολουθία, γιατί η κάθε γενιά μεταφέρει στην επόμενη όλες τις εκφάνσεις της ύπαρξής της. Η ποίηση ήταν πάντα γέννημα του έθνους, που φανέρωνε ιστορικά γεγονότα, τις χαρές και τις λύπες του. Ο μεγάλος ποιητής, σε καμία περίπτωση δεν αρνείται ούτε την γλώσσα, ούτε τα δημοτικά τραγούδια, τα οποία, μετά το πέρασμα των αιώνων είναι πια πολύτιμα μαργαριτάρια. Σ' αυτήν την τέχνη στηρίχτηκε ο Όμηρος, ο Σαίξπηρ, ο Δάντης, αλλά και ο Σολωμός. Ο τελευταίος, δεν βρήκε διαμορφωμένη κάποια λογοτεχνική γλώσσα. Βρήκε όμως μια πολύ πλούσια δημοτική ποίηση και την αφογκράστηκε. Μέσα της βρήκε τον πόνο και την ελπίδα ενός έθνους, το οποίο, ναι μεν έπεσε, αλλά δεν χάθηκε. Οι θεωρητικές θέσεις για την ποίηση που διατύπωσε ο Σ. είναι πως η φιλολογία για να είναι εθνική, πρέπει να είναι δημοτική. Δεν είναι δυνατόν να καταφρονείται ο λαός και η γλώσσα του, ο οποίος δημιούργησε αναρίθμητους πνευματικούς θησαυρούς. Γι' αυτό το λόγο ο Σ. έγινε ο πρώτος και ο μεγαλύτερος θεμελιωτής της νέας μας φιλολογίας⁴⁸⁴.

Οι επιρροές που δέχτηκε ο Τυπάλδος από το δημοτικό τραγούδι είναι πολλές και διαπερνούν όλο το έργο του, όπως επίσης και οι αναφορές σ' αυτό. Όπως θα δούμε όμως, οι επιρροές αυτές σταματούν στα μορφικά χαρακτηριστικά του και όχι στο πνεύμα του. Το έργο του, έμμετρο, πεζό και μεταφραστικό, αναπτύσσεται άμεσα επηρεασμένο από την επίδραση του Σολωμού, του δημοτικού τραγουδιού και τέλος της Ευρωπαϊκής λογοτεχνίας λόγω των σχετικών σπουδών του και όπως υποδηλώνεται από την αντιστοιχία παράλληλων θεμάτων⁴⁸⁵. Από νωρίς είχε γνωρίσει

⁴⁸⁰ Τυπάλδος Ι., *ό.π.*, σ. 346.

⁴⁸¹ Τυπάλδος Ι., *ό.π.*, σ. 15.

⁴⁸² Παλαμάς Κωστής, *Γράμματα*, Αθήνα, Τυπογραφείο Εστία Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, Αθήνα 1904, σ. 89-90.

⁴⁸³ Τυπάλδος Ι., *ό.π.*, σ. 24.

⁴⁸⁴ Τυπάλδος, Παλαμάς, κ.ά., *Γύρω στο Σολωμό*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1927, σ. 138-140.

⁴⁸⁵ Μπουμπουλίδης Φ., *Επτανήσιοι σολωμικοί λογοτέχναι [...]*, *ό.π.*, σ. 27.

τις συλλογές των Fauriel και Tommaseo, όπως και ο ίδιος αναφέρει. Να σημειωθεί ότι στον θαυμασμό του προς τη δημοτική ποίηση, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η επίδραση που του άσκησε ο Tommaseo, με τον οποίο ο ιδιαίτερος δεσμός φαίνεται στην αλληλογραφία τους⁴⁸⁶. Πνευματικό τέκνο του Σολωμικού κύκλου, είχε ενστερνιστεί τις ιδέες του για την αξία του δημοτικού τραγουδιού, στο οποίο εκτός από μελετητής ήταν και συλλογέας. Ο Ζαμπέλιος δίνει μία ενδιαφέρουσα σχετική πληροφορία, ότι ο Τυπάλδος ήταν φίλος των μεσαιωνικών του μελετών⁴⁸⁷. Ήταν επόμενο λοιπόν τα έργα του να έχουν δεχτεί πολλές επιρροές από το δημοτικό τραγούδι.

Εκτός από τα θέματα των ποιημάτων του, τα οποία είναι εμπνευσμένα από τα γεγονότα του Αγώνα, η επίδραση του δημοτικού τραγουδιού στην δημιουργία του, διαπιστώνεται πρώτα και κύρια στην ευρεία χρήση του ιαμβικού δεκαπεντασύλλαβου ανομοιοκατάληκτου στίχου⁴⁸⁸. Έχοντας εντυφλήσει συστηματικά στο δημοτικό, παρατηρούμε ότι χρησιμοποιεί όχι απλώς τη γλώσσα του, αλλά και χαρακτηριστικά δομικά στοιχεία του. Θα αναφέρουμε τα κυριότερα:

Εφαρμογή του νόμου της ισομετρίας των δύο ημιστιγίων του, από τα οποία το καθένα έχει μια σχετική νοηματική αυτονομία:

Εθώρειε ο νιός τον ουρανό, κ' ύπνος γλυκός τον πήρε.

*Κι' ακούει μια δύναμι κρυφή που τολμηρά τον σπρώχνει*⁴⁸⁹.

Η τεχνική των άστοχων ερωτημάτων⁴⁹⁰. Πολύ χαρακτηριστικός παραδοσιακός τρόπος κλιμακωτής κορύφωσης της έντασης του ακροατή, ο οποίος διευκολύνει την εξέλιξη της ποιητικής αφήγησης.

Μην τα πλακώνει χειμωνιά, μήνα βροχή τα δέρνει;

*Δεν τα πλακώνει χειμωνιά, κι' ούτε βροχή τα δέρνει*⁴⁹¹.

Χρήση στερεότυπων εκφραστικών σχημάτων από τα ακριτικά τραγούδια...

Με μιάς ο νιός τα σίδερα συντρίβει και πετιέται.

*Κτυπάει δεξιά, κτυπάει ζερβιά, δεξιά, ζερβιά σκοτώνει*⁴⁹².

και από κλέφτικα

Έρμο πουλάκι κάθεται σ' το έρμο κυπαρίσσι,

*Κυττάζει την ανατολή, κυττάει κατά την Πόλι ...*⁴⁹³.

⁴⁸⁶ Ζώρας Γεώργιος, «Θωμαζαίος και Επτανήσιοι. Ανέκδοτος αλληλογραφία», στο *Επτανησιακά μελετήματα*, τ. Γ', Αθήνα 1966, Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, αρ. 45.

⁴⁸⁷ Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος. Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού*, Κερκύρα, Τυπογραφείον Ερμής Α. Τερζάκη και Θ. Ρωμαίου, 1852, Βιβλιοθήκη ιστορικών μελετών, (ανατύπωση στο) Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα MCMLXXXVI, σ. 598.

⁴⁸⁸ Μπουμπουλίδης Φ., *ό.π.*, σ. 29-30.

⁴⁸⁹ Τυπάλδος Ιούλιος Α., *Ποιήματα διάφορα*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον ο Παρνασσός, Σεργίου Χ. Ραφτάνη, 1856, σ. 7.

⁴⁹⁰ Δημαράς Θ.Κ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 7^η έκδ., εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1985, σ. 8-9. Τα άσκοπα ερωτήματα και τα θέματα του αδύνατου, που έχουν περάσει στο δημοτικό τραγούδι, είναι κληρονομιά από τα προομηρικά δημοτικά τραγούδια.

⁴⁹¹ Τυπάλδος Ι, *ό.π.*, σ. 21.

⁴⁹² Τυπάλδος Ι, *ό.π.*, σ. 22.

⁴⁹³ Τυπάλδος Ι, *ό.π.*, σ. 176.

Η επανάληψη είναι ένα σημαντικό στοιχείο της τεχνικής του δημοτικού τραγουδιού και παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία και μορφολογικά και λειτουργικά. Στο πρώτο στίχο αναγνωρίζουμε μια πλεοναστική επανάληψη:

*Μάυρη είνε η μοίρα και βαρειά,
Παρηγοριά η ελπίδα,
Που δείνει τ' άχαρου ψηλά
Άλλη γλυκειά πατρίδα⁴⁹⁴.*

Τους υπόλοιπους στίχους τους αναφέραμε γιατί βρίσκονται σε αντίθεση με το πνεύμα του δημοτικού τραγουδιού. Όπως έχουμε αναφέρει, η λαϊκή βιοθεωρία είναι απολύτως ξεκαθαρισμένη απέναντι στο θέμα του Θανάτου και της μεταθανάτιας ζωής, αντιτιθέμενη και στα δύο. Με τους παραπάνω στίχους του ο ποιητής, όντας θρησκευόμενος, διαχωρίζει με σαφήνεια τη θέση του, σε αντίθεση με τον Τερτσέτη. Αυτό αναδεικνύει μία από τις αντιθέσεις που ελλόχευαν στην Επτανησιακή Σχολή.

Το παρακάτω τμήμα του ποιήματος 'Η επιθυμία', το αναφέρουμε αφενός, επειδή θυμίζει έντονα το δημοτικό τραγούδι 'Ο κριματισμένος' στο οποίο κάναμε μνεία στον Πρόλογο, αφετέρου, επειδή είχαμε αναφέρει πως το συγκεκριμένο τραγούδι, με αυτόν τον τρόπο ανάπτυξης, το συναντήσαμε μόνο στην Κέρκυρα. Υποθέτουμε ότι αυτή η κερκυραϊκή παραλλαγή είχε έρθει με κάποιον τρόπο σε γνώση του ποιητή.

.....
*Πόθος θερμός τον άναψε
Να ζαναϊδή τα κάλλη,
Π' άρπαξε ο χάρος κ' έκρυσε
Στης γής την έρμη αγκάλη.*

*Την γην πετάει που 'χε κλειστή
Απάνω απ' την καρδιά της,
Και μέσα 'υρίσκει μία ζανθή
Πλεξίδα απ' τα μαλλιά της.*

*Στο μνήμα πλιό δεν ήτανε
Η αγγελική ευμορφία,
Κ' ευγάνανε τα χόματα
Μία μυστική ευωδία⁴⁹⁵.*

Ο Μπουμπουλίδης αναφέρει σαν παράδειγμα παραλλαγής στίχων της δημοτικής ποίησης εκ μέρους του Τυπάλδου, τους παρακάτω στίχους:

*Ν' ανάψη πόλεμος φρικτός, τα όρη ν' ανασάνουν
ή σύρριζα να πέσουνε, να μας καταπλακώσουν⁴⁹⁶.*

Ο στίχος ναι μεν φαίνεται 'δημοτικός', επί της ουσίας όμως δεν είναι, γιατί, το β' ημιστίχιο ούτε συμπληρώνει, ούτε ενισχύει το νόημα του α', αλλά λειτουργεί αυτοτελώς. Εξίσου σημαντικό είναι το ότι το νόημα διασκελίζει και στον επόμενο στίχο. Άρα δεν είναι απλή παραλλαγή στίχων της δημοτικής, αλλά μίμησή της.

⁴⁹⁴ Τυπάλδος Ι., ό.π., σ. 70.

⁴⁹⁵ Τυπάλδος Ι., ό.π., σ. 10.

⁴⁹⁶ Τυπάλδος Ι., ό.π., σ. 171-172.

Αντίθετα, πράγματι πιστή αντιγραφή αποτελούν τα τρία παρακάτω αποσπάσματα που αναφέρει ο Μπουμπουλίδης:

1. Σκυλιά, κι' αν με σκοτώσετε, ένας Γραικός εχάθη⁴⁹⁷.⁴⁹⁸
2. Έχετε 'γειά, ψηλά βουνά και κρυσταλλένιαις βρύσαις, χαράματα με ταις δροσιαίς, νύκταις με το φεγγάρι και σεις, μαύρα Κλεφτόπουλα, που την Τουρκιά ετρομάζτε⁴⁹⁹.⁵⁰⁰
3. Χρυσό μαχαίρι επέταξε απ' αργυρό ζωνάρι⁵⁰¹.⁵⁰²

Ο τελευταίος στίχος αποτελεί κοινό τόπο πολλών τραγουδιών, κυρίως ακριτικών και παραλογών (Γ. Μαρτζούκου 'Ο θάνατος της αρραβωνιαστικιάς του Κωνσταντή', 'Η παιδοκτόνος μάνα', 'Η κακή πεθερά' κ.ά.).

Το δημοτικό τραγούδι επηρέασε τόσο τον Τυπάλδο, ώστε πολλά τραγούδια του να μη ξεχωρίζουν απ' τα δημοτικά:

*Θωρείς αγνάντια το βουνό το φοβερό και μέγα
οπ' έχει ολάσπρη την κορφή κι ολόμαυρη τη ρίζα;
Εκείνος είν' ο Κίσαβος στον κόσμο ζακουσμένος,
Που ρίχνει μες στα πέλαγα ποτάμια φουσκωμένα,
και στην Τουρκιά σαν αστραπές τα κλέφτικα τουφέκια⁵⁰³.*

Το παρακάτω ποίημα του Τυπάλδου, σύμφωνα με τον Κωστή Παλαμά, θυμίζει αμεσότερα και πιστότερα την ποίηση και την τέχνη του δημοτικού τραγουδιού⁵⁰⁴.

*Έχετε γειά, ψηλά βουνά και κρυσταλλένιες βρύσες,
χαράματα με τες δροσιές, νύκτες με το φεγγάρι,
και σεις μαύρα Κλεφτόπουλα, ...
Αδέλφια, να με θάψετε σε μιά ψηλή ραχούλα,
ν' ακούω τ' αηδόνια πούρχονται και φέρνουν τον Απρίλη...
Το λόγο δεν απώσωσε κι έπεσε σκοτωμένος.
Στον τόπο που τον έθαψαν εβγήκε κυπαρίσσι....
έρμο πουλάκι κάθεται στο έρμο κυπαρίσσι,
κοιτάζει την ανατολή, κοιτάει κατά ...
και λέει τραγούδι θλιβερό και παραπονεμένο⁵⁰⁵.*

Παραθέσαμε στίχους οι οποίοι αποτελούν κοινούς τόπους στα κλέφτικα τραγούδια. Το ποίημα έχει δανειστεί πάρα πολλά στοιχεία από το δημοτικό τραγούδι. Λέξεις όπως πλάκωσε, μοιρολογήσουν, απώσωσε, αλλά και ολόκληρες εκφράσεις

⁴⁹⁷ Τυπάλδος Ι., *ό.π.*, σ. 22.

⁴⁹⁸ Πολίτης Νικόλαος Γ., *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1991, σ. 27.

⁴⁹⁹ Τυπάλδος Ι., *ό.π.*, σ. 175.

⁵⁰⁰ Πολίτης Ν., *ό.π.*, σ. 57.

⁵⁰¹ Μπουμπουλίδης Φ., *ό.π.*, σ. 30.

⁵⁰² Πακίτης Νίκος, *Κερκυραϊκά δημοτικά τραγούδια*, Ιστορικολαογραφική Εταιρεία Κέρκυρας, Αθήνα 1989, σ. 57.

⁵⁰³ Τυπάλδος Ιούλιος, *Άπαντα. Ποιήματα – πεζά – γράμματα – μεταφράσματα – ιταλικά*, Ανατύλωσε Ντίνος Κονόμος, εκδ. Πηγής, Αθήνα 1953, σ. 24.

⁵⁰⁴ Μπουμπουλίδης Φαίδων Κ., *Επτανησιακή λογοτεχνία*, 1^{ος} τόμ., εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1970, σ. 146-147.

⁵⁰⁵ Τυπάλδος Ι., *Άπαντα. [...]*, *ό.π.*, σ. 67-68.

όπως μαύρο πουλάκι θα γενώ, έχετε γεια ψηλά βουνά, το λόγο δε απώσωσε κι έπεσε σκοτωμένος, έρμο πουλάκι κάθεται, και λέει τραγούδι θλιβερό κ.ά.

Η δεύτερη ποιητική περίοδος του Τυπάλδου είναι ανώτερη από την πρώτη, με σημαντικότερο δημιούργημά την μετάφραση του επικού ποιήματος 'Έλευθερωμένη Ιερουσαλήμ' του Τορκουάτο Τάσσο, το οποίο μετέφρασε με ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο στίχο των δημοτικών τραγουδιών, χρησιμοποιώντας τη ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία⁵⁰⁶ (όπως είχε κάνει και ο Γουζέλης το 1807⁵⁰⁷):

*Ο τύραννος αμφίβολος μένει, συλλογισμένος,
Και, μ' όσα κι αν αγροίκησε, δεν φαίνεται οργισμένος, ...*

Παραθέτουμε τυχαία στίχους από την μετάφραση, Άσμα Έβδομον στ. 15-18:

*Η κόρη φεύγει πάντοτε, την σπρώχνουν μύριοι τρόμοι,
Και δεν κυττάζει αν οι σκληροί την κυνηγούν ακόμη....⁵⁰⁸*

Από τεχνοτροπικής άποψης παρατηρούμε ότι μεταφράσεις του αυτές είναι άμεσα επηρεασμένες από το δημοτικό τραγούδι⁵⁰⁹.

Σε επιστολή του προς τον Μέμνονα Μαρτζώκη (από την Φλωρεντία τις 8-8-1877) εκθέτει το λόγο για τον οποίο ξεκίνησε την μετάφραση της 'Έλευθερωμένη Ιερουσαλήμ'. Λέει χαρακτηριστικά ότι το όλο εγχείρημα το αντιμετώπισε περισσότερο σαν πρόκληση των δυνάμεών του. Με έκπληξη διαπίστωσε ότι το αποτέλεσμα ήταν ιδιαίτερα ικανοποιητικό. Παρατηρεί δε, πως κατέβαλε προσπάθεια να εξευγενίσει και να πλουτίσει τη δημοτική γλώσσα⁵¹⁰. Γι' αυτό και χρησιμοποιεί συχνά λέξεις και φράσεις από το δημοτικό τραγούδι:

*Που 'σ την ορμή, τον άνεμο, την αστραπή ενικούσε
Ο πρώτος είναι στο σπαθί, ο πρώτος 'σ το κοντάρι..
Από μακριά ταις λαγκαδιαίς, τα πλάγια και τα όρη*

«Στα δημοτικά τραγούδια συχνά συναντάμε τεχνοτροπικά σχήματα όπως είναι ο ισομετρικός παραλληλισμός, οι άστοχες ερωτήσεις και οι παρομοιώσεις σχήματα που υπάρχουν και στην 'Έλευθερωμένη Ιερουσαλήμ' και πιο συγκεκριμένα υπάρχουν στο πρωτότυπο έργο, στην Gerusalemme Liberata... Συγκρίνοντας τη μετάφραση με

⁵⁰⁶ Καλογηράτου Χαρά, «Η μετάφραση της 'Έλευθερωμένης Ιερουσαλήμ' του Τορκουάτο Τάσσο από τον Ιούλιο Τυπάλδο» στο *Πρακτικά, τόμ. Β', Ανθολογία Ιονίου Λογοτεχνίας, Ενέργειες ανάδειξης σύγχρονου πολιτισμού και ιστορικής κληρονομιάς από το Δήμο Αργοστολίου*, 12 Δεκεμβρίου 2008.

⁵⁰⁷ Γουζέλης Δημ., *Η Ιερουσαλήμ Έλευθερωμένη. Ποίημα ηρωϊκόν του Τορκουάτου Τάσσου*, μεταφρασθέν εκ της ιταλικής εποποιίας εις την απλήν ελληνικήν διάλεκτον [...], 1^η έκδ., Εις Ενετίας, και τύποις Πάνου Θεοδοσίου, 1807, σ. 39-43. Παραθέτουμε λίγους στίχους από την μετάφραση του Γουζέλη, ώστε να γίνει αντιληπτή η διαφορά αντιλήψεων (Ωδή Δεύτερη):

*Έπαυσ' ο Άναξ την οργήν και την μωράν μανίαν.
Κι' ως ομιλεί είτ' εις αυτήν την θείαν Σωφρονίαν.
- Θέλω να μάθω τις αυτό, (κ' ειπέ εις όφελός σου).
- Ο συνεργός, ο τολμηρός, κ' ο άφρων σύμβουλός σου*

⁵⁰⁸ Τάσσο Τορκουάτο, «Η Έλευθερωμένη Ιερουσαλήμ». Ποίημα, μτφ. Τυπάλδος Ιούλιος, *Ζακύνθιος Ανθών*, τχ. ΑΗ', έτος Δ', χ.χ., σ. 37.

⁵⁰⁹ Καλογηράτου Χ., «Η μετάφραση της 'Έλευθερωμένης Ιερουσαλήμ' ό.π.

⁵¹⁰ Τυπάλδος Ι., *Άπαντα*. [...], ό.π., σ. 341.

το πρωτότυπο παρατηρείται ότι υπάρχει αρκετά ακριβής αντιστοιχία λέξεων μεταξύ τους.»⁵¹¹.

Πραγματικά, συναντάμε παρομοιώσεις, όπως στους στ. 35-36 ...

Τα δένδρα και τα κύματα, που κρυφομουρμουρίζουν,

Η αύραις, που με τα νερά και τ' άνθη παιγνιδίζουν...

... και άστοχες ερωτήσεις όπως στη 12η στροφή:

πες του Γοφρέδου, τι βαστά στη θήκη τ' άρματά του;

*Τι δεν κινάει την ορφανή Ιερουσαλήμ να σώσει*⁵¹²;

Το μεγάλο κατόρθωμα της μεταφραστικής προσπάθειας του Τυπάλδου είναι η γλωσσική της μορφή. Πρέπει να τονιστεί πως η μετάφρασή του κατάφερε να άρει τις σοβαρότατες επιφυλάξεις των 'λογιωτάτων', αναδεικνύοντας τον εκφραστικό πλούτο της γλώσσας του δημοτικού τραγουδιού. Δικαιολογημένα ο Βαλαωρίτης εγκωμίασε το μεταφραστικό επίτευγμα του Τυπάλδου, επισημαίνοντας του «Την ευστροφία και την ανεξάντλητον ποικιλίαν των ομοιοκατάληκτων στίχων σου, την αφθονίαν του γλωσσικού υλικού σου... Οπωσδήποτε ενίκησες νίκην μεγάλην αποδείξας την δημοτικήν γλώσσαν, υπέρ ής τόσον εμοχθήσαμεν, ικανήν ν' αντιμετώπιση υπερηφάνως την ευφραδεστέραν, πλουσιωτέραν και ποιητικωτέραν των νεωτέρων λατινικών γλωσσών...»⁵¹³.

Από τους σημαντικότερους εκπρόσωπους της Επτανησιακής σχολής ο Γεράσιμος Μαρκοράς (1826-1911), ήταν συνεπής δημοτικιστής, οπαδός της σολωμικής παράδοσης και συντέλεσε με το έργο του στην αναγνώριση της σχολής στην Αθήνα από τη γενιά του 1880. Η γλώσσα του έχει αντλήσει τους θησαυρούς της από το στόμα του λαού και τα δημοτικά τραγούδια, γνήσια και εις του τύπους και εις τα σχήματα και αυστηρά ομοιόμορφη⁵¹⁴. Από το κλίμα των χαμηλών τόνων το οποίο κατ' εξοχήν προτιμούσε ο ποιητής, ξεφεύγει και ξεχωρίζει αισθητά το μεγάλο επικόλυτο ποίημα, ο 'Όρκος'. Σ' αυτό ο Μαρκοράς χρησιμοποίησε τον ομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο δίστιχο, έχοντας ως πρότυπο τον 'Κρητικό' «...τον οποίο κατά κάποιον τρόπο ολοκληρώνει...»⁵¹⁵ και του Β' σχεδιάσματος των 'Ελεύθερων Πολιορκημένων'⁵¹⁶. Οι στίχοι του είναι δουλεμένοι στην εντέλεια και ιδιαίτερα αρμονικοί. Ο 'Όρκος' μαζί με τον 'Φωτεινό' του Βαλαωρίτη είναι τα πιο σημαντικά επιτεύγματα της ποίησης κατά τη δεκαετία 1870-1880⁵¹⁷: «... του Όρκου, που είναι από τα μετρημένα της νέας μας ποιητικής αριστουργήματα...»⁵¹⁸.

Οι επιρροές του δημοτικού τραγουδιού που επισημαίνονται σ' αυτό το ποίημα, είναι πάρα πολλές. Εκφράσεις από το δημοτικό τραγούδι:

*«... Ο Χάρος, 'που διαβαίνονας κάμπους, βουνά και δάση, ... »*⁵¹⁹.

⁵¹¹ Καλογηράτου Χ., *ό.π.*

⁵¹² Καλογηράτου Χ., *ό.π.*

⁵¹³ Τυπάλδος Ι., *Άπαντα*.[...], *ό.π.*, σ. 26.

⁵¹⁴ Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Εικόνες εκ της συγχρόνου νεοελληνικής φιλολογίας: Γεράσιμος Μαρκοράς», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 7^{ος} τομ. (1892), σ. 142.

⁵¹⁵ Beaton R., *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*.[...], *ό.π.*, σ. 78.

⁵¹⁶ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 80.

⁵¹⁷ Πολίτης Λ., *ό.π.*, σ. 163-164.

⁵¹⁸ Παλαμάς Κωστής, «Το έργο του Μαρκορά», *Ο Νουμάς*, 9^{ος} τομ., τχ. 445 (1911), σ. 449-451.

⁵¹⁹ Μαρκοράς Γεράσιμος, *Ο Όρκος. Ποίημα*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Η Κέρκυρα, 1875, σ. 9.

Τυποποιημένες εκφράσεις από το δημοτικό:

«... Σκορπούν εδώ, σκορπούν εκεί, σκορπύνε απάνου, κάτου, ...»⁵²⁰..

Τα στοιχειά αποτελούν κοινό τόπο και στο δημοτικό τραγούδι, ιδιαίτερα στις παραλογές, αλλά και στις παραδόσεις:

«... Του μαύρου τόπου το Στοιχειό, 'που βρύχιζε στ' αυτιά της ...»⁵²¹.

Πλεονασμός εκφράσεων, χαρακτηριστικό της δημοτικής ποίησης:

«... Και τόμου εκατηφόρουνα, και τόμου ανηφορούσα ...»⁵²².

Ο νόμος των τριών, πολύ κοινός και χαρακτηριστικός στο δημοτικό τραγούδι:

«'Που ομπρός, ομπρός αδιάκοπα κατά το σκότος τρέχει,
'Που σέρνει χώραις και βουνά 'ς άγριου βυθού μαυρίλα,
'Που ανθρώπους κ' έθνη ολόκληρα με ορμή τραβάει σα φύλλα ...»⁵²³.

Αντιγραφή του στίχου «... Τα νύχια κάνουν πιθαμή και ταις φτερούγαις πήχη ...»⁵²⁴ από δημοτικό⁵²⁵.

Μία αναφορά επισημάνθηκε από την λαϊκή παράδοση (και όχι απ' το δημοτικό τραγούδι, όπου η εμφάνιση βρυκολάκων είναι μία και μοναδική, στον 'Κωνσταντή'):

«... Το κρύο τους μνήμα παραιτούν οι βρυκολάκοι τώρα ...»⁵²⁶.

Οι αντιλήψεις του Μαρκορά για το θάνατο, αντικατοπτρίζουν αυτές του δημοτικού τραγουδιού και όχι του χριστιανισμού.

‘Θάνατος και ζωή’

«Είδε ο Χάρος ποτέ, στην άγρια πάλη,
Που κάτω εδώ με κάθε πλάσμα κάνει, ...»⁵²⁷.

‘Μια καλή ψυχή’

«... Κι' άλλη ψυχή, φτασμένη
Από τη μαύρη γη. [...]
Σ' Αυτόν, όπου μου γλύκανε
Του χάρου τον αγώνα ... »⁵²⁸.

Ο ποιητής χρησιμοποιεί πάρα πολλές λέξεις από το λεξιλόγιο της Επτανήσου και ειδικότερα της Κέρκυρας⁵²⁹: *απάρηακες, χαλεύει, εσήφτακα, χαψιά, φτάκει, εκατηφόρουνα, μάσει, επολέμουνα* κλπ. Ο Ξενόπουλος τονίζει ότι η γλώσσα του ποιητή είναι καθαρή και κρυστάλλινη, ακριβώς επειδή αντλεί από τη δημοτική

⁵²⁰ Μαρκοράς Γ., *Ο Όρκος* ό.π., σ. 18.

⁵²¹ Μαρκοράς Γ., ό.π., σ. 26.

⁵²² Μαρκοράς Γ., ό.π., σ. 37.

⁵²³ Μαρκοράς Γ., ό.π., σ. 43.

⁵²⁴ Μαρκοράς Γ., ό.π., σ. 44.

⁵²⁵ Μανούσος Αντ., *Τραγούδια εθνικά*, [...], ό.π., σ. 43.

⁵²⁶ Μαρκοράς Γ., ό.π., σ. 24.

⁵²⁷ Μαρκοράς Γεράσιμος, «12 Σεπτεμβρίου: θάνατος και ζωή – το πουλάκι – θυμητικό – στον ουρανό», *Εστία*, 33^{ος} τομ., χ. 7 (1892), σ. 104.

⁵²⁸ Μαρκοράς Γεράσιμος, «Μια καλή ψυχή», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 7^{ος} τομ. (1892), σ. 146-147.

⁵²⁹ Παλαμάς Κωστής, «Το έργο του Μαρκορά», *Ο Νουμάς*, 9^{ος} τομ., τχ. 445 (1911), σ. 449-451, «... Πριν ανοίξη η μεγάλη πολεμική περίοδο της δημοτικής γλώσσας με τον Ψυχάρη, ο ποιητής, πάντα πιστός και τότε στην από τον καιρό του Βηλαρά παράδοση, διαμαρτυρήθηκε κατά του φωτοσβέστη σκολαστικισμού. Εξόν από τη μεγάλη εθνική παράδοση, ο Μαρκοράς είναι βγαλμένος, χωριστότερα, κι από την τοπική παράδοση ...».

ποίηση⁵³⁰. Έδωσε στη γλώσσα τη δύναμη και την πλαστικότητα που συναντάται στα δημοτικά τραγούδια, αναπτύσσοντας όλα τα θέλητρά της⁵³¹. Απέδειξε ότι η δημοτική είναι σθεναρότατη και τη λάμπρυνε με την ποιητική έμπνευσή του, την ενάργεια του στίχου και τους φυσικούς χρωματισμούς των εικόνων⁵³². Δείχνει ιδιαίτερη συμπάθεια στη δημοτική γλώσσα και μάλιστα στο φυσικότερο τύπο της, συγχρόνως όμως προσπαθεί να τη συμβιβάσει με τις υψηλές ανάγκες της τέχνης. Πιστεύει δε, ότι υπάρχουν και φανατικοί, 'σχολαστικοί της δημοτικής', οι οποίοι αποτελούν εμπόδιο της αληθινής προόδου⁵³³, όπως και από την άλλη πλευρά, οι λογιώτατοι. Δεν έδωσε διατριβές σχετικές με τη γλώσσα, αλλά μέσα από την ποίησή του τοποθετήθηκε υπέρ της χρήσης της δημοτικής γλώσσας⁵³⁴. Η σάτιρα 'Απλή και καθαρεύουσα' δημοσιεύθηκε αυτοτελής το 1872, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και αποτελεί τη συμβολή του ποιητή στη γραμματεία για το γλωσσικό πρόβλημα⁵³⁵.

'Απλή και καθαρεύουσα'

1   *Μα τον Απόλλωνα
          θ' αποφασίσω
          μία γλώσσα βάρβαρη
          να 'ξοστρακίσω, [...]*

*Εγώ - σαν έλεγα
          πως δε χρωστούμε
235   παρά να γράφωμε
          καθώς μιλούμε
          Ζητώντας άκοπα
          την ίδια γλώσσα
          πότε 'ς τον Όλυμπο,
240   πότε 'ς την Όσσα'*

*'Σ το Σούλι, 'ς τ' Αγραφα
          'ς αυτά τα μέρη
          που στίχους κλέφτικους
          βροντάει τ' αέρι. [...]*⁵³⁶.

⁵³⁰ Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Εικόνες εκ της συγχρόνου νεοελληνικής φιλολογίας: Γεράσιμος Μαρκοράς», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 7^{ος} τομ. (1892), σ. 128 και 139, «... η ποίηση .... συνιστά την δυσκόλως οριζομένην εκείνην αριστοκρατίαν του ύφους, η δε γλώσσα, καθαρά ως κρυσταλλίνη, μελετημένη, πλουσία δια της εσκεμμένης αντλήσεως εξ όλων των δημοτικών πηγών, είνε κατά τε τους τόπους και τας φράσεις νεοελληνική... » και «... Ούτως εννοούμεν ημείς την εθνικήν φιλολογίαν και τοιαύτην μόνο θαυμάζομεν την μίμησιν – αν πρέπει να ονομασθή μίμησις- των δημοτικών τραγουδιών ...»

⁵³¹ Βελλιανίτης Θεόδωρος, «Γεράσιμος Μαρκοράς», *Παρνασσός*, 13^{ος} τομ., τχ. 5 (1890), σ. 245-246.

⁵³² Βελλιανίτης Θ., *ό.π.*, σ. 250.

⁵³³ Καλοσγούρος Γεώργιος, «Σκιαγραφίαι συγχρόνων: Γεράσιμος Μαρκοράς», *Εστία*, 33^{ος} τομ., τχ. 23 (1892), σ. 357.

⁵³⁴ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 80.

⁵³⁵ Μπουμπουλίδης Φαίδων Κ., *Επτανησιακή λογοτεχνία*, 2 τόμ., εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1970, σ. 65.

⁵³⁶ Μπουμπουλίδης Φ., *Επτανησιακή λογοτεχνία*, 2 *ό.π.*, σ. 70-71.

Ο Μαρκοράς, με τη συνεπή στάση του απέναντι στις αρχές σχετικά με την ποίηση και τη γλώσσα τις οποίες είχε θέσει ο Σολωμός, απέδειξε ότι ήταν πραγματοποιήσιμες. Ο ποιητικός λόγος του, είναι κατώτερος του δάσκαλού του, αδυνατώντας να φτάσει στο επίπεδο της ώριμης σολωμικής ποίησης και εκφραστικά και συνθετικά. Τα ποιητικά του θέματα δεν έχουν ιδιαίτερη πρωτοτυπία και κινούνται στους κοινούς τόπους του έρωτα, του θανάτου και της πατρίδας. Η προσπάθειά του, όμως, να εφαρμόσει τα πρότυπά του ακόμη και σε μεγάλες και δύσκολες συνθέσεις, είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία πρακτικών κανόνων για μια νέα ποίηση, με εθνικό χαρακτήρα, κοινωνικό περιεχόμενο και σε δημοτική γλώσσα.

Ο Αντώνιος Μανούσος (1828-1903), επηρεασμένος από τις ρομαντικές αντιλήψεις της εποχής του, δημοσιεύει το 1850 την πρώτη συστηματική συλλογή δημοτικών τραγουδιών στην Ελλάδα, με τίτλο 'Τραγούδια εθνικά συναγμένα και διασαφηνισμένα'⁵³⁷. Δεν πρόκειται για πρωτότυπη συλλογή, αλλά για επιλογή τραγουδιών από τις συλλογές του Φωριέλ, του Τομαζέο και άλλων. Το σημαντικό σ' αυτό το γεγονός, είναι το ενδιαφέρον των Ελλήνων για τη λαογραφία. Η συλλογή του Μανούσου υποδηλώνει ότι είχαν ωριμάσει πλέον οι συνθήκες ώστε να δεχτεί η λόγια κοινότητα το δημοτικό τραγούδι και να το ενσωματώσει στον κορμό της⁵³⁸. Η έκδοση αυτή έδωσε την ευκαιρία στον Πολυλά, προβάλλοντας με πολύ θετική κριτική τον ποιητή, να υπογραμμίσει τη σημασία της συλλογής, αλλά και να διατυπώσει γενικότερες απόψεις σχετικά με το θέμα της εθνικής λογοτεχνίας⁵³⁹. Όλο το βιβλίο αποτελεί έναν ύμνο για το δημοτικό τραγούδι. «Ίδού μία από ταις πλέον λαμπραίς και φυσικαίς εικόναϊς της Εθνικής μας Κλέφτικης Ποίησις. Τα τολμηρά ζωηρότατα χρώματα, οπού την μορφόνουν, η σοβαρή και ολοζώντανη φαντασία, οπού χύνεται παντού»⁵⁴⁰. Τονίζει ότι ένα από τα χαρακτηριστικά της δημοτικής ποίησης είναι η λακωνικότητα: «Ολίγοι στίχοι ανοίγουν τον δρόμο 'ς την φαντασία, δεν την δειλιάζουν με μακρινό βάδισμα. Η Ελληνική ποίησι μόλις προσφέρει το ωραίο και θαυμαστό, χαριτομένα πετιέται, και 'κει οπού άλλοι αρχίζουν, εκείνη τελειώνει»⁵⁴¹. Ασφαλώς επηρεασμένος από τον Σολωμό, καταγράφει και ένα

⁵³⁷ Μανούσος Αντώνιος, *Τραγούδια εθνικά, συναγμένα και διασαφηνισμένα υπό Αντωνίου Μανούσου*, Εις Κέρκυραν, Τυπογραφείο Ερμής, Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1850, (ανατύπωση) Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα MCMLXXXIII.

⁵³⁸ Πολίτης Αλέξης, «Η ενσωμάτωση των δημοτικών τραγουδιών στη γραπτή νεοελληνική παράδοση», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 5 (1979), σ. 106.

⁵³⁹ Πολυλάς Ιάκ, Άπαντα, Βαλέτας, Αθήνα 1950, σ. 86. «... Ο νέος κύριος Αντώνιος Μανούσος, φωτισμένος από την ανάγνωσι του υψηλού φιλολόγου Φωριέλ [...] και του αξιέπαινου κυρίου Θωμαζαίου, ηθέλησε να δώση εις το φως, σ' εθνικό σχήμα, τα τραγούδια του γραιοκού λαού, ... Τί ωραιότερο χάρισμα για το γένος! Το προσεκτικό μάτι του νέου οπού ακούει μέσα του την ανάγκη να γνωρίση τα σπλάχνα του λάου, θέλει τα ιδεί λαχταριστά στα τραγούδια ετούτα, και θέλει εύρει εκεί μέσα τυπωμένη την ηθική του ύπαρξι στους αιώνες της δουλειάς... [...] Από τούτην την εντύπωσι θέλει γεννηθή μέσα του η χρεία να μάζωξη τες νοητικές δύνამές του προς το καλό του Έθνους, και τέλος ν' άναπνή εθνικά, ώστε από την ατομική καλοπροαίρετη σύντρεξι να λάβη η Ελλάδα, καθώς μία και την αυτήν γλώσσα, μία και την αυτή ηθική ζωή. Ίδού ο καρπός [...]»

⁵⁴⁰ Μανούσος Αντώνιος, *Τραγούδια εθνικά, συναγμένα και διασαφηνισμένα υπό Αντωνίου Μανούσου*, Εις Κέρκυραν, Τυπογραφείο Ερμής, Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1850, (ανατύπωση) Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα MCMLXXXIII, σ. 41.

⁵⁴¹ Μανούσος Αντώνιος, *ό.π.*, σ. 115.

κυπριακό τραγούδι σε προφορική γραφή⁵⁴², καθώς επίσης αποπειράται να καταγράψει παραδόσεις⁵⁴³

Στον πρόλογο του βιβλίου υπάρχει ένας διάλογος⁵⁴⁴ ανάμεσα στον ποιητή και έναν Σοφολογιάτα⁵⁴⁵, ο οποίος χρησιμοποιεί την γλώσσα που είχε προτείνει ο Κοραής. Τονίζει ο Μανούσος: «... Δε στοχάζομαι ευγένεια της γλώσσας το ΙΟΝ και το ΙΟΣ, μόν' στοχάζομαι ευγενική τη γλώσσα, όπου παρασταίνει, και ζηγάει ταις ιδέαις του ανθρώπου συντομώτερα, φανερώτερα, και νοστιμώτερα για την γλυκείαν αρμονία του ρυθμού της ...»⁵⁴⁶. Στον ίδιο διάλογο⁵⁴⁷, ο Μανούσος αναπτύσσει τις απόψεις του σχετικά με τη χρήση της δημοτικής γλώσσας, στηριζόμενος στο δημοτικό τραγούδι. Γράφει πως αυτό το τραγούδι είναι «το ξεχείλισμα της ψυχής» και μέσα σ' αυτό η λαϊκή ψυχή «βρίσκει παρηγορία, και ευχαρίστησι». Δύο παρατηρήσεις που προκύπτουν από το διάλογο, είναι πως θεωρεί τα τραγούδια, όχι ως απολιθώματα, αλλά ως 'ζωντανά', τα οποία συνεχώς διορθώνονται, βελτιώνονται και προσαρμόζονται ανάλογα με τις περιστάσεις⁵⁴⁸. Αξιοσημείωτη είναι η σφοδρή επίθεση στους λογιώτατους (τους Τετραγραμματικοκαλαμαράτους όπως τους ονομάζει), τους οποίους κατηγορεί ότι αποδέχονται το δημοτικό τραγούδι, μόνο και μόνο επειδή έχει αναγνωριστεί από τους Ευρωπαίους και όχι επειδή οι ίδιοι το θεωρούν πραγματικά σημαντικό⁵⁴⁹.

Ανήκει στους ελάσσονες ποιητές του πρώτου σολωμικού κύκλου, με εμφανείς τις σολωμικές επιδράσεις στην ποίησή του, ειδικότερα σε ό,τι αφορά στη δημοτική γλώσσα⁵⁵⁰. Οι επιρροές τις οποίες έχει δεχτεί ο ποιητής από το δημοτικό τραγούδι, γίνονται αντιληπτές στα λίγα ποιήματά του, με καθαρά πατριωτικό χαρακτήρα, τα οποία παραπέμπουν απευθείας στη δημοτική ποίηση⁵⁵¹:

1. *Τους ρίχνει μια, τους ρίχνει δύο κι ο Χάρος εγελούσε[....]
ρίχνει την τρίτη την πικρή και την φαρμακωμένη*
2. *Ο Γρίβας κράζει τα παιδιά, του λείπουν τρία γεράκια.
Μετριούνται κ' οι χαλούπηδες και λείπουν τετρακόσιοι*
3. *Τί να 'ναι ο βόγγος ο φρικτός κ' η ταραχή η μεγάλη;
Μήνα βουνά συγκρούονται, μήνα στοιχειά παλεύουν;
Ουδέ βουνά συγκρούονται, ουδέ στοιχειά παλεύουν.*

⁵⁴² Μανούσος Αντώνιος, *ό.π.*, σ. 21, Β' μέρος.

⁵⁴³ Μανούσος Αντώνιος, *ό.π.*, σ. 5, Β' μέρος.

⁵⁴⁴ Beaton R., *ό.π.*, σ. 383. Ο διάλογος είναι έντονα επηρεασμένος από την 'Ρομέικη γλώσσα' του Βηλαρά, κάτι το οποίο δείχνει ότι οι ριζοσπαστικές προτάσεις του τελευταίου είχαν βρει γόνιμο έδαφος στα Επτάνησα.

⁵⁴⁵ Μανούσος Αντ., *Λυρικά ποιήματα. Αναμνήσεις ό.π.*, σ. 156-158. Στην 'ιστορία του κυρ Αντώνη' τους ονομάζει, ορμώμενος από τον τρόπο σύνταξής τους με μακαρονοειδής προτάσεις και λέξεις, 'τετραδιπλογραμματοκαμαροζωσμένους σοφολογιάτατους'.

⁵⁴⁶ Μανούσος Αντώνιος, *Τραγούδια εθνικά, ό.π.*, σ. 14.

⁵⁴⁷ Μανούσος Αντώνιος, *ό.π.*, σ. 3-14.

⁵⁴⁸ Μανούσος Αντώνιος, *ό.π.*, σ. 3.

⁵⁴⁹ Μανούσος Αντώνιος, *ό.π.*, σ. 7. Επισημαίνουμε το μένος του κατά των καλαμαράδων: «Οι Καλαμαράδες, είναι φανερό εις όλους, ότι αφάνισαν πάντοτε και αφανίζουν τα ευγενικά αισθήματα του λαού» σ. 112.

⁵⁵⁰ Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, σ. 81.

⁵⁵¹ Μπουμπουλίδης Φ., *Επτανήσιοι σολωμικοί λογοτέχναι και δημοτικό τραγούδι, [...]*, *ό.π.*, σ. 34.

*Είναι τα βόλια οπού βροντούν τα κλέφτικα τουφέκια
και το σπαθί του Μπότσαρη, που την Τουρκιά τρομάζει*⁵⁵².

Από ‘τεχνικής’ πλευράς, επισημαίνεται και η χρήση του σχήματος της υποφοράς⁵⁵³. Εκτός του ποιήματος που αναφέρει ο Μπουμπουλίδης, υπάρχει σχήμα υποφοράς και στο ‘Ο Θεοδωράκης Γρίβας’ και μάλιστα ιδιαίτερα μεγάλη, περιλαμβάνοντας τους οκτώ πρώτους στίχους του ποιήματος⁵⁵⁴. Οι στίχοι (οι περισσότεροι) είναι απαρτισμένοι και αποτελούνται από έναν οκτασύλλαβο και έναν επτασύλλαβο:

*«Και το σπαθί του Μπότσαρη, που την Τουρκιά τρομάζει»*⁵⁵⁵.

Στην ‘Ιστορία του κυρ Αντώνη’ το οποίο είναι σατιρικό, χρησιμοποιεί στίχο ομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο, όπως συνηθίζεται κυρίως στις ρίμες⁵⁵⁶. Επίσης στην ποίηση του Μανούσου παρατηρείται ‘παμψυχισμός’⁵⁵⁷, εκφραστικός πλεονασμός και ο νόμος της ισομετρίας ανάμεσα στα δύο ημιστίχια⁵⁵⁸, στερεότυπα εκφραστικά σχήματα⁵⁵⁹ και στερεότυπο σχήμα μάχης του κλέφτικου τραγουδιού⁵⁶⁰. Η παράθεση στοιχείων από τα δύο ποιήματα του Μανούσου ‘Το παλληκάρι του Σουλίου’ και ‘Ο Θεοδωράκης Γρίβας’ θα οδηγούσε στη αναγραφή ολόκληρων αυτών των δημιουργιών, χωρίς να προσφέρει στην παρούσα μελέτη κάτι παραπάνω. Επισημαίνουμε ακόμη ότι όλη η υπόθεση του μελοδράματος ‘Δέσπω’⁵⁶¹, είναι στηριγμένη στο κλέφτικο τραγούδι ‘Της Δέσπως’ από τη συλλογή του, σ. 129. Τέλος, στο ποίημα ‘Ο θάνατος της τυφλής’, ρομαντικό στο θέμα και το ύφος, αναφέρει λαϊκές προλήψεις όπως η ονειρομαντεία και η εντύπωση πως ορισμένα πουλιά προλέγουν το θάνατο κάποιου:

[...] Αχ, τώνειρο μου είναι σωστό, δεν σφάλλει,

⁵⁵² Μπουμπουλίδης Φ., *ό.π.*, σ. 35-36. Προκαλεί εντύπωση ότι ο Μπουμπουλίδης συγκρίνει τα ποιήματα του Μανούσου με αυτά της συλλογής της Ακαδημίας Αθηνών (Ελληνικά δημοτικά τραγούδια (εκλογή), Δημοσιεύματα του λαογραφικού αρχείου, αριθμ.7, τομ. Α’, εν Αθήναις 1962), ενώ θα έπρεπε να τα συγκρίνει με τα αντίστοιχα της συλλογής του ίδιου του ποιητή, ‘*Τραγούδια εθνικά, συναγμένα και διασαφηνισμένα υπό Αντωνίου Μανούσου*’. Για παράδειγμα, οι στίχοι του εδάφιου 3 είναι το κλέφτικο ‘του Γιάννη Μπουκουβάλα’ στη συλλογή του Μανούσου, σ. 13. Το όνειρο που βλέπει ο Θ. Γρίβας στο ομώνυμο ποίημα, υπάρχει και στη συλλογή ως κλέφτικο, ‘Τ’ όνειρο του Δήμου’ σ. 48. Ο στίχος «Πέφτουν μολύβια σα βροχή ...» στο ίδιο ποίημα, είναι άμεσα επηρεασμένος από το κλέφτικο ‘Του Κατσκογιάννη’ «Πέφτουν τουφέκια σα βροχή, τα βόλια σα χαλάζι», σ. 64. Οι στίχοι του εδάφιου 1, είναι κοινότατο δημοτικό σχήμα που αναφέρει ο Μανούσος σε διάφορα κλέφτικα τραγούδια στις σ. 62, 92, 108. Το σχήμα των στίχων του εδάφιου 2, απαντάται σε διάφορα κλέφτικα της συλλογής Μανούσου στις σ. 13, 16, 18 κ.ά.

⁵⁵³ Μπουμπουλίδης Φ., *ό.π.*, σ. 34.

⁵⁵⁴ Μανούσος Αντώνιος, *Λυρικά ποιήματα. Αναμνήσεις*, Εν Αθήναις, τύποις Ελληνικής Ανεξαρτησίας, 1876, σ. 148-150. ‘Ο Θεοδωράκης Γρίβας’.

⁵⁵⁵ Μανούσος Αντ., *ό.π.*, σ. 147, ‘Το παλληκάρι του Σουλίου’.

⁵⁵⁶ Μανούσος Αντ., *ό.π.*, σ. 156-158, ‘Η ιστορία του κυρ Αντώνη’.

⁵⁵⁷ Μανούσος Αντ., *ό.π.*, σ. 147, ‘Το παλληκάρι του Σουλίου’.

⁵⁵⁸ Μανούσος Αντ., *ό.π.*, σ. 148-150. ‘Ο Θεοδωράκης Γρίβας’.

⁵⁵⁹ Μανούσος Αντ., *ό.π.*

⁵⁶⁰ Μανούσος Αντ., *ό.π.*, σ. 147, ‘Το παλληκάρι του Σουλίου’.

⁵⁶¹ Μανούσος Αντώνιος, *Δέσπω. Η ηρωΐς του Σουλίου. Πρώτον ελληνικόν τραγικόν μελόδραμα. Μονόπρακτον. Μουσική Παύλου Καρρέρη, Ζακυνθίου, χ.τ. 1882.*

*Απόψε θα τελειώση αυτή η ζωή μου ....[...]*⁵⁶².

Οι επιρροές λοιπόν, τις οποίες δέχτηκε ο Μανούσος από το δημοτικό τραγούδι και ειδικότερα από το κλέφτικο, είναι πάρα πολλές και ο ποιητής, δεν πιστεύουμε ότι είχε πρόθεση να τις κρύψει.

Ο Ιάκωβος Πολυλάς⁵⁶³ (1825-1896), συναναστράφηκε από τη νεαρή του ηλικία με το Διονύσιο Σολωμό, ο οποίος του πρόσφερε γόνιμα ερεθίσματα. Το ποιητικό έργο του είναι περιορισμένο⁵⁶⁴ και άμεσα επηρεασμένο από τη στενή του σχέση με τον ποιητή και τα δημοτικά τραγούδια. Τα ελάχιστα ποιήματά του, αποτελούν αυστηρές εφαρμογές των σολωμικών διδαγμάτων⁵⁶⁵. Θεωρεί το δημοτικό τραγούδι ως δημιούργημα της φύσης⁵⁶⁶. «... το (δημοτικό) τραγούδι το ανώτερο αυτό ξεχειλίσμα της ψυχής, απομνημονεύει και μεγαλοποιεί τας μυθικάς και τας ιστορικές παραδόσεις, ή αφελώς εικονίζει την άμεσον των φυσικών εμφανίσεων αίσθησιν, ή περιπαθώς εκφράζει τα τρυφερά και πένθιμα αισθήματα...[...] ως όργανον πλαστικώτατον της εμπνεύσεως ευρίσκεται ο στίχος, με ρυθμόν τόσον αρμόδιον εις την κλίσιν του έθνους και εις την φύσιν της γλώσσης, ώστε το πρωτόπλαστον εκείνο μέτρον συνήθως είναι προωρισμένον να μείνη εις τας ερχομένας της γλώσσης περιόδους πρότυπον άφθαρτον του ποιητικού λόγου. Και τα πρώτα αυτά σημεία της πνευματικής ενεργείας είναι τόσον χαρακτηριστικά ώστε, ..., θαυμάζονται ως φωτεινά μαρτύρια γλωσσικής δυνάμεως και καλλιτεχνικής ικανότητος»⁵⁶⁷. «Ο δεκαπεντασύλλαβος στίχος βεβαίως κατέχει την πρώτην θέσιν εις την νεοελληνικήν μετρικήν και δύναται να ονομασθή ο κατ' εξοχήν εθνικός στίχος, αφού απ' αρχής τον ησπάσθη και τον ελάμπρυνε προ πάντων η δημοτική ηρωϊκή μας ποίησις»⁵⁶⁸. Αναφέρει ότι η συνίξιση είναι σύμφωνη με τους νόμους της προφοράς και της ακουστικής, γνωστής στη δημοτική ποίηση των Βυζαντινών και στους αυτοδίδακτους στιχουργούς των εθνικών ασμάτων.⁵⁶⁹

Εκεί που ο Πολυλάς χρησιμοποιεί το δημοτικό τραγούδι συστηματικά, είναι για να αιτιολογήσει και να εξηγήσει την χρήση του από το Σολωμό: «... το δημοτικό τραγούδι, όπως γεννάται από την ακαλλιέργητη φαντασία, και από το απλό αίσθημα του όλου λαού, διαφέρει ουσιωδώς από την ποίησι του εξευγενισμένου ατόμου, όσο

⁵⁶² Μανούσος Αντ., *Λυρικά ποιήματα. Αναμνήσεις ό.π.*, σ. 116.

⁵⁶³ Παλαμάς Κωστής, *Άπαντα*, τ. 8, σ. 357-360. «... και κριτής και ποιητής, ρυθμοποιός, γλωσσοπλάστης, πολιτευτής, δεινός του λόγου χειριστής, πολεμιστής, δημοσιολόγος, δημιουργικός μεταφραστής, πολυγνώστης, Σαιξπηριστής και Σολωμιστής, μια μεγάλη φυσιογνωμία»

⁵⁶⁴ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 88-89. Αυτό οφείλεται στο ότι ο λόγιος αναλώθηκε σε δραστηριότητες περισσότερο 'οργανωτικές' της πνευματικής κίνησης των επτανησίων δημιουργών. Όλη του η ενέργεια διοχετεύονταν στην αποκρυστάλλωση των Σολωμικών αρχών, την πιστή τήρησή τους εκ μέρους των υπόλοιπων λογίων, την καθιέρωση 'κανόνων' δημιουργίας. Γι' αυτούς τους λόγους, το πρωτογενές έργο του είναι πολύ λίγο.

⁵⁶⁵ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 88-89.

⁵⁶⁶ Πολυλάς Ιάκ., *Διονυσίου Σολωμού, Τα ευρισκόμενα ό.π.*, σ. ιζ'.

⁵⁶⁷ Πολυλάς Ιάκωβος, «Περί γλώσσης», *Εστία*, τομ. 37, τχ. 17 (1894), σ. 259.

⁵⁶⁸ Πολυλάς Ιάκωβος, *Αμλέτος. Τραγωδία του Σαικσπείρου. Έμμετρος μετάφρασις, με προλεγόμενα και κριτικές σημειώσεις*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Αδελφών Περρή, 1889, σ. ζ'.

⁵⁶⁹ Πολυλάς Ιάκ., *Διονυσίου Σολωμού, Τα ευρισκόμενα ό.π.*, σ. με'.

δημοτική και αν ήναι η εξωτερική της ενέργεια»⁵⁷⁰. «Η αγνή ποιητική διάθεσι (του Σολωμού), αφιλίωτη πάντα με την σχολαστικότητα, έπρεπε να ασπασθή την άλλη πάγκοινη παράδοση της ομιλούμενης, εις την οποίαν έρρεεν ακόμη μία καθαρή φλέβα ελληνισμού. Η ποίησι, η οποία δεν ημπορεί να αναπνή παρά εις ταις αγκάλαις της φύσις, δεν στέργει άλλο όργανον ειμή τη ζωντανή φωνή με τους τύπους της, η οποία άλλο δεν είναι ειμή η λαχταριστή καρδιά όλης της κοινωνίας...»⁵⁷¹. Αναφερόμενος πάντα στο Σολωμό, γράφει ότι «επήρε το πνεύμα της (της πατρίδας), από το στόμα του λαού, και από τα εθνικά τραγούδια, τα οποία ήδη εφρόντιζε να συνάξη από τα διάφορα μέρη της Ελλάδας. Ο ενθουσιασμένος εκείνος ερμηνευτής των ποιητικών αριστουργημάτων της αρχαιότητας και των νεωτέρων, ...» και σχολιάζει «Από παρόμοιαις λαμπραίς αχτίνες, η οποίαις σκόρπιας αστράφτουν από το ακαλλιέργητο πνεύμα του λαού, επροσπαθούσε ο Σολωμός να συνθέση...»⁵⁷². Θεωρεί δε, τη ‘Φαρμακωμένη’ και την ‘Καταστροφή των Ψαρών’, ως εφευρήματα της φαντασίας του ποιητή, τα οποία φανερώνονται «με απλαίς και δημοτικαίς μορφαίς», δηλαδή με ακαλλώπιστο ύφος, απλούστατη μελωδία του στίχου και δημοτικώτατη φράση⁵⁷³.

Συνεχίζοντας την καταγραφή μαρτυριών του Πολυλά στο δημοτικό τραγούδι, επισημαίνουμε ότι στη δική του εφημερίδα «Κώδων», στα πλαίσια άσκησης πολιτικής κριτικής, αναφέρει διάφορα στιχουργήματα σε δεκαπεντασύλλαβο, όπως το παρακάτω:

«Όποιος καλά κάθεται / και πέλαγο γυρεύει,

Ο διάλογος στη γούνα του / κουκιά του μαγειρεύει!!(16,3β)»⁵⁷⁴

Στην κριτική παρουσίαση της έκδοσης των *Εθνικών Τραγουδιών* του Αντώνιου Μανούσου, γράφει: «Τι ωραιότερο χάρισμα διά το γένος! (εννοεί την παραπάνω συλλογή) Το προσεχτικό μάτι του νέου, οπού ακούει μέσα του την ανάγκη να γνωρίσει τα σπλάχνα του λαού, θέλει τα ιδεί λαχταριστα στα τραγούδια ετούτα και θέλει εύρει εκεί μέσα τυπωμένη την ηθική του ύπαρξη στους αιώνες της δουλείας [...] θέλει ακούσει του Γραικού πόσο το δάκρυ είναι θερμό, πόσο χαριτωμένο το γέλιο, θέλει μάθει την γλώσσα της νέας Ελλάδας όπως αληθινά μηλιέται στα διάφορα μέρη της και τέλος θέλει θαυμάσει ότι μια γλώσσα παντού βασιλεύει στο νεοελληνικό γένος...»⁵⁷⁵.

Τα δημοτικά τραγούδια και οι παραδόσεις κάνουν αισθητή την παρουσία τους στα μοναδικά δείγματα του αφηγηματικού του έργου, στα τρία διηγήματα *Ένα μικρό λάθος*, *Η συχώρεσις*, *Τα τρία φλωριά* δημοσιευμένα στο περιοδικό *Εστία* το 1891 και το 1892. Θεματολογικά στηρίζονται σε επεισόδια της αγροτικής ζωής στην Κέρκυρα, είναι δε επηρεασμένα από το πνευματικό κλίμα της Αθήνας κατά την δεκαετία του 1890, λειτουργώντας ως ένας είδος συνδέσμου της Επτανησιακής Σχολής με τον

⁵⁷⁰ Πολυλάς Ιάκωβος, *Πόθεν η μυστικοφοβία του Κ. Σπ. Ζαμπελίου. Στοχασμοί*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Ερμής, Αντωνίου Τερζάκη, 1860, σ. 15.

⁵⁷¹ Πολυλάς Ιάκ., *Διονυσίου Σολωμού, Τα ευρισκόμενα ό.π.*, σ. ιβ’.

⁵⁷² Πολυλάς Ιάκ., *ό.π.*, σ. ιγ’-ιδ’.

⁵⁷³ Πολυλάς Ιάκ., *ό.π.*, σ. κβ’.

⁵⁷⁴ Broche des Combes P., «‘Ο Κώδων’ Εφημερίς πολιτική του Ι. Πολυλά 1870-1874», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας*, τχ. 17 (1979), σ. 137-164.

⁵⁷⁵ Πολυλάς Ιάκ., *Άπαντα*, Βαλέτας, Αθήνα 1950, σ. 86, «Τα δημοτικά μας τραγούδια».

αθηναϊκό πνευματικό κύκλο. Έχουν ηθογραφικό χαρακτήρα και είναι γραμμένα στη δημοτική, με στοιχεία τοπικών ιδιοματισμών. Στα διηγήματα αυτά συναντώνται πολλά στοιχεία λαογραφικά, με ιδιαίτερη ροπή προς το υπερφυσικό (βρυκόλακες κλπ). Το ‘Ένα μικρό λάθος,’ είναι αρτιότερα συγκροτημένο και αποτελεί μια πολύ ρεαλιστική περιγραφή της ζωής της κερκυραίας αγρότισσας. Στο εκτενέστερο διήγημα *Τα τρία φλωριά*, εκτός από άφθονο υπερφυσικό στοιχείο που περιέχει και το οποίο αναφέρεται σε λαϊκές προλήψεις αλλά και στον κόσμο του παραμυθιού, εντάσσει και ένα δημοτικό τραγούδι:

«... Και με αυτόν τον λόγον της ακούσθηκε από την ράχην τούτο το τραγούδι:

*Να κάμομε της νύφης μας ένα χρυσό γαϊτάνι,
να το 'χει να στολίζεται τες τρεις γιορτές του χρόνου,
για να το βάνει τη Λαμπρή, για νάναι λαμπροφόρα,
για να το βάνει τω Βαγιώ, για νάναι βαγιοφόρα,
για να το βάνει τω Φωτώ, για νάναι φωτισμένη»⁵⁷⁶.*

Συμπερασματικά σχετικά με τα αφηγηματικά του έργα, επισημαίνουμε ότι δεν κάνει απλή συναρμολόγηση γνωστών λαϊκών παραδόσεων, αλλ’ αυτές είναι εναρμονισμένες με τον κύριο διηγηματικό άξονα. Ο Πολυλάς δεν καταγράφει μόνον τη δυστυχή κοινωνική θέση της γυναίκας με λαϊκό αφηγηματικό ύφος, αλλά εκφράζει ταυτόχρονα και μια απελευθερωτική διάθεση από τον καταπιεστικό ζυγό του άνδρα, παρά το ότι και αυτός μαστίζεται από την ανέχεια, την πείνα και την αγραμματοσύνη. Μ’ αυτή την προσέγγιση έθεσε τα θεμέλια του κοινωνικού διηγήματος, πάνω στα οποία συνέχισε ο Κ. Θεοτόκης. Εκτός από τα τρία αφηγηματικά του έργα, “Ο χωρικός και τα τσαρούχια του” (1873), “Τα πανηγύρια” (1872) και το “Ένα Όνειρο” (1872) είναι επιφυλλίδες με υψηλό λογοτεχνικό επίπεδο και αντλούν τα θέματά τους από παραδόσεις του τόπου⁵⁷⁷. Την επαφή του με την παράδοση της Κέρκυρας δεν την εξέφρασε μόνο στα διηγήματά του που προαναφέραμε, αλλά και στα παραμύθια και τους διαλόγους που δημοσίευε στις εφημερίδες που εξέδιδε. Συγκρίνοντας αυτά, με τα αφηγήματά του, γίνεται φανερό η διαφορά μεταξύ λαϊκής μορφής και έντεχνης δημιουργίας, η οποία είναι αποτέλεσμα της εφαρμογής στην πράξη των σολωμικών αρχών.

Η ενασχόλησή του με το δημοτικό τραγούδι αλλά και γενικότερα με την προφορική λαϊκή δημιουργία ξεκινάει από το 1847 που αρχίζει να συγκεντρώνει μύθους, θρύλους, παραμύθια, παραδόσεις, τραγούδια κ.ά. Αυτό τον βοήθησε πολύ και στο μεταφραστικό του έργο, στο να συνδέσει τον ομηρικό λόγο με αυτόν της εποχής του. Είχε δημιουργήσει και συλλογή δημοτικών τραγουδιών, επειδή όμως

⁵⁷⁶ Πολυλάς Ιάκωβος, *Διηγήματα*, εκδ. Νεφέλη, Η πεζογραφική μας παράδοση, αριθμ. 17, Αθήνα 1988, σ. 78. Σημειώνουμε ότι το συγκεκριμένο τραγούδι δεν μπορέσαμε να το επισημάνουμε σε κάποια συλλογή δημοτικών τραγουδιών. Μόνο στο Κοντός Γεώργιος, *Δημοτικά τραγούδια Κέρκυρας*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Ιονία, 1877, σ. 15-16, επισημάνθηκε το παρακάτω τραγούδι, *Η θυγατέρα του πρωτοπαπά*, στην Κέρκυρα:

Γιατί με καταράστηκε τση τρεις γιορτές του χρόνου.

Η μια 'ταν του Βαγγελισμού, κ 'η άλλη του Βαγιώνε

Κ 'η άλλη ήτανε Λαμπρήά με το Χριστός Ανέστη.

⁵⁷⁷ Περιστερής Παναγιώτης, «Ο διηγηματογράφος Πολυλάς», *Πόρφυρας*, τχ. 84-85 (1998), Τα πρακτικά του συνεδρίου με θέμα «Ιάκωβος Πολυλάς. Είς άλλοτε Κερκυραίος», σ. 474-475.

έμεινε ανέκδοτη, τελικά χάθηκε. Είναι προφανής δηλαδή η σημαντική συμβολή του στην αναγνώριση της αξίας του δημοτικού τραγουδιού⁵⁷⁸.

Στη *Φιλολογική μας γλώσσα*⁵⁷⁹ αναφέρει τριάντα ένα δημοτικά ρητά, όπως «Άβουλος ο νους, διπλός ο κόπος» τα οποία και εκθειάζει για τη σαφήνεια και την νευρώδη και χαριτωμένη φρασεολογία τους. Στην ίδια μελέτη, αναφέρει δείγματα από δημοτικά τραγούδια όπως το:

*Καράβιν εκτέβαινε στα μέρη της Τενέδου,
Και κάτεργο το υπάντεσε, στέκει κι' αναρωτά το...*⁵⁸⁰

Στέκεται ιδιαίτερα σε δύο μοιρολόγια των επτανήσων:

Καλημερά στα μάτια σου, και ας είναι σφαλισμένα...(Κέρκυρα)⁵⁸¹

και

Ευτού που κίνησες να πάς στο αγύριστο ταξίδι... (Κεφαλληνίας)⁵⁸²

Επίσης αναφέρει και ένα δημοτικό τραγούδι από την Κύπρο:

Γιατί τα όρη τρέμουσι κι ούλα τα δένδρα σειούνται;...⁵⁸³

Άλλη σοβαρή πτυχή του έργου του Πολυλά, είναι το κριτικό του έργο⁵⁸⁴, το οποίο εκτείνεται από τη σολωμική δημιουργία μέχρι τη δραματολογία του Σαίξπηρ⁵⁸⁵. Υπήρξε ο κατ' εξοχήν μαθητής και μελετητής του έργου του Σολωμού. Τα 'Προλεγόμενα' στον τόμο των σολωμικών *Ευρισκόμενων* το 1859, σφράγισαν αλλά και ξεκίνησαν τις σολωμικές σπουδές, καθώς θεωρούνται η αυθεντικότερη μελέτη για το έργο το εθνικού ποιητή. Τα 'Προλεγόμενα' αποτελούν το κορυφαίο σημείο της κριτικής προσφοράς του Πολυλά⁵⁸⁶. Παράλληλα με τα φιλολογικά του μελετήματα, αξιόλογα είναι και τα δοκίμιά του τα οποία παρουσιάζουν γενικότερο κοινωνικό ενδιαφέρον. Ένα από τα σημαντικά γνωρίσματα της Επτανησιακής σχολής είναι η πεποίθηση των μελών της στη ανάγκη της μόρφωσης και της καλλιέργειας του λαού, όχι μόνο με θεωρητική δράση, αλλά και πρακτική⁵⁸⁷. Αυτές τις αρχές ακολούθησε με θρησκευτική ευλάβεια ο Πολυλάς, μη αποδεχόμενος αντιλήψεις τις οποίες θεωρούσε επιζήμιες στο τελικό του στόχο. Σ' αυτά τα πλαίσια εντάσσεται και η επιθετική κριτική που ασκεί στο Ζαμπέλιο⁵⁸⁸ σχετικά με τη θεωρία του τελευταίου

⁵⁷⁸ Πυλαρινός Θεοδόσης, «Η πρόσληψη του Πολυλά από τους εκπρόσωπους της Κερκυραϊκής Σχολής», *Πόρφυρας*, τχ. 84-85 (1998), Τα πρακτικά του συνεδρίου με θέμα «Ιάκωβος Πολυλάς. Είς άλλοτε Κερκυραίος», σ. 511.

⁵⁷⁹ Πολυλάς Ιάκωβος, *Άπαντα*, (ανατύλωση Γ. Βαλέτας), Νεοελληνική βιβλιοθήκη, εκδ. Νίκα, Αθήνα 1959, σ. 286

⁵⁸⁰ Πολυλάς Ιάκ., *ό.π.*, σ. 287

⁵⁸¹ Πολυλάς Ιάκ., *ό.π.*, σ. 288

⁵⁸² Πολυλάς Ιάκ., *ό.π.*, σ. 288

⁵⁸³ Πολυλάς Ιάκ., *ό.π.*, σ. 289

⁵⁸⁴ Αποστολάκης Γιάννης Μ., *Η ποίηση στη ζωή μας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 290-293. «...ο Πολυλάς είναι και ο μόνος κριτικός που έβγαλε ο τόπος μας».

⁵⁸⁵ Μπουμπουλίδης Φ., *ό.π.*, σ. 6.

⁵⁸⁶ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 86-87. Είναι ένα κείμενο φιλολογικό - κριτικό υψηλών προδιαγραφών, πρόδρομο των φιλολογικών εισαγωγών, το οποίο ερμηνεύει το σολωμικό έργο και αναδεικνύει τα αυστηρά πρότυπα και τους κανόνες της προσωπικής ποίησης.

⁵⁸⁷ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 87-88.

⁵⁸⁸ Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος. Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού*, Κερκύρα, Τυπογραφείον Ερμής Α. Τερζάκη και Θ. Ρωμαίου, 1852,

περί της συνέχειας του έθνους από την αρχαιότητα έως σήμερα, της ελληνικότητας του Βυζάντιου κλπ. Η επίθεση είναι σφοδρή και οι χαρακτηρισμοί ιδιαίτερα βαρείς⁵⁸⁹. Χαρακτηρίζει αυτές τις θεωρίες «ελεεινά μίγματα (θεωριών)» και «ναρκωτικά της πατριωτικής και προοδευτικής ορμής (του λαού)». Θεωρεί ότι τέτοιου είδους θεωρίες κολακεύουν επικίνδυνα το λαό και γι' αυτό δεν βοηθούν το έθνος, αλλά το κοιμίζουν⁵⁹⁰. Αυτή η αντίληψη του Πολυλά είναι απότοκο των ιδεών του νεοελληνικού Διαφωτισμού⁵⁹¹.

Συνεχίζοντας πάνω στην κριτική την οποία ασκεί στο Ζαμπέλιο για τις απόψεις του τελευταίου κατά της ποίησης του Σολωμού⁵⁹², σημειώνει: Η ποίηση του Σολωμού σαφώς δεν είναι δημοτική. Το δημοτικό τραγούδι το οποίο γεννάται από την ακαλλιέργητη φαντασία και το απλό αίσθημα του λαού, διαφέρει ουσιαστικά από τη λόγια ποίηση. Κατηγορεί το Ζαμπέλιο για το ότι αδυνατεί να καταλάβει, ότι μπορεί η εξωτερική όψη των ποιημάτων του Σολωμού να θυμίζουν δημοτικό, αλλά δεν είναι⁵⁹³. Ο τελευταίος χρησιμοποίησε αυτήν την απλότητα γιατί ήθελε να είναι κατανοητός στο λαό⁵⁹⁴. Επισημαίνει πως ο δρόμος τον οποίο διάβηκε ο επικρινόμενος ποιητής, δεν ήταν καθόλου εύκολος και σε καμία περίπτωση λείος και ομαλός, όπως αυτός υποστηρίζει, και χαρακτηρίζει τον Ζαμπέλιο κληρονόμο του

Βιβλιοθήκη ιστορικών μελετών, (ανατύπωση στο) Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα MCMLXXXVI.

Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Βυζαντινά μελέται. Περί πηγών νεοελληνικής εθνότητας από Η' άχρι Ι' εκατονταετηρίδος μ.Χ.*, Εν Αθήναις, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1857, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Καραβία, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, αριθμ. 111, Αθήνα ΜΜΙ.

⁵⁸⁹ Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Τα κριτικά κείμενα*, φιλολογική επιμέλεια Γιώργος Αλισανδράτος, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1999, σ. 119.

⁵⁹⁰ Πολυλάς Ιάκ., *Πόθεν η μυστικοφοβία [...]*, ό.π., σ. 30-31, «...Πολύμορφο τέρας η Κολακεία. Όταν υπήρχεν η Αυτοκρατορία, είναι γνωστόν πως οι δουλόφρονες αυλικοί έγγραφαν την ιστορία. Σήμερα τυπώνονται χιλιοσέλιδοι τόμοι, 'Μεσαιωνικά Προλεγόμενα εις Άσματα Κλέφτικα', και 'Βυζαντινά Μελέται', και κολακεύεται το έθνος, κολακεία ολεθριώτερη της αρχαίας και ενεργητικώτερη, διά πολλούς λόγους, και διότι ο Τύπος κυκλοφορεί εις το διψασμένο πλήθος τα ελεεινά εκείνα μίγματα, ναρκωτικά της πατριωτικής και προοδευτικής ορμής του. Όταν λ.χ. ο Ιστοριονόμος γίνεται πανηγυριστής της βαρβαρότητος και λέγει «Ποτέ, ειμή κατά τον μεσαίωνα, (ο Ελληνισμός) αναφαίνεται ακέραιος, ολομελής, απαραχάρακτος, καθάπερ σκεύος εξ αμιγούς φυράματος κατασκευασθέν;» (Βυζαντινά Μελέται υπό Σπ. Ζαμπελίου σελ. 45). [...] Τοιουτοτρόπως η Αειπάρθενος Μαρία ανεκηρύχθη έκτοτε προστάτις, και μεσίτρια και αντιπρόσωπος τού Πανελληνίου προς τον φιλόανθρωπον θεόν, αρωγός επουράνιος της σωτηρίας της δόξης και της ελευθερίας του.» (Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος υπό του αυτού σελ. 166.) [...] και πάλιν «Συνθήκη κοσμοσωτήριος Ελλάδος και Χριστιανισμού, θεοκέλευστος συζυγία, το μέλλον αμφοτέρων εις τους αιώνας εξασφαλίζουσα» (Βυζαντινά Μελέται σελ. 43.). Τί άλλο κάνει παρά να ναναρίζη το έθνος με βλάσφημα παραμύθια;».

⁵⁹¹ Βελουδής Γ, «Το στέμμα και η λύρα. Η 'αυλική' ποίηση στην εποχή του Όθωνα (1832/33-1862)», πηγή: διαδίκτυο 25/11/2011, σ. 362.

⁵⁹² Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως*, Αθήναι 1859.

⁵⁹³ Πολυλάς Ιάκωβος, *Πόθεν η μυστικοφοβία του Κ. Σπ. Ζαμπελίου. Στοχασμοί*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Ερμής, Αντωνίου Τερζάκη, 1860, σ. 15-16.

⁵⁹⁴ Πολυλάς Ιάκ., *Πόθεν η μυστικοφοβία του Κ. Σπ. Ζαμπελίου ό.π.*, σ. 18-19.

βυζαντινού τύπου και της σοφιστικής αλαζονείας⁵⁹⁵. Ολοκληρώνει λέγοντας ότι, ο Σολωμός με τον 'Λάμπρο' έδειξε σ' όλο το έθνος πως η απλή γλώσσα μπορούσε να εκφράσει με θαυμαστή σφοδρότητα και λιτότητα τα πλέον παθητικά και απόκρυφα αισθήματα⁵⁹⁶. Και αυτό έγινε δυνατό επειδή ο ποιητής απέσπασε από το στόμα του λαού το πνεύμα της ζωντανής φωνής του και το επεξεργάστηκε με αίσθημα και φαντασία⁵⁹⁷.

Στο κριτικό του έργο εντάσσονται και τα άρθρα του *Η λόθρα και η καταβόθρα*⁵⁹⁸ και *Απάντησις ενού τζαγκαρόπουλου εις την επιστολήν του Αρ. Βαλαωρίτη*⁵⁹⁹, με τα οποία άσκησε εντονότατη κριτική στον Βαλαωρίτη για την ωδή στον πατριάρχη Γρηγόριο. Από την αρχή τοποθετείται απέναντι στο ποίημα: Η καρδιά μου έμεινε κρύα και παγωμένη και το μυαλό μου σκοτισμένο. Πολλά αποσιωπητικά, ακατάληπτες λέξεις (λόθρα, φριμάζουν), πολλές ρητορικές ερωτήσεις. Και ο Πολυλάς αναπτύσσει τις απόψεις του. Οι σοφοί ξεχωρίζουν δύο μέρη της ουσίας, την επιφάνεια και το βάθος. Μπορεί κάποιος ποιητής να μην έχει νου βαθύ, αλλά να έχει φαντασία, ώστε να πάρει μια ιδέα κοινή και να τη ντύσει με ωραία και διαφορετικά χρώματα, με χάρη στη γλώσσα και αρμονία στη στιχουργία, που τελικά η ιδέα να μην φαίνεται πια κοινή. Αυτό λέγεται επιφάνεια της ουσίας. Ο Βαλαωρίτης απέτυχε και στην επιφάνεια και στο βάθος, γιατί του λείπει η καθαρότητα των στόχων που οφείλει να έχει ένας ποιητής, ο οποίος δεν θέτει απλώς ρητορικά ερωτήματα, αλλά, αντιθέτως, πρέπει να γίνεται απόστολος και προφήτης του μέλλοντος, εξηγητής των μεγάλων εθνικών ιδεών και αισθημάτων. Άρα, η πιστή μίμηση του ύφους και του περιεχόμενου του δημοτικού τραγουδιού εκ μέρους του ποιητή, δεν προσφέρει πλέον τίποτα στο έθνος, γιατί, ως είδος ποίησης, είναι ιστορικά παρωχημένο.

Μετά τη δημοσίευση του 'Διαλόγου', όλοι οι επτανήσιοι λόγιοι ασχολήθηκαν με τη γλώσσα, θεωρώντας την πια ως εθνική υπόθεση, εφόσον μόνο μέσω αυτής ήταν δυνατή η καλλιέργεια του λαού⁶⁰⁰. Οι απόψεις του αναπτύσσονται με σαφήνεια στην εναρκτήρια ομιλία του με τίτλο «Παραδόσεις προς τον λαόν»⁶⁰¹. Προκαλεί εντύπωση η μέθοδος με την οποία σμίγει το παρελθόν με το μέλλον: πριν την εμφάνιση των ποιητών στην αρχαιότητα, η ποίηση ήταν λαϊκή και ο σκοπός της ήταν να διατηρεί, να μεταδίδει και να διαχέει στο λαό τις σωρευμένες γνώσεις. Οι λαϊκοί αυτοί ποιητές, ως αληθινοί δάσκαλοι του λαού, εκτός των γνώσεων, μετέδιδαν και την ιδέα της κοινής εθνικότητας. Όλα αυτά, στηριζόμενοι στη γλώσσα του λαού και απευθυνόμενοι άμεσα σ' αυτόν. Αυτά τα τραγούδια, διαδίδονταν από στόμα σε στόμα ψαλλόμενα σε δημοτικούς κύκλους. Το ίδιο κοινωνικό έργο συντέλεσαν τα δημοτικά τραγούδια πριν, κατά και μετά την Επανάσταση. Ερχόμενος στο διά ταύτα

⁵⁹⁵ Πολυλάς Ιάκ., *Πόθεν η μυστικοφοβία του Κ. Σπ. Ζαμπελίου ό.π.*, σ. 31.

⁵⁹⁶ Πολυλάς Ιάκωβος, *Διονυσίου Σολωμού, Τα ευρισκόμενα*, Εκδίδονται δαπάνη Αντωνίου Τερζάκη, Εν Κερκύρα, Τυπογραφείον Ερμής Αντωνίου Τερζάκη, 1859, σ. λ'.

⁵⁹⁷ Πολυλάς Ιάκ., *ό.π.*, σ. λα'-λβ'.

⁵⁹⁸ Πολυλάς Ιάκωβος, «Η λόθρα και η καταβόθρα», *Ο κώδων*, τ. Β', τχ. 92&93, Κέρκυρα 1872

⁵⁹⁹ Πολυλάς Ιάκωβος, *Άπαντα: τα λογοτεχνικά και κριτικά* (επιμ. Γ. Βαλέτας), εκδ. Νίκα, 2^η έκδ., Αθήνα 1959, σ. 186-199..

⁶⁰⁰ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 92-93.

⁶⁰¹ Πολυλάς Ιάκωβος, *Παραδόσεις προς τον λαόν. Εισαγωγική διατριβή*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον η «Ιονία, 1871».

της ομιλίας του, ο Πολυλάς θεωρεί ότι, όπως στην αρχαιότητα «ο διδάσκαλος του λαού διά του λόγου ... μετέδιδε δωρεάν την μάθησιν ... καταβαίνων εις τας τάξεις του λαού», έτσι και σήμερα απαιτείται η συστηματοποίηση «των προφορικών πανδήμων παραδόσεων», ώστε να ωφεληθεί η κοινωνία από «τας ωφελίμους και πρακτικάς εκείνας γνώσεις, αι οποίαι δύνανται να συμβάλωσιν εις την νοητικήν ανάπτυξιν και εις την ευημερίαν του λαού». Θέμα αρχλων γι' αυτόν, δεν παραλείπει τους συνήθεις υπαινιγμούς κατά των καθαρευουσιάνων, ότι κρύβονται στα σπουδαστήρια και περιορίζονται στον κύκλο λίγων αναγνωστών. Έχει επίγνωση πως τα τείχη που αυτοί έχουν δημιουργήσει μεταξύ λαού και μόρφωσης, μόνο με σκληρό αγώνα μπορούν να πέσουν. Συνεπείστατος στο κάλεσμα αυτού του αγώνα, ο Πολυλάς στράφηκε κατά των λογιώτατων και των γλωσσικών προλήψεων που καλλιεργούσαν⁶⁰². Αναπτύσσει τα επιχειρήματά του με κύριο άξονα την αρχή ότι, η γλώσσα του λαού δεν είναι ανίκανη ν' αντικαταστήσει την καθαρεύουσα, αλλά τη δεδομένη ιστορική περίοδο είναι ακόμη ακανόνιστη. Η δημοτική όμως είναι η μόνη αληθινή φιλολογική γλώσσα. Επιτίθεται στην καθαρεύουσα και την χαρακτηρίζει 'ζωντόνεκρον ύπαρξιν'⁶⁰³. Προέκρινε τη γλώσσα που διαμορφωνόταν στα αστικά κέντρα χάρι της πνευματικής και κοινωνικής προόδου που συντελούνταν σ' αυτά. Μια γλώσσα που απέδιδε πιστότερα τη γλωσσική πραγματικότητα απ' ότι οι ακραίες μορφές της, του λογιωτατισμού και ψυχχαρισμού⁶⁰⁴. Αργότερα η επίδραση της Αθήνας φανερώθηκε συνδυασμένη με τη διδασκαλία του Σολωμού για μια γλώσσα υψηλή, ταιριαστή με τα υψηλά νοήματα. Επανέρχεται στο γλωσσικό ζήτημα το 1884 με τη δημοσίευση του προγραμματικού καταστατικού του περιοδικού *Εθνική γλώσσα*, το οποίο υπέγραφαν οκτώ συγγραφείς - λογοτέχνες της Επτανησιακής Σχολής και θα μπορούσε

να θεωρηθεί το μανιφέστο των Επτανησίων στο θέμα της εθνικής γλώσσας και, συγχρόνως, η πρώτη δημόσια εκδήλωση του δημοτικισμού. Η σημερινή μας λογοτεχνική γλώσσα, αποτέλεσμα του συμβιβασμού δημοτικής και καθαρεύουσας, μάλλον δικαιώνει τις θέσεις του Πολυλά⁶⁰⁵.

Μία σημαντικότερη πτυχή του έργου του Πολυλά, είναι η συμβολή του στο μεταφραστικό πεδίο. Ήταν εξαιρετος μεταφραστής των ομηρικών επών⁶⁰⁶ και των σαιξπηρικών έργων. Με τις μεταφράσεις των έργων αυτών των δημιουργών, έδωσε θαυμάσια δείγματα για την εκφραστική δύναμη την οποία έχει η δημοτική, όταν την

⁶⁰² Γρυπάρης Ι., «Ιάκωβος Πολυλάς», *Φιλολογική Ηχώ*, τ. 3, τχ. 27 (1896), σ. 209-210. Χαρακτηρίζει τη *Φιλολογικήν μας γλώσσαν*, ως αριστούργημα κριτικής το οποίο αφού υποσκάπτει τα θεμέλια των επιχειρημάτων των καθαρευουσιάνων, στο τέλος τα συντρίβει.

⁶⁰³ Κορδάτος Γιάννης, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας. 2500 π.Χ. Προέλληνες μέχρι 1924 ανακήρυξη της Δημοκρατίας*, 12^{ος} τόμ., εκδ. 20ος Αιώνας, Αθήνα 1959, σ. 652-653.

⁶⁰⁴ Βαγενάς Ν., «Η λογοτεχνική αντίσταση στη δημοτική», «Το Βήμα», 31/01/1999.

⁶⁰⁵ Πολυλάς Ιάκωβος, *Η φιλολογική μας γλώσσα*, φιλολογική επιμέλεια: Κώστας Μπαλάσκας, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 2005, σ. 8.

⁶⁰⁶ Μπουμπουλίδης Φ., *Επτανησιακή λογοτεχνία*, [...], ό.π., σ. 54. Η μετάφραση του Πολυλά των ομηρικών επών κάνει φανερή την προσπάθεια του να αποδώσει όσο το δυνατό πιο πιστά το αρχαίο κείμενο, στα πλαίσια ανάπλασης των επών. Ως προς τη γλώσσα ο Πολυλάς χρησιμοποιεί ένα κράμα δημοτικής και καθαρεύουσας, και ως προς το λεξιλογικό πλούτο, αλλά και στη σύνταξη. Στην μετάφραση της 'Οδύσσειας' παρατηρείται μία τάση προς τη δημοτική γλώσσα, ενώ στη μετάφραση της 'Ιλιάδας' η τάση είναι προς την καθαρεύουσα.

χειρίζεται κάποιος γνώστης της⁶⁰⁷. « (Ο Πολυλάς) μας πλούτισε όχι με νέα μέτρα, - μα πολύ τελειότερα-, με νέους ρυθμούς μέσα στα ίδια παλιά μέτρα. Ο δεκαπεντασύλλαβος του Πολυλά είναι όλος κίνηση, όλος παράσταση, ψυχή όλος»⁶⁰⁸. Στις εισαγωγικές παρατηρήσεις του στην μετάφραση του Γ' Ελεγείου, Βιβλίο Α' του Άλβιου Τιβούλλου, εκθέτει τις απόψεις του σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να αντιμετωπίζονται οι μεταφράσεις⁶⁰⁹. Ο σκοπός είναι να συντελέσουν οι μεταφράσεις αυτού του είδους, στον εξευγενισμό της γλώσσας, ώστε αυτή να εμπλουτιστεί και να γίνει όργανο φιλολογικό⁶¹⁰. Αυτή η μεταφραστική παραγωγή υψηλής ποιότητας, θα μπορούσε να θεωρηθεί το χαρακτηριστικότερο κοινό γνώρισμα της λεγόμενης 'Κερκυραϊκής Σχολής'⁶¹¹.

Στις μεταφράσεις του, εκτός του δεκαπεντασύλλαβου, δοκιμάζει διάφορα μέτρα, αλλά και τη γλωσσοπλαστική του ικανότητα. Με τα τρία διηγήματά του, δημιουργεί μια σύνθεση πολυεπίπεδη: γλώσσα, κοινωνική κριτική, προφορική παράδοση και δημοτικό τραγούδι. Όπως μαρτυρεί και ο ίδιος, η γλώσσα ζυμώνεται μέσα στη κοινωνία, με την αλληλεπίδραση μεταξύ λαού και λογίων, προς όφελος και των δύο μερών. Ο λόγος γίνεται πλέον ομοιογενής και ζωντανός, άξιος να ονομάζεται εθνικός. Όσα περισσότερα δε, λαϊκά στοιχεία περιέχει τόσο πιο κοντά στον τελικό επιδιωκόμενο στόχο θα βρεθεί⁶¹². Γι' αυτό και το εκτενέστερο διήγημά του *Τα τρία φλωριά*, περιέχει τα περισσότερα στοιχεία από την ελληνική παράδοση⁶¹³, σε μια προσπάθεια του δημιουργού να αξιοποιήσει τους λαϊκούς μύθους, ακολουθώντας το παράδειγμα του Σαίξπηρ⁶¹⁴. Ένας ιδιαίτερα φιλόδοξος στόχος και μία πορεία του δημιουργού που αποδείχτηκε πολύ μοναχική. Θέλησε να χρησιμοποιήσει την ελληνική λαϊκή παράδοση, χωρίς όμως να πέσει στην παγίδα της μίμησης και να την αφομοιώσει σε ένα έργο προσωπικό. Ο Βαλαωρίτης, παρά το ότι ήταν πολύ πιο επιρρεπής στην αξιοποίηση τέτοιου είδους υλικού, δεν το αξιοποίησε⁶¹⁵, όπως ο Πολυλάς.

⁶⁰⁷ Κορδάτος Γ., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας. 2500 π.Χ. ό.π.*, σ. 652-653.

⁶⁰⁸ Παλαμάς Κωστής, *Γράμματα*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1904, σ. 139-140.

⁶⁰⁹ Μπουμπουλίδης Φαίδων Κ., *Αι υπό των Επτανησίων νεοελληνικά μεταφράσεις κλασικών συγγραφέων*, ανάπτυπον από Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών 1963-1964, σ. 508.

⁶¹⁰ Πολυλάς Ιάκωβος, «Ποιητική μετάφρασις Άλβιου Τιβούλλου», *Εστία*, 31^{ος} τομ., τχ. 10 (1891), σ. 148.

⁶¹¹ Γαραντούδης Ε., *ό.π.*, σ. 408-411.

⁶¹² Πολυλάς Ιάκωβος, «Περί γλώσσης», *Εστία*, τομ. 37, τχ. 17 (1894), σ. 261-262.

⁶¹³ Αυτό το διήγημα περιέχει άφθονο υπερφυσικό στοιχείο που αναφέρεται σε λαϊκές προλήψεις και στον κόσμο του παραμυθιού.

⁶¹⁴ Τρίαντου Ιφιγένεια, «Το λογοτεχνικό αφηγηματικό έργο του Ιάκωβου Πολυλά», *Πόρφυρας*, τχ. 84-85 (1998), Τα πρακτικά του συνεδρίου με θέμα «Ιάκωβος Πολυλάς. Είς άλλοτε Κερκυραίος», σ. 402-403. «...ο Πολυλάς μεταφράζοντας Σαίξπηρ, θα διαπίστωσε με πόσο επιτυχημένο τρόπο αξιοποίησε ο μεγάλος δραματουργός στοιχεία της λαϊκής παράδοσης μέσα στο έργο του».

⁶¹⁵ Μανούσος Αντώνιος, *Τραγούδια εθνικά, συναγμένα και διασαφηνισμένα υπό Αντωνίου Μανούσου*, *ό.π.*, σ. 44. Αναφερόμενος στο τραγούδι *Ο γάμος της ορφανούλας*, στα σχόλιά του επισημαίνει ότι «Τραγούδι το οποίο μας προσφέρει ύλη ρομαντικής νέας ποίησης». Είχε επίγνωση δηλαδή της άμεσης σχέσης της ρομαντικής ποίησης και των παραδόσεων στην Ευρώπη.

Ο Καλοσγούρος⁶¹⁶ αναφέρει πως «εν τοις θαυμασίοις τούτοις στίχοις (μετάφραση Αμλέτου) παρίσταται συμπεπυκνωμένη ούτως ειπείν άπασα η εφαρμογή της θεωρίας, καθ' ήν θαυματουργός γλωσσοπλαστική δύναμις αναβιβάζει την γλώσσαν από της φυσικής καταστάσεως εις την σφαίραν του πνεύματος». Την ίδια ακριβώς άποψη εκφράζει δημόσια και ο Μαβίλης, ότι εξευγένισε τη δημοτική γλώσσα και την ανέβασε στη σφαίρα της τέχνης⁶¹⁷, εκφράζοντας όμως σε επιστολή του τις επιφυλάξεις για το όλο εγχείρημα⁶¹⁸. Ο Πολυλάς άρχισε πολύ νωρίς να ενδιαφέρεται για το γλωσσικό ζήτημα και πράγματι είχε θεωρητικοποιήσει τις άποψεις του. Στα «Προλεγόμενα» αφού παραθέτει μια συνοπτική ιστορία της νεοελληνικής γλώσσας, αναλύει τις άποψεις του σχετικά με το θέμα της εθνικής ποιητικής γλώσσας⁶¹⁹, περιοδοποιώντας την υπάρχουσα κατάσταση και καταλήγοντας στο τι μέλλει γενέσθαι. Πρώτη περίοδος είναι η αποσυνθετική, κατά την οποία η ποίηση βρίσκεται σε κατάσταση στοιχειώδη και φυσική. Στη δεύτερη περίοδο, την αναδιοργανωτική, εμφανίζεται η αυτόματη ποίηση, ως ξεχείλισμα ψυχής χωρίς την διαμεσολάβηση της νόησης. Απ' αυτήν πρόκειται να γεννηθεί η νεώτερη μορφή της, για την οποία όμως απαιτούνται δύο εσωτερικές προϋποθέσεις: εσωτερική δύναμη της γλώσσας και εθνική συνείδηση. Εκτός αυτού, απαιτούνται και οι κατάλληλες κοινωνικές συνθήκες και συγκεκριμένα το έθνος να βρεθεί σε εποχή ηθικής και πολιτικής αναγέννησης. Αυτήν την περίοδο η κοινωνία εμφανίζει την ικανότητά της στην αφαίρεση από την καθημερινότητα, και γίνονται απόπειρες σύνθεσης καθολικότερων εννοιών, με αποτέλεσμα η γλώσσα να γίνεται με τη σειρά της περισσότερο σύνθετη, ώστε να εκφράσει έννοιες πέραν αυτών της καθημερινής χρήσης. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, η ποίηση δημιουργεί πρότυπα άφθαρτου ποιητικού λόγου, συγχρόνως όμως εισχωρούν στη γλώσσα ξένα στοιχεία, τα οποία τη νοθεύουν και την παραμορφώνουν. Τα κύρια χαρακτηριστικά των δύο παραπάνω περιόδων είναι ότι επικρατεί το ασυναίσθητο, το αυτόματο και η αναγκαιότητα. Η τρίτη περίοδος είναι η καλλιτεχνική. Επιστατεί η συνείδηση, το πνεύμα, η ελευθερία. Εργάτες του λόγου, επεξεργάζονται τη γλώσσα και την εισάγουν στην καλλιτεχνική μόρφωση, εκπληρώνοντας τρεις προϋποθέσεις: α. εύρεση του κατάλληλου γλωσσικού στοιχείου, με την ανάδειξη της διαλέκτου του πλέον πολιτισμένου κέντρου όπου άνθισε η εθνική ζωή. β. αποκάθαρση της γλωσσικής ύλης, με ευθύνη του ποιητή και γ. ανάδειξη εκ μέρους των ποιητών, των πνευματικών ικανοτήτων της γλώσσας, γονιμοποιώντας στον ανώτατο βαθμό τη δημιουργία της φαντασίας του λαού, διερμηνεύοντας όμως νέες ιδέες και νέα συναισθήματα.

Στα «Προλεγόμενα»⁶²⁰, αναλύοντας εκτενώς το έργο του εθνικού ποιητή, προβαίνει σε μία σειρά διαπιστώσεων που αφορούν στη δημοτική γλώσσα. Ο Σολωμός «αποδείχνει την ορθότητα της θεωρίας ότι, όχι από την μηχανική προσέγγιση εις την αρχαία, αλλ' από το οργανικό ξετύλιγμα της νέας δύναται να

⁶¹⁶ Καλοσγούρος Γεώργιος, *Κριτικά Παρατηρήσεις περί της μεταφράσεως του Αμλέτου (Ι. Πολυλά)*, Αθήνα, Τυπογραφείον Α. Παπαγεωργίου, 1891, (Ανατύπωσης εκ του ΙΓ' τόμου Σεπτεμβρίου – Δεκεμβρίου του *Παρνασσού*), σ.505.

⁶¹⁷ Μαβίλης Λορέντσος, *Τα έργα*, εκδ. Γράμματα, Αλεξάνδρεια 1915, τ.3, σ. 165-177.

⁶¹⁸ Γαραντούδης Ευρ., *Οι επτανήσιοι και ο Σολωμός. Όψεις μια σύνθετης σχέσης*, ό.π., σ. 389.

⁶¹⁹ Πολυλάς Ιάκωβος, «Περί γλώσσας», *Εστία*, τομ. 37, τχ. 17 (1894).

⁶²⁰ Πολυλάς Ιάκ., *Διονυσίου Σολωμού. Τα ευρισκόμενα*, επιμέλεια-σημειώσεις Λίνου Πολίτη.

μορφωθή η φιλολογική μας γλώσσα». Αντιθέτως, με τις εμμονές των καθαρευουσιάνων, «η Τέχνη έπαυσε να χύνει τις ζωηφόρες πηγές της μες στα σπλάχνα της κοινωνίας και μες απ' αυτά να λαμβάνει την αμόρφωτη ύλη», όμως η ποίηση «δεν στέργει άλλο όργανον ειμή τη ζωντανή φωνή με τους τύπους της, η οποία άλλο δεν είναι ειμή η λαχταριστή καρδιά όλης της κοινωνίας». Ο Σολωμός «έδειχνε εις το έθνος του ότι η απλή γλώσσα δύναται να εκφράση με θαυμαστή σφοδρότητα και συντομία τα παθητικότερα και πλέον απόκρυφα αισθήματα». «*Η καταστροφή των Ψαρών*,... είναι από τα σπάνια παραδείγματα, τα οποία δείχνουν ότι, εάν είναι πολύ δύσκολο, αδύνατο όμως δεν είναι εις τον αληθινόν ποιητή, να φανερώση με απλές και δημοτικές μορφές τα πλέον διαλεχτά εφευρήματα της φαντασίας». Όμως, δεν είναι δημοτική η ποίηση του Σολωμού, γιατί το δημοτικό τραγούδι διαφέρει ουσιωδώς από την ποίηση του εξευγενισμένου δημιουργού, όσο δημοτική και να είναι η εξωτερική της ενέργεια⁶²¹. Στην ωριμότητά του ο ποιητής, έχει εξευγενίσει και ανυψώσει τη δημόδη γλώσσα σε τέτοιο επίπεδο, ώστε να μην είναι πλέον ξεκάθαρο αν είναι ή δεν είναι το ομιλούμενο ιδίωμα⁶²². Χρησιμοποίησε το δημοτικό τραγούδι ως πρώτη ύλη, αλλά και ως πρώτα ποιητικά γυμνάσματα, «ύλη όμως, η οποία δεν έμελλε να ξαναφανή απaráλλαχτη μες στα ποιήματά του, καθώς στοχάζονται ότι έπρεπε όσοι θεωρούν εθνική την ποίηση τότε μόνον, όταν παθητικώς ξαναδίνει τα φρονήματα, το ήθος και το ύφος του λαού, Αυτά ο Σολωμός ήθελε τα ονομάσει *παρωδήματα*».

Στο *Διάλογό* του ο Σολωμός θέτει ένα στόχο ζωής: «υποτάξου πρώτα στη γλώσσα του λαού, και, αν είσαι αρκετός, κυρίεψέ την». Ο Πολυλάς εμβαθύνει σ' αυτήν την προτροπή και αναπτύσει τη θεωρία του, ξεκινώντας από τη διαπίστωση πως, η δημοτική ποίηση έχει κάνει ήδη το καθήκον της φτάνοντας στα όρια μεταξύ φύσης και τέχνης. Στην τρίτη περίοδο, κατά την οποία διαμορφώνεται η ποιητική γλώσσα, ο δημιουργός «ανθολογεί ό,τι εκλεκτότερον και πνευματικότερον», αξιοποιώντας την πολυμορφία και την ετερογένεια της γλώσσας. «Η μετάβασις από την φύσιν εις την τέχνην, δεν είναι έργο ατόμων, ούτε μιας μόνης γενεάς, ούτε είναι εξαγόμενον ξηράς θεωρίας. Η αληθώς εθνική γλώσσα υποθέτει μεγάλα εθνικά κέντρα» στα οποία πρέπει «να συμπράττουν συγχρόνως όλαι αι πνευματικάί δυνάμεις και να συμβάλλουν εις τον πλουτισμόν της γλώσσης όλα τα ηθικά κεφάλαια». Έτσι θα γεννηθεί μια ομοιόμορφη γλώσσα προορισμένη να είναι ο προφορικός και γραπτός λόγος ολόκληρου του έθνους⁶²³. Δεν παραλείπει να υπογραμμίζει ολοένα την αμοιβαία ενέργεια λαού-λογίων⁶²⁴, όπου ο ρόλος του κριτικού-μεσολαβητή είναι αναντικατάστατος. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που αναδεικνύει ο Πολυλάς, είναι το μεγάλο εθνικό κέντρο. Λόγω της ενασχόλησής του με την πολιτική, είχε

⁶²¹ Πολυλάς Ιάκωβος, *Πόθεν η μυστικοφοβία του Κ. Σπ. Ζαμπελίου. Στοχασμοί*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Ερμής, Αντωνίου Τερζάκη, 1860, σ. 15.

⁶²² Πολυχρονάκης Δημήτρης, *Ο κριτικός ιδεαλισμός του Ιάκωβου Πολυλά. Ερμηνευτική παρουσίαση του αισθητικού και του γλωσσικού του συστήματος*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001, σ. 287.

⁶²³ Πολυλάς Ιάκωβος, *Αμλέτος. Τραγωδία του Σαικπέιρον. Έμμετρος μετάφρασις, με προλεγόμενα και κριτικές σημειώσεις*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Αδελφών Περρή, 1889, σ. δ'.

⁶²⁴ Γαραντούδης Ευρ., ό.π., 404-405. Αυτήν την αλληλενέργεια λαού-λογίων, την είχε εντοπίσει ορθά ο Μαρίνος Σιγούρος το 1950, πως είναι επιρροές από το αντίστοιχο αξίωμα του Humbolt.

αντιληφθεί ότι στις μεγάλες πόλεις, δεν συγκεντρώνονται μόνο οι πνευματικοί άνδρες, αλλά και λαός από κάθε γωνιά του ελλαδικού χώρου. Εξ αντικειμένου λοιπόν οι μεγάλες πόλεις λειτουργούν ως χωνευτήρι διαλέκτων, τις οποίες «λειαίνουν», βαίνοντας σε μία γλωσσική σύνθεση, πέρα από τις τοπικές διαλέκτους⁶²⁵. Τα τραγούδια, τα παραμύθια, οι παροιμίες είναι οι καλλίτεροι αγωγοί του εθνικού πνεύματος, που, μεταδιδόμενα παντού, συγχωνεύουν ή εξαλείφουν τις ιδιοματικές τοπικές ιδιομορφίες⁶²⁶. Στα αστικά κέντρα χάρη στη προϊούσα πνευματική και κοινωνική πρόοδο, η δημοτική εμπλουτίστηκε με αρκετά στοιχεία της καθαρεύουσας, τα οποία πέρασαν στην προφορική χρήση⁶²⁷.

Θεωρεί το δημοτικό τραγούδι «μέσον με το οποίο το Έθνος μπορεί να κινήσει προς τη μόρφωσή του»⁶²⁸. Ως μέσο όμως και όχι ως αυτοσκοπό. Τα δημοτικά τραγούδια, οι παροιμίες, τα παραμύθια μπορούν να αποτελέσουν την πρώτη ύλη της προσωπικής ποίησης, αλλά δεν μπορούν να προκαθορίσουν την τελική μορφή της. Το ζητούμενο για τον επώνυμο δημιουργό είναι ο συγκερασμός του δημώδους με το ατομικό, έτσι ώστε η ποιητική του φωνή χωρίς να χάνει τίποτα από το προσωπικό και ατομικό στίγμα της να συνεχίζει να παραμένει αναγνωρίσιμη από το λαό. Ο ποιητής οφείλει να αναδεικνύει εκφραστικές χρήσεις και δυνατότητες της γλώσσας, οι οποίες παρέμεναν λανθάνουσες και αφανείς⁶²⁹. Μ' αυτήν την προσέγγιση, η σχέση μεταξύ δημοτικής και ποιητικής γλώσσας, γίνεται σχέση οργανικής ανάπτυξης και εξελικτικής πορείας⁶³⁰. Την αρχή του εξευγενισμού της δημοτικής ποίησης από τον προσωπικό καλλιτέχνη, την υιοθέτησε ο Πολυλάς από το θεωρητικό πλαίσιο του «ιδανισμού» και του «ευγενισμού» του Σίλνερ⁶³¹. Κατά το τέλος της εξελικτικής του πορείας, ο Π. υιοθέτησε την ιδέα του δημοτικιστικού εξευγενισμού⁶³²: μια δημοτική γλώσσα με στοιχεία της λόγιας που εμπλουτίζουν χωρίς να αλλοιώνουν το δημοτικό χαρακτήρα της, προωθώντας τη γλωσσική σύγκλιση. Τόνιζε πως πρέπει να τηρηθεί ο τύπος και η κλίση της αρχαίας στις εισαγόμενες λέξεις, και συγχρόνως να σέβονται οι δημιουργοί όλους τους τύπους και την κλίση της λαϊκής γλώσσας, θεωρώντας την ως την μόνη ασφαλή μέθοδο για τη διαμόρφωση φιλολογικής γλώσσας⁶³³. Στο *Περί γλώσσης*, αναπτύσσει την έννοια της πνευματοποίησης της γλώσσας, της εξέλιξής της, δηλαδή, σε μια ανώτερη πνευματική μορφή και της γονιμοποίησής της στον

⁶²⁵ Κάτι ανάλογο συνέβη και με τη δημοτική μουσική. Συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα οι διάφορες τοπικές μουσικές διάλεκτοι. Ο κοινός τρόπος ζωής, ο ερχομός των προσφύγων από τη Μικρασία (μαζί με τη μουσική τους) και οι κοινωνικές συνθήκες, δημιούργησαν δύο νέα είδη μουσικής, την αθηναϊκή καντάδα και το ρεμπέτικο. Μετεξέλιξη αυτών (αλλά και των επιβιώσεων του δημοτικού τραγουδιού) σε νέες κοινωνικές συνθήκες, ήταν το λαϊκό τραγούδι, το οποίο εξέφραζε πλέον όλο λαό.

⁶²⁶ Πολυλάς, *Απαντα*, αναστύλωσε Γ. Βαλέτας, εκδ. Ν.Δ.Νίκα, Αθήνα 1950, Κριτική «Ειδώλων», σ. 312.

⁶²⁷ Πολυλάς Ιάκωβος, *Η φιλολογική μας γλώσσα*, φιλολογική επιμέλεια: Κώστας Μπαλάσκας, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήναι 2005, σ. 45.

⁶²⁸ Πολυλάς, *Απαντα*, αναστύλωσε Γ. Βαλέτας, εκδ. Ν.Δ.Νίκα, Αθήνα 1950, σ. 85.

⁶²⁹ Πολυχρονάκης Δημήτρης, *ό.π.*, σ. 143-149.

⁶³⁰ Πολυλάς Ιάκωβος, *Η φιλολογική μας γλώσσα*, *ό.π.*, σ. 36-37.

⁶³¹ Πολυχρονάκης Δημήτρης, *ό.π.*, σ. 143-149.

⁶³² Γαραντούδης Ευρ., *ό.π.*, σ. 396.

⁶³³ Πολυλάς Ιάκωβος, *Η φιλολογική μας γλώσσα*, *ό.π.*, σ. 47.

υπέρτατο βαθμό. Ιδιαίτερα εύστοχη η παρατήρησή του περί τέχνης, η οποία πρέπει να κινείται σε διάφορα επίπεδα βάθους: «Ο αληθινός ποιητής είναι εκείνος περί του οποίου δύναται να ειπωθή ό,τι περί Ομήρου είπε ένας αρχαίος. Μέσος και ύστατος και πρώτος παντί παιδί και ανδρί και γέροντι. Τοσούτος αφ' αυτού διδούς όσον έκαστος δύναται λαβείν»⁶³⁴.

Ο Καλοσγούρος⁶³⁵, μαθητής και οπαδός του Πολυλά, με τις κριτικές του παρατηρήσεις, λειτουργεί επεξηγηματικά στις ιδέες του δημιουργού. Αναπτύσσει τα ίδια επιχειρήματα μ' αυτόν σχετικά με την αναγκαστική εξύψωση της γλώσσας και θεωρεί τις απόψεις του Πολυλά ως ολοκληρωμένη γλωσσική θεωρία, αυτήν της συνεχούς εξέλιξης της γλώσσας. Επισημαίνει πως ο Βαλαωρίτης σταμάτησε την πορεία του στην απλή δημοτική, χωρίς ποτέ να προοδεύσει. Αντίθετα ο Σολωμός παρουσιάζει το φαινόμενο της αδιάκοπης προόδου, είναι γλωσσοπλάστης και δίνει νέα νοήματα, βαθύτερα σε κοινές λέξεις, ανυψώνοντας έτσι όλη τη φράση του. Διαπιστώνει ότι οι επανήσιοι δημιουργοί εμμένουν στη γλώσσα του *Κρητικού* και του *Λάμπρου*, γιατί δεν έχουν κατανοήσει το επίτευγμα του *Πόρφυρα* και των *Ελεύθερων Πολιορκημένων*. Σ' αντίθεση μ' αυτούς, ο Πολυλάς, εμπεδώνοντας την εξελικτική πορεία των ιδεών του Σολωμού της τελευταίας περιόδου δημιουργίας του, αφενός τις κωδικοποίησε, αφετέρου, μέσα από το μεταφραστικό του έργο τις εφάρμοσε στην πράξη. Κατά την άποψη του Καλοσγούρου, η αδυναμία του Σολωμού έγκειται στο γεγονός ότι δεν τόλμησε να διευρύνει τον στενό κύκλο της γραμματικής της δημοτικής γλώσσας και έμεινε στην αρχική του θεωρία, ενώ σ' όλα τα άλλα, καινοτόμησε. Αυτό δυστυχώς τον οδήγησε σε αδιέξοδο και δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει το μεγάλο έργο του. Η κύρια αιτία αυτού, ήταν η έντονη αντιπάθεια που έτρεφε κατά των λογίων. Αν είχε συλλάβει ευρύτερα τη γλώσσα, ίσως οι *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι* να μην ήταν σήμερα απόσπασμα. Σ' αυτό το σημείο, συνεχίζει ο Καλοσγούρος, ο Πολυλάς αποχωρίζεται του Σολωμού, δημιουργεί πρωτότυπο έργο, χωρίς όμως να ξεφεύγει στην ουσία από τις αρχές του εθνικού ποιητή. Στο μεταφραστικό του έργο, αναδεικνύει βαθειά γνώση των δυνάμεων που κρύβει η γλώσσα και τις αξιοποιεί. Τέλος κατά τον Καλοσγούρο, θεωρεί πως στον πεζό λόγο δεν υπάρχουν εφαρμογές άξιες λόγου πάνω στη βάση της δημοτικής γλώσσας, παρά μόνο ελάχιστα του Σολωμού και του Πολυλά. Ιδιαίτερη μνεία χρήζει στις μελέτες του τελευταίου, οι οποίες αποτελούν τις πρώτες επιτυχείς προσπάθειες βαθειών επιστημονικών ιδεών στη δημοτική γλώσσα. Κύριο χαρακτηριστικό του Πολυλά η συνεχής εξέλιξη, παρά τα λάθη του, που αποτελούν απόδειξη του αγώνα του και με το εαυτό του αλλά και με το περίγυρό του. Είναι πράγματι «το αξιοσημείωτον θέαμα αδιακόπου προόδου».

Ο Παλαμάς⁶³⁶, στην ανάλυσή του για το έργο του κριτικού, θεωρεί πως ο Βαλαωρίτης και ο Πολυλάς προχώρησαν το έργο του Σολωμού. Ο πρώτος γύρισε προς τη φύση, ενώ ο δεύτερος τράβηξε την ανηφόρα στοχεύοντας στο βαθύ νόημα

⁶³⁴ Πολυλάς Ιάκωβος, *Πόθεν η μυστικοφοβία του Κ. Σπ. Ζαμπελίου. Στοχασμοί*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Ερμής, Αντωνίου Τερζάκη, 1860, σ. 15.

⁶³⁵ Καλοσγούρος Γεώργιος, *Κριτικά Παρατηρήσεις περί της μεταφράσεως του Αμπλέτου (Ι. Πολυλά)*, Αθήνα, Τυπογραφείον Α. Παπαγεωργίου, 1891, (Ανατύπωσης εκ του ΙΓ' τόμου Σεπτεμβρίου – Δεκεμβρίου του *Παρνασσού*), σ.502-558.

⁶³⁶ Παλαμάς Κωστής, Το έργο του κριτικού, *Εστία*, τ.46, 1891, σ. 297-302.

της Τέχνης. Παρά το ότι ξεκίνησαν από τον ίδια μήτρα, κατέληξαν να τους χωρίζει μια άβυσσος. Ο Πολυλάς έχει την ικανότητα να συλλαμβάνει τις γενικές έννοιες και να προσπαθεί να τις εφαρμόσει στις μεταφράσεις του. Ανέλαβε τον προσωπικό αγώνα να δημιουργήσει νέο γλωσσικό τύπο άξιο του έθνους, μέσα από το υπάρχον χάος και η εξέλιξή του φαίνεται στις διαφορές των μεταφράσεών του από την *Τρικομία* στον *Αμλέτο*. Αποδέχεται τη δημοτική ως ποιητική γλώσσα, της οποίας η ζωτική δύναμη συγχωνεύει δημοτικά τραγούδια, κρητική ποίηση, εκκλησιαστικό λόγο, το κάλλος της αρχαιότητας και λησμονημένες λέξεις του λαού. Τέλος, ο Παλαμάς παραδέχεται πως η κριτική του Καλοσγούρου τον βοήθησε να εκτιμήσει στις πραγματικές του διαστάσεις το έργο του Πολυλά και τονίζει πως, η κριτική του Καλοσγούρου λειτούργησε υπέρ του έργου του Πολυλά, όπως και η κριτική του Πολυλά υπέρ του έργου του Σολωμού.

Συνοψίζοντας για τον Πολυλά και τις σχέσεις του με το δημοτικό τραγούδι, καταλήγουμε πως επηρεάστηκε ιδιαίτερα απ' αυτό, όσο και από τα διδάγματα του Σολωμού, του οποίου είχε την τύχη να παρακολουθήσει από κοντά την εξέλιξή του μέχρι τους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*⁶³⁷. Συνέλεξε και μελέτησε το δημ. τραγούδι, σύμφωνα με τις προτροπές του τελευταίου, το χρησιμοποίησε όμως ως εφελτήριο των απόψεών του, διαφοροποιούμενος από τους άλλους επτανήσιους δημιουργούς (Τερτσέτη, Τυπάλδο, Μαρκορά, Βαλαωρίτη κ.ά) οι οποίοι ουσιαστικά απλώς το αναπαρήγαγαν. Η σχέση του Πολυλά μ' αυτό, θυμίζει μάλλον εργαστηριακή προσέγγιση. Το ανέλυσε εις τα εξ' ών συνετέθη, σε συνάρτηση με όλες τις εκφάνσεις του προφορικού λόγου, έκανε τη δική του σύνθεση και κατέθεσε την δική του πρόταση, αενάως εξελισσόμενη, αλλά πάντα στηριζόμενη στις ίδιες αρχές: απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η μελέτη του δημ. τραγουδιού και γενικότερα της προφορικής παράδοσης. Έτσι δημιουργείται μια δεξαμενή εκλεκτής πρώτης ύλης, θεμέλιο κάθε μελλοντικής δημιουργίας. Ο λόγιος, από τη δεξαμενή αυτή, αντλεί το προσφορότερο υλικό που θεωρεί κατάλληλο για το έργο του και το αναπτύσσει σε γλώσσα δημοτική, εμπλουτισμένη απ' αυτόν σύμφωνα με τις δυνατότητές του, αποφεύγοντας τις ακρότητες και τους ιδιοματισμούς διαλέκτων. Τα νοήματα δε, πρέπει να κινούνται σε διάφορα επίπεδα ανάγνωσης και βάθους, ανάλογα της πνευματικής κατάστασης του αποδέκτη, καλύπτοντας έτσι, σε κάθε έργο, όλο το φάσμα των πνευματικών αναζητήσεων, από του πλέον απαιτητικού έως αυτών του απλού αναγνώστη. Θεωρεί ότι αυτή η προσέγγιση της τέχνης, είναι ο μοναδικός τρόπος διάχυσής της προς το λαό. Αυτές οι πνευματικές διεργασίες, χαρακτηρίζουν την κατά Πολυλά τρίτη περίοδο, την καλλιτεχνική. Κανείς δεν μπορεί να του αρνηθεί πως με το σπαθί του και την κατάκτησε και τη φώτισε. Ολοκληρώνοντας το θέμα του Πολυλά, θεωρούμε ότι είναι από τους λίγους επτανήσιους, αλλά και από τους ελάχιστους στον ελλαδικό χώρο (τουλάχιστον ως την εμφάνιση της Β' Αθηναϊκής Σχολής), που αντιμετωπίζει τον προφορικό λόγο ως ένα ολοκληρωμένο φαινόμενο, το οποίο εκφράζει την κοινωνία της εποχής του. Με τους αγώνες του για τον πολιτισμό και κυρίως τη δημοτική γλώσσα και το φωτισμό του λαού, έγινε ο φυσικός αρχηγός της Κερκυραϊκής Σχολής, όντας γνήσιος συνεχιστής του Σολωμού και της επτανησιακής παράδοσης.

⁶³⁷ Καλοσγούρος Γώργιος, Ιάκωβος Πολυλάς, *Εστία*, τ. 17, 1892, σ. 258.

Ο Αντώνιος Μάτεσης (1794-1875) είναι κυρίως γνωστός ως συγγραφέας του θεατρικού έργου «Ο βασιλικός» (1829/1830)⁶³⁸. Ανήκε στον κύκλο του Σολωμού στη Ζάκυνθο, η επίδραση του οποίου είναι ιδιαίτερα εμφανής στα πρώτα κείμενα του, καθώς και στις γλωσσικές του αντιλήψεις. Το 1825 έγραψε ένα δοκίμιο με τίτλο «Πραγματεία για τη δημοτική γλώσσα»⁶³⁹ με αναφορές στη γλώσσα των δημοτικών τραγουδιών. Ένα κείμενο συγγενές με τον «Διάλογο» (1824) και έντονα επηρεασμένο από τον Σολωμό. Αυτό βέβαια δεν είναι τυχαίο, αλλά είναι ενδεικτικό των προσπαθειών που γινόταν στα Επτάνησα για τη διαμόρφωση της δημοτικής στο γραπτό λόγο. Ήταν από τους πρώτους που χρησιμοποίησαν το δημοτικό τραγούδι για να επιχειρηματολογήσουν υπέρ της χρήσης της δημοτικής γλώσσας. Για να στηρίξει τα επιχειρήματά του, αναφέρει «μερικούς στίχους από διάφορα ποιήματα και τραγούδια που τριγυρίζουν εις το στόμα του καθενός... Ας ευρεθούν άνθρωποι που να μην τους αρέσουν τούτοι οι στοίχοι, ή όπου να λέγουν ότι δεν είναι γραμμένοι εις την εθνικήμας γλώσσα...»⁶⁴⁰. Κατονομάζει τους νεογλωσσίτες ως τρελή ολιγαρχία, που επιβουλεύονται την εθνικήμας ομιλία. Λαμβάνοντας υπόψη τις κοινωνικές στοχεύσεις των δύο δημιουργών, είναι προφανές πως ο «Διάλογος» του Σολωμού και η «Πραγματεία» του Μάτεση δεν είναι απλώς θεωρητικά κείμενα, αλλά μαχητικά⁶⁴¹.

Μεταξύ όσων αποσπασμάτων καταγράφονται στην «Πραγματεία» από την Ερωφίλη, τον Ερωτόκριτο, τη Βοσκοπούλα, την Εβραιοπούλα της Μερκάδας κ.ά., υπάρχουν και μερικά τιτλοφορημένα ως Ανέκδοτα, τα οποία είναι δημοτικά τραγούδια⁶⁴². Παραθέτουμε τους πρώτους στίχους απ' αυτά:

1. *Πουλάκι μου αλεφαντινό και παραπονεμένο,
αυτού, που βούλεσαι να πας, να πας, να ξεχειμάσης, ...*
2. *Καλοτυχίζω τα βουνά με το ζακόνι, που έχουν.
Τον θάνατον δεν καρτερούν, Χάρο δεν παντυχαίνουν, ...*
3. *Ποιος είν' καλός 'ς τη θάλασσα αμπέλι να φυτέψη
ή καβαλλάρης ή πεζός να εμπή να την κλαδέψη; ...*
4. *Τρεις αντρειωμένοι βούλονται να 'λθουν 'ς τον πάνω κόσμο.[...]
-Πώς να σε πάρω λυγερή, πώς να σε πάρω κόρη, ...*
5. *Και ξέρεις το κιβούρι μου και ξέρεις πού κοιμάμαι
και σκάψε με τα νύχια σου σαν αγριοελαφίνα...*

Τα παραπάνω τραγούδια, έχουν ήδη υποδειχθεί από τη Γλ. Πρωτοπαπά - Μπουμπουλίδου ως γνωστά δημοτικά⁶⁴³.

Αργότερα, εκτός από τη δημιουργία προπλάσματος για μια γραμματική της δημοτικής⁶⁴⁴, ο Μάτεσης συμπλήρωσε την «Πραγματεία» του και με νέα επιχειρήματα

⁶³⁸ Πυλαρινός Θεοδόσης, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ, 48-49. Η θεματολογία αποτυπώνει τις κοινωνικές αλλαγές που συντελούνταν τις αρχές του 19^{ου} αιώνα στα Επτάνησα.

⁶³⁹ Πυλαρινός Θεοδόσης, «Η πραγματεία του Αντωνίου Μάτεση για τη δημοτική γλώσσα», στο *Τεκμήριον 9. Επιστημονική επετηρίδα του τμήματος Αρχειονομίας & Βιβλιοθηκονομίας*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2010, σ. 75.

⁶⁴⁰ Πυλαρινός Θεοδόσης, ό.π., σ. 90.

⁶⁴¹ Πυλαρινός Θεοδόσης, ό.π., σ. 87.

⁶⁴² Πυλαρινός Θεοδόσης, ό.π., σ. 99-100.

⁶⁴³ Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδη Γλ., *Αντ. Μάτεσι Έργα: Έμμετρα και πεζά*, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, Αθήναι 1968.

τα οποία αναφέρονται στις διαλεκτολογικές διαφορές λόγω των τοπικών ιδιοματισμών⁶⁴⁵. Γράφει πως «... έλαβαν την αδιαντροπία οι λογιώτατοι καινουργιογλωσσίτες να κηρύξουν βάρβαρη και καλήν μόνον δια τους μπακάληδες (το οποίο είναι το δυνατότερο θεμέλιο του συστήματος τους) μία γλώσσα, που έχει πλέον βέβαιους και εύκολους κανόνες από την ελληνική, που φυλάττει φυσικά καλά προτερήματα τούτης της θείας ομιλίας, που αρμόζει εις την μουσική όμοια και καλύτερα από την γλώσσα των Ιταλών, δίχως να έχει αυτής την μονοτονία, και που μιλείται το ίδιο από τον Έλληνα της Πελοποννήσου, από εκείνον της Στερεάς Ελλάδος, από εκείνον των Νησιών και ακόμη από τον Θράκη [...]». Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αυτές οι διαφορές δεν αποτελούν σοβαρό εμπόδιο στην καθιέρωση μιας κοινής δημοτικής γραπτής γλώσσας, γιατί εύκολα μπορούν να αποφευχθούν, γιατί «αν εβγάλης κάποιους ιδιοματισμούς και εξορίζοντας ταις τουρκικαίς γαλικάις και Ιταλικαίς λέξεις η γλώσσα μένει κοινή δια όλους»⁶⁴⁶. Η αναφορά του στο ‘Διάλογο’ του Σολωμού, αλλά και οι απόψεις του για την γλώσσα, πείθουν για την επίδραση την οποία δέχτηκε από τον εθνικό ποιητή⁶⁴⁷. Το ίδιο συνέβη και με την ποιητική του τεχνική⁶⁴⁸. Βέβαια, παρά τις επιρροές που δέχτηκε από το Σολωμό, είναι εξίσου επηρεασμένος και από παλαιότερες μορφές ποίησης, όπως τα ανακρεόντεια, γι’ αυτό και αργότερα στράφηκε με σχετική ευκολία προς την καθαρεύουσα⁶⁴⁹.

Οι γνώσεις του Μάτεση για τα δημοτικά τραγούδια, αναδεικνύονται και στον ‘Βασιλικό’, όπου ο συγγραφέας θέτει στο στόμα των προσώπων του δράματος δημοτικούς στίχους και συγκεκριμένα τα παρακάτω τέσσερα δίστιχα:

1. Βασιλικός πλατύφυλλος με τα σαράντα φύλλα
σαράντα σ’ αγαπήσανε κ’ εγώ πάλι σ’ επήρα.
2. Αφίνω σου καληνυχτιά, χρυσής μερτιάς κλωνάρι,
χαρά σ’ εκείνονε το νιο, γυναίκα που σε πάρη.
3. Αφίνω σου καληνυχτιά, πέσε, Κόρη, κοιμήσου,
κ’ εις τ’ όνειρο σου να με ιδής σκλάβο και δουλευτή σου
4. Αφίνω σου καληνυχτιά, πάω κ’ εγώ να πέσω
κ’ ήθελα να’ χα ριζικό, κόρη μου, να σ’ αρέσω⁶⁵⁰.

Απλή αναφορά γίνεται στο τραγούδι

Στου Τζαντίκουλου την βρύσι πάει η κόρη να γιομίση⁶⁵¹.

⁶⁴⁴ Γιαννοπούλου Μαριέττα Ε., «Ανέκδοτα έργα του Αντ. Μάτεση», *Επτανησιακά Γράμματα*, 5(12) (Ιανουάριος 1951), σ. 129.

⁶⁴⁵ Μπουμπουλίδης Φ., *Επτανησιακή λογοτεχνία*, [...], ό.π., σ. 121.

⁶⁴⁶ Πυλαρινός Θεοδόσης, ό.π., σ. 90.

⁶⁴⁷ Μπουμπουλίδης Φ., *Επτανησιακή λογοτεχνία*, [...], ό.π., 1^{ος} τόμ., σ. 119.

⁶⁴⁸ Γαραντούδης Ε., ό.π., σ. 148-152. «Αν διαβάσουμε με προσοχή τα νεανικά ποιήματα του Μάτεσι σε σύγκριση με τα σολωμικά ποιήματα της ζακυνθινής περιόδου, θα διαπιστώσουμε αξιοσημείωτες ομοιότητες θεματικής και εκφραστικού τόνου. Αυτές οι ομοιότητες οφείλονται στο γεγονός ότι δημιουργούσαν ως ομάδα ποιητών. Οι ιδέες, οι τεχνικές κλπ αφού γινόταν αντικείμενα μελέτης, συζήτησης, αλλά και δημιουργικής άμιλλας ανάμεσα στους συνομήλικους ποιητές και φίλους της ζακυνθινής παρέας. Έτσι είχε διαμορφωθεί μια κοινή γλώσσα, τεχνική και το χαρακτηριστικό ιδεαλιστικό πνεύμα».

⁶⁴⁹ Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 289-290.

⁶⁵⁰ Μάτεση Αντώνιος, *Ο βασιλικός*, εισαγωγή Άγγελου Τερζάκη, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1981, σ. 58.

Δημοτικοφανές, βασισμένο σε πολλά ανάλογα δημοτικά, ή καλλίτερα, συρραφή πολλών δημοτικών ριμών, αποτελεί και το τραγούδι:

*Κόρη μου κοσμοαγάπητη, κόρη μαυροματούσα,
μωρή φεγγαρομέτωπη και κορακομαλλούσα, ...*⁶⁵².

Επιρροές του δημοτικού τραγουδιού υπάρχουν και στην ποίησή του: *Ως πότε αγάπη μου γλυκειά/θάμαι μακρυνά από σένα...*⁶⁵³ που θυμίζει έντονα επτανησιακό δίστιχο.

Τέλος, παρατηρούμε ότι στην Πραγματεία περί γλώσσης, υπάρχουν δημοτικά τραγούδια, τα οποία δεν είναι καταγεγραμμένα στη συλλογή δημοτικών τραγουδιών του Φωριέλ. Αυτό σημαίνει ότι ο Μάτεσις είχε δημιουργήσει προσωπική συλλογή. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και η Μ. Γιαννοπούλου, από το γεγονός ότι στα χειρόγραφα του ο συγγραφέας, αναφέρει τα δημοτικά τραγούδια της πραγματείας του, ως ανέκδοτα. Προφανώς εννοεί ότι τα συνέλλεξε ο ίδιος απευθείας από το στόμα του λαού⁶⁵⁴.

Ο Δημήτριος Πελεκάσης (1798-1867), εργάστηκε για την καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων και συνδέθηκε με το Σολωμό και τον Τερτσέτη. Στα στιχουργήματα του είναι ευδιάκριτη η επίδραση που δέχθηκε από το δημοτικό τραγούδι ('Τσαμαδός', 'Κλέφτικο') και από την δημιουργία της πρώτης περιόδου του Σολωμού ('Εις τον θάνατον ενός παιδιού')⁶⁵⁵. Τα πατριωτικά του και τα δημοτικοφανή, τα οποία είναι και τα περισσότερα, αποδεικνύουν την επίδραση που δέχτηκε από την μελέτη του δημοτικού τραγουδιού. Στα ποιήματά του συναντάμε στίχους δημοτικών τραγουδιών, ανάλογων εκφραστικών τρόπων κ.ά.⁶⁵⁶. Επειδή θεωρούμε το θέμα εξαντλημένο από τον Μπουμπουλίδη, θα σχολιάσουμε μόνο το ποίημα 'Ο Τσαμαδός':

*«στ. 1. Να ήμουν πουλί να πέταγα, να πάω στο Μισολόγγι,
στ. 2. Να ιδώ πώς παίζουν το σπαθί, πώς ρίχνουν το τουφέκι,
στ. 4. Μα ένα πουλί χρυσόφτερο κηλαϊστά μου λέει:
στ. 13. Ο Τσαμαδός είμαι εγώ και ήλθα εις τον κόσμο
στ. 18. Πάλι σκλαβιά, πικροσκλαβιά θε νάλθη να μας φάη.
στ. 23. Μην απελπιέσαι, Γιώργη μου, μη θέλεις ν' απελπιέσαι,»*⁶⁵⁷.

Εκτός από την κλέφτικη θεματολογία του τραγουδιού, παρατηρούμε την χρήση του δεκαπεντασύλλαβου, την ισομετρία μεταξύ των δύο ημιστιχίων του κάθε στίχου, αλλά και το ότι οι περισσότεροι στίχοι είναι απαρτισμένοι. Υπάρχει επανάληψη (απλές συμμετρικές δομές παράταξης στους στ. 18 και 23), στερεότυπα εκφραστικά

⁶⁵¹ Μάτεσις Αν., *ό.π.*, σ. 16. Παραθέτει δε υποσημείωση «Αρχή τραγουδιού του λαού εις Ζάκυνθον, όπου υπάρχει αυτή η βρύσι εις ένα περιβόλι, εις την περιοχή του Αργασίου [...]».

⁶⁵² Μάτεσις Αντ., *ό.π.*, σ. 64.

⁶⁵³ Μάτεσις Αντώνιος, «Εις την απύσαν ερωμένην», *Ζακύνθιος Ανθών*, τ.2, αρ. 13 (1876), σ. 38-39

⁶⁵⁴ Γιαννοπούλου Μαριέττα Ε., «Ανέκδοτα έργα του Αντ. Μάτεσις», *Επτανησιακά Γράμματα*, 5(12) (Ιανουάριος 1951), σ. 132.

⁶⁵⁵ Γαραντούδης Ε., *Οι επτανήσιοι και ο Σολωμός.ό.π.*, σ. 148-155.

⁶⁵⁶ Μπουμπουλίδης Φ., *Νεοελληνικά Μελετήματα. Α' Επτανήσιοι Σολωμικοί λογοτέχναι και Δημοτικό τραγούδι*, Αθήναι 1978, σ. 19-22.

⁶⁵⁷ Πελεκάσης Δημήτριος, «Ο Τσαμαδός», *Ζακύνθιος Ανθών*, 2^{ος} τομ., τχ. 24 (1877), σ. 404.

σχήματα (στ. 1) και ο πολύ χαρακτηριστικός παμψυχισμός (στ. 4). Δομικά στοιχεία που παραπέμπουν άμεσα στο δημοτικό τραγούδι.

Ρητορικές ερωτήσεις:

*Τάχα και να το ξαναϊδώ, τάχα να το φιλήσω;...
Βλέπεις εκείνα τα βουνά, εκείνα τα λαγκάδια;...*⁶⁵⁸

Τέλος, ο Γεώργιος Κανδιάνος Ρώμας (1797/8- 1867), έγραψε ποιήματα⁶⁵⁹ σε δημοτική γλώσσα, χρησιμοποιώντας δεκαπεντασύλλαβο στίχο, στα οποία ανιχνεύονται έμμεσες επιρροές από τον Αθ. Χριστόπουλο και από δημώδη μικρασιατικά μοτίβα:

*Σ' αγαπώ δι' αυτές που τόσον / σε στολίζουν αρετάς,
Σ' αγαπώ διά την μαγειάν / που τριγύρω σου σκορπάς*⁶⁶⁰.

Αργότερα ο στιχουργός ξεχωρίζει από την επτανησιακή παράδοση και προσχωρεί στην καθαρεύουσα⁶⁶¹.

Συνοψίζοντας το θέμα των επιδράσεων του δημοτικού τραγουδιού στους επτανήσιους λόγιους, καταλήγουμε πως, κορυφαία πνευματική προσωπικότητα ο Σολωμός, μελέτησε και αφομοίωσε δημιουργικά το δημοτικό τραγούδι, την αισθητική και τον τρόπο λειτουργίας του και κατάφερε να δημιουργήσει εθνική ποίηση, στηριζόμενος στην παράδοση. Η Επτανησιακή Σχολή συνέχισε το δρόμο που είχε χαράξει ο ποιητής, με όλους τους εκπρόσωπούς της να έρχονται σ' επαφή με το δημοτικό τραγούδι. Θεωρούμε ότι τους λόγιους (πλην Σολωμού) τους ενδιαφέρει το δημοτικό τραγούδι μόνο ως φόρμα για την εθνική ποίηση, με σκοπό να εκλαϊκεύσουν τις σύγχρονες τους εθνικές ιδέες μέσα από την ποίησή τους. Γι' αυτό και ο θεωρητικός λόγος των λογίων σχετικά με τα δημ. τραγούδια αυτά καθεαυτά, είναι ελάχιστος.

Τα γνωρίσματα της Σχολής ήταν η ενεργός συμμετοχή στα κοινά, ο υγιής – μακριά από τις ακρότητες του μεγαλοϊδεατισμού – πατριωτισμός, η επιμονή στον αγώνα για τη μόρφωση του λαού με συγκεκριμένες ενέργειες (εκπαιδευτικοί σύλλογοι, δημοσιογραφικά έντυπα), η πίστη στην εθνική αναγέννηση. Στα Επτάνησα, λόγω των ειδικών ιστορικών συνθηκών, ο 19^{ος} αιώνας ήταν εποχή που ευνοούσε την ανάδειξη της δημοτικής γλώσσας μέσα από την μελέτη του λαϊκού πολιτισμού και την έρευνα των πηγών του. Μετά το *Διάλογο* του Σολωμού, όλοι οι λόγιοι ασχολήθηκαν, λιγότερο ή περισσότερο, με τη γλώσσα, θεωρώντας την πλέον εθνική υπόθεση. Αυτό καθόρισε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Σχολής: στροφή προς το δημοτικό τραγούδι, την γλωσσική καθαρότητα, την επιμέλεια στη μορφή του ποιητικού λόγου, το μεγάλο ποσοτικά και ποιοτικά μεταφραστικό έργο στη δημοτική, και τα θεωρητικά κείμενα γι' αυτήν. Η συνειδητοποίηση της ανάγκης για την καθιέρωση

⁶⁵⁸ Πολίτης Αλέξης, «Άγνωστα νεανικά ποιήματα του Τερτσέτη (σ.σ. και του Πελεκάση)», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνέδριου (Αργοστόλι – Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986)*, τόμος 4, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερασιών, Αργοστόλι 1991, σ. 234-235.

⁶⁵⁹ Ρώμας Κανδιάνος Γεώργιος, *Ωδαί*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον ο Παρνασσός Σεργίου Ραφτάνη, 1857.

⁶⁶⁰ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 72-74.

⁶⁶¹ Δημαράς Θ.Κ., *ό.π.*, σ. 293.

της δημοτικής γλώσσας ξεκινά στην Κέρκυρα από τις αρχές του 19ου αιώνα. Τη σοβαρότητα αυτού του αγώνα, την εξέφρασε ο Ιούλιος Τυπάλδος το 1856, μέσα σε δύο γραμμές: «το ζήτημα της γλώσσας, (είναι) ζήτημα πολύ περισσότερο κοινωνικό, παρά φιλολογικό, διότι απ' αυτό κρέμεται η ζωή και η πρόοδος του έθνους όλου.»

3. 2. Κερκυραϊκή Σχολή

Ιδρυτής της Σχολής θεωρείται ο Πολυλάς. Το 1884 αναγγέλθηκε η έκδοση του περιοδικού *Εθνική Γλώσσα*, στο οποίο θα συμμετείχαν με κείμενα γραμμένα στη δημοτική οι Πολυλάς, Κ. Μάνεσης, Μαρκοράς, Χρυσομάλλης, Καλοσγούρος, Κογεβίνας, Κεφαλληνός και Μαβίλης. Ήταν μια προσπάθεια να κάνει αισθητή την πνευματική καρκυραϊκή παρουσία πανελλαδικά, με την κατοχύρωση της ταυτότητάς της⁶⁶². Παρά το ότι το περιοδικό δεν εκδόθηκε ποτέ, η έννοια της εντοπιότητας είχε κερδίσει σημαντικό έδαφος και ο όρος 'Κερκυραϊκή Σχολή' έγινε αποδεκτός από λογοτέχνες και κριτικούς και φυσικά, από τους ίδιους τους συμμετέχοντες⁶⁶³.

Ένας από τους σημαντικότερους εκπρόσωπους αυτής της σχολής ήταν ο Γεώργιος Καλοσγούρος (1849-1902) κριτικός και μεταφραστής. Γνωρίστηκε με τον Πολυλά, από τον οποίο δέχτηκε σημαντική πνευματική επίδραση και με τους σύγχρονους του Κερκυραίους λογοτέχνες Κογεβίνα, Μαβίλη κ.ά. Κριτικά μελετήματά του αποτελούν οι εκτενείς Εισαγωγές στα κείμενα τα οποία μεταφράζει. Η όλη παρουσία του στην νεοελληνική κριτική, κρίνεται ως πολύ σημαντική.

Παραθέτουμε στοιχεία στο έργο του, που αποδεικνύουν τις επιρροές που δέχτηκε από το δημοτικό τραγούδι.

‘Εις μικράν κόρην’⁶⁶⁴

«Σεμνό στολίδι του σπιτιού, παιδί μου αγαπημένο,

Των αδελφών σου αγάλλιασμα, της μάνας σου καμάρι...».

Επιρροές από το δημοτικό τραγούδι βρίσκονται και στις μεταφράσεις του. Απόσπασμα μετάφρασης της ‘Οδύσσειας’, είναι σε δεκαπεντασύλλαβο ανομοιοκατάληκτο στίχο, με εμφανείς μερικές φορές τις επιδράσεις του Πολυλά⁶⁶⁵:

στ. 300 : *Αυτού κι ο Άργος κείτονταν σκυλόψειρες γιομάτος.*

στ. 316 – 7 : *Αγρίμι δεν του ξέφευγε μεσ’ τα πικνά του λόγγου.*

Μετάφρασε και τα ‘Ειδύλλια’ του Θεόκριτου, χρησιμοποιώντας τη δομή του δημ. τραγουδιού⁶⁶⁶:

Παίζει ο Δαμοίτας τον αυλό, την σύριγγα ο βουκόλος. Στ. 48.

Μετάφρασε επίσης Tasso σε δεκαπεντασύλλαβο:

Πότε κόβει τριαντάφυλλο, πότε δροσάτο κρίνο...⁶⁶⁷

⁶⁶² Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 95.

⁶⁶³ Δαφνής Κώστας, «Ο Γ. Καλοσγούρος και η Κερκυραϊκή σχολή» στο *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περ. Β’, τ.Α’, Κέρκυρα 2003, σ. 184. «Αλλά το περιεχόμενο της Κερκυραϊκής Σχολής δεν εξαντλείται με την ποίηση και την κριτική. Η ιστορία, η φιλοσοφία και η πεζογραφία έχουν κι’ αυτές τους εκπροσώπους τους μέσα στον ευρύτερο κύκλο της Κερκυραϊκής Σχολής. Ο Α. Μουστοξύδης στον κλάδο της ιστορίας, ο Βράιλας-Αρμένης στον κλάδο της φιλοσοφίας, ο Πολυλάς με τα διηγήματά του και ο Κ. Θεοτόκης στην καθαρά δημιουργική πεζογραφία της πρώτης περιόδου, στάθηκαν προπομποί και ολοκληρώνουν την προσφορά της Κερκυραϊκής Σχολής στην πνευματική αναγέννηση της χώρας».

⁶⁶⁴ Καλοσγούρος Γ., «Εις μικράν κόρην», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 12^{ος} τομ. (1897), σ. 78.

⁶⁶⁵ Μπουμπουλίδης Φ., *Αι υπό των Επτανησίων νεοελληνικά μεταφράσεις [...]*, *ό.π.*, σ. 518.

⁶⁶⁶ Μπουμπουλίδης Φ., *ό.π.*, σ. 517.

⁶⁶⁷ Δεντρινού Ειρήνη, «Ο Γεώργιος Καλοσγούρος και το λογοτεχνικό του έργο», *Ελληνική δημιουργία*, τόμ. 10^{ος}, Αφιέρωμα 111^ο Κέρκυρα, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1952 (ανατ. 1973), σ. 330

Ο Καλοσγούρος αποστασιοποιείται από τους πιστούς συνεχιστές της σολωμικής παράδοσης, όπως ο Τυπάλδος και ο Μαρκοράς. Θεωρεί ότι η προσκόλλησή τους στον δημώδη Σολωμό είναι αδύνατο να τους οδηγήσει στο επιδιωκόμενο στόχο, της μετάβασης από τη φύση, στην τέχνη⁶⁶⁸. Η θέση του είναι η ανύψωση της γλώσσας της δημοτικής, με τον εμπλουτισμό της με νέες φράσεις, συντάξεις, λέξεις⁶⁶⁹. Θεωρεί δε, αυτονόητο ότι ο φωτισμός του έθνους μπορεί να γίνει μόνο αν διδάσκουν το λαό στη δική του γλώσσα⁶⁷⁰: «Αποβλέπει ο λόγος μου πρώτο απ' όλα τη γλώσσα.[...] ποιά διδασκαλία, ποιά κήρυγμα, ποιά ποίηση μπορούν να έχουν ποτέ τα υψηλά αποτελέσματα που ποθούμε. αν κάθε μέρα πολεμούμε και μαραίνουμε το όργανο της ζωής...»⁶⁷¹.

Χαρακτηριστικό αυτής της γενιάς των επτανήσιων λογίων είναι και η δυναμική ενασχόλησή της με τον κριτικό και δοκιμιακό λόγο, αφήνοντας σε δεύτερη μοίρα την ποίηση, η οποία μέχρι τότε μονοπωλούσε το λογοτεχνικό ενδιαφέρον. Ο Καλοσγούρος έχει να επιδείξει, εκτός από το σπουδαίο μεταφραστικό έργο του, και οξυδερκέστατο κριτικό έργο, με εμφανείς τις επιρροές του Πολυλά⁶⁷². Με αφορμή τη δημοσίευση της μετάφρασης του 'Αμλετ' από τον Πολυλά, έγραψε μία εκτενή μελέτη, η οποία αποτέλεσε σταθμό της νεοελληνικής κριτικής του 19^{ου} αιώνα, αναπτύσσοντας μια πολύ οξυδερκή κριτική θεώρηση της γλωσσικής αντίληψης του μεταφραστή, κάνοντας και μία αποτίμηση του συνόλου της μεταφραστικής εργασίας του⁶⁷³. Ο Καλοσγούρος (όπως και ο Κογεβίνας) συμφωνεί με τη θέση του Πολυλά ότι η νέα εθνική ποίηση δεν είναι δυνατό να περιοριστεί στη μίμηση των 'ποιητικών πλασμάτων του λαού', όπως επίσης και η ποιητική γλώσσα δεν είναι δυνατό να είναι η παρωχημένη προεπαναστατική γλώσσα του λαού και αναφέρει ως παράδειγμα προς αποφυγή τον Βαλαωρίτη. Αντιπροτείνει ως ποιητική γλώσσα και μορφή, αυτήν στην οποία είχε καταλήξει ο Σολωμός κατά την τελευταία δεκαετία της δημιουργίας του: γλώσσα πλούσια δημοτική και δεκαπεντασύλλαβο στίχο⁶⁷⁴. Ο ποιητής είχε ξεκινήσει από «...της αφελεστάτης εκφράσεως εις την υψίστην αυτής διαμόρφωσιν...»⁶⁷⁵. Επισημαίνει ότι αυτή την τακτική ακολούθησε και ο Πολυλάς, χρησιμοποιώντας «στοιχεία ζωογόνα αναδεικνύοντα την δημοτικήν γλώσσαν αξία να παραστήση τα Ομηρικά νοήματα και αισθήματα, προς τον λαλούντα την γλώσσαν λαόν»⁶⁷⁶. Παραθέτοντας εδάφια από την μετάφραση της Ιλιάδας του Πολυλά, αναφέρει ότι η δύναμη της μετάφρασης είναι τόσο μεγάλη, που «αισθανόμεθα

⁶⁶⁸ Πολυχρονάκης Δημήτρης, *Ο κριτικός ιδεαλισμός του Ιάκωβου Πολυλά*, ό.π., σ. 107-108. Αναφερόμενος στις απλοϊκές φόρμες τραγουδιών, όπως η *Ξανθούλα* ή η *Αυγούλα*.

⁶⁶⁹ Καλοσγούρος Γεώργιος, «Αμλέτος: με προλεγόμενα και κριτικές σημειώσεις (Τραγωδία Σαικσπείρου, μετάφρασις Ιακώβου Πολυλά)», *Παρνασσός*, 13^{ος} τομ., τχ. 9 (1890), σ. 505.

⁶⁷⁰ Καλοσγούρος Γεώργιος, *Περί εθνικής γλώσσης και εθνικής Ιστορίας. Δημοτική διδασκαλία*, Κέρκυρα, τυπογραφείον Ερμής, 1889.

⁶⁷¹ Φώσκολος Ούγος, *Οι τάφοι*, μετάφραση Γ. Καλοσγούρου, βιογραφικό σημείωμα Μαρίνου Σιγούρου, εκδ. οίκος Ελευθερουδάκη, Εν Αθήναις 1927, σ. 109-110.

⁶⁷² Πυλαρινός Θ., ό.π., σ. 100-104.

⁶⁷³ Γαραντούδης Ε., ό.π., σ. 390-391.

⁶⁷⁴ Δαφνής Κώστας, «Ο Γ. Καλοσγούρος και η Κερκυραϊκή σχολή» στο *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περ. Β', τ. Α', Κέρκυρα 2003, σ. 167-202.

⁶⁷⁵ Καλοσγούρος Γ., ό.π., σ. 503-504.

⁶⁷⁶ Καλοσγούρος Γ., ό.π., σ. 526.

πνέουσιν την Ελληνικωτάτην αύραν των δημοτικών ασμάτων ...»⁶⁷⁷. Επισημαίνει ότι «Ο θαυμασμός, όν εξήγειραν εν Ευρώπη τα άσματα του Ελληνικού λαού και ιδίως τα κλέφτικα, παραστήσας εγκαίρως εις το αναγεννώμενον Ελληνικόν πνεύμα την αξίαν εκείνου του τύπου, έσωσε την ποίησιν»⁶⁷⁸. Ο Καλοσγούρος θεωρεί μεν ότι τα δημοτικά τραγούδια έσωσαν την ποίηση, όμως «Ουχί απόπως λοιπόν φρονούμεν ότι, εάν ο Σολωμός ήθελε συλλάβη ευρύτερον την γλώσσαν κατά την τελευταίαν αυτού δεκαετίαν, το μέγα έργον των Ελευθέρων πολιορκημένων δεν θα ήτο σήμερα ίσως απόσπασμα»⁶⁷⁹. Κατά την άποψή του, ο Σολωμός όφειλε να προχωρήσει ακόμη περισσότερο στο θέμα του εμπλουτισμού της γλώσσας, απομακρυνόμενος από την ποίηση της «φύσης». Θεωρεί ότι η γλώσσα και το μέτρο των δημοτικών τραγουδιών είναι πλέον ξεπερασμένα και υποχρέωση των λογίων είναι να δημιουργήσουν τη νέα εθνική γλώσσα της ποίησης και της πεζού λόγου. Οι θέσεις του Καλοσγούρου ταυτίζονται με αυτές του Πολυλά. Οι απλές μιμήσεις των τραγουδιών του λαού, φαίνονται προϊόντα προγενέστερης εποχής και δεν χαρακτηρίζουν την πνευματικά προοδεύουσα Ελλάδα των πόλεων (κομβική θέση του Πολυλά), αλλά την αγροτική. Η μόνη διέξοδος στο θέμα της γλώσσας είναι η αποφυγή των θέσεων των καθαρουσιάνων αλλά και των υπέρμετρα δημοτικιστών, και η επικράτηση του μέσου όρου, όπως τον αντιλαμβάνεται ο Πολυλάς. Την ανάγκη αυτής της μετάβασης, την υπέδειξε πρώτος ο Σολωμός, με μεγαλύτερη τόλμη όμως, προσπάθησε να την πραγματοποιήσει ο Πολυλάς.

Διαφοροποιεί όμως τη γλώσσα της ποίησης απ' αυτήν του πεζού λόγου: «Και ως προς την ποίησιν με δεν αμφιβάλλω εγώ ότι το ζήτημα ήδη τείνει εις την λύσιν του· δεν αμφιβάλλω ότι η γλώσσα της ποιήσεως θέλει εν γένει διαμορφωθή επάνω εις την βάση την οποίαν έθεσεν ο έξοχος υμνωδός της Ελληνικής Ελευθερίας, αλλά και ως προς τα σοφώτερα είδη του πεζού λόγου πιθανώτατον πάλιν μου φαίνεται ότι το πνεύμα ζωής θέλει διαπλάση και αυτά κατά την γλώσσαν, όχι οποία γράφεται συνήθως, αλλ' οποία διαρρυθμίζεται καθημερινώς εις το στόμα του εκλεκτού λαού, ο οποίος δεν αποκλείει, αλλά συναρμόζει το ζωντανόν στοιχείον της γλώσσης με ό, τι δύναται και αρκεί να δεχθή του αρχαίου»⁶⁸⁰. Έτσι ερμηνεύεται η εφαρμογή της πολυλαϊκής γλώσσας στα πεζά δοκιμιακά του κείμενα, αλλά όχι στις λογοτεχνικές του μεταφράσεις, που η γλώσσα του προσεγγίζει τη σολωμική δημοτική⁶⁸¹.

Με τις ίδιες άποψεις τάσσεται και ο λόγιος και μεταφραστής Νικόλαος Κογεβίνας (1856-1897), ο οποίος δεν παρήγαγε πρωτογενές λογοτεχνικό έργο, αλλά ασχολήθηκε με μεγάλη επιτυχία με τη μετάφραση, στην οποία αφιέρωσε όλο τον όγκο της εργασίας του⁶⁸². Οι θεωρητικές θέσεις του σχετικά με τον τρόπο της μετάφρασης, είναι ταυτόσημες με του Πολυλά, όπως αυτές εκφράστηκαν στο σύντομο προλογικό του σημείωμα του τελευταίου στο «Η ποιητική μετάφρασις.

⁶⁷⁷ Καλοσγούρος Γ., *ό.π.*, σ. 503-504.

⁶⁷⁸ Καλοσγούρος Γ., *ό.π.*, σ. 554.

⁶⁷⁹ Καλοσγούρος Γεώργιος, «Αμλέτος: με προλεγόμενα και κριτικές σημειώσεις (Τραγωδία Σαικσπείρου, μετάφρασις Ιακώβου Πολυλά)», *Παρνασσός*, 13^{ος} τομ., τχ. 9 (1890), σ. 549.

⁶⁸⁰ Καλοσγούρος Γεώργιος, *Περί εθνικής γλώσσης και εθνικής Ιστορίας. Δημοτική διδασκαλία*, Κέρκυρα, τυπογραφείον Ερμής, 1889.

⁶⁸¹ Γαραντούδης Ευρ., *Οι Επτανήσιοι και ο Σολωμός*, *ό.π.*, σ. 396-397.

⁶⁸² Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, *ό.π.*, σ. 104.

Προλογικό σημείωμα στη μετάφραση του Τιβούλλου» (1891). Στην ατελείωτη μελέτη του για τον Βιλλαρά, αναγνωρίζει τις αδυναμίες της ποιητικής του γλώσσας με τη χρήση ιδιωματικών λέξεων, αλλά θεωρεί πως είναι αναπόφευκτο αποτέλεσμα της - για πρώτη φορά - χρήσης της δημοτικής στην έντεχνη ποίηση⁶⁸³. Το μεταφραστικό έργο του είναι πολύ αξιόλογο και τον κατατάσσει στους κύριους εκπρόσωπους της Επτανησιακής σχολής. Ο Παλαμάς θεωρεί αριστούργημα την μετάφραση του 'Βουτηχτή'⁶⁸⁴.

Στο έργο του Λορέντζου Μαβίλη (1860-1912), κυρίως ποιητικό, έντονη παρουσιάζεται η σολωμική επίδραση, ιδιαίτερα στο θέμα της δημοτικής γλώσσας και στο πατριωτικό συναίσθημα⁶⁸⁵. Στο ποίημά του 'Στη δημοτική', εστιάζει απευθείας στις πηγές της έμπνευσης του δημ. τραγουδιού και τις συνδέει άμεσα με τον μοναδικό γι' αυτή τη δημιουργία τρόπο έκφρασης, τη δημοτική γλώσσα.

'Στη δημοτική' Μόναχο 1885.

*Είσ' έμορφη, σεμνή χωριατοπούλα
Και 'ς τον ανθό της νειότης λουλουδίξεις...*⁶⁸⁶.

Αυτό το ποίημα, είναι χαρακτηριστικό του τρόπου που ο ποιητής αντιλαμβάνεται την ουσία των πραγμάτων. Η δημοτική γλώσσα, στολίζεται με τις ομορφιές που έχει μια νέα κοπέλα. Πάθος για τη ζωή, γιατί το μέλλον ξέρει πως της ανήκει. Σεμνή, γιατί δεν έχει ακόμη εμπιστοσύνη στον εαυτό της, από την αμφισβήτηση που δέχεται από παντού. Χωριατοπούλα, γιατί ζει έξω από τις πόλεις και κυρίως την Αθήνα. Απ' την άλλη μεριά η καθαρεύουσα *Γρηά φτιασιδωμένη, άσχημη, κρύα* αλλά περιζήτητη. Ο ποιητής φυσικά δεν διστάζει να διαλέξει: *Λυόνομαι 'ς τα φιλιά σου τα δροσάτα* λέει στη δημοτική. Μια αντίληψη ερωτική, δηλωτική του πάθους του ποιητή στο θέμα της δημοτικής γλώσσας. Σε άλλο ποίημά του και πάλι υμνεί το δημοτικό τραγούδι:

*Του Ελληνικού Λαού μονάχου πρέπει
Βασιλικό του τραγουδιού στεφάνι...*⁶⁸⁷.

Χαρακτηριστικό του σεβασμού που τρέφει ο Μαβίλης σ' αυτό, εκτός από την απονομή του στεφανιού, είναι και η χρήση των κεφαλαίων γραμμάτων.

Ένα επίγραμμα του ποιητή, σχετικά με την δημοτική:

'Σε καθαρευουσιάνο' 1907.

*Κι' ας είσαι από τους πάτριους, δεν είσαι πατριώτης.
Βρίζεις τη γλώσσα του λαού κ' είσ' ένας Μιστριώτης*⁶⁸⁸

Σε επιστολή προς τον Α. Κεφαλληνό από το Μόναχο το 1884, γράφει και ένα ποίημα, στο οποίο προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση ο στίχος-δήλωση ότι *θάμαι ίσια με*

⁶⁸³ Κογεβίνας Νίκος, *Τα έργα (Γλαύκου Πόντιου)*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1916. Ο Βιλλαράς και τα έργα του, σ. 161-197 (ατελείωτο).

⁶⁸⁴ Μπουμπουλίδης Φ., *ό.π.*, σ. 514-516.

⁶⁸⁵ Beaton R., *ό.π.*, σ. 121-122.

⁶⁸⁶ Μαβίλης Λορέντσος, *Τα έργα*, 2^η έκδ., εκδότης Στέφανος Πάργας, Βιβλιοπωλείο και εκδόσεις των Γραμμάτων, Αλεξάνδρεια 1915, σ. 157.

⁶⁸⁷ Μαβίλης Λορέντσος, *Τα κριτικά κείμενα*, φιλολογική επιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 2007, σ. 218.

⁶⁸⁸ Μαβίλης Λ., *ό.π.*, σ. 148.

τον τάφο πιστός στις δημοτικής την άφθαρτη Σημαία⁶⁸⁹. Το πάθος του και ο αγώνας για την επικράτηση της δημοτικής, αποτυπώνεται ανάγλυφα, όχι μόνο στην ποίησή του, αλλά και σε πολλές επιστολές του προς διάφορους παραλήπτες, στις αγορεύσεις του στη Βουλή, σε σημειώσεις του⁶⁹⁰.

Ο Μαβίλης και ο Καλοσγούρος υπερασπίστηκαν και πρόβαλαν τις γλωσσικές επιλογές του Πολυλά ζώντος⁶⁹¹. Το 1884, ο πρώτος, στο κείμενο του 'Απάντησις προς τους κριτάς των αναγνωστικών βιβλίων τους επικρίνοντας την έμμετρον μετάφρασιν του κ. Πολυλά', υποστήριξε τις γλωσσικές και στιχουργικές επιλογές της συγκεκριμένης μετάφρασης της *Οδύσσειας*, επικρίνοντας τον Βικέλα, ο οποίος είχε χρησιμοποιήσει για την μετάφραση του ίδιου κείμενου «την όλως χυδαίαν και κλεφτικήν» γλώσσα (του κλέφτικου τραγουδιού) όπως χαρακτηριστικά αναφέρει. Ο Μαβίλης επαίνεσε τη γλωσσική προσπάθεια του Πολυλά, γιατί υπερέβη αυτήν τη γλώσσα, εξευγενίζοντας την και αναβιβάζοντάς την στη σφαίρα της τέχνης⁶⁹². Από εδώ προκύπτει η αντίληψη του Μαβίλη (και του Καλοσγούρου όπως αναφέραμε παραπάνω): ο Πολυλάς και οι μαθητές του απέρριπταν εξίσου και τον καθαρευουσιανισμό και τον δημοτικισμό του Ψυχάρη, επειδή - κατά την άποψή τους - παρεξέκλινε αισθητά από το σολωμικό παράδειγμα του εξευγενισμού της γλώσσας, επιστρέφοντας στη γλωσσική αισθητική του Βαλαωρίτη και του Βηλαρά⁶⁹³. Ο Μαβίλης (όπως και ο Καλοσγούρος) στην ποίησή του και στο σημαντικό έμμετρο μεταφραστικό του έργο, χρησιμοποίησε γλώσσα που προσεγγίζει τη σολωμική δημοτική. Σημειώνεται επίσης ότι στα ερωτικής θεματικής σονέτα του, αποκλίνει αρκετά από την ιδεαλιστική αντίληψη της ερωτικής ποίησης της Επτανησιακής Σχολής, εμφανίζοντας διαφορετικές τάσεις από τα πρότυπά της, με αναφορές στον ανέμελο βίο, τον ερωτικό πόθο, τη σωματικότητα των γυναικών κ.ά.⁶⁹⁴.

Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης (1872-1923), ακολουθώντας τις τάσεις της εποχής του, δημιούργησε έργο, στο οποίο χρησιμοποιώντας ως υπόβαθρο μία τονισμένη εντοπιότητα (αυτή της Κέρκυρας και της σχολής της), οι στοχεύσεις του είναι εθνοκεντρικές⁶⁹⁵. Το μεταφραστικό έργο του Θεοτόκη, είναι μεγάλο σε έκταση και αξιόλογο σε ποιότητα. Το 1909 εκδίδεται η μετάφραση των 'Γεωργικών' του Βιργίλιου. Το λατινικό κείμενο αποδίδεται στη νέα ελληνική με ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο ανομοιοκατάληκτο στίχο. Χρησιμοποιεί πολλούς ιδιοματισμούς της Κέρκυρας, ιδιαίτερα δε, για την απόδοση των ειδικών όρων της αγροτικής ζωής. Αυτό προκάλεσε πολλές επιφυλάξεις εκ μέρους μερικών λογοτεχνών, παρά το ότι η μετάφραση αποδίδει ζωηρότερα την ατμόσφαιρα του λατινικού πρωτότυπου. Δεν

⁶⁸⁹ Μαβίλης Λορέντσος, *Τα κριτικά κείμενα*, φιλολογική επιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 2007, σ. 218.

⁶⁹⁰ Μαβίλης Λορέντσος, *Τα κριτικά κείμενα*, ό.π.

⁶⁹¹ Γαραντούδης Ε., *Οι επτανήσιοι και ο Σολωμός*. [...], ό.π., σ. 388-389.

⁶⁹² Μαβίλης Λορέντσος, *Τα έργα*, 2^η έκδ., εκδότης Στέφανος Πάργας, Βιβλιοπωλείο και εκδόσεις των Γραμμάτων, Αλεξάντρεια 1915, σ. 178.

⁶⁹³ Γαραντούδης Ε., ό.π., σ. 394-395

⁶⁹⁴ Γαραντούδης Ευρ., «Λορέντζος Μαβίλης. Εκατό χρόνια από τον θάνατό του», στο *Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας (28-29 Απριλίου 2012)*, τόμ. ΣΤ, εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 2012, σ. 49.

⁶⁹⁵ Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 126-128

επισημάνθηκαν ποιήματα του δημιουργού άμεσα επηρεασμένα από το δημοτικό τραγούδι, όλο του όμως το πεζό έργο, είναι άμεσα επηρεασμένο από τη δημοτική παράδοση. Οι γνώσεις του δε, στο δημοτικό τραγούδι, είναι εμφανέστατες στις μεταφράσεις του. Περιγράφοντας τα έθιμα ενός χωριού καταγράφει μερικά δίστιχα που έλεγαν οι κοπέλες μεταξύ τους, εκ των οποίων αναφέρουμε ένα χαρακτηριστικό:

Βασιλικέ πλατύφυλλε με τα σαράντα φύλλα

Σαράντα σ' αγαπήσανε μα τώρα εγώ σε πήρα

Στο ίδιο βιβλίο αναφέρονται επίσης παροιμίες, παραδόσεις της Κέρκυρας κ.ά.⁶⁹⁶. Σημαντικές πληροφορίες αντλούνται και από την αλληλογραφία του Θεοτόκη με τον έφορο αρχαιοτήτων στην Κρήτη, Ξανθουδίδη. Γίνεται άμεσα αντιληπτή η ενασχόληση των εκπροσώπων της Κερκυραϊκής Σχολής με την κρητική λογοτεχνία, σύμφωνα με το παράδειγμα του Σολωμού. Αναδεικνύονται οι συνθέσεις που έλαβαν χώρα στην Κρήτη και τα Επτάνησα μεταξύ στοιχείων δυτικής προέλευσης με ελληνικά δημώδη. Συνθέσεις οι οποίες οδήγησαν στο σχηματισμό νέων γλωσσικών θέσεων, που με τη σειρά τους ευνόησαν τη δημοτική και την ανάπτυξη, βασισμένη σ' αυτήν, της νεοελληνικής λογοτεχνίας και φιλολογίας⁶⁹⁷. Στην παραπάνω αλληλογραφία, αναφέρεται και σε Κορφιάτικους Ισραηλητικούς θρήνους:

*Τι ο κόσμος είναι δολερός, κι' ωσάν τροχός γυρίζει...*⁶⁹⁸

Ο Γεώργιος Μαρτινέλης (1836-1896) έγραψε πολλά ποιήματα, κυρίως πατριωτικά⁶⁹⁹. Η ποίηση του (αλλά και οι πολιτικές του πεποιθήσεις) έχει πολλά κοινά με αυτήν του Βαλαωρίτη⁷⁰⁰, με κέντρο το 1821 και με πρόθεση δημιουργίας μιας ποίησης αυστηρά εθνικής⁷⁰¹. Δέχεται πολύ επιφυλακτικά το Σολωμό ως γλωσσικό μεταρρυθμιστή, θεωρώντας τις θέσεις του ατελείς⁷⁰². Θεωρεί ότι είναι πρόδρομος στη γλώσσα, αλλά βρίσκει την πρότασή του ανεπαρκή, γι' αυτό και ακολούθησε μια δική του προσεγμένη δημοτική, χωρίς παραχωρήσεις στην καθαρεύουσα⁷⁰³. Της έχει αφιερώσει μάλιστα και ποίημα, στο οποίο τα βέλη του δεν στρέφονται κατά των καθαρευουσιάνων, αλλά κατά των δημοτικιστών,

⁶⁹⁶ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Καλλιόπη, «Λαογραφικά του Κ. Θεοτόκη από τις «Κορφιάτικες ιστορίες», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνέδριου (Αργοστόλι – Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986)*, τόμος 4, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Εραυνών, Αργοστόλι 1991, τόμος 4, σ. 324-325.

⁶⁹⁷ Ζηνιάτης Σπύρος – Πυλαρινός Θεοδόσης, *Η ανέκδοτη αλληλογραφία Κωνσταντίνου Θεοτόκη και Στέφανου Ξανθουδίδη για τον Ερωτόκριτο*, εκδ. Βιβλιοθήκης Τράπεζας Αττικής, Αθήνα, σ. 46-47.

⁶⁹⁸ Ζηνιάτης Σπύρος – Πυλαρινός Θεοδόσης, *ό.π.*, σ. 72.

⁶⁹⁹ Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 159-160.

⁷⁰⁰ Πυλαρινός Θ., «Γλωσσικές διαφορές και διαμόρφωση νέων τάσεων στα Επτάνησα στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Η περίπτωση του Κερκυραίου ποιητή Γεωργίου Μαρτινέλη», *Τεκμήριον*, τ.3^{ος}, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2001, σ. 221.

⁷⁰¹ Πυλαρινός Θεοδόσης, *Λογοτεχνία και πολιτική*. [...], *ό.π.*, σ. 148-149.

⁷⁰² Πυλαρινός Θεοδόσης, «Η αποδοχή του Ανδρέα Λασκαράτου, ως πνευματικής προσωπικότητας στον ευρύτερο χώρο της Επτανήσου», στο *Ανδρέας Λασκαράτος (1811-1901). Εκατό χρόνια από το θάνατο του*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2003, σ. 40.

⁷⁰³ Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, [...], *ό.π.*, σ. 116-117.

κατονομάζοντας μάλιστα τον Σολωμό, τον Λασκαράτο⁷⁰⁴ και τον Ψυχάρη, με αρνητικά σχόλια προσωπικά για τον καθένα:

*Καϋμένη γλώσσα του λαού! Δε βγαίνει
κανένας να σου σώσει την τιμή.
Δε σ' έβλαψαν οι εχθροί σου οι μανιωμένοι,
όσο οι θερμοί σου φίλοι κι' οπαδοί...
κι' ο Σολωμός σου έδωσε ένα χρώμα
που σ' έδειξε φτωχούλα και χυδαία...
ο Λασκαράτος σ' έδειξε τρελλή...
Για συφορά σου ήρθε κι' ο Ψυχάρης...⁷⁰⁵.*

Προτείνει μια δημοτική βασισμένη στην επτανησιακή, απαλλαγμένη από κάθε ιδιοματισμό, επηρεασμένη από τον Βαλαωρίτη και προσαρμοσμένη στην γενιά του '80⁷⁰⁶. Η δημοτική που χρησιμοποιεί στην ποίησή του, διαφέρει από των άλλων Κερκυραίων, στοιχιζόμενος με τους πρώιμους εκπρόσωπους της Β' Αθηναϊκής Σχολής⁷⁰⁷, όχι μόνο στο θέμα της γλώσσας, αλλά και μη αποδεχόμενος το έντονο πνεύμα της εντοπιότητας που καλλιεργούσαν οι Κερκυραίοι, συντασσόμενος στην προσπάθεια για εθνική ενότητα και τη δημιουργία εθνικής γλώσσας και λογοτεχνίας⁷⁰⁸. Είναι ένας πολυσυλλεκτικός εκφραστής του συγκρητιστικού πνεύματος στην Κέρκυρα, παρά το ότι ζούσε σ' αυτήν. Επίσης και το θρησκευτικό περιεχόμενο των ποιημάτων του, είναι ασύνηθες στους άλλους Κερκυραίους⁷⁰⁹.

Οι επιρροές του δημοτικού τραγουδιού, οι οποίες εντοπίζονται στο έργο του Μαρτινέλη είναι πάρα πολλές⁷¹⁰ με κύριο χαρακτηριστικό τη χρήση δεκαπεντασύλλαβου στίχου⁷¹¹. Αναφέρουμε χαρακτηριστικές με το σχήμα 'υποφοράς και ανθυποφοράς':

⁷⁰⁴ Πυλαρινός Θεοδόσης, «Η αποδοχή του Ανδρέα Λασκαράτου, ως πνευματικής προσωπικότητας στον ευρύτερο χώρο της Επτανήσου», ό.π., σ. 40. Οι σχέσεις του Λασκαράτου με τον αιρετικό Μαρτινέλη, στηρίζονται στις εξωεπτανησιακές ροπές και των δύο, για διαφορετικούς ο καθένας λόγους. Ο Μαρτινέλης έχει κίνητρα κυρίως πατριωτικά, θεωρώντας την Αθήνα εκφραστή εθνικών οραμάτων

⁷⁰⁵ Μαρτινέλης Γεώργιος, *Τραγούδια. Κέρκυρα 1836-96*, Αθήνα, Έκδοση της κόρης του ποιητή Ελένης Σπυράκη, Αθήνα 1921, σ. 23.

⁷⁰⁶ Πυλαρινός Θ., «Το ανέκδοτο ποιητικό έργο του Κερκυραίου λογοτέχνη Γεωργίου Μαρτινέλη και οι αιρετικές για την Κερκυραϊκή Σχολή θέσεις του», Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο 10-12 Μαΐου 2002, τ. Α', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σ. 250-251.

⁷⁰⁷ Πυλαρινός Θεοδόσης, «Φιλολογικές μαρτυρίες για το μητροπολίτη Κέρκυρας Αθανάσιο Πολίτη», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περίοδος Β', τόμος Δ', Κέρκυρα 2007, Όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας της Κέρκυρας. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου 7-8 Δεκεμβρίου 2005, σ. 183.

⁷⁰⁸ Πυλαρινός Θ., «Το ανέκδοτο ποιητικό έργο του Κερκυραίου λογοτέχνη Γεωργίου Μαρτινέλη και οι αιρετικές για την Κερκυραϊκή Σχολή θέσεις του», ό.π., σ. 253.

⁷⁰⁹ Πυλαρινός Θεοδόσης, «Φιλολογικές μαρτυρίες για το μητροπολίτη Κέρκυρας Αθανάσιο Πολίτη», ό.π., σ. 171-180.

⁷¹⁰ Πυλαρινός Θ., «Γεώργιος Μαρτινέλης (1836-1896). Ένας εκπρόσωπος του κερκυραϊκού ριζοσπαστισμού», σ. 87-102.

⁷¹¹ Ραυτόπουλος Γ., ό.π., σ. 159-160.

*Ποιος είδε μέρα της Λαμπράς την Εκκλησιά να κλαίη;*⁷¹²
*Ποιος είδε κάμπους να θρηνούν και πέτραις να ραγίζουν;*⁷¹³
*Ποια συμφορά σκοτείνιασε και τ' ουρανού το χρώμα;*⁷¹⁴

Εκτός αυτού, στην ποίησή του συναντάμε παράταξη ομοειδών όρων⁷¹⁵, τυποποιημένες εκφράσεις μάχης κλέφτικων τραγουδιών⁷¹⁶, δεκαπεντασύλλαβο στίχο με ισομετρία⁷¹⁷, επανάληψη απλή⁷¹⁸. Στο ποίημά του 'Το πανηγύρι', μέμφεται αυτούς που προσπαθούν καλοπροαίρετα να πλησιάσουν το πολιτισμό μέσα από τα γραφεία τους. Πολύ πρωτότυπα, περιγράφει ένα ολόκληρο πανηγύρι λεπτομερώς, χρησιμοποιώντας δεκαπεντασύλλαβο ανομοιοκατάληκτο στίχο, ο οποίος πολλές φορές είναι απαρτισμένος, διατηρεί συχνά την ισομετρία μεταξύ των ημιστιχίων και χρησιμοποιεί δημοτικούς τύπους, όπως οι μεικτές δομές συμμετρίας⁷¹⁹. Ποικιλία θεμάτων εμφανίζεται στα δίστιχα του Μαρτινέλη, με βασικό γνώρισμα, το ερωτικό στοιχείο. Χρησιμοποιεί δημοτική γλώσσα, άμεσα επηρεασμένη από το δημοτικό τραγούδι, αλλά απέχει από τον σολωμικό τρόπο αξιοποίησής της. Εισάγωντας λέξεις από τη γλώσσα του λαού μαζί με λογιότερους τύπους, δημιουργεί ένα μιξολόγιο κράμα, δύσκολα διαχειρίσιμο. Η ουσία είναι ότι τα δίστιχα αυτά θυμίζουν έντονα λαϊκά επτανησιακά αντίστοιχα:

*Γιατί τον νου μου να χαλώ και τον καιρό να χάνω,
Αφού πετώ τ' αγγίστρι μου και τίποτε δεν πιάνω;-
Μυριστικά τριαντάφυλλα και σεις λευκοί μου κρίνοι,
Ειλικρινά 'πέτε μου σεις αν μ' αγαπάει εκείνη.*⁷²⁰

Καταλήγουμε στο συμπέρασμα, ότι ο Μαρτινέλης δέχτηκε πολλές επιρροές από το δημοτικό τραγούδι, οι όροι πρόσληψής του όμως, παραπέμπουν μάλλον στην Αθηναϊκή παρά στην Κερκυραϊκή Σχολή. Από τη μία πλευρά οι πολιτικές του θέσεις, από την άλλη η μη ανεπιφύλακτη αποδοχή της πρότασης του Σολωμού για τη γλώσσα, είχαν σαν αποτέλεσμα την υποτίμηση του ποιητικού έργου του από τους συμπατριώτες του της Κερκυραϊκής Σχολής, η διαφωνία του με τους οποίους υπήρξε κάθετη⁷²¹.

⁷¹² Μαρτινέλης Γ., *ό.π.*, σ. 22.

⁷¹³ Μαρτινέλης Γ., *ό.π.*, σ. 35.

⁷¹⁴ Μαρτινέλης Γ., *ό.π.*, σ. 37.

⁷¹⁵ Μαρτινέλης Γεώργιος, *Σειρά των ποιητικών έργων Γεωργίου Μαρτινέλη*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1887, σ. 14.

⁷¹⁶ Μαρτινέλης Γ., *ό.π.*, σ. 28.

⁷¹⁷ Μαρτινέλης Γ., *Τραγούδια*. [...], *ό.π.*, σ. 40.

⁷¹⁸ Μαρτινέλης Γεώργιος, *Τραγούδια. Κέρκυρα 1836-96*, Αθήνα, Έκδοση της κόρης του ποιητή Ελένης Σπυράκη, Αθήνα 1921, σ. 41.

⁷¹⁹ Μαρτινέλης Γ., *ό.π.*, σ. 46.

⁷²⁰ Πυλαρινός Θεοδόσης, «Τα ανέκδοτα δίστιχα του Γεωργίου Μαρτινέλη», *Ηώς. Περιοδικό επιστημονικής και εκπαιδευτικής έρευνας*, Ειδικό αφιέρωμα σε θέματα λογοτεχνίας, τ. 3^ο, τχ. 2, Αθήνα 2013, σ. 67-83.

⁷²¹ Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή, ό.π.*, σ. 118-119.

Ιδιαίτερη πνευματική προσωπικότητα ο Νικόλαος Κονεμένος (1832-1906), εγκυκλοπαιδιστής, λογοτέχνης, κριτικός και κοινωνικός αγωνιστής⁷²². Σημαντική επίδραση στη δημιουργία του άσκησε το έργο του Βηλαρά. Εκτός αυτού, είχε μελετήσει το σολωμικό *Διάλογο* και όλα τα προοδευτικά κείμενα για τη γλώσσα⁷²³. Ακολουθώντας παράλληλη (και μερικές φορές κοινή⁷²⁴) πορεία με τον Λασκαράτο⁷²⁵ καταπολέμησε την αμάθεια, τη δεισιδαιμονία, τη θρησκοληψία⁷²⁶. Τα κείμενά του άνοιξαν νέους ορίζοντες στην Κερκυραϊκή Σχολή, πέρα από την ποίηση, εισάγοντας τον πεζό λόγο με κοινωνικό περιεχόμενο⁷²⁷. Ήταν προδρομική μορφή μελετητή του γλωσσικού ζητήματος και οι απόψεις του για το γλωσσικό ζήτημα άσκησαν μεγάλη επίδραση, παρά τις ατέλειές τους⁷²⁸. Τα επιχειρήματά του είναι ιδιαίτερα πειστικά και κυριολεκτικά ξετινάζει το θεωρητικό οικοδόμημα του λογιωτατισμού⁷²⁹. «... Το ζήτημα της γλώσσας (που δεν ήταν ζήτημα) είναι σε εμάς λυμένο από πολύν καιρό, και έλειψε μόνον η αναγνώρισι της λύσεως 'που έχει γένει ...»⁷³⁰. Προφητικά αποδεικνύονται όσα γράφει για τις πολιτικές και τις κοινωνικές σκοπιμότητες των λογίων, που για λόγους πολιτικής εκμετάλλευσης συνδύαζαν την καθαρεύουσα με τον πατριωτισμό. Είναι αξιοπρόσεχτο το εύρος της θεματολογίας της κοινωνικής κριτικής που ασκεί ο Κονεμένος, με θέματα όπως η γυναίκα, ο γάμος, η οικογένεια και όσα επικριτικά γράφει εναντίον του λογιωτατισμού, του μεγαλοϊδεατισμού, του κλήρου κλπ.⁷³¹.

Αναμειγνύεται στα πράγματα της Κερκυραϊκής Σχολής, ποτέ όμως δεν αφομοιώθηκε απ' αυτήν⁷³². Ένας απ' αυτούς με τον οποίο είχε επαφές, ήταν ο

⁷²² Αλισανδράτος Γιώργος, *Μελέτες για τον Νικόλαο Κονεμένο*, Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, Νεοελληνική φιλολογία 10, Αθήνα 2013.

⁷²³ Μαστροδημήτρης, «Οι γλωσσικές θέσεις του Ν. Κονεμένου και η στάση του απέναντι στο γλωσσικό συντηρητισμό της Αθήνας», από τα Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου (Πρέβεζα 3-4 Σεπτεμβρίου 1994) «*Νικόλαος Κονεμένος. Ένας ριζοσπάστης λόγιος του 19^{ου} αιώνα*», εκδ. Δήμου Πρέβεζας, 1995, σ. 16.

⁷²⁴ Αλισανδράτος Γ., «Ανέκδοτα γράμματα του Ν. Κονεμένου στον Ανδρέα Λασκαράτο», από τα Πρακτικά του Ε' διεθνούς πανιονίου συνέδριου (Αργοστόλι – Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986) «*Φιλολογία-γλωσσολογία-λαογραφία-φιλοσοφία*», ανάτυπο, Αργοστόλι 1991, σ. 380.

⁷²⁵ Κονεμένος Νικ., *Άπαντα*, τ. Α', επιμ. Γ. Βαλέτας, εκδ. Πηγής, Αθήνα 1965, σ. 11. Επίσης στη σ. 691, αναφέρει πως «... ως και ημείς είμεθα φίλοι και σύμμαχοι, του Ανδρέα Λασκαράτου»

⁷²⁶ Πυλαρινός Θ., «Από την απόκλιση στον αποκλεισμό. Οι ποικίλες ενδοεπτανησιακές προσλήψεις της σολωμική ιδέας και η αρνητική αντιμετώπισή τους από τους Κερκυραίους θεματοφύλακες της», Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας. Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 115.

⁷²⁷ Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, [...], ό.π., σ. 112.

⁷²⁸ Πυλαρινός Θ., ό.π., σ. 111-113.

⁷²⁹ Κορδάτος Γ., *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, [...], ό.π., σ. 117.

⁷³⁰ Κονεμένος Νικόλαος, *Το ζήτημα της γλώσσας*, Κερκύρα, τυπογραφείον Ο Κάδμος, 1873.

⁷³¹ Πυλαρινός Θ., *Ειρήνη Α. Δεντρινού (1879-1974). (Από τη μεγάλη ακμή έως την αναπόφευκτη πτώση της Κερκυραϊκής Σχολής ή από την πρωτοπορία της περιφέρειας στην απομόνωση του επαρχιωτισμού)*, χ.ε., Αθήνα 1997, σ. 39-41.

⁷³² Πυλαρινός Θεοδόσης, «Λογοτεχνία και πολιτική. Οι Κερκυραίοι λογοτέχνες και διανοούμενοι και η συμμετοχή τους στα πολιτικά πράγματα πριν και μετά την Ένωση της Επτανήσου», *Ανάτυπο από τα Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004*», τόμ. Β', *Ιδεολογία-Πολιτισμός*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 150.

Μαβίλης που έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση για τον Κονεμένο⁷³³. Αλληλεπιδράσεις με το έργο του Μαβίλη εντοπίστηκαν σε δύο περιπτώσεις: Στο *Ζήτημα της γλώσσας* (1873) γράφει «Χυδαιότης και απρέπεια δεν υπάρχει σε καμιά γλώσσα»⁷³⁴ και στο *Και πάλε περί γλώσσας* (1875) «Οι λογιώτατοι, με σπάνιες εξαιρέσεις, είναι χυδαίοι σκεπασμένοι με την ψωροπροβιά του λογιωτατισμού, που αν την έβγαναν αποπάνου τους, θα έμεναν απλοί χυδαίοι»⁷³⁵. Ο Μαβίλης το 1911 σε αγόρευσή του στη Βουλή σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα, λέει την πασίγνωστη ρήση του «Χυδαία γλώσσα δεν υπάρχει, υπάρχουνσι χυδαίοι άνθρωποι και υπάρχουνσι πολλοί χυδαίοι άνθρωποι ομιλούντες την καθαρεύουσαν»⁷³⁶.

Στο «Ζήτημα της γλώσσας» το 1873 αναφέρει πως «... η αρχαία γλώσσα είναι σα μια μεγάλη αρχόντισσα, πλουσιώτατα και κομψότατα ευπρεπισμένη και ψηλού αναστήματος. Δείχνει, πως να εστάθηκε στον καιρό της ωραία, αλλά για μας σήμερα είναι γρηά κι είναι ζαρωμένη. Η νέα γλώσσα είναι ταπεινή παιδούλα του λαού, που δεν απόχτησε ακόμα όλο της το ανάστημα κι όπου έχει χρεία μόνον από ένα απλό άλλασμα κι από ένα νίψιμο για να φανούν οι χάρες και νοστιμάδες της»⁷³⁷.

Ο Μαβίλης στο ποίημά του 'Στη δημοτική' (Μόναχο 1885), γράφει

(Εσύ, δημοτική) *Είσ' έμορφη, σεμνή χωριατοπούλα*

Και 'ς τον ανθό της νειότης λουλουδίζεις...

(Ενώ η καθαρεύουσα είναι)

*Γρηά φτιασιδωμένη, άσχημη κρύα*⁷³⁸.

Είναι φανερό ότι ο Μαβίλης εμπνεύστηκε από τα λόγια του Κονεμένου.

Στο έργο του Κονεμένου δεν απαντώνται ιδιαίτερες αναφορές στο δημοτικό τραγούδι. Τα ελάχιστα σχετικά που αναφέρει είναι: «Ο φθόγγος τν δεν απαντιέται πουθενά στα κλέφτικα...»⁷³⁹ και μια απλή αναφορά στο δημοτικό τραγούδι ως στοιχειώδης πνευματική τροφή⁷⁴⁰. Αναφέρεται σε κάποιο οπαδό του Ψυχάρη, ο οποίος χρησιμοποιούσε λέξεις μόνο από το λεξιλόγιο των δημοτικών τραγουδιών, ως παράδειγμα προς αποφυγή⁷⁴¹. Κάνει την εκτίμηση πως «Τα δημώδη άσματα, οπού μας έχει παραδώσει η μία και η άλλη γενεά, τα χρωστάμε στον ρυθμό τους, επειδή χωρίς τον ρυθμό θα ήτουν αδύνατο να διασωθούν»⁷⁴². Τέλος, αναφέρει και αναλύει ως παράδειγμα σύνταξης στη δημοτική, ένα δημοτικό δίστιχο:

Δεν ημπορώ, δεν δύνομαι την πόρτα να τσακίσω,

*Την πόρτα και την κλειδωνιά, να μπω να σε φιλήσω*⁷⁴³.

⁷³³ Πυλαρινός Θ., *Ειρήνη Α. Δεντρινού, ό.π.*, σ. 38.

⁷³⁴ Κονεμένος Νικ., *Άπαντα*, τ. Α', επιμ. Γ. Βαλέτας, εκδ. Πηγής, Αθήνα 1965, σ. 44.

⁷³⁵ Κονεμένος Νικ., *ό.π.*, σ. 95.

⁷³⁶ Μαβίλης Λορέντσος, *Τα έργα*, εκδότης Στέφανος Πάργας, Βιβλιοπωλείο και εκδόσεις των Γραμμάτων, Αλεξάντρεια 1915, σ. 180.

⁷³⁷ Κονεμένος Νικ., *ό.π.*, σ. 36-37.

⁷³⁸ Μαβίλης Λορέντσος, *Τα έργα*, εκδότης Στέφανος Πάργας, Βιβλιοπωλείο και εκδόσεις των Γραμμάτων, Αλεξάντρεια 1915, σ. 157.

⁷³⁹ Κονεμένος Νικ., *ό.π.*, σ. 131

⁷⁴⁰ Κονεμένος Νικ., *ό.π.*, σ. 488

⁷⁴¹ Κονεμένος Νικ., *ό.π.*, σ. 135

⁷⁴² Κονεμένος Νικ., *ό.π.*, σ. 665.

⁷⁴³ Κονεμένος Νικ., *ό.π.*, σ. 672.

Έχοντας υπόψη ότι ο Κονεμένος ουσιαστικά δεν ήταν ποιητής⁷⁴⁴, στα λίγα ποιήματα που συνέθεσε, χρησιμοποίησε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο, σε μερικές περιπτώσεις δε, πολύ κοντινό στο βασικό στίχο της δημοτικής ποίησης, όπως στα «Πρωτοβρόχια». Επίσης συναντάμε εικόνες της φύσης, επικλήσεις από τη δημοτική ποίηση κ.ά. Όμως αυτό δεν αποτελούσε κανόνα. Στο αρτιότερο ποίημά του, «Η παλιά μου αγάπη» βασίζεται μεν σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο, αλλά διαφέρει στη ρυθμική αίσθηση από τον αντίστοιχο δημοτικό⁷⁴⁵. Σημειώνουμε ότι, σύμφωνα με τον Βαλέτα, έχει παρουσιάσει σε περιοδικά, συλλογές δημοτικών τραγουδιών⁷⁴⁶ (την ίδια πληροφορία την έχουμε και από τον Αλισανδράτο⁷⁴⁷). Συνοψίζοντας σχετικά με τον Κονεμένο, καταλήγουμε ότι ο δημιουργός δεν εντοπίστηκε ιδιαίτερη επαφή με το δημοτικό τραγούδι. Δείχνει έμμεσα να το εκτιμά, αλλά δεν το χρησιμοποιεί όπως οι άλλοι επτανήσιοι δημιουργοί, ως κύριο μοχλό στήριξης της επιχειρηματολογίας τους υπέρ της χρήσης της δημοτικής γλώσσας και κατά της Αθηναϊκής Σχολής. Το έργο του Κονεμένου, όπως και του Λασκαράτου, στηρίζεται στην έλλειψη του στοιχείου της εντοπιότητας. Αυτό οδήγησε προς τη σύνθεση ενιαίας ελληνικής κοινωνίας, εθνικής λογοτεχνίας και βέβαια, κοινής γλώσσας⁷⁴⁸. Σύμφωνα με τον Δημαρά, η συμβολή αυτών των συνδέσμων, στάθηκε σημαντική για την εξέλιξη των νεοελληνικών πνευματικών διεργασιών, δημιουργώντας την υποδομή πάνω στην οποία έστησε το έργο της η γενιά του 1880⁷⁴⁹.

Ο Σπύρος Περούλης (1846-1917), αυτοδίδαχτος ποιητής και μελοποιός, άφησε αξιοπρόσεχτο έργο, γέφυρα από το δημόδες των ανώνυμων δημιουργών στην έντεχνη ποίηση. Να σημειωθεί ότι οι πρώτες ποιητικές συνθέσεις του ήταν γραμμένες στην καθαρεύουσα⁷⁵⁰. Αναφέρουμε ποιήματά του στα οποία φαίνονται οι επιρροές που έχει δεχτεί από τη δημοτική ποίηση.

⁷⁴⁴ Αλισανδράτος Γ., «Τα ποιήματα του Ν. Κονεμένου», από τα Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου (Πρέβεζα 3-4 Σεπτεμβρίου 1994) «Νικόλαος Κονεμένος. Ένας ριζοσπάστης λόγιος του 19^{ου} αιώνα», εκδ. Δήμου Πρέβεζας, 1995, σ. 105.

⁷⁴⁵ Κόκορης Δ., «Ν. Κονεμένος. Ποιήματα (1879). Θεματικοί άξονες και μετρική υπόσταση», από τα Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου (Πρέβεζα 3-4 Σεπτεμβρίου 1994) «Νικόλαος Κονεμένος. Ένας ριζοσπάστης λόγιος του 19^{ου} αιώνα», εκδ. Δήμου Πρέβεζας, 1995, σ. 140-141

⁷⁴⁶ Κονεμένος Νικ., Άπαντα, τ. Α', επιμ. Γ. Βαλέτας, εκδ. Πηγής, Αθήνα 1965, σ. 13.

⁷⁴⁷ Αλισανδράτος Γ., «Ανέκδοτα γράμματα του Ν. Κονεμένου στον Ανδρέα Λασκαράτο», από τα Πρακτικά του Ε' διεθνούς πανιόνιου συνέδριου (Αργοστόλι – Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986) «Φιλολογία-γλωσσολογία-λαογραφία-φιλοσοφία», ανάτυπο, Αργοστόλι 1991, σ. 381.

⁷⁴⁸ Πυλαρινός Θεοδόσης, «Η αποδοχή του Ανδρέα Λασκαράτου, ως πνευματικής προσωπικότητας στον ευρύτερο χώρο της Επτανήσου», στο *Ανδρέας Λασκαράτος (1811-1901). Εκατό χρόνια από το θάνατο του*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2003, σ. 38-39.

⁷⁴⁹ Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 309

⁷⁵⁰ Πυλαρινός Θεοδόσης, *Οι ανέκδοτες επιστολές του Κερκυραίου λαϊκού ποιητή Σπύρου Περούλη προς τον δημοτικιστή δάσκαλο και λογοτέχνη Ηλία Σταύρο (1905-1915)*, εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1998, σ. 5-8. Γνωρίστηκε με τον κερκυραίο δάσκαλο και λογοτέχνη Ηλία Σταύρου, ο οποίος τον μύησε στη δημοτική. Ο τελευταίος, θερμός δημοτικιστής, θα ανασύρει τον Περούλη από την αφάνεια, θα τον συστήσει στο *Νουμά* και θα τον φέρει σε επαφή με τους Κερκυραίους ανθρώπους του πνεύματος. Είχε κινήσει το ενδιαφέρον λογίων όπως ο Μαβίλης, η Δεντρινού, ο Η. Σταύρου κ.ά., οι οποίοι πραγματοποιούσαν εκδρομές στον Ποταμό της Κέρκυρας, για να τον συναντήσουν. Αυτό καταδεικνύει το ενδιαφέρον τους για τη λαϊκή δημιουργία και το δημοτικό τραγούδι.

[Στην κυρία Ειρήνη Α. Δεντρινού]

*Κει που η νύχτα είχε αρχίσει / στο[ν] καθάριο ουρανό
και χαμήλωσε να δύσει / κάθε αστέρι του τρανό...*⁷⁵¹.

‘Στα στεφανώματα του κ[υρίου] Στέλιου Δεσύλλα με της δ[εσποινίδος] Βέρας-Ρόζας
Παλατιανού’

*Όπου γλυκόθωρη κορφή, / πλαγιά ολανθισμένη,
ραχούλα λουλουδόσπαρτη / και κήποι ευωδιασμένοι,...*⁷⁵².

‘Τραγούδι στο Σύλλογο των σφαιριστών της Κέρκυρας’

*Νέοι, ’λαφρώστε το κορμί, / τα πόδια σας φτερώστε,
Η σφαίρα έρχεται μ’ ορμή / και σεις το[ν] κτύπο δώστε ...*⁷⁵³.

‘Στον αείμνηστον ήρωα Λαυρέντιον Μαβίλη’

*Ω ψυχή, οπ’ εγεννήθης / απ’ του Πλάστη την πνοή,
Και τους κόσμους εκεί αρνήθης / για την πρόσκαιρη ζωή ...*⁷⁵⁴.

Σε όλους τους παραπάνω στίχους συναντάται ο δεκαπεντασύλλαβος στίχος και ομοιοκαταληξία..

Ιδιαίτερη μνεία θα γίνει για το δημοτικόμορφο ποίημα *Ηλιώ*, το οποίο θεωρούνταν χαμένο⁷⁵⁵. Η πηγή της *Ηλιώς*, είναι η λαϊκή παράδοση με τη μορφή παραμυθιού, επηρεασμένου από τα λαϊκά ιπποτικά και τα ερωτικά στιχουργήματα, τα γεγονότα μιας υπαρκτής οικογένειας, την *Φυλλάδα του Μεγαλέξαντρου*, τους χρησμούς του *Αγαθάγγελου* και τις αφηγήσεις και τους μύθους του λαού για τις νεράιδες⁷⁵⁶. Έχει επίσης αναφορές και επιδράσεις από τον *Ερωτόκριτο*. Το έργο αυτό ακολουθεί την πρακτική της εποχής του σχετικά με την αναζήτηση των ριζών και τη γέννηση της λαογραφίας. Άλλα στοιχεία τα οποία συναντώνται στην *Ηλιώ*, είναι ιδεολογικά στοιχεία της εποχής του Περούλη, όπως ο πατριωτισμός και οι αναφορές στην αρχαιότητα, με ελεύθερες μιμήσεις της *Οδύσσειας*⁷⁵⁷. Εμφανείς είναι και οι επιρροές που έχει δεχτεί ο ποιητής από το Σολωμό, σε ό,τι αφορά το κήρυγμα περί ελευθερίας και κατά της διχόνοιας και της τυραννίας. Ο ποιητής ακολουθεί υποσυνείδητα το ιδεολογικό κλίμα της εποχής του, τον μεγαλοϊδεατισμό και την προβολή του Αγώνα για ανεξαρτησία⁷⁵⁸. Η *Ηλιώ* στο ένα χειρόγραφο είναι δομημένη σε εναλλασσόμενους οκτασύλλαβους και επτασύλλαβους στίχους, ενώ στο αντίγραφο είναι γραμμένη σε δίστιχα με δεκαπεντασύλλαβο ομοιοκατάληκτο στίχο⁷⁵⁹.

12. *Κι έλεγε νάχα η δύστυχη έναν πιστό να στείλω*

⁷⁵¹ Πυλαρινός Θεοδόσης, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 82.

⁷⁵² Πυλαρινός Θ., ό.π., σ. 86.

⁷⁵³ Πυλαρινός Θ., ό.π., σ. 88.

⁷⁵⁴ Πυλαρινός Θ., ό.π., σ. 91.

⁷⁵⁵ Πυλαρινός Θεοδόσης, *Η Ηλιώ. Δημόδες στιχούργημα του λαϊκού ποιητή Σπύρου Περούλη από το χωριό Ποταμός της Κέρκυρας*, εκδ. Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2008, σ. 14. Τελικά ‘ανακαλύφθηκαν’ δύο χειρόγραφες εκδοχές του ποιήματος το 2006 και εκδόθηκαν το 2008.

⁷⁵⁶ Πυλαρινός Θ., ό.π., σ. 32.

⁷⁵⁷ Πυλαρινός Θ., ό.π., σ. 23-27.

⁷⁵⁸ Πυλαρινός Θ., ό.π., σ. 31-33.

⁷⁵⁹ Πυλαρινός Θ., ό.π., σ. 21-22.

νάλεγα το παράπονο στον ακριβό του φίλο⁷⁶⁰.

322. Και τώρα πού ο δύστυχος να βρη ζωής σημάδι;
αν απ' τα ύψη πήδησε σαν την Δέσπω στον Άδη;

Ο στίχος αυτός είναι επηρεασμένος από τα δημοτικά τραγούδια με θέμα το 1821 και συγκεκριμένα από το χορό του Ζαλόγγου⁷⁶¹.

324. Από την θήκη έβγαλε θανατερό μαχαίρι
κι ολόισα εις την καρδιά ήθελε να το φέρη⁷⁶².

Και ο στίχος αυτός είναι άμεσα επηρεασμένος από δημοτικό μοτίβο, όπως το παρακάτω:

...Χρυσό μαχαίρι έβγαλε απ' αργυρό θηκάρι
Στον ουρανό το πέταξε και στην καρδιά του εσφάη...⁷⁶³

Τέλος, επισημάνθηκε κάτι ιδιαίτερα γνώριμο στο δημοτικό τραγούδι, ο παμψυχισμός:

113. Και σαν ζυπνούσα έλεγα πώς να περνά στα ζένα
κι όσα πουλάκια διάβαιναν τα ρώτουνα για σένα⁷⁶⁴.

Καταλήγουμε ότι ο ποιητής είναι επηρεασμένος από τις παραδόσεις της Κέρκυρας⁷⁶⁵ και γενικότερα τις λαϊκές αντιλήψεις της εποχής του, τις οποίες ακολουθεί πιστά, όπως δε αποδείχθηκε και από το δημοτικό τραγούδι. Να σημειωθεί πως η περίπτωση Περούλη, δεν προέκυψε τυχαία. Η εποχή ευνοούσε την ανάδειξη της δημοτικής γλώσσας μέσα από την μελέτη του λαϊκού πολιτισμού, όχι μόνο στην έρευνα των πηγών του, αλλά και στην αναζήτηση πρωτογενούς λαϊκής δημιουργίας. Αποτέλεσμα αυτής της τάσης, ήταν η ανάπτυξη της λαογραφίας και του ηθογραφικού διηγήματος στην Ελλάδα, η οποία συνέπιπτε με τα ενδιαφέροντα των εκπροσώπων της Κερκυραϊκής Σχολής⁷⁶⁶, όπως φαίνεται και από τη συνεργασία τους με το αθηναϊκό περιοδικό *Εστία*⁷⁶⁷. Στο πνεύμα της εποχής λοιπόν, οφείλει την ανάδειξή του ο Περούλης, με την παρουσίαση του έργου του, εκ μέρους του Σταύρου, στο περιοδικό *Νουμάς*, που τον πρόβαλε πανελληνίως⁷⁶⁸.

Ο δάσκαλος και λαογράφος Γεώργιος Κοντός εμφανίστηκε στα ελληνικά γράμματα με το *Δημοτικά ανέκδοτα Κέρκυρας* το 1877⁷⁶⁹. Μ' αυτό το μικρό βιβλίο θέτει τις βάσεις για τη κατάρτιση λαογραφικής συλλογής, η οποία έρχεται να καλύψει το κενό μετά το ξεκίνημα από τον Τομαζέο, τον Μανούσο, τον Ζαμπέλιο και τον Σταματέλο. Το ανέκδοτο υλικό που τελικά συγκέντρωσε, αποτελείται από

⁷⁶⁰ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 39. «Η όλη στροφή ανακαλεί στη μνήμη στιχομυθίες ή μονόλογους από τον Ερωτόκριτο του Βιτσέντζου Κορνάρου...»

⁷⁶¹ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 108.

⁷⁶² Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 108.

⁷⁶³ Πακτίτης Ν., *ό.π.*, σ. 69.

⁷⁶⁴ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 70.

⁷⁶⁵ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 101-104. Έκανε και προσπάθειες για να συλλέξει επτανησιακές παροιμίες.

⁷⁶⁶ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 18.

⁷⁶⁷ Πυλαρινός Θεοδόσης, *Επτανησιακή Σχολή*, *ό.π.*, σ. 134.

⁷⁶⁸ Πυλαρινός Θ., «Ο Νουμάς και οι Κερκυραίοι δημοτικιστές», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας*, τ. 23 (1998), σ. 164. Στο περιοδικό αυτό, ήταν ιδιαίτερα αισθητή η κερκυραϊκή παρουσία, επί σειρά ετών.

⁷⁶⁹ Κοντός Γεώργιος, *Δημοτικά ανέκδοτα Κέρκυρας*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Ιονία, 1877.

δημοτικά τραγούδια, δίστιχα, παραμύθια, ανιγμάτα, δεισιδαιμονίες, παροιμίες, ξόρκια, γλωσσάρια κ.ά. όλα συγκεντρωμένα από την Κέρκυρα, γιατί, όπως τονίζει ο ίδιος «Ηδυνήθην ίσως κάλλιον των άλλων να συλλέξω αυτά, διότι εν τω μέσω των κατεχόντων εγεννήθην, ζω, αυτών το πρώτον εγενόμην αυτήκοος, αυτούς ακολουθώ εν τω γάμω, τω θανάτω και ταις εν γένει περιστάσεσι του χωρικού βίου». Τα τραγούδια που αναφέρει ο Κοντός και τις συγκριτικές μελέτες του Nørgaard και της Ζώρα⁷⁷⁰, αποτελούν απόδειξη των επιδράσεων που δέχτηκε η Κέρκυρα από την ηπειρωτική Ελλάδα, τα άλλα νησιά του Ιονίου και την Κρήτη⁷⁷¹.

Συνοψίζοντας το θέμα των επιδράσεων του δημοτικού τραγουδιού στους λόγιους της Κερκυραϊκής Σχολής, καταλήγουμε πως, κορυφαία πνευματική προσωπικότητα ο Σολωμός, μελέτησε και αφομοίωσε δημιουργικά το δημοτικό τραγούδι, την αισθητική και τον τρόπο λειτουργίας του και κατάφερε να δημιουργήσει εθνική ποίηση, στηριζόμενος στην παράδοση. Η Κερκυραϊκή Σχολή συνέχισε το δρόμο που είχε χαράξει ο ποιητής, αξιοποιώντας ποικιλοτρόπως το δημοτικό τραγούδι. Αποτυπώνεται στο έργο τους (ποιητικό και πεζό) μια μεγάλη ποικιλία απόψεων σχετικά με τον ορθό τρόπο χρήσης του δημοτικού τραγουδιού και ειδικότερα του κλέφτικου, για την αντιστασιακή του διάσταση και την ποιητική του αξία, επιβεβαιωμένη από τη Δύση.

Οι περισσότεροι από τους λόγιους αυτής της Σχολής, ήρθαν σ' επαφή με το δημοτικό τραγούδι. Ο Πολυλάς δεν επηρεάστηκε απ' αυτό, αλλά από τα διδάγματα του Σολωμού. Το χρησιμοποίησε μόνο ως εφαλτήριο των απόψεών του, διαφοροποιούμενος από τους άλλους επτανήσιους δημιουργούς (Τερτσέτη, Τυπάλδο, Μαρκορά, Βαλαωρίτη κ.ά) και παρουσίασε τη δική του θεωρητική προσέγγιση για τη νέα γλώσσα της ποίησης. Ο Καλοσγούρος, συντασσόμενος με τις απόψεις του Πολυλά, θεωρεί ότι τα δημ. τραγούδια έσωσαν την ποίηση, μέσω του Σολωμού, ο οποίος όμως όφειλε να προχωρήσει ακόμη περισσότερο στον εμπλουτισμό της γλώσσας. Ο Κογεβίνας δεν έχει επαφές με το δημ. τραγούδι, αλλά τάσσεται κι αυτός υπέρ των απόψεων Πολυλά. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και ο Μαβίλης, επαινώντας της απόψεις του Πολυλά για τον εξευγενισμό της γλώσσας και βάλλοντας κατά της χρήσης της γλώσσας του κλέφτικου τραγουδιού από τους λόγιους, κάτι το οποίο θεωρούσε ως ανασταλτικό παράγοντα της εθνικής προσπάθειας για τη νέα εθνική γλώσσα ποίησης και πεζού λόγου. Ο Θεοτόκης δεν είναι επηρεασμένος από το δημ. τραγούδι (παρά τις πασιφανείς σχετικές γνώσεις του), αλλά από την παράδοση. Ο Μαρτινέλης, σ' αντίθεση με τους προηγούμενους, έχει δεχτεί πολλές και άμεσες επιδράσεις στην ποίησή του από το δημ. τραγούδι, και προτείνει μια δημοτική γλώσσα βασισμένη στην επτανησιακή, απαλλαγμένη από κάθε ιδιοματισμό και προσαρμοσμένη στην γενιά του '80. Ο Κονεμένος, ακολουθώντας ένα μοναχικό δρόμο, δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το δημοτικό. Ο

⁷⁷⁰ Τζώρα Αλεξάνδρα, *Το κερκυραϊκό δημοτικό τραγούδι. Πηγές και επιδράσεις. Συγκριτική μελέτη*, ό.π.

⁷⁷¹ Nørgaard Lars, *Δημοτικά ανέκδοτα από τις συλλογές του Κερκυραίου Γεωργίου Α. Κοντού*, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2000, σ. 7-21.

Περούλης, τέλος, δέχτηκε τις επιδράσεις του δημ. τραγουδιού, έμμεσα, μέσω της Κερκυραϊκής Σχολής.

Θεωρούμε ότι τους λόγιους (πλην Σολωμού) τους ενδιαφέρει το δημοτικό τραγούδι μόνο ως φόρμα για την εθνική ποίηση (και όχι αυτό καθ' αυτό), με σκοπό να εκλαϊκεύσουν τις σύγχρονές τους εθνικές ιδέες μέσα από την ποίησή τους, χρησιμοποιώντας τη δημοτική γλώσσα και το - ιδανικά προσφερόμενο γι' αυτό - κλέφτικο τραγούδι. Γι' αυτό και ο θεωρητικός λόγος των λογίων σχετικά με τα δημοτικά τραγούδια (αν εξαιρέσουμε τα πολλά κολακευτικά τους σχόλια), είναι ελάχιστος.

4. Λευκάδα

Οι δύο κορυφαίες μορφές της Λευκάδας, ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος και ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, δέχονται ταυτόχρονα επιρροές από δύο διαφορετικούς πολιτισμικούς χώρους: τη στεριανή Ελλάδα (τόσο κοντά τους γεωγραφικά) και τα Επτάνησα (τόσο οικεία τους πολιτιστικά). Αυτός ο επαμφοτερισμός, σημάδεψε το έργο τους, ιδιαίτερα δε του Βαλαωρίτη. Έντονα και φορτισμένα τα ερεθίσματα που προσλάμβανε από τον ελλαδικό χώρο, πληθωρικός αυτός, ήταν επόμενο να είναι πληθωρική και η ποίησή του. Στο χώρο των Επτανήσων είχε να αντιπαλέψει με τον ήδη καθιερωμένο Σολωμό, από τον οποίο, ναι μεν «το γάλα εβύζαξεν»⁷⁷², αλλά οπισθοδρόμησε στην πρώτη σολωμική περίοδο, στο μιμητικά αξιοποιούμενο δημοτικό τραγούδι⁷⁷³. Έτσι αναζήτησε με κάθε τρόπο την πανελλαδικής εμβέλειας αναγνώριση που του έλειπε, στην Αθήνα⁷⁷⁴, λειτουργώντας ουσιαστικά ως διαμεσολαβητής ανάμεσα στην Επτανησιακή και στην Α' Αθηναϊκή Σχολή, την εποχή κατά την οποία η τελευταία έπνεε τα λούστια και χρειαζόταν πάση θυσία μία νέα ποιητική πρόταση ως σανίδα σωτηρίας στην επερχόμενη γι' αυτήν καταιγίδα⁷⁷⁵.

Η κριτική στο έργο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη (1824-1879) διχάστηκε και ποικίλλει από την πλήρη αποδοχή (Παλαμάς, Ροΐδης, Σικελιανός) ως την πλήρη άρνηση (Πολυλάς⁷⁷⁶, Πανάς⁷⁷⁷, Βερναρδάκης⁷⁷⁸, Άβλιχος⁷⁷⁹, Κονεμένος⁷⁸⁰ κ.ά.). Επί μια ολόκληρη ζωή (εκτός των κοινωνικών αγώνων που συμμετέχει⁷⁸¹) προσπαθεί όχι απλώς να μάθει όσο μπορεί περισσότερα δημοτικά τραγούδια και ιστορικά στοιχεία που να τα τεκμηριώνουν, αλλά να εξασκήσει τη γραφή του, ώστε να δημιουργεί ποιήματα σύμφωνα με το πνεύμα τους, γι' αυτό και οι επιρροές τις οποίες έχει δεχτεί από τη λαϊκή παράδοση και ειδικότερα απ' το δημοτικό τραγούδι, είναι εμφανέστατες. Θα αναφερθούμε πρώτα στις μαρτυρίες οι οποίες βρίσκονται στα έργα του ποιητή και αφορούν στα δύο αυτά πεδία. Καταγράφουμε όσα δημοτικά τραγούδια αναφέρονται στο έργο του ποιητή, επισημαίνοντας (ειδικά στα κλέφτικα) το όνομα στο οποίο είναι αφιερωμένο⁷⁸²

⁷⁷² Παλαμάς Κωστής, *Διονύσιος Σολωμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1981, σ. 60.

⁷⁷³ Πυλαρινός Θεοδόσης, «Ο Διονύσιος Σολωμός και η υποτροφία του Κώστα Βάρναλη στο Παρίσι», *Ιόνιος Λόγος*, τόμος Β', Κέρκυρα 2010, σ. 259-316.

⁷⁷⁴ Γαραντούδης Ευρ., *Οι επτανήσιοι και ο Σολωμός*, ό.π., σ. 276-277

⁷⁷⁵ Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 155-156.

⁷⁷⁶ Πολυλάς Ιάκωβος, *Άπαντα: τα λογοτεχνικά και κριτικά* (επιμ. Γ. Βαλέτας), εκδ. Νίκα, 2^η έκδ., Αθήνα 1959, σ. 186-196

⁷⁷⁷ Πανάς Παναγιώτης, *Έργα αργίας*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου της Ενώσεως, 1883, σ. 55.

⁷⁷⁸ Πηγή: Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών, Ε.ΚΕ.ΒΙ.

⁷⁷⁹ Πυλαρινός Θ., ό.π., σ. 162.

⁷⁸⁰ Κονεμένος Νικ., *Άπαντα*, τ. Α', επιμ. Γ. Βαλέτας, εκδ. Πηγής, Αθήνα 1965, σ. 137 & 152.

⁷⁸¹ Εμπλέκεται σε διάφορα απελευθερωτικά κινήματα στην Ιταλία και την Ουγγαρία. Κατά το διάστημα 1861-1863 κορυφώνονται οι κοινοβουλευτικοί αγώνες του. Παράλληλα συμπαρίσταται στα απελευθερωτικά κομιτάτα που ιδρύονται στην Ιταλία και ενισχύει ανάλογες κινήσεις στο Μαυροβούνιο και στην Ήπειρο.

⁷⁸² Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Αθανάσης Διάκος. Αστραπόγιαννος*, εκδίδονται υπό Παύλου Λάμπρου, Αθήναι, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1867, σ. 3. Ο ποιητής αποφεύγει συνειδητά τα ανώνυμα κλέφτικα, γιατί θεωρεί πως οι νεκροί πρέπει να μνημονεύονται, ως απότιση φόρου τιμής.

το τραγούδι: Αγγελής Σουμηλάς, Βλάχος και Χρήστος Βαλαώρας⁷⁸³, Χρήστος Μιλιώνης⁷⁸⁴⁻⁷⁸⁵, Μπουκουβάλας⁷⁸⁶, Στάθας⁷⁸⁷, Λαμπέτης και Αστραπόγιαννος⁷⁸⁸, Κωνσταντάρης⁷⁸⁹, Κώστας Πάλλας⁷⁹⁰, Χρόνης⁷⁹¹, Ανδρούτζος Ανδρέας⁷⁹², Βλαχοθανάσης⁷⁹³, Λιάκος Κουτάβας⁷⁹⁴, Μητρομάρας⁷⁹⁵, Κοντογιανναίοι⁷⁹⁶, Νικοτσάρας⁷⁹⁷, Γιωργοθώμος⁷⁹⁸, για τους οποίους ο Βαλαωρίτης δίνει πολλές ιστορικές πληροφορίες. Σε επιστολή του προς τον φίλο του Π. Χιώτη, αναφέρει πως ο ερχομός των χελιδονιών αποτελούσε το σύνθημα της έναρξης των εχθροπραξιών κατά των Τούρκων, γι' αυτό και η δημοτική ποίηση τα εξύμνησε. Επικαλείται και ένα κλέφτικο τραγούδι, στο οποίο ένας κλέφτης διατάζει τους συμμαχητές του να τον θάψουν σε τάφο που να έχει μία θυρίδα ανοικτή, για να μπαίνουν τα χελιδόνια⁷⁹⁹. Σε πεζογράφημά του⁸⁰⁰ αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο θρύλο που ανήκει στην παράδοση: «Δημώδης περί βαλμά θρύλος.[...] Δεν είναι άρα γε περίεργοι αι περί μεταμφυχώσεως δημώδεις δοξασίαι ..... παρέμεινεν εις ημάς, τους νεωτέρους Έλληνας...». Στις Σημειώσεις του στο 'Διάκο', ο ποιητής μάς εξιστορεί πως θέλοντας να μάθει κάποια πράγματα περί οιωνοσκοπίας, συναντήθηκε με έναν πολύ ηλικιωμένο βοσκό, ο οποίος του έθεσε ένα παραδοσιακό αίνιγμα: *Η βρύσαις εκινήσανε, Οι μύλοι εσταματήσανε, Και τα βουνά εχιονίσανε, Και τα δύο γινήκαν τρία*. Ένα λαϊκό αίνιγμα του οποίου την ερμηνεία τού την έδωσε ο βοσκός⁸⁰¹.

Ιδιαίτερη πτυχή στο έργο του ποιητή, και μάλλον παραγνωρισμένη, είναι τα πολλά στοιχεία που παραθέτει και που σχετίζονται άμεσα με τη Λαογραφία. Με προσωπικές έρευνες, γεμίζει το έργο του με πληροφορίες για λαϊκές εκφράσεις, θρύλους και παραδόσεις, παροιμίες, λαϊκή ιατρική, πληροφορίες για τη ζωή των αγροτών. «Κρίνω εύλογον να σημειώσω ότι κυρίως μοιρολόγι σημαίνει θρήνος μετά νεκρικού άσματος. Απλοί δε οιμωγαί και ολολυγμοί, δι' ων αγγέλλεται τραγικόν τι

⁷⁸³ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 165.

⁷⁸⁴ Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Η κυρά Φροσύνη. Ποίημα εις τέσσερα άσματα διηρημένον, ώ και έτερον συνεκδίδεται ποιημάτιον, Το Σήμαντρον*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Ερμής, 1859, σ. 115

⁷⁸⁵ Βαλαωρίτης Αρ., *Αθανάσης Διάκος*.[...], *ό.π.*, σ. 177.

⁷⁸⁶ Βαλαωρίτης Αρ., *Η κυρά Φροσύνη*.[...], *ό.π.*, σ. 115-116.

⁷⁸⁷ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 116.

⁷⁸⁸ Βαλαωρίτης Αρ., *Αθανάσης Διάκος*.[...], *ό.π.*, σ. 182-184

⁷⁸⁹ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 195-196.

⁷⁹⁰ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 197-198.

⁷⁹¹ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 198-199.

⁷⁹² Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 200-201.

⁷⁹³ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 201-202.

⁷⁹⁴ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 202.

⁷⁹⁵ Βαλαωρίτης Αρ., *Η κυρά Φροσύνη*, *ό.π.*, σ. 119.

⁷⁹⁶ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 119-120.

⁷⁹⁷ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 120-121.

⁷⁹⁸ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 127.

⁷⁹⁹ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 285-286. Το τραγούδι το οποίο δεν αναφέρει ο ποιητής, είναι ο 'Ο τάφος του Δήμου'.

⁸⁰⁰ Βαλαωρίτης Αρ., *Άπαντα*, *ό.π.*, τ. Γ, σ. 103-105

⁸⁰¹ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, *Αθανάσης Διάκος*, *ό.π.*, σ. 122.

συμβάν, λέγονταν απόφωνα⁸⁰². Βότανα = χόρτα κατέχοντα ιαματικές ιδιότητες, όθεν και το δημόδες : *Τα βότανα της γης γιατρεύουνε τα πάθη*. Και να με πνίξει το ψωμί. Κατάρα συνηθέστατη 'Θα σηκωθή το ψωμί που σου δωκα και θα σε πνίξει'⁸⁰³.» Σ' όλα του σχόλια, εκτός από το φιλέρευνο πνεύμα του, φανερώνονται συγχρόνως το πάθος του για τη δημοτική γλώσσα και το δημοτικό τραγούδι. Ο Βαλαωρίτης ήταν πρόδρομος λαογράφος, έχοντας αντιληφθεί το εθνικό όφελος απ' αυτήν την συστηματική του ενασχόληση⁸⁰⁴. Ερχόταν σ' επαφή με μικρές ομάδες ανθρώπων, τις οποίες μελετούσε στο φυσικό τους περιβάλλον. Αναφέρει σε μία επιστολή του προς τον Λασκαράτο πως «Έκραξα λοιπόν αυτές τες δύο μοιρολογίστρες... άρχισαν το νεκρικό τραγούδι... έστεκα προσεχτικός και έγραφα στίχους, μα την αλήθεια, ωραιότατους και οπού ήθελε φέρουνε τιμή και δόξα εις τον μεγαλύτερο ποιητή»⁸⁰⁵. Οι λαογραφικές αφηγήσεις του είναι λεπτομερειακές, δίνοντας ερμηνευτικές πληροφορίες για την κατανόηση τοπικών κοινωνιών. Το ασυστηματοποίητο έργο του, καλύπτει μεγάλο φάσμα των εκδηλώσεων του παραδοσιακού βίου: μνημεία λόγου (τραγούδια, παροιμίες, ευχές, διηγήσεις κ.α.), καθημερινή και θρησκευτική ζωή, λαϊκή φιλοσοφία και ιατρική, μαγεία και δεισιδαιμονίες. Η ελληνική δημοτική ποίηση, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Βαλαωρίτη, συνδέεται με την κοινωνική αντίδραση, ατομική ή συλλογική, στον εκάστοτε κατακτητή που τελικά συνδέθηκε στενά με την πρακτική της εθνογένεσης, υπό την επίδραση της ρομαντικής ιδεολογίας.

Σε επιστολή του τονίζει πως «ο αληθής χαρακτήρ της καθαρής δημοτικής ποιήσεως είναι η υπερβολή και ότι ο ελληνικός λαός τέρπεται μεγάλως εις τας υπερφυσικάς παραστάσεις και ευαρεστείται ακόμη να ζη εν μέσω μιας συνεχούς και αδιάκοπου τερατολογίας. Ο Όλυμπος και ο Κίτσαβος που μαλλώνουν πάντοτε και συνομιλούν, οι βράχοι του ραγίζονται και δακρύζουν ακροώμενοι των κλαυθμών τεθλιμμένης γυναικός, οι νεκροί συνδιαλέγονται μετά των ζώντων, ο ουρανός του εν ανάγκη μεταβάλλεται εις χάρτην και η θάλασσα του εις μελάνην, όταν έχη ανάγκην να γράψη και να εξυμνήση τα ερωτικά του βάσανα, τα άστρα κατέρχονται εν τη ημετέρα πρόσκληση, οι εικόνες του ιδρώνουν αίμα και δεν υπάρχει σπήλαιον, ούτε φρέαρ να μη έχη τον δράκοντα ή το στοιχείο του»⁸⁰⁶. Σ' άλλη επιστολή προς τον πολιτικό σύλλογο Κέρκυρας 'Η Αναγέννησις', διατυπώνει τη θέση του για τη νέα εθνική ποίηση. «Η δημοτική ελληνική ποίησις υπήρξεν υπό την δουλείαν ο αχώριστος σύντροφος, η μόνη παρηγορία της τεθλιμμένης ψυχής του ημετέρου έθνους... Συνοδεύσασα πιστώσ τον Έλληνα εν τωσ διωγμοίς, εν τοις δεσμοτηρίοις, επί του πεδίου της μάχης, ουδέποτε εγκατέλειπεν αυτόν ορφανόν, μεμονωμένον κατά την σκληράν δοκιμασίαν τούτων αιώνων. Δικαιούται λοιπόν και τώρα η δημοτική

⁸⁰² Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, τ. Β, σ. 106-107.

⁸⁰³ Βαλαωρίτης Αρ., *Αθανάσης Διάκος, ό.π.*, σ. 85.

⁸⁰⁴ Όπως και ο Σολωμός με την απαίτησή του να του στέλνουν δημοτικά τραγούδια γραμμένα όπως ακριβώς τραγουδήθηκαν στον αντιγραφέα.

⁸⁰⁵ Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Άπαντα. Βίος, επιστολές και πολιτικά κείμενα*, Φιλολογική επιμέλεια Γ.Π.Σαββίδης-Νίκη Λυκούργου, τ.Α', εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1980, σ. 253. Αλληλογραφία Βαλαωρίτη-Λασκαράτου.

⁸⁰⁶ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 298-303.

ποίησις, η φιλόστοργος αύτη αδελφή και συμμετοχος των δεινών του ελληνικού έθνους παθημάτων, δικαιούται να συμμεθέξη και του σημερινού αγώνος»⁸⁰⁷.

Ιδιαίτερης προσοχής και σχολιασμού, χρήζει το γεγονός ότι στο τραγούδι 'Ζήνδρος', κάνει αναφορές σε τρεις συλλογές δημοτικών τραγουδιών: του Φωριέλ, του Ζαμπέλιου και του Passow: «Ο τίτλος ούτος αναφερόμενος εν τω δημοτικώ άσματι τω παρά τω Κυρίω Πασσόβ δημοσιευθέντι υπ' αριθμόν XVI εγράφη ημερτημένως και χρήζει διορθώσεως:[...]»⁸⁰⁸. Άλλοι εξ εναντίας, εν οίς και ο Φωριέλως, νομίζουσιν ότι ο Ζίδρος αιχμαλωτισθείς εκατατομήθη.[...] Αλλά το άσμα τούτο, συμπληρωθέν μετά ταύτα και δημοσιευθέν υπό του κ. Σπυρίδωνος Ζαμπελίου υπ' αριθμόν 68, ουδέν μαρτυρεί περί του βιαίου θανάτου του Ζίδρου⁸⁰⁹». Ο Βαλαωρίτης εμφανίζει ένα εύρος γνώσεων, που αποκτήθηκε με ιδιαίτερο κόπο, ζήλο και συστηματική επί τόπου έρευνα⁸¹⁰. Δεν χρησιμοποιεί προσχηματικά το δημοτικό τραγούδι και τις παραδόσεις εν γένει, αλλά τις εμφανίζει μέσα στο έργο του ως προσωπικά βιώματα πλέον, κι όχι ως απλές πληροφορίες. Αυτός ο τρόπος προσέγγισης της δημοτικής ποίησης και της μετέπειτα λειτουργίας της ως βιωμένης εμπειρίας μέσα σε προσωπική ποίηση, θεωρούμε ότι δεν είναι καθόλου κοινός στα Επτάνησα.

Ο Παλαμάς το 1900, τονίζει πως οι στίχοι του Βαλαωρίτη, εκτός από την αρματολική ιδέα, εκφράζουν μια λυρική και ποιητική σκέψη, από τις πλαστικότερες ως τις μεταφυσικότερες και πως γλώσσα του δίνει ομορφιά και ζωή στο φιλοσοφικό ρεμβασμό⁸¹¹. Θεωρεί ότι κανείς δεν τολμά να αμφισβητήσει τη μεγάλη φιλολογική αξία του έργου του⁸¹², αλλά και πως την επιτυχία του τη χρωστάει όχι στη μεγάλη του πνοή, αλλά στην μεγάλη φιλοπατρία του⁸¹³. Ειδικότερα δε για τη γλώσσα που χρησιμοποιεί τονίζει πως δεν είναι μόνο ο ψάλτης των αρματολών, αλλά και «...ο ευρωπαϊός ρωμαντικός, είναι ο Βυρωνιστής και ο Ουγκιστής, κάποτε ο φιλόσοφος πεσσιμιστής ... είναι ο μεταφραστής του Δάντη, του Λαμαρτίνου. ... είν' εκείνος που σ' ένα κομμάτι επικώτατο του 'Φωτεινού' μας ραψωδεί την Ελλάδα του Ξέρξη... Όλ' αυτά με τη γλώσσα, δηλαδή με τη γραμματική του δημοτικού τραγουδιού, με τα λόγια και του κλέφτη και του μάγειρα και του άρχοντα και του ποιητή. Και ξέρουμε πόσο έντονα και πόσο ζωντανά!»⁸¹⁴. Βέβαια σχολιάζει ότι οι ήρωες του Βαλαωρίτη, ως περισσότερο ρεαλιστικοί, υπολείπονται των 'σχεδόν αϋλων όντων' του

⁸⁰⁷ Βαλαωρίτης Αρ., *Άπαντα, Άπαντα*, Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας, Αθήνα, τ. Β, [...], ό.π., σ. 285-286.

⁸⁰⁸ Βαλαωρίτης Αρ., *Αθανάσης Διάκος*, ό.π., σ. 179.

⁸⁰⁹ Βαλαωρίτης Αρ., *Η κυρά Φροσύνη*, ό.π., σ. 117-118.

⁸¹⁰ Χιώτης Παναγιώτης, Βλέμμα εις τα κατακρινόμενα περί των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος του Πατριάρχου Γρηγορίου και διθύραμβου του ποιητού Α. Βαλαωρίτου, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον Η Επτάνησος, Χρίστου Σ, Χιώτου, 1873, σ. 13-14. Έμαθε τη δημοτική από στόμα του λαού κατά τις έρευνές του στα χωριά και όχι στο γραφείο του από λεξικά.

⁸¹¹ Παλαμάς Κωστής, *Γράμματα*, Αθήνα, Τυπογραφείο Εστία Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, Αθήνα 1904, σ. 10.

⁸¹² Παλαμάς Κωστής, ό.π., σ. 82.

⁸¹³ Παλαμάς Κωστής, ό.π., σ. 99.

⁸¹⁴ Παλαμάς Κωστής, *Γράμματα*, Αθήνα, Τυπογραφείο Εστία Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, Αθήνα 1904, σ. 194.

Σολωμού⁸¹⁵. Κατά το 1925, ο Παλαμάς ανασκευάζει τις θέσεις του για τον ποιητή, έχοντας κατανοήσει αφενός την πρακτική σημασία της ποίησής του στο γλωσσικό ζήτημα, αφετέρου δε, την μειωμένη αντοχή της στο χρόνο, σε αντίθεση με τη ποίηση του Σολωμού⁸¹⁶. Αντίθετα με τον Παλαμά, ισοπεδωτικός είναι ο Αποστολάκης, που απορρίπτει τον ποιητή αναφέροντάς τον ελάχιστα στο βιβλίο του, με σχόλια όπως «Η Ελληνική Επανάσταση είναι νεκρή στην ψυχή του Βαλαωρίτη... οι ζωντανές μορφές έχουν γίνει βράχος, κύμα, μάρμαρο και διάφορα άλλα άψυχα πράγματα»⁸¹⁷.

Με όσα μέχρι τώρα αναφέραμε, είναι ευνόητο ότι, οι επιρροές του Βαλαωρίτη από το δημοτικό τραγούδι είναι πολλές και εκτεταμένες. Ο ποιητής διατηρεί εξίσου τις αποστάσεις τόσο από τη φαναριώτικη ποίηση, όσο και από την επτανησιακή. Μιμείται επιφανειακά τα τραγούδια της Ρούμελης, συγχρόνως δε, δέχεται επιδράσεις από την σύγχρονή του γαλλική και αγγλική ρομαντική ποίηση. Η γλώσσα του, φαινομενικά δημοτική, είναι ουσιαστικά τεχνητή σύνθεση από τη γλώσσα του δημοτικού τραγουδιού, από το επτανησιακό ιδίωμα και από στοιχεία της καθαρεύουσας, δημιουργώντας έτσι μία προσωπική γλώσσα, που έγινε σημείο αναφοράς για πολλούς μετέπειτα ποιητές. Ο ίδιος πίστευε πως «την δημοτική μας γλώσσα, μου φαίνεται ότι κατόρθωσα να την τελειοποιήσω και να της δώσω νεύρα και δύναμιν όχι ευκαταφρόνητα»⁸¹⁸. Εις τα *Μνημόσυνα*, τα πρώτα αξιόλογα ποιήματα του, βρίσκεται πιο κοντά στην επτανησιακή ποίηση και κυρίως στο Σολωμό. Στην *Κυρά Φροσύνη*, παρασύρεται περισσότερο από το γαλλικό ρομαντισμό, παρά τις περί του αντιθέτου απόψεις του ποιητή⁸¹⁹. Στον *Αθανάση Διάκο*⁸²⁰, είναι επηρεασμένος από τη δημοτική ποίηση και την ρομαντική αγγλική φιλολογία⁸²¹. Το ποιητικό κατόρθωμα όμως του Βαλαωρίτη είναι, ότι δεν ακολουθεί κατά τρόπο άγονο τα μεγάλα πρότυπα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, αλλά προσπαθεί να τα προσαρμόσει στην ελληνική πραγματικότητα. Η ανασύνθεση αυτή στηρίζεται στις παραδόσεις του πρόσφατου ελληνικού παρελθόντος⁸²².

---

⁸¹⁵ Παλαμάς Κωστής, *Διονύσιος Σολωμός*, επιμ. Μαν. Χατζηγιακουμής, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1970, σ. 60.

⁸¹⁶ Πυλαρινός Θεοδόσης κ.ά., «Οι 'έμμετρες κριτικές' του Κωστή Παλαμά για τους Επτανήσιους», στο *Κωστής Παλαμάς. Μελετήματα*, εκδ. Βιβλιοθήκης Τράπεζας Αττικής, σ. 40.

⁸¹⁷ Αποστολάκης Γιάννης Μ., *Η ποίηση στη ζωή μας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 115-117.

⁸¹⁸ Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Άπαντα. Βίος, επιστολές και πολιτικά κείμενα*, Φιλολογική επιμέλεια Γ.Π.Σαββίδης-Νίκη Λυκούργου, τ.Α', εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1980, σ. 283. Αλληλογραφία Βαλαωρίτη-Λασκαράτου.

⁸¹⁹ Βυθούλκας Βασίλειος Γ., *Βίος και Έργα Αριστοτέλους Ι. Βαλαωρίτου*, Ανατύπωση εκ της επιφυλλίδος της Μεριμνης, Εν Αθήναις 1879, σ. 41

⁸²⁰ Νιρβάνας Παύλος, εισαγωγή στον Β. τόμο του Βαλαωρίτη Αριστοτέλης, *Άπαντα*, Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας, Αθήνα, σ. 24-27. Στο 'Διάκο', παρά το ότι ακόμη δεν είναι κύριος της τεχνικής του γλωσσικού οργάνου, καταφέρνει να αποδώσει ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του δημοτικού τραγουδιού: τη φύση. Μια φύση που μέσα της όλα ζωντανεύουν και αποκτούν ζωή ανθρώπινη. Φανερά δανεισμένος από το δημοτικό τραγούδι αυτός ο ανθρωπομορφισμός, εμπνυχώνει την ποίησή του.

⁸²¹ Ζερβός Ι.. Εισαγωγή στον Γ. τόμο στο *Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, Άπαντα, Πρόλογος – Αναλύσεις Έλλης Αλεξίου*, τομ. Α-Γ, *Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας*, Αθήνα, τ. Γ, σ. 11-13

⁸²² Σικελιανός Άγγελος μνεία στο Βαλαωρίτη Αριστοτέλης, *Φωτεινός*, επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 187-189

Επέλεξε, εκτός από τη πολυεπίπεδη δραστηριοποίησή του στο κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο⁸²³⁻⁸²⁴ (ίσως δε και λόγω αυτού του γεγονότος), να διαμορφώσει την ποίησή του ως ιστορικός ποιητής, κι όχι στοχαστής. Λαμβάνοντας υπόψη ότι κατά την εποχή του ποιητή δεν υπήρχε σοβαρό υπόβαθρο ιστορικών μελετών, ανέλαβε το καθήκον, να ερευνήσει μια ιστορική περίοδο ατελέστατα γνωστή και ασαφή. Οι πηγές που είχε για να αντλήσει στοιχεία ήταν: η προφορική παράδοση⁸²⁵ (και μάλιστα στους τόπους που συνέβησαν τα γεγονότα, αντλώντας στοιχεία είτε από τους ίδιους πρωταγωνιστές είτε από τους απόγονούς τους⁸²⁶), η μελέτη του δημοτικού τραγουδιού και τέλος, η εξιστόρηση των γεγονότων από χρονογράφους, ιστορικούς και περιηγητές. Για να συλλέξει την απαραίτητη ιστορική ύλη, ο Βαλαωρίτης μελέτησε τα ιστορικά έργα των Τρικούπη, Φιλήμονα, Περραιβού και Σπηλιάδη, τις περιηγήσεις του Rouqueville και άλλων ξένων, αλλά και όλες τις συλλογές δημοτικών τραγουδιών που μπόρεσε να βρει⁸²⁷. Τα αποτελέσματα των ερευνών του είναι ενσωματωμένα ως σχόλια και διευκρινήσεις στο ποιητικό του έργο⁸²⁸. Εκείνο που τον ενδιαφέρει είναι να προσαρμόσει την ποιητική του τέχνη στο λαϊκό αίσθημα, ώστε να γίνει κατανοητός από το λαό. Αντλώντας τις εμπνεύσεις του από συγκεκριμένα γεγονότα, καταφέρνει να αναδείξει με σαφήνεια τον αντιστασιακό χαρακτήρα που διέπει ολόκληρη τη νεοελληνική Ιστορία. Αυτή η Ιδέα αποτελεί το κορμό που στηρίζει όλη την ποίησή του και της εξασφαλίζει την ενότητα⁸²⁹. Πιο ανάγλυφα, αυτός ο αντιστασιακός χαρακτήρας, αποτυπώνεται στα κλέφτικα τραγούδια, γι' αυτό και δομεί την ποίησή του πάνω σ' αυτά. Αναφέρουμε μερικά χαρακτηριστικά σημεία:

*Εκεί π' ανθίζουν η μυρτιαίς και πρασινίζ' η δάφνη,*⁸³⁰

⁸²³ Αλεξίου Έλλη, Εισαγωγή στο *Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, Απαντα, Πρόλογος – Αναλύσεις Έλλης Αλεξίου*, τομ. Α-Γ, Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας, Αθήνα, τ. Α, σ. 24-25

⁸²⁴ Σταματέλος Ιωάννης, *Βιογραφία του εθνικού ποιητού Αριστοτέλους Βαλαωρίτου*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον ο Παρνασσός, 1879. Δεν υπήρχε κανενός είδους απαλευθερωτική εκδήλωση στην οποία να μην συμμετέχει ενεργά. Δεν συγκροτήθηκε επιτροπή, κίνηση, οργάνωση, Εταιρεία, Κομητάτο, ή Αδελφάτο χωρίς την υπογραφή του. Βουλευτής για 12 χρόνια Λευκάδας. Στέλνει οικονομική ενίσχυση σε διάφορα μέτωπα

⁸²⁵ Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Απαντα. Βίος, επιστολές και πολιτικά κείμενα*, Φιλολογική επιμέλεια Γ.Π.Σαββίδης-Νίκη Λυκούργου, τ.Α', εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1980, σ. 281. Αλληλογραφία Βαλαωρίτη-Λασκαράτου.

⁸²⁶ Χιώτης Παναγιώτης, *Βλέμμα εις τα κατακρινόμενα περί των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος του Πατριάρχου Γρηγορίου και διθύραμβου του ποιητού Α. Βαλαωρίτου*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον Η Επτάνησος, Χρίστου Σ, Χιώτου, 1873, σ. 13-14

⁸²⁷ Λάμπρου Π. Σπυρ., Δημοσιεύτηκε στις 2 Σεπτεμβρίου 1879 στην « Εστία » στο *Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, Απαντα, Πρόλογος – Αναλύσεις Έλλης Αλεξίου*, τομ. Α-Γ, Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας, Αθήνα, τ. Γ, σ. 319-323. Η Λευκάδα, λόγω της γεωγραφικής της θέσης και της ευκολίας προσέγγισής της, ήταν το τελευταίο κρησφύγετο των αρματωλών. Έτσι διατηρούνταν ζωηρή η ανάμνηση των ηρωικών τους άθλων. Επίσης, στη Λευκάδα διατηρούνταν σε αρχείο πολλά άξια λόγου έγγραφα της εποχής εκείνης, τα οποία έκαναν ευκολότερη την ιστορική μελέτη.

⁸²⁸ Παλαμάς Κωστής, *Απαντα*, τ.8, σ. 209

⁸²⁹ Σβορώνος Γ. Ν., μνεία στο Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Φωτεινός*, επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 191-197

⁸³⁰ Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Ποιήματα*, εκδ. Γεωργίου Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1925, σ. 99-100

Ο ποιητής κάνει χρήση αποκλειστικά του ανομοιοκατάληκτου δεκαπεντασύλλαβου και διατηρεί την ισομετρία ανάμεσα στα ημιστίχια. Στο ποίημα ‘Τα δύο βουνά’, ο ποιητής ακολουθεί την υπερφυσικά γρήγορη ανάπτυξη ενός ήρωα (στη συγκεκριμένη περίπτωση του Βλαχάβα⁸³¹), όπως και στο δημοτικό του ‘Πορφύρη’. Στα ποιήματα ‘Ο βράχος και το κόμα’⁸³² και ‘Αθανάσης Διάκος’⁸³³ καταγράφεται παμψυχισμός. Το δεύτερο ποίημα στηρίζεται στην παραλογή ‘Το κλεφτόπουλον’ το οποίο αναφέρεται από τον Ζαμπέλιο (σ. 680-681), επιδεικνύοντας την ίδια αντιμετώπιση των εχθρών.

Κυριολεκτικά τυχαία εξετάζοντας δύο σελίδες από την ‘Κυρά Φροσύνη’⁸³⁴, απαντώνται τεχνικές και σχήματα λόγου του δημ. τραγουδιού:

Εκτεταμένη χρήση του ανομοιοκατάληκτου δεκαπεντασύλλαβου με τομή στην 8^η συλλαβή.

Τη χαιρετούν από μακρά και την παρακαλούνε

Αρκετά συχνά γίνεται χρήση της αυτονόμησης δίστιχης στροφής με αυτοτέλεια νοήματος...

Την έβλεπε ο Αλήπασας και μαύρος από πείσμα,

Με το ποδάρι του χτυπά τα παγωμένα στήθη

... και παράταξη ομοειδών όρων:

Και τόσο τόσο τα πατεί, τόσο βαρειά τα θλίβει

Που χάσκει, χάσκει αχόρταγο σαν του Αλή το στόμα

Θέτει άστοχα ερωτήματα⁸³⁵, παραθέτει απλές⁸³⁶ και σύνθετες επαναλήψεις⁸³⁷. Κάνει άμεσες αναφορές στη κλέφτικη ζωή και ακολουθεί την τυπική σύνταξη των κλέφτικων τραγουδιών:

Σαράντα χρόνια πολεμώ⁸³⁸

Περνάει βράχους και βουνά, περνά βαθιά λαγκάδια,

Νερά και λόγγους, και κρημνούς και πράσινα λιβάδια⁸³⁹

Ζερβιά του βάνει το σπαθί, δεξιά το καρνοφύλλι⁸⁴⁰

Απαντώνται εκφράσεις δημώδεις: και να με πνίξη το ψωμί⁸⁴¹, χαλάζι το μολύβι⁸⁴², σφιχταγκαλιάζεται η οχειά με τη μονομερίδα⁸⁴³, αλλά και ο επτανησιακός ρεαλισμός:

⁸³¹ Βαλαωρίτης Αρ., *Απαντα*, Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας, Αθήνα, τ. Α, σ. 23-28

⁸³² Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, τ. Β, σ. 287-288.

⁸³³ Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Αθανάσης Διάκος. Αστραπόγιαννος*, εκδίδονται υπό Παύλου Λάμπρου, Αθήνα, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1867, σ. 55.

⁸³⁴ Βαλαωρίτης Αρ., *Η κυρά Φροσύνη. Ποίημα εις τέσσερα άσματα διηρημένον, ω και έτερον συνεκδίδεται ποιημάτων, Το Σήμαντρον*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Ερμής, 1859, σ. 154-155.

⁸³⁵ Βαλαωρίτης Αρ., *Στιχουργήματα*, Εν Αθήναις, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1847, σ. 9

⁸³⁶ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 14

⁸³⁷ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 15

⁸³⁸ Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Αθανάσης Διάκος. Αστραπόγιαννος*, εκδίδονται υπό Παύλου Λάμπρου, Αθήνα, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1867, σ. 93.

⁸³⁹ Βαλαωρίτης Αρ., *Στιχουργήματα*, *ό.π.*, σ. 16

⁸⁴⁰ Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Αθανάσης Διάκος. ό.π.*, σ. 268.

⁸⁴¹ Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Αθανάσης Διάκος. Αστραπόγιαννος*, εκδίδονται υπό Παύλου Λάμπρου, Αθήνα, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1867, σ. 77.

⁸⁴² Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Αθανάσης Διάκος. ό.π.*, σ. 107.

⁸⁴³ Βαλαωρίτης Αριστ., *Ποιήματα*, εκδ. Γεωργίου Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1925, σ. 96

*Σπαρμένα ραχοκόκκαλα, που τάχε ξεσαρκώση.....
εσέποντο χωρίς ταφή*⁸⁴⁴.

Επισημάνθηκαν ο τυπικός ανθρωπομορφισμός των δημοτικών τραγουδιών⁸⁴⁵, αλλά και η εκτεταμένη χρήση μοτίβων μάχης, όπως επίσης και η συνεχής αναφορά, είτε σε σημειώσεις, είτε σε ποιήματά του, αποσπασμάτων από κλέφτικα. Γράφει ποιήματα βασισμένα εξ ολοκλήρου στην τεχνική, το ύφος και το ήθος του κλέφτικου τραγουδιού: *Ο Δήμος και το καρνοφύλλι του*⁸⁴⁶, *Ο Κίτσος και το γεράκι*⁸⁴⁷, *Ο Σαμουήλ*⁸⁴⁸, *Ο Κατσαντώνης*⁸⁴⁹, *Ευθύμιος Βλαχάβας*⁸⁵⁰. Δεν χάνει ευκαιρία να αναφέρεται, και πάντα ιστορικά τεκμηριωμένα, σε ό,τι αφορά στο '21. Στον *Ανδριάντα του αιοδίμου Γρηγορίου του Ε'*⁸⁵¹ καταγράφει όλα τα κλέφτικα λημέρια και στην *Κυρά Φροσύνη* κάνει 'μνημόσυνα' αναφέροντας όλους τους επώνυμους νεκρούς κλέφτες⁸⁵². Είναι τόσο πειστική η μίμηση των κλέφτικων τραγουδιών, που ο Βυθούλκας, ο ένας από τους δύο⁸⁵³ πρώτους κριτικούς που έγραψαν για το έργο του Βαλαωρίτη, θεωρεί ότι ο ποιητής γράφει δημοτική ποίηση⁸⁵⁴.

Αναφερόμενοι στο θέμα της κριτικής του έργου του ποιητή, αξίζει να αναφερθούμε στις οξείες κριτικές από τον Πολυλά, Πανά, Άβλιχο, Κονεμένο κ.ά.⁸⁵⁵. Ο Κονεμένος δεν αποδέχεται τον Βαλαωρίτη ως ποιητή, παρά μόνο σ' ό,τι αφορά την προσφορά του για την αναγνώριση της δημοτικής γλώσσας⁸⁵⁶, επειδή θεωρεί τους στίχους του γεμάτους στόμφο⁸⁵⁷. Ο Πολυλάς στα άρθρα του *Η λόθρα και η καταβόθρα (Επίκριση της Ωδής του Αρ. Βαλαωρίτη στον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε')* και *Απάντησις ενού τζαγκαρόπουλου εις την επιστολήν του Αρ. Βαλαωρίτη*, σατίρισε με πάθος και εμπάθεια τον Βαλαωρίτη για την ωδή στον πατριάρχη Γρηγόριο⁸⁵⁸, κατά πάσα πιθανότητα γιατί δεν ανεχόταν να θεωρείται ως εθνικός ποιητής ο Βαλαωρίτης, τη στιγμή που αυτός ο τίτλος θεωρούσε ότι άξιζε μόνο στο Σολωμό⁸⁵⁹.

⁸⁴⁴ Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Αθανάσης Διάκος. ό.π.*, σ. 139.

⁸⁴⁵ Παλαμάς Κωστής, *Άπαντα*, σ. 211

⁸⁴⁶ Βαλαωρίτης Αριστ., *Ποιήματα*, εκδ. Γεωργίου Ι. Βασιλείου, Αθήναι 1925, σ. 30

⁸⁴⁷ Βαλαωρίτης Αριστ., *ό.π.*, σ. 31

⁸⁴⁸ Βαλαωρίτης Αριστ., *ό.π.*, σ. 32

⁸⁴⁹ Βαλαωρίτης Αριστ., *ό.π.*, σ. 41

⁸⁵⁰ Βαλαωρίτης Αριστ., *ό.π.*, σ. 47

⁸⁵¹ Βαλαωρίτης Αριστ., *ό.π.*, σ. 92

⁸⁵² Βαλαωρίτης Αρ., *Η κυρά Φροσύνη, ό.π.*, σ. 92-93.

⁸⁵³ Ο άλλος είναι ο Ροΐδης, ο οποίος έγραψε κριτική για το έργο του Βαλαωρίτη τον ίδιο χρόνο.

⁸⁵⁴ Βυθούλκας Βασίλειος Γ., *Βίος και Έργα Αριστοτέλους Ι. Βαλαωρίτου*, Ανατύπωσις εκ της επιφυλλίδος της Μεριμνης, Εν Αθήναις 1879, σ. 2

⁸⁵⁵ Αλισανδράτος Γιώργος, «Αρχειακά σύμμεικτα για τον Βαλαωρίτη», ανάπτυπο *Μολυβδοκονδύλο-πελεκητής*, τχ. 3, σ. 139-166. Ο Βαλαωρίτης δέχτηκε κι άλλες επιθέσεις μέσω τύπου, και από τον Πανά και από άλλους.

⁸⁵⁶ Κονεμένος Νικ., *Άπαντα*, τ. Α', επιμ. Γ. Βαλέτας, εκδ. Πηγής, Αθήνα 1965, σ. 137 & 152.

⁸⁵⁷ Μαστροδημήτρης «Οι γλωσσικές θέσεις του Ν. Κονεμένου και η στάση του απέναντι στο γλωσσικό συντηρητισμό της Αθήνας», από τα Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου (Πρέβεζα 3-4 Σεπτεμβρίου 1994) «*Νικόλαος Κονεμένος. Ένας ριζοσπάστης λόγιος του 19^{ου} αιώνα*», εκδ. Δήμου Πρέβεζας, 1995, σ. 16-17.

⁸⁵⁸ Πολυλάς Ιάκωβος, *Άπαντα: τα λογοτεχνικά και κριτικά* (επιμ. Γ. Βαλέτας), εκδ. Νίκα, 2^η έκδ., Αθήνα 1959, σ. 186-199.

⁸⁵⁹ Γαραντούδης Ευρ., *Οι επτανήσιοι και ο Σολωμός, ό.π.*, σ. 279

Χαρακτηριστική είναι η προτροπή του Πολυλά στον Βαλαωρίτη στο τέλος του πρώτου άρθρου, πως «...σε συμβουλεύω και εγώ να αφήσεις την ποίηση και να γράφεις φυλλάδες και παραμύθια εις πεζόν λόγον».

Ο Πανάς, εκτός από άρθρα στον Τύπο (Αλισανδράτος «Αρχειακά σύμμεικτα για τον Βαλαωρίτη»), του 'αφιερώνει' και δύο ποιήματα. Ιδιαίτερα εύστοχο και καυστικό το πρώτο, βρίθει υπαινιγμών το δεύτερο.

*Πάρε δυο σύγνεφα` μια λίτρ' αγέρα`
Δροσιάς δυο γράνα και μια φλογέρα`
Τρεις τόννους Πίνδο` τέσσαρους χιόνι`
Μια λίτρ' ανάσαση και ένα αηδόνη, ...⁸⁶⁰*

Στο δεύτερο ποίημα, η δημοτική ποίηση προσωποποιημένη ως κορίτσι, ζούσε πάνω στα βουνά ευτυχισμένη μέσα στη φύση. Ξαφνικά δέχεται την επίσκεψη ενός 'κλέφτη', ο οποίος αποδεικνύεται σύντομα ότι είναι αρχοντόπουλο που ήλθε με σκοπό να την αποπλανήσει, μεταχειριζόμενος διάφορες μορφές, ώστε να την πείσει. Απ' αυτό το σημείο και μετά, ο Βαλαωρίτης γίνεται στόχος της κριτικής του Πανά.

*... Χίλιες μορφές αλλάζει
Βλαχάβας πότε γένεται, πότε του Δήμου μοιάζει,
Και πότε τα αντρίκια του φορέματα αφίνει
Κι' εντόνεται σαν μια φορά 'ς τα Γιάννινα η Φροσύνη.
Του Διάκου τώρα ύστερα εντύθη τη φλοκάτη.
Και 'ς το ανθινό μου έπεσε να κοιμηθή κρεββάτι,
Άλλο μην υποφέροντας τες τόσες του απάτες, ...⁸⁶¹*

Σαφέστατοι υπαινιγμοί πως, με τα ποιήματά του ουσιαστικά λειτουργεί ως ο δούρειος ίππος των λογιώτατων, για να αλώσουν εκ των έσω τη δημοτική.

Μέσω ποιήματος τον κριτικάρει και ο Άβλιχος, με μία απάντηση στο ποίημα του Βαλαωρίτη για τον πατριάρχη:

*Πώς μας θωρείς σαν άλαλος; Πού τρέχει το μυαλό σου;
Οι φτερωτές ελπίδες σου της δόξας; ... Τ' όνειρό σου
ακόμη δεν ξεδούλιανε;...⁸⁶²*

Καυστικός και ο Αποστολάκης, γράφει πως «Η Ελληνική Επανάσταση είναι νεκρή στην ψυχή του Βαλαωρίτη... οι ζωντανές μορφές έχουν γίνει βράχος, κύμα, μάρμαρο και διάφορα άλλα άψυχα πράγματα»⁸⁶³ και «Χαρακτηριστικό για τον ποιητή Βαλαωρίτη είναι πως δεν ένοιωσε διόλου την αξία του Σολωμού»⁸⁶⁴.

Εξίσου σημαντική υπήρξε και η γλώσσα που χρησιμοποιούσε στην ποίησή του, φαινομενικά δημοτική, ουσιαστικά όμως τεχνητή σύνθεση, που έγινε σημείο αναφοράς για πολλούς μετέπειτα ποιητές⁸⁶⁵. Οι πολύ προσεγμένες λέξεις και εκφράσεις που χρησιμοποιεί, δείχνουν ένα ποιητή όχι μόνο «καθάριο

⁸⁶⁰ Πανάς Παναγιώτης, *Έργα αργίας*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου της Ενώσεως, 1883, σ. 55.

⁸⁶¹ Πανάς Παναγιώτης, *ό.π.*, σ. 53-54

⁸⁶² Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, σ. 162-163.

⁸⁶³ Επισημαίνουμε την ομοιότητα που παρουσιάζει η κριτική του Αποστολάκη με την κριτική του Πολυλά στο άρθρο του *Η λόθρα και η καταβόθρα*.

⁸⁶⁴ Αποστολάκης Γιάννης Μ., *Η ποίηση στη ζωή μας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 115-117.

⁸⁶⁵ Ζερβός Ι., Εισαγωγή στον Γ. τόμο στο *Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, Άπαντα, Πρόλογος – Αναλύσεις Έλλης Αλεξίου*, τομ. Α-Γ, *Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας*, Αθήνα, τ. Γ, σ. 11-13

δημοτικιστή», αλλά και «γλωσσικό φετιχιστή», που έλκεται από την ίδια την ομορφιά της λέξης⁸⁶⁶. Επειδή δε, η γλώσσα του είναι ιδιαίτερα φροντισμένη και πλούσια⁸⁶⁷, βρήκε μεγάλη ανταπόκριση στο λαό⁸⁶⁸. Τάχθηκε ανεπιφύλακτα υπέρ της χρήσης της δημοτικής, τουλάχιστον στην ποίηση: «Το περί γλώσσης ζήτημα... ερριζώθη εν εμοί και εσαρκώθη ως δόγμα, ως σύμβολον ορθοδοξίας»⁸⁶⁹. Η γλώσσα του λαού, πρέπει να είναι η γλώσσα της νέας εθνικής ποίησης. Αναγνωρίζει ότι έχει προβλήματα, η ίδια όμως η ζωή την καθιέρωσε. «Η γλώσσα του λαού δεν είναι πτωχή, είναι πλαστικωτάτη και ποιητικωτάτη... αυτή είναι η μόνη έκφρασις της νέας Ελληνικής ποιήσεως»⁸⁷⁰, γιατί «είναι ζυμωμένη με το αίμα και με την ψυχή των ζωντανών Ελλήνων»⁸⁷¹. Σε μία από τις επιστολές του, συμβουλεύει τους νέους ποιητές να επιμείνουν συλλέγοντας και καθαρίζοντας τους απέραντους θησαυρούς της δημοτικής γλώσσας⁸⁷², τονίζοντας ότι έτσι και ο ίδιος δούλεψε σκληρά για τριάντα χρόνια, μη λαμβάνοντας υπόψη τις μανιασμένες επιθέσεις των λογίων⁸⁷³. Σε άλλη επιστολή του επισημαίνει ότι η νέα ελληνική ποίηση είναι γι' αυτόν όχι μόνο άρτος επιούσιος, αλλά και το πολιτικό πρόγραμμα της Ελλάδας⁸⁷⁴. Ο κύριος σκοπός του ποιητή ήταν να συμβάλει στην ενδυνάμωση του πατριωτικού αισθήματος και στην εμπέδωση της εθνικής αυτογνωσίας⁸⁷⁵.

Συνοψίζοντας επισημαίνουμε τα παρακάτω: πριν ακόμη από την εμφάνιση του Ρώμα⁸⁷⁶, η πρώτη ποιητική συλλογή του Βαλαωρίτη 'Στιχουργήματα' (1847) ευθυγραμμίστηκε γλωσσικά και αισθητικά με το αθηναϊκό - φαναριώτικο ποιητικό κλίμα των δύο προηγούμενων δεκαετιών⁸⁷⁷. Ο σταθερός προσανατολισμός του όμως προς τα πατριωτικά θέματα, τον προφύλαξε από την κενή και πεισιθάνατη φιλοσοφία των Αθηνών, δίνοντας στο έργο του ένα τόνο ηρωικό⁸⁷⁸. Είναι έντονα επηρεασμένος από το δημοτικό τραγούδι, ιδιαίτερα το κλέφτικο, το οποίο συνάδει με τις αντιλήψεις του περί ιστορικής ποίησης, γι' αυτό και διεξάγει προσωπικές έρευνες, για να τεκμηριώσει τη χρήση των ηρώων⁸⁷⁹ μέσα στο έργο του. Από την έρευνά μας

⁸⁶⁶ Παλαμάς Κωστής, *Άπαντα*, τ.8, σ. 211.

⁸⁶⁷ Αλισανδράτος Γιώργος, *Μελέτες για τον Νικόλαο Κονεμένο*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2013, σ. 18. Ο Κονεμένος παρατηρεί πως «Ο Βαλαωρίτης... εσυνετέλεσε, περισσότερο παρ' ό,τι κάθε άλλος με όλες του τις προσπάθειες, για να ξαπλωθεί ο ζήλος για τη δημοτική γλώσσα».

⁸⁶⁸ Αλεξίου Έλλη, Πρόλογος στο *Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, Άπαντα*, Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας, Αθήνα, τ. Α, σ. 23-28.

⁸⁶⁹ Βαλαωρίτης Αρ., *Αθανάσης Διάκος. ό.π.*, σ. 51.

⁸⁷⁰ Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Μνημόσυνα*, τόμος Α, έκδοσις δευτέρα, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου Παρνασσού, 1884, σ. 214-217

⁸⁷¹ Βαλαωρίτης Αρ., *Άπαντα*, [...], *ό.π.*, τ. Γ, σ. 72-75. Σε αγόρευσή του προς τον λαό της Λευκάδας

⁸⁷² Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 191-196.

⁸⁷³ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 196-199.

⁸⁷⁴ Βαλαωρίτης Αρ., *ό.π.*, σ. 206-207.

⁸⁷⁵ Γαραντούδης Ε., «Η επτανησιακή ποίηση του 19^{ου} αιώνα. [...], *ό.π.*, σ.

⁸⁷⁶ Ρώμας Κανδιάνος Γεώργιος, *Ωδαί*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον ο Παρνασσός Σεργίου Ραφτάνη, 1857.

⁸⁷⁷ Γαραντούδης Ε., *Οι επτανήσιοι και ο Σολωμός*, *ό.π.*, σ. 110-113.

⁸⁷⁸ Δημαράς Θ.Κ., *ό.π.*, σ. 318-319.

⁸⁷⁹ Mirambel Andre, «Η επτανησιακή λογοτεχνία και η δυτική σκέψις εις τον 19^ο αιώνα», *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965 Κέρκυρα – Κεφαλληνία - Ζάκυνθος)*, Εν

συνάγεται το συμπέρασμα ότι, ο Βαλαωρίτης, ενώ από πλευράς τεχνικής ακολουθεί πολύ πιστά τη δομή του δημοτικού τραγουδιού, απέχει πολύ από τη φιλοσοφία του⁸⁸⁰. Ερωτηματικά δημιουργεί και η μη χρησιμοποίηση εκ μέρους του των ελλαδικών παραλογών, τις οποίες ασφαλώς και γνώριζε και που θα του άνοιγαν πεδίο δόξης λαμπρό, ρομαντικός ων.

«Είναι ο πρώτος που κατάφερε να μεταφέρει το μεγάλο μήνυμα του Σολωμού από την καθαρή ποίηση, από τον βαθύ αλλά αφηρημένο κι απόμακρο λογισμό και τ' όνειρο, στη συγκεκριμενικότητα της κοινωνικής και ιστορικής πραγματικότητας του σύγχρονου του Ελληνισμού, και να το κάμει προσιτό στην ποιητική ευαισθησία των συγχρόνων του, κι έτσι κατανοητό και καρποφόρο»⁸⁸¹. Αυτή η τοποθέτηση του Σβορώνου αναδεικνύει την ουσία της ποίησης του ποιητή. Η διαφορά του Βαλαωρίτη με τον Σολωμό έγκειται στην ιδεολογία της ποίησής τους. Στο Σολωμό το κυρίαρχο σχήμα είναι «εθνική ποίηση/εθνικός ποιητής», όλα δηλαδή περιστρέφονται γύρω από το έθνος. Αντίθετα η ποίηση του Βαλαωρίτη παραπέμπει στο μεγαλοϊδεατικό έθνος-κράτος των ρομαντικών χρόνων, που σηματοδοτεί την επικράτηση του εθνικισμού ως κυρίαρχου πολιτισμικού δόγματος στην εθνική ποίηση⁸⁸². Ένοιωθε με ιδιαίτερη ένταση τον κλεφταρματολισμό, θεωρώντας τον ότι ενώνει τους αγώνες της ανεξαρτησίας με την επέκτασή τους για την συμπερίληψη των 'συγγενών' πληθυσμών σε ένα νέο «εθνοτικό-εθνικό» κράτος⁸⁸³. Κατά τον Μουλλά, η ποίηση για τον Βαλαωρίτη λειτουργεί ως εθνική δράση και διαρκής επανάσταση⁸⁸⁴. Εύστοχα σημειώνει ο Ροΐδης ότι ο ποιητής υποχρεούται να γράφει συνεχώς σημειώσεις για να αποσαφηνίζει το νόημα των λέξεων και των εκφράσεων που χρησιμοποιεί σε κάθε ποίημά του, τα οποία είναι απαραίτητα στους κατοίκους της «πρωτεύουσας και των σπουδαιότερων ελληνικών κέντρων»⁸⁸⁵. Κατά την άποψή μας, ο ποιητής, δεν απευθυνόταν στο λαό της υπαίθρου, αλλά στο κοινό των πόλεων. Θέλησε να δείξει ότι η έντεχνη ποίηση, μπορεί να λειτουργήσει ως συνέχεια των κλέφτικων τραγουδιών, για να προωθήσει την εθνική υπόθεση. Όταν, όμως, είδε από 'πρώτο χέρι' την πολιτική κατάσταση στην Αθήνα και τα αποτελέσματα των

Αθήναις 1967, τόμος 2^{ος}, σ. 120-121. Ο λαϊκός τύπος του ήρωα διαδέχεται στη Δύση τον θρησκευτικό ήρωα ή άγιο.

⁸⁸⁰ Ο Άδης είναι άσχετος με τον αντίστοιχο του δημοτικού τραγουδιού των Επτανήσων. Στα δημοτικά υπάρχει μία ολόκληρη φιλοσοφία ύμνησης της ζωής, καταδίκη του Χάρου κ.λπ., κάτι που λείπει από τον ποιητή. Οι 'κλέφτες' του είναι ωραιοποιημένοι και εξιδανικευμένοι, προφανώς επηρεασμένος από τον ρομαντισμό. Ο υπέρμετρος ρεαλισμός του ποιητή στις περιγραφές σωμάτων σε αποσύνθεση, θεωρούμε πως δεν έχει σχέση με την αντίστοιχη τάση του επτανησιακού μοιρολογιού, αλλά είναι επιρροές από το ρομαντισμό.

⁸⁸¹ Σβορώνος Γ. Ν., μνεία στο Βαλαωρίτη Αριστοτέλη, *Φωτεινός*, επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 191-197

⁸⁸² Παπαθεοδώρου Γιάννης, *Ρομαντικά πεπρωμένα. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 38-48

⁸⁸³ Ο.π., σ. 129 και 179-184.

⁸⁸⁴ Μουλλάς Παν., *Ρήξεις και συνέχειες, Μελέτες για τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 2008, σ. 44

⁸⁸⁵ Ροΐδης Ε. Δ., *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης*, Γραφείον της Εστίας, Αθήνα 1879, σ. 14-15

επεμβάσεων των ξένων στα της Ελλάδας, τότε αποστασιοποιήθηκε απ' όλα αυτά⁸⁸⁶ και γράφει τον *Φωτεινό*. «Αηδιασμένος από τη μικροπολιτική, παραιτημένος από τα πολιτικά οφίκια, στην εξοχή του αποσυρμένος»⁸⁸⁷, μέσα από μια προσχηματική ιστορία⁸⁸⁸, περιγράφει τη σύγχρονη άθλια ζωή του αγρότη και καταφέρνει να δώσει μηνύματα βαθύτατα ανθρώπινα και κοινωνικά. Ο στίχος του πια είναι ολοκληρωμένος, ομαλός και ρέει αβίαστα γιατί εκμεταλλεύεται το μεγάλο γλωσσικό πλούτο που έχει σωρεύσει και επεξεργαστεί⁸⁸⁹.

Το έργο του Βαλαωρίτη χρησιμοποιήθηκε ως σανίδα σωτηρίας από τους αρχαιότες της Α' Αθηναϊκής Σχολής και ιδιαίτερα από τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών⁸⁹⁰, αποτελώντας γέφυρα ανάμεσα στα Επτάνησα και το εθνικό κέντρο της Αθήνας⁸⁹¹, αλλά και συνδεδεμένο με τις δημόσιες τελετουργίες του νεοσύστατου κράτους⁸⁹². Βέβαια, μετά την Ένωση και μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα, τα στοιχεία επαφής ανάμεσα στον επτανησιακό και τον αθηναϊκό χώρο πυκνώνουν, με αποτέλεσμα τον ασφυκτικό εναγκαλισμό των Επτανησίων λογίων (αλλά και των πολιτικών⁸⁹³) από τους Αθηναίους⁸⁹⁴.

---

⁸⁸⁶ Παπαθεοδώρου Γ., ό.π., σ. 325 Η σταδιακή απομάκρυνσή του από κεντρική λογοτεχνική και πολιτική σκηνή έχει να κάνει εκτός από τις οικογενειακές μέριμνες, και με την συνολικότερη απογοήτευση για την πορεία των εθνικών θεμάτων.

⁸⁸⁷ Παλαμάς Κωστής, *Άπαντα*, τ. 8, σ. 217

⁸⁸⁸ Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Η εξέγερση των χωρικών της Λευκάδας το 1819», στο *Πρακτικά Η' Συμποσίου 'Ιστορία. Αγροτικές εξεγέρσεις στη Λευκάδα', Λευκάδα 31 Ιουλίου, 1-2 Αυγούστου 2003*, εκδ. Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών, σ. 50-53. Το 1870 δημοσιεύτηκε στην Κέρκυρα η μελέτη του γερμανού ιστορικού Κάρολου Χοφφ, *Γρατιάνος Ζώρζης αυθέντης Λευκάδος*, το οποίο απετέλεσε την κύρια πηγή για την εξέγερση του 1357. Πάνω σ' αυτή τη μελέτη και τα δημοσιεύματα του Χιώτη και του Σταματέλου για την εξέγερση του 1819 στη Λευκάδα, έστησε το πλαίσιο του 'Φωτεινού'. Χαρακτηριστικό είναι ότι χρησιμοποιεί ως ήρωές του, πραγματικούς χαρακτήρες.

⁸⁸⁹ Σταματέλος Ιωάννης Ν., *Βιογραφία του εθνικού ποιητού Αριστοτέλους Βαλαωρίτου*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον ο Παρνασσός Σεργίου Ραφτάνη, 1879.

⁸⁹⁰ Πυλαρινός Θ., «Από την απόκλιση στον αποκλεισμό. Οι ποικίλες ενδοεπτανησιακές προσλήψεις της σολωμική ιδέας και η αρνητική αντιμετώπισή τους από τους Κερκυραίους θεματοφύλακές της», Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας. Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 121-123.

⁸⁹¹ Πυλαρινός Θεοδόσης, «Η αποδοχή του Ανδρέα Λασκαράτου[...]», ό.π., σ. 37. Από την αλληλογραφία του με τον Λασκαράτο γίνεται φανερή η ροπή και των δύο προς την Αθήνα, για διαφορετικούς όμως λόγους ο καθένας. Ο Βαλαωρίτης, για να αποδεσμευτεί από την σολωμοκρατία των Επτανήσων

⁸⁹² Παπαθεοδώρου Γ., ό.π., σ. 14

⁸⁹³ Πυλαρινός Θεοδόσης, «Οι πεζογράφοι της Κερκυραϊκής Σχολής», *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο (Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002)*. Πρακτικά, τόμος Α'. Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ. 348.

⁸⁹⁴ Γαραντούδης Ευριπίδης, «Η επτανησιακή ποιητική σχολή και ο επτανησιακός ρομαντισμός», *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο (Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002)*. Πρακτικά, τόμος Α'. Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ. 284-285.

Εντός της Επτανησιακής Σχολής συντελείται η υπέρβαση του Επτανησιακού Διαφωτισμού με δύο λευκαδίτες πρωταγωνιστές, τον Ζαμπέλιο και τον Βαλαωρίτη. Δυναμικοί φορείς του ρομαντικού πνεύματος στην ιστοριογραφία και την κριτική ο πρώτος και στη λογοτεχνία ο δεύτερος, αναπροσανατολίζουν την επτανησιακή λογιοσύνη, της οποίας υπόστρωμα υπήρξε ο Διαφωτισμός, προς τις ιδεολογικές προτεραιότητες της συγκρότησης του νέου ελληνισμού. Η εθνική αποσαφήνιση στις συνειδήσεις, την ιδεολογία και την διαμορφούμενη πολιτειακή υπόσταση, σηματοδοτεί και το τέλος του Επτανησιακού Διαφωτισμού⁸⁹⁵.

Ο πεζογράφος, ιστορικός και ποιητής⁸⁹⁶ Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1815-1881), εκτός απ' αυτή καθ' αυτή τη συλλογή δημοτικών τραγουδιών που εξέδωσε, έχει και στα κείμενά του αρκετές αναφορές σ' αυτά. Αναφέρει πως η δημοτική ποίηση, αποφεύγοντας την επίδειξη και κάθε επιτήδευση, εμπνέεται από οικιακές ή πολιτικές περιπέτειες, εξυμνεί την ανδρεία και τη γενναιότητα και γενικότερα αναδεικνύει τους πόθους, τη φαντασία και τις αναμνήσεις του λαού⁸⁹⁷. Κατηγορεί τους Βυζαντινούς Αττικιστές⁸⁹⁸, ότι καταδίκασαν το δημοτικό τραγούδι, το οποίο χαρακτήριζαν ως αγυρτίδα και χυδαία Ποίηση, σε αιώνια σκλαβιά. Υποστηρίζει δε, ότι αυτού του είδους το τραγούδι, προέρχεται από το πρώιμο Βυζάντιο⁸⁹⁹. Οι γνώσεις του στο δημοτικό τραγούδι καταδεικνύονται από παρατηρήσεις όπως για παράδειγμα, την παραλογή «Η αναγνώρισις» την οποία χαρακτηρίζει ορθά, ως μπαλάντα και πως ο θρήνος δεν εισάγεται στη δημοτική ποίηση μόνο κατά τις περιστάσεις θανάτου ή ταφής, αλλά και κατά τις γαμήλιες τελετές, με τα τραγούδια του χωρισμού νύφης-γονιών⁹⁰⁰. Χαρακτηριστικό δε είναι, ότι επιμένει στην μελέτη της δημοτικής γλώσσας μέσω της συλλογής των δημοτικών τραγουδιών⁹⁰¹, όπως και αυτός

---

⁸⁹⁵ Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Επτανησιακός διαφωτισμός: τα όρια της ιδιομορφίας», *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο (Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002). Πρακτικά, τόμος Α'. Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ. 256.

⁸⁹⁶ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 146-150. Στα πρώτα του κείμενα, είναι έντονη η επίδραση Σολωμού και οι σχέσεις του των δύο δημιουργών ήταν αρμονικές. Αργότερα όμως διαταράχτηκαν λόγω της επικριτικής στάσης του Ζαμπέλιου προς τον Σολωμό και τη στροφή του προς το γερμανικό ιδεαλισμό, τα οποία θεωρούσε ως αποδοχή αλλότριων προτύπων, που απεμπολούσαν την ελληνική παράδοση.

⁸⁹⁷ Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως*, Αθήναι 1859, σ. 25

⁸⁹⁸ Πυλαρινός Θεοδόσης, «Σημείο συνάντησης των άκρων (Ο Σολωμός κοινό σημείο αναφοράς του Ψυχάρη και του Μιστριώτη)», *Πόρφυρας*, τχ. 98, Κέρκυρα Ιανουάριος – Μάρτιος 2001, 655-659. Από τους κύριους αντίπαλους του δημοτικισμού, ο καθηγητής Γ. Μιστριώτης, ο οποίος θεωρούσε πως η καθαρεύουσα είναι πλέον η κοινή γλώσσα και πως ο αγώνας για επικράτηση της απλής γλώσσας, είναι επινόημα «νοσούσης διανοίας»

⁸⁹⁹ Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Τα κριτικά κείμενα*, επιμέλεια Γ. Αλισανδράτος, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1999, σ. 176.

⁹⁰⁰ Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως*, Αθήναι 1859, σ. 43

⁹⁰¹ Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Βυζαντινά μελέται. Περί πηγών νεοελληνικής εθνότητος από Η' άχρι Ι' εκατονταετηρίδος μ.Χ.*, Εν Αθήναις, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1857, (ανατύπωση με ευρετήριο) Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Καραβία, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, αριθμ. 111, Αθήνα ΜΜΙ, σ. 375.

αναφέρει πως, πολλά δημοτικά τραγούδια τα συνέλλεξε προσωπικά απευθείας από το λαό⁹⁰².

Το 1852 ο Ζαμπέλιος εκδίδει μια μεγάλη συλλογή δημοτικών τραγουδιών με ιδιαίτερου ενδιαφέροντος εκτενέστατα προλεγόμενα, μέσα από τα οποία προσφέρει ένα συνολικό σχήμα της νεοελληνικής ιστορίας, σε μια προσπάθεια να ενώσει παρελθόν, παρόν και μέλλον. Με την έκδοση της συλλογής αυτής, εγκαινιάζεται πανηγυρικά το δόγμα του ρομαντικού ιστορισμού, με κυρίαρχο μότο ότι, η πορεία της φυλής ορίζεται από τα πεπρωμένα της. Έτσι λοιπόν καθορίζεται και ο ρόλος του ιστορικού, ο οποίος οφείλει, μελετώντας το παρελθόν, να συλλαμβάνει και να εκφράζει τα πεπρωμένα. Η ιστορία υπηρετεί 'εθνικές' σκοπιμότητες και τα δημοτικά τραγούδια λειτουργούν παραπληρωματικά. Η επιλογή του χρόνου άρθρωσης του ρομαντικού ιστορισμού δεν είναι τυχαία. Στην Ευρώπη ο φιλελληνισμός είχε αρχίσει να υποχωρεί. Οι Έλληνες ήταν ένας λαός φτωχός, αμαθής και δεισιδαίμονας, που δεν είχε σχέση με τους ένδοξους αρχαίους και ο Φαλμεράιερ υποστήριζε πως ούτε φυλετικά είχαν σχέση. Το 1830-1840, αρχίζει και η αφύπνιση των βαλκανικών εθνοτήτων, θέτοντας επί τάπητος σοβαρά προβλήματα διεκδικήσεων. Όλη αυτή η κατάσταση αποτέλεσε γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη της 'λαογραφικής περιέργειας' των Ελλήνων λογίων⁹⁰³. Αυτό το πνεύμα ο Ζαμπέλιος αναπτύσσει στην εισαγωγή του βιβλίου: «Εάν δεν προερευνήσωμεν (...) τον ιστορικόν χαρακτήρα του λαού, τα κάλλη της δημοτικής ποιήσεώς του μένουσι κατά μέγα μέρος απλά φιλολογίας λείψανα. Όταν όμως εγκαταδέσωμεν αυτά μετά των προηγουμένων περιπετειών, όταν σαφηνίσωμεν τας ροπάς του γένους (...), και εξαγάγωμεν τας αναγκαίας ιστοριονομικάς συνεπείας, τότε μας φαίνεται, η ποίησις, ως εκ της ιστορικής επιφοιτήσεως, ανακύπτει χιλιάκις λαμπρότερα· τότε πας έκαστος στίχος, εκάστη λέξις, έκαστον κρούσμα πατριωτικόν ανεγείρουσι κόσμον ολόκληρον αισθημάτων τότε τα παρόντα συναναμέλπουσιν εκ συμφώνου, και εν μια και τη αυτή αρμονία, μετά των παρελθόντων οι δε φθόγγοι του μέλλοντος ηχούσι βαθέως εις την ακοήν». Στα 'Άσματα' αναφέρει πως «ο πολιτικός είναι ο μόνο εθνικός και δημοτικός, ο μόνος αυτοφυής και αρμόδιος στίχος της νεωτέρας Μούσης»⁹⁰⁴. «... ποίησις ήτις δεν ζη εις τα βιβλία και τας βιβλιοθήκας ζωήν τεχνικήν και δεδανεισμένην, αλλά ζη εν αυτώ τω λαώ, και ζη και ενεργεί εν αυτή τη ζωή του λαού!»⁹⁰⁵. Από το 1453, λέει ο Ζαμπέλιος, «το σπαθί και το τραγούδι είναι οι δύο αχώριστοι (του έθνους) σύντροφοι». Θεωρεί τα δημοτικά τραγούδια ως την κιβωτό των πεπρωμένων του ελληνικού λαού. Μόλις δε, λυθεί πολιτικά το εθνικό πρόβλημα, τότε θα σβήσουν και τα κλέφτικα δημοτικά τραγούδια⁹⁰⁶. Τα τραγούδια, ο λαϊκός στίχος, η γλώσσα και οι κλέφτες «περί την αυτήν, ως έγγιστα, εποχήν θέλουσι αποσυρθεί της σκηνης, ήγουν τότε, ότε σύμπαν πολιτικώς το γένος

⁹⁰² Ζαμπέλιος Σπυρίδων, Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; ό.π., σ. 40-41

⁹⁰³ Πολίτης Ενσωμάτωση

⁹⁰⁴ Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος*. [...], ό.π., σ. 474.

⁹⁰⁵ Ζαμπέλιος Σπ., ό.π., σ. 484.

⁹⁰⁶ Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος. Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περι μεσαιωνικού ελληνισμού*, Κερκύρα, Τυπογραφείον Ερμής Α. Τερζάκη και Θ. Ρωμαίου, 1852, Βιβλιοθήκη ιστορικών μελετών, (ανατύπωση στο) Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα MCMLXXXVI, σ. 5-6, 470-474, 576.

αποκατασταθήσεται». Η υποταγή των πάντων σε εθνικές σκοπιμότητες⁹⁰⁷, ενός πνευματικού ανδρός, που βίωσε την ιστορία του Έθνους με ρομαντική έξαρση ερμηνεύοντάς την με πρωτοποριακό για την εποχή του τρόπο⁹⁰⁸. Αξιόλογη είναι και η μελέτη του *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως*⁹⁰⁹, στην οποία πραγματεύεται θέματα της ποίησης, έως των ημερών του. Οι θέσεις που αναπτύσσει σχετικά με την ποίηση του δημοτικού τραγουδιού είναι λίγο πολύ γνωστές από το *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος*. Αυτό που ξεχωρίζει το *Πόθεν η κοινή λέξις* [...], είναι οι κριτικές θέσεις που αναπτύσσει απέναντι στην ώριμη δημιουργική περίοδο του Σολωμού, την οποία όχι μόνο αμφισβητεί συνολικά ως αποτέλεσμα, αλλά και κατηγορεί τον ποιητή ότι έχει προσχωρήσει στο γερμανικό μυστικισμό. Αυτό το βιβλίο έγινε η αφορμή να ξεσπάσει ‘πόλεμος’ μεταξύ του Ζαμπέλιου και του Πολυλά, με τον τελευταίο να αντεπιτίθεται με το *Πόθεν η μυστικοφοβία του Κ. Σπ. Ζαμπελίου*⁹¹⁰, με τον τελευταίο, να απορρίπτει όλα τα επιχειρήματα του Ζαμπέλιου.

Ο ποιητής Ιωάννης Ζαμπέλιος (1787-1856) επηρεασμένος από την γνωριμία του με τον Φώσκολο, τον Κοραή και τον Σολωμό, ακολούθησε προσωπική πορεία με έντονο το πατριωτικό στοιχείο⁹¹¹. Ελάχιστες οι αναφορές του στο δημοτικό τραγούδι, εκτός από το ότι, το 1842 σε μια διάλεξη που έκανε στην Κέρκυρα για τον Σολωμό, αναγέρθηκε επαινετικά και για τα δημοτικά τραγούδια. Στην αυτοβιογραφία του αναφέρει πως το ενδιαφέρον του γι’ αυτό υπήρχε από πολύ παλιά, αλλά δεν το είχε εκφράσει⁹¹². Σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου, συχνά τραγουδούσε κλέφτικα τραγούδια με τον Φώσκολο στην Ιταλία. Στη Διατριβή του περί νεοελληνικής γλώσσας, τονίζει την αξία της καλής ποίησης, που αντλεί κατευθείαν από το λαό και γίνεται κατανοητή απ’ αυτόν⁹¹³. Η γλωσσική⁹¹⁴ και μετρική αντίληψη του Ι. Ζαμπέλιου δεν έχει ιδεολογική συνάφεια με την τυπολατρική αρχαιολατρία της Αθήνας, αλλά είναι μέρος των προσπαθειών και των δοκιμών που γίνονταν για την εξεύρεση άλλων εκφραστικών λύσεων⁹¹⁵. Οι επιρροές που δέχτηκε ο Ι. Ζαμπέλιος από το δημοτικό τραγούδι είναι λίγες. Αναφέρουμε απόσπασμα από την τραγωδία του *Χριστίνα Αναγνωστόπουλος*, στο οποίο φέρεται να τραγουδιέται ένα δημοτικό

⁹⁰⁷ Πολίτης Αλέξης, «Η ενσωμάτωση των δημοτικών τραγουδιών», ό.π.

⁹⁰⁸ Ταμπάκη Άννα, «Η μετάβαση από τον διαφωτισμό στον ρομαντισμό στον Ελληνικό 19^ο αιώνα», *Πρακτικά του Ε’ Διεθνούς Πανιόνιου Συνέδριου (Αργοστόλι – Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986)*, τόμος 4^ο, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Εραυνών, Αργοστόλι 1991, τόμος 4, σ. 211.

⁹⁰⁹ Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως*, Αθήναι 1859.

⁹¹⁰ Πολυλάς Ιάκωβος, *Πόθεν η μυστικοφοβία του Κ. Σπ. Ζαμπελίου. Στοχασμοί*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Ερμής, Αντωνίου Τερζάκη, 1860.

⁹¹¹ Πυλαρινός Θεοδόσης, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 146-147

⁹¹² Πολίτης Αλέξης, «Η ενσωμάτωση των δημοτικών τραγουδιών στη γραπτή νεοελληνική παράδοση», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 5 (1979), σ. 105.

⁹¹³ Ταμπάκη Άννα, ό.π., σ. 31-46.

⁹¹⁴ Υιοθέτησε την μέση οδό στο θέμα της γλώσσας, η οποία αποτελεί ένα συνονθύλευμα καθαρεύουσας, αρχαϊσμών και λέξεων δημωδών, με επιδράσεις κυρίως κοραϊκές. Θεωρούσε ότι ο δεκαπεντασύλλαβος ήταν μονότονος και η μοναδική λύση ήταν η αναβίωση του γνήσιου ελληνικού κλασικού στίχου, η οποία σε συνδυασμό με μια γλωσσική μορφή που να προσεγγίζει τη νέα στην αρχαία γλώσσα, είναι η βάση για τη δημιουργία της νεοελληνικής τραγωδίας.

⁹¹⁵ Γαραντούδης Ε., *Οι επτανήσιοι και ο Σολωμός*. [...], ό.π., σ. 103-108.

τραγούδι, που είναι βέβαια σύνθεση του ποιητή, αλλά για να γίνει πιο ‘αληθοφανές’, το έγραψε σε δεκαπεντασύλλαβο απηρτισμένο στίχο, με ισομετρία στα ημιστίχια:

*Ροδοδάκτυλος Αυγή μου / έκβα φώτισε την γην,
Δρόσισε τα χορταράκια, / και την μαύρην μου ψυχήν [...]*⁹¹⁶.

Από τον Ι. Ζαμπέλιο γίνεται ομαλό το πέρασμα προς τον Κάλβο, με πολλές ομοιότητες μεταξύ τους, στη γλώσσα, στη μετρική, στην υψηλή στόχευση και στο αντιρομαντικό πνεύμα⁹¹⁷.

Ο Ιωάννης Σταματέλος (1822-1881), έχει συγγράψει μελέτες αρχαιολογικού, ιστορικού, λαογραφικού περιεχόμενου καθώς και βιογραφικού⁹¹⁸. Τα στιχουργήματά του μιμούνται αθηναϊκά πρότυπα, ίσως τα ποιήματα του Αλέξανδρου Σούτσου⁹¹⁹. Δεν συνδέθηκε με τους δημοτικιστές επανήσιους και τις απόψεις τους για τη γλώσσα⁹²⁰. Είχε συγκροτήσει μια σημαντική συλλογή παροιμιών, αινιγμάτων, λογοπαιγνίων και δημοτικών τραγουδιών της Λευκάδας^{921, 922}. Επίσης κατέγραψε τα ιστορικά στιχουργήματα που αναφέρονται σε αγωνιστές της περιόδου του 1821, αλλά και την αγροτική εξέγερση του 1819 στη Λευκάδα⁹²³. Χαρακτηριστικό του έργου του Σταματέλου, είναι και η καταγραφή όλου του λαϊκού δρώμενου ενός τυπικού γάμου. Ξεπέρασε το επίπεδο της απλής καταγραφής, μελετά και υπομνηματίζει λαογραφικά, περιγράφοντας το έθιμο μέσα στα πλαίσια που αυτό δημιουργήθηκε και ερμηνεύει το συγκεντρωμένο υλικό. Αναφέρει και τυπικά για την περίπτωση δημοτικά τραγούδια, όπως:

*Σήμερα 'ν' άσπρος ουρανός, σήμερα 'ν' άσπρη 'μέρα....*⁹²⁴.

⁹¹⁶ Ζαμπέλιος Ιωάννης, *Χριστίνα Αναγνωστόπουλος. Τραγωδία εβδομή, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Χ. Αναστασίου, 1844.*

⁹¹⁷ Δημαράς Κ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ό.π., σ. 214-216.*

⁹¹⁸ Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή, σ. 152.*

⁹¹⁹ Γαραντούδης Ευρ., *Οι Επτανήσιοι και Ο Σολωμός., ό.π., 110-128.*

⁹²⁰ Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε., «Ιωάννης Σταματέλος (1822-1881). Ο λόγιος και ο δάσκαλος. Τα δημοσιεύματα. Τα κατάλοιπα. Τα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης του, [...]» *Πρακτικά ΙΑ' Συμπόσιου, 'Ιστορία - Φιλολογία', Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Λευκάδα 17-19 Αυγούστου 2006, Αθήνα 2007, σ. 83.*

⁹²¹ Σκλαβενίτης Τρ., *ό.π., σ. 86.*

⁹²² Σταματέλος Ιωάννης, «Συλλογή ανεκδότων ασμάτων της Λευκάδος», *Πλάτων*, τόμος Β', τχ. ΙΑ', και τόμος Γ', τχ. Α', 1880.

⁹²³ Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Ο Ιωάννης Σταματέλος (1822-1881) ως λαογράφος», σ. 38-46.

⁹²⁴ Σταματέλος Ιωάννης, «Οι γάμοι των χωρικών της Λευκάδος», *Εστία*, τ. 4, αρ. 96 (1877), σ. 701-702.

5. Ζάκυνθος

Ως ποιητής ο Ανδρέας Κάλβος (1792-1869) συμπίπτει χρονικά με την Επτανησιακή Σχολή, αποτελεί όμως μια μοναχική περίπτωση δημιουργού, κυρίως λόγω της ιδιομορφίας της γλώσσας του. Λόγω της μακράς παραμονής του ποιητή στην Ιταλία και γενικότερα στην Ευρώπη και της κλασικής παιδείας την οποία απέκτησε εκεί, η ελληνική γλώσσα του Κάλβου διαμορφώθηκε υπό την επήρεια της λόγιας και όχι της δημοτικής. Ο Κάλβος είναι ο μόνος επτανήσιος ποιητής που δεν υιοθέτησε τη δημοτική γλώσσα. Η γλωσσική αυτή ιδιομορφία του στάθηκε - συν τοις άλλοις⁹²⁵ - η αιτία επίκρισής του από τους άλλους Επτανήσιους, οι οποίοι ουσιαστικά τον είχαν άτυπα περιθωριοποιήσει⁹²⁶ και κανείς δεν αναφέρεται στο έργο του, με αποτέλεσμα να μείνει για πολλά χρόνια ξεχασμένο⁹²⁷. Η γλώσσα της ποίησης του Κάλβου είναι η καθαρεύουσα, εμπλουτισμένη με αρχαϊστικούς και δημώδεις τύπους. Πρόκειται για ένα εντελώς προσωπικό γλωσσικό ιδίωμα, αποτέλεσμα της μίξης γλωσσικών στοιχείων τα οποία προέρχονται από την αρχαία ελληνική, την Παλαιά Διαθήκη, τη λόγια της εποχής του, αλλά και τη δημώδη, με κυρίαρχες δε αναφορές στην αρετή και την ελευθερία, επηρεασμένος από τον Μαρτελάο, τον δάσκαλο των παιδικών του χρόνων⁹²⁸.

Ο Λ. Πολίτης επισημαίνει ότι «Το σχήμα, κλασικότροπο, θυμίζει αλκαϊκή ή σαπφική στροφή, ωστόσο βάση για τους επτασύλλαβους είναι ο δημοτικός δεκαπεντασύλλαβος σπασμένος στα δύο καμιά φορά μάλιστα τυχαίνει ν' ακουστεί και ακέραιος: *Στα πλούσια περιβόλια σας / βασιλικός και κρίνοι*»⁹²⁹.

Υπάρχουν πολλά τέτοια δείγματα:

*Επαυσ' η μάχη ολότελα, / Αναχωρεί και η νύκτα.*⁹³⁰
*Το χέρι όπου προσφέρετε / Ως προστασίας σημείον*⁹³¹.
Σ' το μέτωπόν σου πάντοτε / άσβεστος λάμπει αστέρας,
*Ω Νίκη, συσσωρεύονται / τριγύρω σου ματαίως*⁹³².
*Λευκά και δροσερώτατα / σαν άστρα αυγερινά*⁹³³.

Ο Δημαράς αναφέρει ότι δεν είναι σπάνιοι οι συνεχόμενοι στίχοι του ποιητή, που αν τοποθετηθούν ο ένας δίπλα στον άλλον, απαρτίζουν κανονικούς

⁹²⁵ Γαραντούδης Ε., *Οι επτανήσιοι και ο Σολωμός*. [...], ό.π., σ. 80-81, «... οι φίλοι και μαθητές του Σολωμού λειτουργούσαν στο εσωτερικό μιας αρκετά κλειστής και ιεραρχημένης σε τάξεις κοινωνίας, που αξιολογούσε τα πρόσωπα και προσδιόριζε τους ρόλους τους, ακόμη και τους πνευματικούς ρόλους, με γνώμονα και την κοινωνική (και οικονομική) ισχύ των ατόμων ...»

⁹²⁶ Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 110.

⁹²⁷ Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 156.

⁹²⁸ Κονόμος Ντίνος, *Το ζακυνθινό ράσο στην Εθνεγερσία*, εκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου, Αθήνα 1971, σ. 10.

⁹²⁹ Πολίτης Λ., ό.π., σ. 154.

⁹³⁰ Κάλβος Ανδρέας, *Η Λύρα και ανέκδοτος ύμνος Αντωνίου Μαρτελάου*, Εν Ζακύνθω, εκ του τυπογραφείου Ο Παρνασσός, 1881, σ. 99.

⁹³¹ Κάλβος Ανδ., ό.π., σ. 102.

⁹³² Κάλβος Ανδ., ό.π., σ. 110.

⁹³³ Κάλβος Ανδρ., ό.π., σ. 113.

δεκαπεντασύλλαβους. «Φαίνεται στο ορίζοντα ωσάν χαράς ιδέα». Εκτιμά δε, ότι κάτω από το αρχαϊκό πλαίσιο, υπάρχει η γλώσσα και η στιχουργία του λαού⁹³⁴.

Στο έργο του Ανδρέα Μαρτζώκη (1849-1923), από τους ήσσονες ποιητές της Επτανησιακής Σχολής, ανήκουν σατιρικά στιχουργήματα, έμμετρα αφηγηματικά κείμενα και λυρικά ποιήματα, που ακολουθούν την τεχνοτροπία των επτανησίων λογοτεχνών, με επιρροές από τον Σολωμό και τον Βαλαωρίτη. Μετάφρασε και ιταλικά ποιήματα. Παραθέτουμε κάποια δείγματα του ποιητή, τα οποία είναι επηρεασμένα από το δημοτικό τραγούδι:

‘Ο Διάκος’

*Ρίχνει’ ο Διάκος στη φωτιά, ματώνεται, χτυπιέται
Σαράντα έχει τριγύρω του. Με αμέτρητους μετριέται...⁹³⁵.*

Η μετάφραση του ποιήματος ‘Ο τελευταίος άνθρωπος’ του Th. Campbell γίνεται με δεκαπεντασύλλαβο απαρτισμένο στίχο:

*...το πλάσμα τ’ ανθρωπόμορφο, της γης απομεινάρι
Που μεσ’ την πλάσι έρημο, στερνό θάχη τη χάρι...⁹³⁶.*

Επιδράσεις από τη δομή του δημοτικού τραγουδιού, συναντάμε και στα παρακάτω ποιήματά του:

‘Πατρός καρδιά-Σχολείο’

*Στον ουρανό επρόβαλλε η διωρισμένη μέρα.
Σχολειό θε να το στείλωμε, η μάνα το ετοιμάζει...⁹³⁷.*

‘Οπλοφορία’

*Στον κόρφο μου η περίπολος το χέρι εψές τρυπώνει.
Μου βρίσκει το πιστόλι μου κι’ ευθύς με ’ξαρματόνει...⁹³⁸.*

‘Ευχαίς και δώρα’

*Η μάμμη ’ς την αγκάλη της / γλυκά τ’ αποκοιμίζει.
Κάστρα και χώραις του εύχεται / βασίλεια του χαρίζει...⁹³⁹.*

Επειδή στο ίδιο μοτίβο είναι και πολλά άλλα, όπως το ‘Το γάλα του’⁹⁴⁰, ‘Η πρώτη του ζημία’⁹⁴¹, ‘Εις την Αστέρω μου’⁹⁴², ‘Τω αγαπητώ μοι Κ.Φ. Σκόκω’⁹⁴³ κ.ά. καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως, οι επιδράσεις του δημοτικού τραγουδιού στον Ανδρέα Μαρτζώκη, είναι πολλές και εμφανείς.

Ο αδελφός του Στέφανος Μαρτζώκης (1855-1913), ως ποιητής, είναι από τους τελευταίους εκπροσώπους της Επτανησιακής λογοτεχνίας. Το ποιητικό έργο του παρουσιάζει συνεχή εξέλιξη και πρόοδο. Υπήρξε μετριοπαθής στη χρήση του

⁹³⁴ Δημαράς Θ.Κ., *ό.π.*, σ. 222.

⁹³⁵ Μαρτζώκης Ανδρέας, *Ο Διάκος. Ποίημα [...]*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον Ν.Σ. Καψωκέφαλου, 1901, σ. 11.

⁹³⁶ Μαρτζώκης Ανδρέας, μτφρ. «Ο τελευταίος άνθρωπος», *Αττικόν Μουσείον*, 5^{ος} τόμ., τχ. 5 (1891), σ. 53-56.

⁹³⁷ Μαρτζώκης Ανδρέας, «Πατρός καρδιά-Σχολείο», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 14^{ος} τόμ. (1899), σ. 224.

⁹³⁸ Μαρτζώκης Ανδρέας, «Οπλοφορία», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 14^{ος} τόμ. (1899), σ. 198.

⁹³⁹ Μαρτζώκης Ανδρέας, «Ευχαις και δώρα», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 10^{ος} τόμ. (1895), σ. 98.

⁹⁴⁰ Μαρτζώκης Ανδρέας, «Το γάλα του», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 9^{ος} τόμ. (1894), σ. 276.

⁹⁴¹ Μαρτζώκης Ανδρέας, «Η πρώτη του ζημία», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 9^{ος} τόμ. (1894), σ. 219.

⁹⁴² Μαρτζώκης Ανδρέας, «Εις την Αστέρω μου», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 7^{ος} τόμ. (1892), σ. 363.

⁹⁴³ Μαρτζώκης Ανδρέας, «Τω αγαπητώ μοι Κ.Φ. Σκόκω», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 6^{ος} τόμ. (1891), σ. 79.

γλωσσικού οργάνου και διακρίνεται για την ποικιλία των στιχουργικών του μορφών. Παρά το ότι ακολούθησε δικούς του δρόμους, επισημάνθηκαν στο έργο του κάποιες επιρροές από το δημοτικό τραγούδι:

‘Κύπρος’

*«Στης Κύπρου την ολόχαρη και μυρωμένη αγκάλη,
της Αφροδίτης άστραφταν τ’ αθάνατα τα κάλλη....
Δίνω φτερά στο λογισμό, δίνω φτερά στη σκέψη, ...»⁹⁴⁴.*

Χρήση δεκαπεντασύλλαβου και ομοιοκατάληκτου στίχου, χρήση της επανάληψης.

‘Πρόποση’

*«Η εξοχή είνε πράσινη και μέσα απ’ το βαρέλι,
μοσχοβολάδα ασύγκριτη το νιό κρασί μας στέλλει.»⁹⁴⁵.*

Χρήση δεκαπεντασύλλαβου και ομοιοκατάληκτου στίχου.

‘Δυό μάτια και δυό χέρια’

*«Ανάμεσα στα σύγνεφα κι’ ανάμεσα στ’ αστέρια,
Βλέπω δύο μάτια γαλανά, δύο μαρμαρένια χέρια...»⁹⁴⁶.*

Στο συγκεκριμένο ποίημα, εκτός από τη χρήση δεκαπεντασύλλαβου και ομοιοκατάληκτου στίχου, παρατηρούμε ότι το νόημα αναπτύσσεται αυτοτελώς σε κάθε δύο στίχους, όπως στις ρίμες. Στους στίχους του μεταχειρίζεται απλή δημοτική, αποφεύγοντας τη σπάνια λέξη όπως ο Σολωμός, ο Βαλαωρίτης, ο Μαβίλης και ο Γρυπάρης. Το στίχο του τον χαρακτηρίζει η ακρίβεια και όχι ο πλούτος⁹⁴⁷. Τα περισσότερα ποιήματά του τα έγραψε στη Ζάκυνθο και ελάχιστα στην Αθήνα. Εκεί τα διόρθωσε μορφολογικά και αφαίρεσε ζακυνθινούς ιδιοματισμούς⁹⁴⁸.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, στα ζακυνθινά λογοτεχνικά περιοδικά παρατηρείται συγκατοίκηση δημοτικιστών και εκπροσώπων της Α’ Αθηναϊκής Σχολής. Άλλοι λόγιοι προτιμούν την εγκατάσταση τους στην Αθήνα και άλλοι παραμένουν στη Ζάκυνθο αναμειγνύοντας τα εγχώρια γνωρίσματα με τα πανελλήνια χαρακτηριστικά και την καθιέρωση λογιότερης γλώσσας, μια τάση ενός φαινόμενου που παρατηρείται σ’ αυτό το χώρο, ακόμη από τους Προσολωμικούς⁹⁴⁹. Είχε γίνει φανερό πως οι όροι της λογοτεχνικής καταξίωσης, επέβαλλαν πλέον την Αθήνα⁹⁵⁰. Οι ζακύνθιοι λόγιοι χάνουν σιγά σιγά την επτανησιακή ιδιοτυπία τους μέσα στο πνευματικό χωνευτήρι των Αθηνών⁹⁵¹.

Σ’ αυτήν την κατηγορία ανήκει ο Διονύσιος Ηλιακόπουλος (1855-1895), από τους ήσσονες ποιητές της Επτανησιακής Σχολής. Η λογοτεχνική του παραγωγή (λυρικά στιχουργήματα, σατιρικά, λίγα διηγήματα) είναι γραμμένη σχεδόν όλη στη δημοτική γλώσσα και δέχτηκε επιδράσεις από τον Σολωμό και τον Βαλαωρίτη.

Παραθέτουμε ένα δείγμα γραφής:

⁹⁴⁴ Μαρτζώκης Στέφανος, *Άπαντα*, εκδ. Π.Γ. Μακρής & Σια, Εν Αθήναις 1925, σ. 156.

⁹⁴⁵ Μαρτζώκης Στ., *ό.π.*, σ. 164.

⁹⁴⁶ Μαρτζώκης Στ., *ό.π.*, σ. 211.

⁹⁴⁷ Σιγούρος Μαρίνος στο Μαρτζώκης Στέφανος, *Άπαντα*, εκδ. Π.Γ. Μακρής & Σια, Εν Αθήναις 1925, σ. 19.

⁹⁴⁸ Σπαταλάς Γεράσιμος, *Ο Στέφανος Μαρτζώκης και το έργο του*, σ. 204-205.

⁹⁴⁹ Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, σ. 205-212

⁹⁵⁰ Γαραντούδης Ευρ., *Οι επτανήσιοι και ο Σολωμός*, *ό.π.*, σ. 323.

⁹⁵¹ Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, *ό.π.*, σ. 167.

«...Αχ που πηγαίνετε παιδιά, τα κύματα ρωτούνε,
Που το καράβι σας πετά ωσάν αητός μ' ορμή;
Και πως δεν μας γνωρίζετε, οι Ψαρριανοί απαντούνε.
Στους σκλαβωμένους αδελφούς πάμε μπαρούτι και ψωμί.»⁹⁵²

Δεκαπεντασύλλαβος με σταυρωτή ομοιοκαταληξία, παμψυχισμό (μιλάνε τα κύματα), συμμετρία ημιστιχίων, επανάληψη «χάνονται από τα μάτια μας, χάνονται μακρυσμένα». Χρησιμοποιεί συχνά δεκαπεντασύλλαβο, όπως στο 'Μυστικό μου', την 'Αρρώστια μου'⁹⁵³, στο 'Ανεπίγραφον'⁹⁵⁴ κ.ά.

Στη μελέτη του 'Νεκρικά τελεταί παρά τοις αρχαίοις και τοις νεωτέροις Έλλησι', επιχειρηματολογεί σχετικά με το ότι οι αντιλήψεις για το θάνατο στην αρχαία Ελλάδα, έχουν μείνει ίδιες με αυτές της εποχής του. Αφού αναλύει παρεμφερή έθιμα, αναφέρει εδάφια από τραγωδίες και τον Όμηρο, τα οποία συγκρίνει με σημερινά δημοτικά μοιρολόγια. Αναφέρει πολλά απ' αυτά λέγοντας ότι «... ουδεμία δημόδης φιλολογία έχει να επιδείξη όμοια τούτου:

Που πάς, γαιϊάνι, να σαπής, γκόλφι μου, ν' αραχνιάσης, ...»⁹⁵⁵.

Και ο ποιητής Διονύσιος Μάργαρης (1859-1895), ανήκει επίσης στους ήσσονες εκπροσώπους τής Επτανησιακής Σχολής. Το μεγαλύτερο μέρος του έργου του είναι διάσπαρτο σε περιοδικά κι εφημερίδες. Παραθέτουμε ένα δείγμα γραφής σε δεκαπεντασύλλαβο:

*Με τη λυγερή μεσούλα / μαυροφόρα τρυφερή,
Πες ποιος σ' έπλασε μικρούλα / από διάφανο κερί. ...⁹⁵⁶.*

Δίστιχα, στα οποία ο Μάργαρης μιμείται τέλεια τα δημοτικά τραγούδια:

*Αγράμπελη σ' εχάϊδενα, μα τώρα είσαι πλατάνι.
Κι' ως τα ψηλά σου τα κλαριά το χέρι μου δεν φτάνει⁹⁵⁷.
Όσαις φοραίς τα μάτια μου σ' εσένανε γυρίζω,
Τόσο φαρμάκι και φωτιά 'ς τα στήθια θα γροικήσω⁹⁵⁸.*

'Λόγια χαμένα'

*Αυγνή φεγγαροπρόσωπη, της γειτονιάς καμάρι,
Ζαφείρια είναι τα μάτια σου, ατίμητο ζευγάρι...⁹⁵⁹*

Όλο το ποίημα αποτελείται ουσιαστικά από ρίμες, με δεκαπεντασύλλαβο στίχο ομοιοκατάληκτο, συμμετρία ημιστιχίων, νόημα ανά δύο στίχους. Ο Μάργαρης χρησιμοποιεί δημοτική γλώσσα στην ποίηση και καθαρεύουσα στα πεζά του.

Τέλος, ο Άγγελος Καντούνης (1847-1890), σατυρικός ποιητής, σατιρίζει τη σκλαβιά του μ' αυτό το ποίημα...

⁹⁵² Ηλιακόπουλος Διονύσιος, «Στη θάλασσα», *Κλειώ*, 6^{ος} τόμ., τχ. 12 (1890), σ. 189.

⁹⁵³ Ηλιακόπουλος Διονύσιος, «Τραγουδάκια της στιγμής: Το μυστικό, Η αρρώστια μου», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 5^{ος} τόμ. (1890), σ. 190.

⁹⁵⁴ Καιροφύλας Κ., *ό.π.*, σ. 399.

⁹⁵⁵ Ηλιακόπουλος Διονύσιος, «Νεκρικά τελεταί παρά τοις αρχαίοις και νεωτέροις Έλλησι», *Παρνασσός*, 15^{ος} τόμ., τχ. 11 (1893), σ. 847.

⁹⁵⁶ Μάργαρης Διονύσιος, «Μαυροφόρα», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 10^{ος} τόμ. (1895), σ. 340.

⁹⁵⁷ Μάργαρης Διονύσιος, «Δίστιχα», *Εστία*, 33^{ος} τόμ., τχ. 20 (1892), σ. 317.

⁹⁵⁸ Μάργαρης Διονύσιος, «Ερωτικά δίστιχα», *Εστία*, 29^{ος} τόμ., τχ. 11 (1890), σ. 174.

⁹⁵⁹ Καιροφύλας Κ., *ό.π.*, σ. 395.

*Είμαι μια στάτουα γέρικη / γεμάτη από αλυσίδες
όπου στον τόπο μ' έβαλαν / για τις χρηστές ελπίδες
Με γνοιάστηκαν κι ευρέθηκα / Συνθηκοασφαλισμένος
Αλλιώς κλεμμένος θα 'μουνα / Και τζέντζερα φκιασμένος⁹⁶⁰.*

... χρησιμοποιώντας δεκαπεντασύλλαβο στίχο, απηρτισμένο και με συμμετρικά ημιστίχια.

---

⁹⁶⁰ Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 133-134.

6. Κεφαλονιά

Εμβληματική μορφή των κεφαλληνιακών γραμμάτων ο Ανδρέας Λασκαράτος (1811-1901), γνωρίστηκε με τον Κάλβο, του οποίου υπήρξε μαθητής, καθώς και με το Βηλαρά, γεγονός σημαντικό για τη διαμόρφωση των γλωσσικών του πεποιθήσεων⁹⁶¹. Καθοριστική στάθηκε επίσης και η γνωριμία του με τον Σολωμό⁹⁶², στον οποίο υπέβαλε ποιήματα και μεταφράσεις και αυτός τον ενθάρρυνε να συνεχίσει να γράφει. Ουσιαστικά, όμως, ούτε ο Κάλβος ούτε ο Σολωμός τον επηρέασαν⁹⁶³. Στο έργο του κυριαρχεί πνεύμα φιλελεύθερο, κριτικό και το ύφος του συχνά γίνεται έντονα καυστικό. Η αξία των κειμένων του δεν βρίσκεται στην καλλιτεχνική αξία τους⁹⁶⁴, αλλά στο καινοτόμο και μαχητικό φρόνημα του, που τον οδήγησε σε σκληρή σύγκρουση με τον τοπικό κλήρο⁹⁶⁵. Πίστεψε στην ανάγκη της καθιέρωσης δημοτικής γλώσσας και με συνέπεια πάλεψε γι' αυτό με πάθος αμετακίνητο συνδέοντάς την αναπόσπαστα με την πορεία του έθνους. Οι μελέτες τις οποίες δημοσίευσε για τη γλώσσα (1884 και 1885) είναι πειστικές και πολύ ενδιαφέρουσες. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του είναι, εκτός από την ατημέλητη γλώσσα του, η εκτεταμένη χρήση πρωτογενούς δημώδους γλωσσικού υλικού, ιδιωματικών επτανησιακών εκφράσεων, πάρα πολλών σύνθετων λέξεων⁹⁶⁶, πρωτοφανείς δικές του λέξεις⁹⁶⁷ και επιλεκτική χρήση καθαρευουσιάνικων τύπων. Ο τρόπος που χρησιμοποίησε ο Λασκαράτος τη γλώσσα, εμπλουτίζοντας την με τύπους

⁹⁶¹ Πυλαρινός Θεοδόσης, «Η αποδοχή του Ανδρέα Λασκαράτου ως πνευματικής προσωπικότητας στον ευρύτερο χώρο της Επτανήσου», στο *Ανδρέας Λασκαράτος (1811-1901). Εκατό χρόνια από το θάνατο του*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2003, σ. 34-35.

⁹⁶² Παλαμάς Κωστής, *Διονύσιος Σολωμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1981, σ. 61.

⁹⁶³ Μάρας Στάθης, *Η Επτανησιωτική Σχολή στον τόπο της και στην εποχή της*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1998, σ. 198.

⁹⁶⁴ Παλαμάς Κωστής, *Άπαντα*, τα.2^{ος}, σ. 82-85.

⁹⁶⁵ Λασκαράτος Ανδρέας, *Αυτοβιογραφία*, μτφ. Πόπη Θεοδωράτου, Εισαγωγή - σημειώσεις Αλόη Σιδέρη, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1983.

⁹⁶⁶ Πυλαρινός Θεοδόσης, *Η γλώσσα του Ανδρέα Λασκαράτου. Στο μεταίχμιο του όντως σοβαρού και του κυριολεκτικώς αστείου*, Ανάτυπο από τον 10^ο τόμο των «Κεφαλληνιακών χρονικών». Αφιέρωμα στους συνεργάτες του περιοδικού από το 1976 ως σήμερα, Αργοστόλι 2005, σ. 208, 213, 214, 215, «...Είναι, πράγματι, ευρηματικές οι νέες λέξεις και η όλη φρασεολογία του και η ειρωνεία του, με τον προκλητικά εμπαικτικό σχηματισμό λέξεων θεολογικοθρησκευτικής προέλευσης. Ενδεικτικά μόνο θα καταχωρίσουμε μερικές, για να φανεί η λεξιπλαστική του: *θαυματέμποροι* (για τους παπάδες), *ταύλινος* (από την ταύλα, τη σανίδα που κατασκευάζονταν οι εικόνες), *θαυματούργα* (δεικτικά παραπεμπτική σε απαξιωτικές λέξεις ίδιας κατάληξης, όπως πανούργα, ραδιούργα, κακούργα), *ταυλοζωγραφία* (αντί εικονογραφία), *σπηγάτη* (οικιακή, του οίκου), *θαυματοπιστήμιο των παπάδωνε* (Πανεπιστήμιο, όπου διδάσκεται το θαύμα), *θαυματοπροκομένη, αργυρολάτρης* (εμπαικτικός τύπος αντί του φιλάργυρος), κ.π.ά...».

⁹⁶⁷ Σχετικά με την *ταυλοζωγραφία*, επισημαίνουμε το παρακάτω τραγούδι από τη συλλογή Μ. Περάνθη, που αναφέρεται στο Κοντογιώργης Γ. *Η ελληνική λαϊκή ιδεολογία*, σ. 120, και αποδεικνύει τις άμεσες επιρροές του Λασκαράτου από το δημοτικό τραγούδι:

Κόρης φιλίν εζήτησα κι είπε μου να τση μνώξω....

Και μνώγω τση στην εκκλησιά: / - Πέτρες κι ασβέστης είναι.

Και μνώγω τση στο κόνισμα: / - Τάβλα και ζωγραφιά 'ναι...

της καθημερινής ομιλίας, με πλήθος ιδιοματικών και καθαρευουσιάνικων λέξεων, νεολογισμών κ.λπ. απέδειξε τις αφομοιωτικές δυνατότητες της δημοτικής⁹⁶⁸.

Οι αναφορές στο δημοτικό τραγούδι οι οποίες απαντώνται στο έργο του Λασκαράτου, είναι πάρα πολλές και διαχέονται σ' όλο το έργο του. Αναφέρουμε μερικές χαρακτηριστικές.

«...Έχουμε και το τραγούδι που λέει:

*Φτωχούλα μου η στατέρα μου/ Σωστήναι από καμμία,
Οπού τση λίτρες εκατό / Τση κάνει εξήνταμιά»⁹⁶⁹.*

Ελαφρώς τροποποιημένο το συναντάμε στη δημοτική ποίηση:

[...] *Αν είναι λίτραις εκατό τζι κάνει εξήντα μιά*⁹⁷⁰.

Ο ποιητής γράφει ότι «...αποκάτου από τα παρεθύρια μου ετραγουδούσανε:

Ποιος είδε ποιος απάντησε / Βαπόρο δίχως ρόδες κλπ.»⁹⁷¹

Στη 'Τέχνη του δημηγορείν και συγγράφειν', ως παράδειγμα παρομοίωσης αναφέρει τα παρακάτω δημοτικά:

Σαν πεταλούδα στη φωτιά / Σ' εσένα γύρους φέρω...⁹⁷²

και το: *παρακαλώσε Βενετιά,/ Και προσκυνώσε Πόλη...⁹⁷³*

Το τραγούδι αυτό αναφέρεται και στα 'Ληξουριώτικα χειρόγραφα' της Μεταλληνού⁹⁷⁴. Στο 'Δοκίμιον ποιητικής' αναφέρονται ως «... παραδείγματα διαφόρων χρομάτων εις την δημοτικήν μας ποίησην:

*Μάτια που με σαϊτεύετε με την ταπεινοσύνη,
Παρακαλώσας, κάμετε για 'μένα 'λεημοσύνη⁹⁷⁵*.

Εκτός του παραπάνω δίστιχου, αναφέρει πολλά δημοτικά δίστιχα κεφαλονίτικα, δεκαπεντασύλλαβα με ομοιοκαταληξία⁹⁷⁶. Στο ίδιο πάντα βιβλίο αναφέρει 'Πολεμικά', χωρίς να ξεχωρίζει τα έντεχνα από τα δημοτικά κλέφτικα:

«Μη φοβείσθε Γραικοί / ότι είσθε τάχα λίγοι κ.λπ.»

«Τι νάχη ο γέρο Δούναβης κι' αφρίζουν τα νερά του [...]».

Σημειώνει ότι «...Τοιούτες η ποίησες του κ. Αραβαντινού (συλλογέα δημοτικών⁹⁷⁷) και άλλων...»⁹⁷⁸. Οι άλλοι συλλογείς που αναφέρει ο Λασκαράτος, σύμφωνα με τον Μπάλλα⁹⁷⁹, είναι ο Passow και ο Tomasseo.

⁹⁶⁸ Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, [...], ό.π., σ. 173-174.

⁹⁶⁹ Λασκαράτος Ανδρέας, *Μυστήρια της Κεφαλονιάς. Πολιτικά. (Εποχή 1840)*, εκδ. Α. Κασιγόνη, 1933, σ. 7.

⁹⁷⁰ Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Β., ό.π., σ. 177, α.α. 73.

⁹⁷¹ Λασκαράτος Ανδρέας, *Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς. Σκέψεις απάνου στην οικογένεια, στη θρησκεία και στην πολιτική εις την Κεφαλονιά*, Εν Αθήναις, εκδ. Β. Κομπούγιας, 1925, σ. 141.

⁹⁷² Λασκαράτος Ανδρ., *Τέχνη του δημηγορείν* [...], ό.π., σ. 69.

⁹⁷³ Λασκαράτος Ανδ., ό.π., σ. 74.

⁹⁷⁴ Καλογεροπούλου Βαρ., ό.π., σ. 146, αριθμ. 3.

⁹⁷⁵ Λασκαράτος Ανδ., *Δοκίμιον ποιητικής*, ό.π., σ. 202.

⁹⁷⁶ Λασκαράτος Ανδ., ό.π., σ. 202-204.

⁹⁷⁷ Αραβαντινός Π., *Συλλογή δημοδών ασμάτων της Ηπείρου*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Πέτρου Περρή, 1880.

⁹⁷⁸ Λασκαράτος Ανδ., ό.π., σ. 206.

⁹⁷⁹ Μπάλλας Σπ. Γεράσιμος – Λάσκαρη-Μπάλλα Νίκη, *Λαογραφικά Κεφαλονιάς, Λιανοτραγούδα*, τόμ. Α', προλογίζουν Μ.Γ. Μερακλής – Γ.Ν. Μοσχόπουλος, εκδ. Εταιρεία Κεφαλληνιακών Σπουδών, Αργοστόλι 2007, σ. 158,162 κ.ά

Στη ‘Στιχουργική της γραικικής γλώσσας’, αναφέρει ότι: «...Ο στίχος τούτος ο εφτασύλλαβος, είν’ εκείνο, οπού περισσότερο συνηθείται από τον λαόν εις την δημοτική ποίησή του. Τα τραγούδια του ο λαός μας τα κάνει πάντα, ή σχεδόν πάντα, από τέσσαρους στίχους. Τέσσαροι στίχοι ένα τραγούδι...[...] Είναι ακόμη να παρατηρηθή ότι τούτοι είν’ εκείνοι οι στίχοι τους οποίους οι λογιότατοι γράφοντες από δύο τη φορά στην αράδα, ’βρίσκουνε, μ’ ευχαρίστησή τους ένα από συλλαβές δεκαπέντε. Και π.χ. αντί να γράψουνε

Εις τον ωραίον Βόσπορον, / εις της τρυφής τα στήθη...

Εκείνοι γράφουν εξ εναντίας,

Εις τον ωραίον Βόσπορον, εις της τρυφής τα στήθη...»⁹⁸⁰

Το 1845 ταξίδεψε στην Κρήτη, για να γνωρίσει τον λαϊκό πολιτισμό. Για τον ίδιο λόγο ταξίδεψε στην Αθήνα, στη Σύρο, στην Κόρινθο, στην Πάτρα και στο Μεσολόγγι⁹⁸¹. Γύρισε απογοητευμένος, γιατί βρήκε παντού λογιώτατους που είχαν ξεχάσει τη γλώσσα τους⁹⁸². Αποδεδειγμένα λοιπόν γνώστης της δημοτικής ποίησης, επόμενο είναι να πιστεύει και στην κοινωνική λειτουργία των παραδόσεων: «...Το Παραμύθι είναι η διασκέδαση των υπηρετριών, εις τα μέρη μας. Αλλά ήθελ’ είν’ επιθυμητόν ναν το αναλάβουν και οι ειδικοί μας συγγραφείς, και υψόνοντές του από την δουλικήν του κατάστασιν, να διδάξουν δια του μέσου του τα μικρά παιδάκια, πολλά και καλά πράγματα...»⁹⁸³. Χρησιμοποιεί μέσα στο έργο του λαϊκές εκφράσεις, «Και του ποντικού μετάνοια και τση γάτας προσκυνώ. Εγώ έτσι τόβρηκα για καλό καομένο»⁹⁸⁴, λαϊκά παιδικά παιχνίδια, «Πετάει πετάει το πουλάκι, το χελιδονάκι, ο σπίγγος, ο Σπύρος κ.λπ.»⁹⁸⁵.

Ο Λασκαράτος προσάρμοζε το ύφος του έργου του, ανάλογα με το λογοτεχνικό είδος που χρησιμοποιούσε και τον κοινωνικό στόχο του. Γι’ αυτό και το έργο του παρουσιάζει τεράστια γλωσσική ποικιλία. Αποτελεί επιλογή του η αδιαφορία προς την προσεγμένη γραφή, τους κανόνες της γραμματικής και της σύνταξης (παρά την γλωσσομάθεια και την αρχαιομάθειά του⁹⁸⁶), γιατί τον ενδιαφέρει μόνο η νοηματική πληρότητα του κείμενού του, δημιουργώντας έτσι μια γλώσσα εντελώς προσωπική και ιδιότυπη. Χρησιμοποιεί τον προφορικό λόγο στα γραπτά του, ώστε να εξασφαλίζει αφενός την πλήρη κατανόηση του αναγνώστη⁹⁸⁷, αφετέρου ο λόγος του να είναι ρευστός όπως ο προφορικός⁹⁸⁸. Είναι χαρακτηριστικό, πως ο κερκυραίος

⁹⁸⁰ Λασκαράτος Ανδρ., *ό.π.*, σ. 181-182.

⁹⁸¹ Μπάλλας Σπ. Γεράσιμος – Λάσκαρη-Μπάλλα Νίκη, *Λαογραφικά Κεφαλονιάς, Λιανοτράγουδα*, τόμ. Α’, προλογίζουν Μ.Γ. Μερακλής – Γ.Ν. Μοσχόπουλος, εκδ. Εταιρεία Κεφαλληνιακών Σπουδών, Αργοστόλι 2007, σ. 23.

⁹⁸² Ζερβός Ιωάν., *ό.π.*, σ. 10.

⁹⁸³ Λασκαράτος Ανδρέας, *Στοχασμοί, από ανέκδοτο χειρόγραφο του*, Αθήνα 1921, εκδ. Αθηναϊκού Βιβλιοπωλείου Χ. Γιάνναρη, σ. 44.

⁹⁸⁴ Λασκαράτος Ανδρ., *ό.π.*, σ. 28.

⁹⁸⁵ Λασκαράτος Ανδρ., *ό.π.*, σ. 50.

⁹⁸⁶ Πυλαρινός Θεοδόσης, *Η γλώσσα του Ανδρέα Λασκαράτου*.[.], *ό.π.*, σ. 207.

⁹⁸⁷ Πυλαρινός Θ., «Η ελληνική αρχαιότητα και η Επτανησιακή Σχολή», *Ελληνική αρχαιότητα και νεοελληνική λογοτεχνία. Πρακτικά*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2009, σ. 243.

⁹⁸⁸ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 206-210.

φίλος και συνεργάτης του Γ. Μαρτινέλης⁹⁸⁹, στο ποίημά του για τη δημοτική, δημοσιευμένο μετά το θάνατο του Λασκαράτου, γράφει ότι «... και τέλος πάντων, για κακή σου μοίρα / ο Λασκαράτος σ' έδειξε τρελλή!»⁹⁹⁰. Ο Λασκαράτος θεωρεί πως, ο λόγιος δημιουργός πρέπει να αφουγκράζεται τον ζωντανό ηχητικό πλούτο, να τον επεξεργάζεται και να τον κάνει όργανο επικοινωνίας και δημιουργίας⁹⁹¹. Οι θέσεις του για τη γλώσσα επεκτείνονται σε ένα γενικότερο πλαίσιο που περιλαμβάνει το κοινωνικό πρόβλημα της παιδείας του λαού⁹⁹². «... να ανοίξουμε Καταστήματα εις τα οποία τα παιδιά των φτωχών να διδάσκονται γράμματα και ηθικήν ...»⁹⁹³. Οι ιδέες του συγκροτούν ένα αξιοπρόσεκτο παιδαγωγικό σύστημα, αποτέλεσμα των προοδευτικών τάσεων της επτανησιακής κοινωνίας⁹⁹⁴.

Σαρκάζει τους λογιότατους παραθέτοντας δημόσια έγγραφα ασυνάρτητα, συνταγμένα στη καθαρεύουσα που σκοπό έχουν, όχι να γίνει αντιληπτό το νόημα, αλλά να εντυπωσιάσει αυτή καθ' αυτή η σύνταξη⁹⁹⁵. Η αντίθεσή του και οι επιθέσεις του στο λογιωτατισμό είναι μνημειώδεις⁹⁹⁶. Γράφει στη 'Στιχουργική' «... για το μέτρημα των στοιχικών συλλαβών. Ο μέγιστος όμως κανόνας για το μέτρημα τούτο είναι να ρωτηθεί πάντα το αυτί. Εννοώ το αυτί του έθνους. Όχι του λογιότατου. Ο λογιότατος δεν είναι συνεθνήτης μας»⁹⁹⁷. Η Εκκλησία και οι εκπρόσωποι της εντάσσονται στους φορείς του λογιωτατισμού και βέβαια αντιμετωπίζονται ανάλογα⁹⁹⁸.

Η δεδομένη εκτίμηση που είχε ο Λασκαράτος στις παραδόσεις αλλά και γενικότερα στο λαϊκό πολιτισμό, δεν τον εμπόδισαν να αντιληφθεί και να εστιάσει στο πρόβλημα των προλήψεων: πιστεύει ακράδαντα στην ανάγκη μόρφωσης του λαού, τον οποίο θεωρεί ότι βρίσκεται σε άθλια κατάσταση που δεν πάει παρακάτω και θεωρεί τις προλήψεις υπεύθυνες, ως κύριο ανασταλτικό παράγοντα στην πρόοδο⁹⁹⁹.

---

⁹⁸⁹ Πυλαρινός Θ., «Από την απόκλιση στον αποκλεισμό. Οι ποικίλες ενδοεπτανησιακές προσλήψεις της σολωμικής ιδέας και η αρνητική αντιμετώπισή τους από τους Κερκυραίους θεματοφύλακες της», ό.π., σ. 115.

⁹⁹⁰ Πυλαρινός Θ., «Γλωσσικές διαφορές και διαμόρφωση νέων τάσεων στα Επτάνησα στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα», ό.π., σ. 222.

⁹⁹¹ Κεντρωτής Γιώργος, «Ο Ανδρέας Λασκαράτος, επιστολιμαίος υπερασπιστής του Διονυσίου Σολωμού», στο *Ανδρέας Λασκαράτος (1811-1901). Εκατό χρόνια από το θάνατο του, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών*, Κέρκυρα 2003, σ. 100.

⁹⁹² Πυλαρινός Θ., «Η αποδοχή του Ανδρέα Λασκαράτου [...], ό.π., σ. 29-31. Δεν μπόρεσε όμως να καταλάβει ότι η παιδεία από μόνη της δεν είναι δυνατόν να λειτουργήσει καταλυτικά, χωρίς να αλλάξουν και οι κοινωνικές συνθήκες υπέρ των ασθενεστέρων λαϊκών στρωμάτων

⁹⁹³ Λασκαράτος Ανδρ., *Μυστήρια της Κεφαλονιάς. Πολιτικά*. [...], ό.π., σ. 11-12.

⁹⁹⁴ Πυλαρινός Θ., «Τα λογοτεχνικά κείμενα ως φορέας πνευματικής καλλιέργειας του παιδιού στο έργο του Ανδρέα Λασκαράτου», σ. 41.

⁹⁹⁵ Λασκαράτος Ανδρ., ό.π., σ. 31.

⁹⁹⁶ Λασκαράτος Ανδρέας, *Βίος Ιωάννου του Χρυσοστόμου*, μεταφρασθείς από το Αγγλικόν, Εν Κεφαλληνία, τυπογραφείον Η Κεφαλληνία, 1866, σ. 21 (σε υποσημείωση), *Στοχασμοί*, [...], ό.π., σ. 21-22, *Ποιήματα*, [...], ό.π., σ. 22, *Τέχνη του δημηγορείν*, [...], ό.π., σ. 28, κ.ά.

⁹⁹⁷ Λασκαράτος Ανδρ., *Ποιήματα*, [...], ό.π., σ. 186.

⁹⁹⁸ Πυλαρινός Θ., *Η γλώσσα του Ανδρέα Λασκαράτου*, [...], ό.π., σ. 232.

⁹⁹⁹ Πυλαρινός Θεοδόσης, «Η αποδοχή του Ανδρέα Λασκαράτου, ως πνευματικής προσωπικότητας στον ευρύτερο χώρο της Επτανήσου», στο *Ανδρέας Λασκαράτος (1811-1901). Εκατό χρόνια από το θάνατο του, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών*, Κέρκυρα 2003, σ. 100.

Οι θέσεις του για το ρόλο της Εκκλησίας, ως στενά συνυφασμένη μ' αυτήν την κατάσταση, τον έφεραν σε ρήξη μαζί της. Όμως, η σφοδρή σύγκρουσή του με την Εκκλησία, αντικατοπτρίζει μία ολόκληρη εποχή. Σ' όλη την Ελλάδα κατά την ίδια περίοδο, η Εκκλησία έχει περάσει στην επίθεση, προσπαθώντας να διατηρήσει τα κεκτημένα της από την Τουρκοκρατία¹⁰⁰⁰.

Οι ιδιαίτερες σχέσεις που αναφέραμε του Λασκαράτου με το δημοτικό τραγούδι, ήταν επόμενο να επηρεάσουν και την ποιητική δημιουργία του. Πολλές οι επιδράσεις που δέχτηκε απ' αυτό, εξίσου πολλές και οι θεωρητικές του προσεγγίσεις και σχόλια. Το παρακάτω τραγούδι από το 'Δοκίμιον ποιητικής' συνοδεύεται από υποσημείωση του εκδότη ότι «οι δύο πρώτοι στίχοι δεν είναι του κ. Λασκαράτου όστις συνεπλήρωσεν αυτούς, μη γνωρίζων την συνέχειάν των.

*Εψές απέθαν' ο άντρας μου, σήμερα ο γαΐδαρός μου,
Ψυχομαχάει ο χοίρος μου, ποιόνε να πρωτοκλάψω;
Να κλάψω εσένα γαΐδαρε που μόφερνες τα ζύλα; [...]*¹⁰⁰¹

Το τραγούδι αυτό, με ελάχιστες διαφορές αναφέρεται στον Πακτίτη¹⁰⁰² από την Κέρκυρα και μάλιστα σε δύο παραλλαγές με τίτλο 'Εψές επέθανε ο άντρας μου'. Συγκρίνοντας τις δύο αυτές παραλλαγές, προκύπτει πως ο Βαλαωρίτης θυμόταν μόνο κάποιες λέξεις από το τραγούδι και πάνω σ' αυτές, αυτοσχεδίασε.

Συνεχίζουμε με μία παρατήρηση του Λασκαράτου στο 'Τέχνη του δημηγορείν και συγγράφειν' ότι στο παρακάτω τραγούδι, τους δύο πρώτους στίχους τους άκουσε από ένα 'χωριάτη' και τους άλλους τους συνέθεσε ο ίδιος:

*Απόψε είδα στον ύπνο μου
Μια κότα μεσ' τον κήπο μου.»
[...] Ως να ζυπνήσω ατόνησα,
Κουμπάρα μου γειτώνισα
Να πάω στον κήπο μου να ιδώ
Νάβρω το φρέσκο εκείνο αυγό.[...]*¹⁰⁰³

Μετά τα παραπάνω, προκαλεί εντύπωση η άποψη ότι ο ποιητής «... συμπληρώνει το δοκίμιο της 'Στιχουργικής', όπου ακολουθά ιδίως τους κανόνες της ιταλικής στιχουργίας και δεν παραδέχεται τον 15σύλλαβο...»¹⁰⁰⁴. Αυτό βέβαια υποστηρίζει και ο Λασκαράτος, αλλά υπάρχει αναντιστοιχία με το έργο του. Ο ίδιος αυτοσχεδιάζει 'δημοτικά' ποιήματα, κρατώντας σχεδόν όλους τους τύπους του δημοτικού τραγουδιού, όπως τα παρακάτω:

'Το αυγό το κόκκινο'.

¹⁰⁰⁰ Δημαράς Κ.Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 7^η έκδ., εκδ. Ερμής, Νεοελληνικά Μελετήματα αριθμ. 2, Αθήνα 1998, σ. 404, «...Έτσι, από τα 1850 ως τα 1860 έχουμε έναν κραδασμό θρησκευτικό στην Ελλάδα, ο οποίος πρέπει επίσης να ενταχθεί μέσα στην αναζήτηση του Βυζαντίου, του θρησκευόμενου Βυζαντίου. Το φαινόμενο εκδηλώνεται από όλες τις μεριές...». Άρα συμπεραίνουμε, ότι ο αφορισμός του Λασκαράτου δεν ήταν ένα μεμονωμένο γεγονός, αλλά εντασσόταν στο γενικότερο κλίμα του ελλαδικού χώρου.

¹⁰⁰¹ Λασκαράτος Ανδ., *Δοκίμιον ποιητικής*, ό.π., σ. 207.

¹⁰⁰² Πακτίτης Ν., ό.π., σ. 153, αριθμ. 5 και 5α.

¹⁰⁰³ Λασκαράτος Ανδ., *Τέχνη του δημηγορείν [...]*, ό.π., σ. 92.

¹⁰⁰⁴ Ζερβός Ιωάν., *Ανδρέας Λασκαράτος. Διαλέξεις περί Ελλήνων ποιητών του ΙΘ' αιώνας*, Εν Αθήναις, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1916, σ. 35.

*Αυγό μου λαμπριάτικο, / Γλυκό, καλοψημένο,
Ξερό, κοκκινομούτικο, / Πολυπεθυμημένο.
Αν έλεγα τση χάρες σου / Μια-μια με τη αράδα,
Ούτε η λαμπρή μ' εδίκουνε, Ούτε όλη η νηά 'βδομάδα. [...]*¹⁰⁰⁵.

Η κάθε στροφή αποτελεί μια ρίμα δεκαπεντασύλλαβη, ομοιοκατάληκτη και νοηματικά πλήρη.

Τα ίδια παρατηρούμε και στο παρακάτω:

‘Η Άνοιξη’

*Εδώναι, εδώναι, επλάκωσε. / Γυναίκες μαζοχτείτε.
Ομπρός, συναπαντήσ' τετη, / Ομπρός, ναν τη δεχτείτε [...]
Κι' οπίσωθέ της τρέχουνε / Κοπάδια γκαριστάδες,
Όλοι ζουρλοί από αίσθημα, / Όλοι ζεστοί εραστάδες. [...]*¹⁰⁰⁶.

‘Ο Λάζαρος’.

*«[...] Ομπρός-οπίσω σπήτι του, / Να βάλλη απάνου-κάτου
Εκείνους που επονούσανε / Για την κληρονομιά του. [...]*¹⁰⁰⁷.

Ατιτλο.

*«[...] Δεν έχει γνώση το μωρό, / Και φεύγει οχ τη φωλιά του.
Δεν έχει ιδέα για κίνδυνο, / Δε βλέπει τα στερνά του. [...]*¹⁰⁰⁸

Ατιτλο.

*«Σαν κρίνος ελουλούδισε / Για μια στιγμή στο πλάϊ.
Χέρι σκληρό τη θέρισε. / Πα' η ωμορφιά της πάει!»*¹⁰⁰⁹.

Εντύπωση προκαλεί η άποψή του στη ‘Στιχουργική της γραϊκικής γλώσσας’ για την περιορισμένη και πολύ συγκεκριμένη χρήση των δίστιχων, ενώ ο ίδιος, όπως αναλύσαμε παραπάνω, χρησιμοποιεί την τεχνική του δίστιχου κατά κόρο, για να δημιουργήσει ολοκληρωμένο ποίημα: «Δίστιχο: *Εχτός των ειρημένων στιχοσχημάτων, ήθελ' είναι και το δίστιχο. Μα τούτο δεν ήθελε χρησιμέψει πάρι για γνωμικά, για ρητά, για επιγραφές, και άλλα παρόμοια. Μπορεί δε να ήναι ομοιοκατάληκτο, ή και όχι*»¹⁰¹⁰.

Δεν θεωρούμε σκόπιμο να αναφέρουμε άλλα παραδείγματα (και είναι πολλά) που να αποδεικνύουν τις επιρροές οι οποίες συναντώνται στο έργο του. Το συμπέρασμα το οποίο συνάγεται είναι ότι ο ποιητής επηρεάστηκε από τα δημοτικά τραγούδια. Στα θεωρητικά του κείμενα υπάρχουν πολλές αναφορές σ' αυτά ως παραδείγματα ποιητικής και νοηματικής πληρότητας, τρυφερότητας, καλαισθησίας κ.λπ.¹⁰¹¹. Η επιρροή που άσκησαν τα δημοτικά τραγούδια στα ποιήματά του είναι πασιφανής, ακολουθώντας πιστά τη δομή τους, τη γλώσσα τους και γενικότερα τον ‘τρόπο’ τους.

¹⁰⁰⁵ Λασκαράτος Ανδρέας, *Ποιήματα. Στιχουργική της γραϊκικής γλώσσας. Δοκίμιον Ποιητικής*. Μετά βιογραφίας του ποιητού υπό Μαρίνου Σιγούρου, Εν Αθήναις, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, 1915, σ. 136-141.

¹⁰⁰⁶ Λασκαράτος Ανδ., *ό.π.*, σ. 142-144.

¹⁰⁰⁷ Λασκαράτος Ανδρ., *ό.π.*, σ. 145-150.

¹⁰⁰⁸ Λασκαράτος Ανδρ., *ό.π.*, σ. 162-163.

¹⁰⁰⁹ Λασκαράτος Ανδρ., *ό.π.*, σ. 164.

¹⁰¹⁰ Λασκαράτος Ανδρ., *ό.π.*, σ. 191-192.

¹⁰¹¹ Λασκαράτος Ανδρ., *ό.π.*, σ. 203-204.

Γέννημα θρέμμα και ο Λασκαράτος της Επτανησιακής Σχολής, ήταν επόμενο να ασχοληθεί, εκτός από το δημοτικό τραγούδι, και με τη δημοτική γλώσσα¹⁰¹². Είναι πολύ χαρακτηριστική η επιμονή και το πάθος με το οποίο μιλά γι' αυτήν, καθώς και οι ενέργειες που επισφραγίζουν στην πράξη τα γραφόμενά του¹⁰¹³. Παράδειγμα εφαρμογής των απόψεών του, αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο χειρίζεται πρακτικά και θεωρητικά το ζήτημα της γλώσσας στο περιοδικό του, το *Λύχνο*. Δίνοντας έμφαση στο επίκαιρο και χρησιμοποιώντας ως αφορμή την καθημερινότητα, εκθέτει σταθερά τις απόψεις του για τη γλώσσα, προσπαθώντας να μυήσει τους αναγνώστες του¹⁰¹⁴. Όλες αυτές οι σαφείς θέσεις του Λασκαράτου τον φέρνουν αντικειμενικά να κινείται μέσα στα πλαίσια της Επτανησιακής Σχολής. Εξάλλου « Η επίδραση του λεκτικού και του ύφους του Σολωμού είναι φανερή στα λυρικά της νεανικής του περιόδου. Με το Σολωμό γνωριζόταν και του έδινε οδηγίες»¹⁰¹⁵. Η μετέπειτα αποστασιοποίησή του από τον σολωμικό κύκλο έχει σχέση και με τη φανερή προτίμηση του στην ποίηση του Βαλαωρίτη: «Επιθύμησα πάντα ν' ανέβω εις τον Παρνασό, και πάντα μισοστρατίς ο ανήφορος μ' εβάρυνε κ' εγύρισα οπίσω. Δεν είχα τα φτερά του φίλου μου του Βαλαωρίτη»¹⁰¹⁶. «Ένα μεγάλο ποίημα, επικόν, σε στίχους λυτούς ενδεκασύλλαβους, ως ήθελε 'μπορέσει ναν το κάμη ο Βαλαωρίτης, ήθελε βέβαια το αθανατίσει»¹⁰¹⁷. Βέβαια επισημαίνει τις αδυναμίες του Βαλαωρίτη και θεωρεί πως με μερικές αναθεωρήσεις των έργων του, θα αναγνωριστεί πραγματικά ως μεγάλος δημιουργός¹⁰¹⁸. Παίρνει σαφείς αποστάσεις από τους άλλους σολωμικούς ποιητές και κριτικούς (Τυπάλδο, Μαρκορά, Πολυλά), οι οποίοι πρόβαλαν μέσα από το όλο έργο τους, την ποίηση, ως υψηλό ιδανικό, και εν πολλοίς, ως αυτοσκοπό. Το λογοτεχνικό έργο του Λασκαράτου, τόσο το ποιητικό όσο και το πεζογραφικό, βρίσκεται στους αντίποδες αυτής της θεωρίας. Είναι προσανατολισμένος στην καθημερινότητα και στα πρακτικά προβλήματα της μόρφωσης¹⁰¹⁹, όπως αυτό φαίνεται και από την άποψή του για τη κοινωνική λειτουργία της σάτιρας¹⁰²⁰. Αυτές είναι οι απόψεις του για το ρόλο που καλείται να διαδραματίσει η νέα εθνική ποίηση, έχοντας πάντα ως στόχο του, το ζύπνημα των πολλών και όχι την αισθητική τους ανάταση¹⁰²¹. Σημαντική για το ήθος, αλλά και για τις αντιλήψεις του ποιητή, είναι η αλληλογραφία του με τον Βαλαωρίτη. Τους συνδέει η ροπή και των δύο προς την Αθήνα, για διαφορετικούς όμως λόγους. Τον

¹⁰¹² Παλαμάς Κωστής, *Άπαντα*, τ.2^{ος}, σ. 84-85.

¹⁰¹³ Πυλαρινός Θ., *Η γλώσσα του Ανδρέα Λασκαράτου*. [...], *ό.π.*, σ. 237.

¹⁰¹⁴ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 233.

¹⁰¹⁵ Ζερβός Ιωάν., *Ανδρέας Λασκαράτος. Διαλέξεις περί Ελλήνων ποιητών του ΙΘ' αιώνας*, Εν Αθήναις, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1916, σ. 9.

¹⁰¹⁶ Λασκαράτος Ανδρέας, *Ποιήματα*, *ό.π.*, σ. 75.

¹⁰¹⁷ Λασκαράτος Ανδρέας, *Ποιήματα*, *ό.π.*, σ. 192-193

¹⁰¹⁸ Κερκυραϊκά Χρονικά, «*Τα γράμματα της οικογένειας Ανδρέα Τυπάλδου Λασκαράτου προς τον Δανό Ιερέα Θόδωρο Χάνσεν*», εισαγωγή - φιλολογική επιμέλεια Lars Nørgaard, προλεγόμενα Θεοδόσης Πυλαρινός, Περίοδος Β', τόμ. Γ', Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2006, σ. 138.

¹⁰¹⁹ Γαραντούδης Ε., *ό.π.*, σ. 92-93.

¹⁰²⁰ Λασκαράτος Ανδρέας, «*Δοκίμιον ποιητικής*», *Παρνασσός*, τομ. 1^{ος}, τχ. 12 (1877), σ. 949-950.

¹⁰²¹ Πυλαρινός Θ., «*ο Διονύσιος Σολωμός και η υποτροφία του Κώστα Βάρναλη στο Παρίσι*», *Ιόνιος Λόγος*, τόμος Β', Κέρκυρα 2010, σ. 274.

Λασκαράτο για την προβολή των κοινωνικών ιδεών και αντικληρικαλιστικών απόψεών του. Με την οξύνοια που τον διέκρινε μετέφερε το πεδίο δράσης του στην Αθήνα, όπου και αποθεώθηκε¹⁰²².

Τέλος, αναφέρουμε και ένα απόσπασμα το οποίο δεν το έχουμε επισημάνει σχολιασμένο κάπου αλλού: «... νομίζει (η κοινωνία) ότι είναι χρέος κάθε καλού πατριώτη να κηρύττει αρετές εις τον τόπον των ελλατωμάτων της. [...] οι κατεργαρέοι, που σε κάθε κοινωνία ποτέ δεν λείπουνε, εκερδοσκοπήσανε να την αποκοιμίσουν.[...]. Εγώ δεν ημπορώ, εν συνειδήσει, να ναναρίσω την κοινωνία μας με το ναρκωτικό νανάρισμα των λαοπλάνων...»¹⁰²³. Αυτά τα σημείωνε ο Λασκαράτος το 1856 που εξέδωσε τα 'Μυστήρια της Κεφαλονιάς'. Ο Πολυλάς, το 1860, χρησιμοποιεί τις ίδιες χαρακτηριστικές λέξεις στο 'Πόθεν η μυστικοφοβία του κ. Σπ. Ζαμπέλιου'. Συγκεκριμένα χαρακτηρίζει τις θεωρίες του τελευταίου ως «ναρκωτικά» της πατριωτικής και προοδευτικής ορμής του λαού και πιστεύει ότι τέτοιου είδους θεωρίες κολακεύουν επικίνδυνα το λαό κι' αυτό δεν βοηθάει το έθνος, αλλά το «ναναρίζη»¹⁰²⁴. Εκτός από τις κοινές λέξεις, μοιάζει πολύ κοινό και το νόημα των εδαφίων. Να υποθέσουμε κάποια επιρροή του Πολυλά από τον Λασκαράτο;

Ως ποιητής, ο Σπυρίδων Μελισσηνός (1823-1888), ήταν βαθύς γνώστης του έργου του Σολωμού και είχε επηρεαστεί απ' αυτόν¹⁰²⁵, καθώς επίσης από τη ρομαντική σχολή και από την επτανησιακή παράδοση. Στη συλλογή του 'Ιερέυς [...]'¹⁰²⁶, εκτός από δύο τραγωδίες και μερικά ποιήματά του, γράφει και μερικά τα οποία χαρακτηρίζει 'Δημοτικά άσματα'. Στο 'Ο Κρίνος και η Αφρούλα', ο ποιητής χρησιμοποιεί δεκαπεντασύλλαβο στίχο, έντεχνο λόγο ανακατεμένο με δημοτικό. Αρκετές φορές χρησιμοποιεί τεχνικές από το δημοτικό τραγούδι όπως ερωτήσεις, παμψυχισμό, επαναλήψεις κλπ. Χρησιμοποιεί στην ποίησή του μία ομαλή καθαρεύουσα πλεγμένη ρυθμικά με ενδεκασύλλαβο στίχο. Οι σταθερές συνιζήσεις, οι πολλοί διασκελισμοί, η ποικιλία των τονικών σχημάτων εξουδετερώνει τη δυσκαμψία της καθαρεύουσας. Ο επιτυχημένος συνδυασμός της καθαρεύουσας με την επτανησιακή στιχουργική επιδεξιότητα, αποτελεί τη διαφορά του Μελισσηνού από τους σύγχρονους του Αθηναίους δραματουργούς. Το τελευταίο του έργο, ο μεγάλης έκτασης, 'Ηθικός κόσμος' (1879), συντέθηκε στη δημοτική γλώσσα, αλλά ο πρόλογος γράφτηκε στην καθαρεύουσα¹⁰²⁷.

*Σαν το γεράκι, που αστραπή έχει το φως του αδράξη.*¹⁰²⁸

Ο Παναγιώτης Βεργωτής (1841-1916), ήταν αυτοδίδακτος λόγιος με πολύμορφο έργο. Εισηγήθηκε την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στη δημοτική

¹⁰²² Πυλαρινός Θεοδόσης, «Η αποδοχή του Ανδρέα Λασκαράτου, [...], ό.π., σ. 35-45.

¹⁰²³ Λασκαράτος Ανδρέας, *Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς. Σκέψεις [...]*, ό.π., σ. 3.

¹⁰²⁴ Πολυλάς Ιάκ., *Πόθεν η μυστικοφοβία [...]*, ό.π., σ. 30-31.

¹⁰²⁵ Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 82.

¹⁰²⁶ Μελισσηνός Σπυρίδων, 'Ιερέυς' και 'Ιωάννα Γρέυ'. *Τραγωδία. Εις έμμετρον λόγον μετά συλλογής Λυρικών τινών ποιημάτων*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Ερμής, Α. Τερζάκη και Θ. Ρωμαίου, 1854, σ. 243-250.

¹⁰²⁷ Γαραντούδης Ε., *Οι επτανησιοί και ο Σολωμός*, ό.π., σ. 114-116.

¹⁰²⁸ Κάραλης Βρασίδης, «Σπυρίδων Μελισσηνός: Ο ποιητής της έκστασης», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνέδριου (Αργοστόλι – Αηξούρι 17-21 Μαΐου 1986)*, τόμος 4, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1991, τόμος 4, σ. 252-253.

εκπαίδευση¹⁰²⁹, και ασχολήθηκε συστηματικά μ' αυτήν γράφοντας πολύ ενδιαφέρουσες μελέτες¹⁰³⁰. Τάχθηκε υπέρ της χρήσης της, δεν την χρησιμοποιεί όμως στον πεζό του λόγο. Πίστευε ότι η κοινωνία χρειάζεται τη ζωντανή γλώσσα στην εκπαίδευση, γιατί αυτή η γλώσσα «οι Κορνάροι, τα γεμάτα ζωήν κλέφτικα τραγούδια, οι Μανιάται, οι Φερραίοι, οι Σολωμοί» ήταν εκείνη που συνετέλεσε αποφασιστικά στην αναγέννηση του Έθνους¹⁰³¹. Δημοτική γλώσσα και δεκαπεντασύλλαβο στίχο χρησιμοποίησε και στις μεταφράσεις του¹⁰³².

Ο σατιρικός ποιητής και ευθυμογράφος Γεώργιος Μολφέτας (1871-1916), εξέδωσε την πολιτικο-σατιρική εφημερίδα *Ζιζάνιον*¹⁰³³ επί εικοσιπέντε χρόνια (1892 - 1916). Ήταν ευφυέστατος σατιρικός και λυρικός ποιητής και με την κοινωνική σάτιρα που ασκεί, θυμίζει Λασκαράτο, έχοντας πολλές φορές τις ίδιες στοχεύσεις¹⁰³⁴. Η γλώσσα του είναι μεικτή, δημοτική και καθαρεύουσα, με τοπικούς ιδιοματισμούς, με πολλές ξένες λέξεις, με φράσεις των Ευαγγελίων. Στην ποίησή του υπάρχει πληθώρα από λαογραφικά στοιχεία, τα οποία καταγράφουν τη λαϊκή ζωή σε όλες της τις εκφάνσεις¹⁰³⁵. Παραθέτουμε μερικά δείγματα γραφής του, από τα οποία διαφαίνεται επιρροή από τη δημοτική ποίηση της εποχής του, τα λαϊκά αστικά τραγούδια:

... Βεβαίως πως τα ύστερα της πείνας γεγονότα,
Πολύ μου μετριάζουνε την τρέλλα πούχα πρώτα...¹⁰³⁶

Το πνεύμα του είναι δημοτικό επτανησιακό¹⁰³⁷, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά και στην 'Ιερά Ιστορία':

Εκείνος 'στο παράθυρο κι' αυτή 'στο περιβόλι
Τι ομιλίες έκαναν καταλαβαίνετε όλοι...¹⁰³⁸

¹⁰²⁹ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 179-180.

¹⁰³⁰ Αλισανδράτος Γεώργιος, «Ο Παναγιώτης Βεργωτής και τα 'πιστοποιητικά σπουδών' του», ανάπτυπον από το Τόμος τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου, Πάτραι 1990.

¹⁰³¹ Τουμασάτος Ηλίας, «Ο κοινωνικός χαρακτήρας της δημοτικής εκπαίδευσης στον 'Μικρό Πολίτη' του Παναγιώτη Βεργωτή (Αργοστόλι 1876) και οι απόψεις του για τη διάδοση της παιδείας σε όλα τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας».

¹⁰³² Βεργωτής Παναγιώτης, (μετάφραση), *Κόλασι του Ντάντε, Ραψωδία Ε'*, 2^η έκδ. διωρθωμένη, Αργοστόλι, τύποις Προόδου, 1875, σ. στ'. Στην μετάφραση της 'Κόλασης' του Δάντη, χρησιμοποιεί δημοτική γλώσσα και δεκαπεντασύλλαβο στίχο:

... Όταν εμπρός στα μάτια μου ο λογισμός το φέρη,
Τρομάζω, και το αίμα μου σταις φλέβαις του παγόνει,
Και κρύος είν' ο πάγος μου σαν πάγος του θανάτου....

Τονίζει ότι κλασικά έργα όπως του Δάντη, γίνονται κοινωνικά ωφέλιμα, όταν μεταφράζονται στη ζωντανή γλώσσα την οποία κατανοεί και αισθάνεται ο λαός.

¹⁰³³ Καλογηράς Ανδρέας, *Η σάτιρα στην Κεφαλονιά. Ο σατιρικός Μολφέτας, το 'Ζιζάνιον' και οι συνεργάτες του*, εκδ. Τρυφ. Γεωργαλλίδου, Αθήναι 1939.

¹⁰³⁴ Μοσχονά-Μαραγκάκη Ευρώπη, «Ανδρέας Λασκαράτος και Γεώργιος Μολφέτας: οι απόψεις τους για την εκκλησία», Ανάτυπο από το *Ανδρέας Λασκαράτος. 100 χρόνια από το θάνατό του*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αργοστόλι 2001.

¹⁰³⁵ Μοσχονά-Μαραγκάκη Ευρώπη, *Ο σατιρικός ποιητής Γεώργιος Μολφέτας. Η ζωή και το έργο του*, Αργοστόλι 2004, σ. 82.

¹⁰³⁶ Μολφέτας Γεώργιος, *Ζιζάνιον*, τχ. 147 (1900), σ. 1.

¹⁰³⁷ Αννινος Μπάμπης, «Φιλολογικά μνημόσυνα: Γεώργιος Μολφέτας», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 32^{ος} τόμ. (1917), σ. 221-224.

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και το ‘Σύντομο παραμύθι’.

*Μια φορά κι ’έναν καιρό, ήταν ’ ένας γεροντάκος
Που τ’ αρέσανε πολύ τα κρεμμύδια κι ’ ο ταμπάκος...¹⁰³⁹*

Ο νομικός, ποιητής και συνθέτης Αντώνιος Μελισσηνός (-1899), έγραψε ποιήματα και θούρια στα χρόνια του ριζοσπαστισμού και αναφέρονται στην ποιητική του συλλογή ‘Ευφροσύνη’ (1852). Μελοποίησε το ποίημα ‘Τα ρόδα τα τριαντάφυλλα’, το οποίο έγινε δημοφιλέστατο σε όλα τα Επτάνησα και το τραγουδούσαν όλοι αψηφώντας τις διώξεις της Αγγλικής Αστυνομίας.

‘Τα ρόδα τα τριαντάφυλλα’.

*Τα ρόδα τα τριαντάφυλλα της άνοιξης καμάρι
τα λούλουδα κι οι ζέφυροι, ο ήλιος το φεγγάρι
χάνουν την ομορφάδα τους στη σκλαβωμένη γη
έτσι κι εδώ ανθίζανε τα θέληγτρα τα κάλλη
Μια μέρα η πατρίδα μας ήταν λαμπρά μεγάλη
και πώς την εφαρμάκωσε η τρομερή σκλαβιά
Πάν’ απ’ τα ψηλώματα το άξιο παλικάρι
ζανοίγει την πατρίδα του μεσ’ της σκλαβιάς τα βάρη
και να της δώσει πρόθεμα γυρεύει Λευτεριά.*

Είναι σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο.

Λόγιος, ποιητής και πολιτικός ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος (1814-1894), σπούδασε στην Ιταλία και αφιέρωσε ολόκληρη τη ζωή του στον αγώνα για την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, στον οποίο διαδραμάτισε ηγετικό ρόλο. Γι’ αυτήν τη δράση του υπέστη διώξεις, φυλακίσεις και εξορίες. Με τους στίχους του οραματίζεται μια ελεύθερη Επτάνησο μέσα σε μια απελευθερωμένη πολιτικά και κοινωνικά Ελλάδα¹⁰⁴⁰. Πολύ χαρακτηριστικά για την εποχή του ριζοσπαστισμού είναι τα ποιητικά επιγράμματα του Ζερβού, τα οποία αποτυπώνουν ανάγλυφα την κοινωνική κατάσταση. Αναφέρουμε μερικά:

‘Η δικαιοσύνη των δυνατών’

*Στους δυνατούς το δίκαιο είναι η θέληση τους
Συνθήκη το κανόνι τους και νόμος το σπαθί τους.*

Στο παραπάνω επίγραμμα παρατηρούμε συμμετρία ημιστιχίων, δημοτική γλώσσα και ομοιοκαταληξία.

‘Δημοκοπία’

*Λαέ που σε προδίδουνε και συ δεν το γνωρίζεις
κι ωστόσο τους προδότες σου για φίλους τους νομίζεις
τη γλώσσα σου εμάθανε, σε παίζουν, σε γελούνε
εσύ πιστεύεις σαν μωρός, κι εκείνοι σε πουλούνε¹⁰⁴¹.*

Το ποίημα είναι σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο, συμμετρικά ημιστίχια και ομοιοκαταληξία. Στο ίδιο ακριβώς κλίμα κινείται και το επόμενο ποίημα:

¹⁰³⁸ Μολφέτας Γεώργιος, «Ιερά Ιστορία», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 18^{ος} τόμ. τχ. 1 (1903), σ. 338.

¹⁰³⁹ Μολφέτας Γεώργιος, «Σύντομο παραμύθι», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 18^{ος} τόμ., τχ. 1 (1903), σ. 288.

¹⁰⁴⁰ Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 143-153.

¹⁰⁴¹ Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 148. Σ’ αυτό το ποίημα, ο Ζερβός μιλάει απροκάλυπτα για την κοινωνική και πολιτική εξαχρείωσή των ‘Καταχθόνιων’.

‘Η μασκαράδα’

*Υποκριταί, μισόκαλοι, αγύρτες, ραδιούργοι
με τους μεγάλους ερπετά, με τους μικρούς κακούργοι
Μνησικάκοι, ανήθικοι, άπιστοι, λαοβόροι
Στην αρετή αναίσθητοι, στο φθόνο εωσφόροι
το έγκλημα τις πράξεις σας πάντοτε συντροφεύει¹⁰⁴².*

Στο δράμα του Ζερβού ‘Ενάρετη’, σε μία επωδό, συναντάμε δεκαπεντασύλλαβο:

*Είναι πλάνη πως ο κόσμος / εντελώς είναι γνωστός.
Είν’ κι’ αυτός καθώς ο βίος / των ανθρώπων σκοτεινός...¹⁰⁴³.*

Λόγιος με μεγάλο εύρος ενδιαφερόντων, στο άρθρο του «Περί νεκροπόλεων» κάνει σύντομη αντιπαραβολή των ταφικών εθίμων των νεώτερων Ελλήνων με τα αντίστοιχα των αρχαίων¹⁰⁴⁴. Στα πλαίσια της έννοιας της συνέχειας του ελληνισμού, είναι και η επιστήμη της νεοσύστατης λαογραφίας, την οποία παρακολουθεί συστηματικά¹⁰⁴⁵. Έχει αντιρρήσεις σχετικά με τη χρήση της δημοτικής γλώσσας στη λογοτεχνία και την ποίηση και θα προτιμούσε μία γλώσσα λογιότερη, ως αρμοδιότερη στη σοβαρή και υψηλή ποίηση¹⁰⁴⁶. Καταλήγοντας, θεωρούμε ότι ο Ζερβός ήταν μεν επηρεασμένος από το δημοτικό τραγούδι, αλλά το χρησιμοποιεί στιχουργικά ανάλογα με την περίσταση.

Στο κλίμα του κοινωνικού ή και πολιτικού αναρχισμού του Λασκαράτου και του Κονεμένου, κινήθηκε και ο Μικέλης Άβλιχος (1844-1917)¹⁰⁴⁷, λόγιος, ευθυμογράφος και σατιρικός ποιητής¹⁰⁴⁸. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Λασκαράτου, καταφέρεται κατά του κλήρου και των πολιτικών ηγετών¹⁰⁴⁹. Στο λιγιστό έργο του επισημάνθηκαν¹⁰⁵⁰ κάποιοι στίχοι σε δεκαπεντασύλλαβο:

‘Στον Ψυχάρη’

Κατάρα να έχει ο πόλεμος / που τους βλαστούς θερίζει ...

Σε δίστιχο:

*Κρίμα για σε, για δίστιχο, να χαλαστεί μελάνι
Γατόψαρο, ποιος φρόνιμος το βάνει στο τηγάνι;*

‘Δάκρυα στο θάνατο του Ν. Κονεμένου’

Μέσα στον κόσμο επάλεψες κι ήσουν στον κόσμο ξένος...

¹⁰⁴² Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 152-153.

¹⁰⁴³ Ζερβός-Ιακωβάτος Ηλίας, *Ενάρετη. Δράμα εις πράξεις τρεις*, Εν Κεφαλληνία, εκ του τυπογραφείου ‘Η Κεφαλληνία’, 1882, σ. 32-33.

¹⁰⁴⁴ Πυλαρινός Θεοδόσης – Δημητρίου Γιάννα, *Αίνος. Το κεφαλονίτικο περιοδικό του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Σειρά διατριβών και μελετών, Αργοστόλι 2013, σ. 47.

¹⁰⁴⁵ Πυλαρινός Θεοδόσης – Δημητρίου Γιάννα, *ό.π.*, σ. 91.

¹⁰⁴⁶ *Ο.π.*, σ. 67.

¹⁰⁴⁷ *Ο Νουμάς*, χρονιά ΙΖ’, αρ. 683, τεύχος αφιερωμένο στον Μικέλη Άβλιχο.

¹⁰⁴⁸ Πυλαρινός Θεοδ., *Επτανησιακή Σχολή*, *ό.π.*, 180-182.

¹⁰⁴⁹ Ζώρας Γ., *Ποιήσεις και πεζογραφία της Επτανήσου*, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Βασιική βιβλιοθήκη 14, Αθήναι 1953, Μικέλης Άβλιχος.

¹⁰⁵⁰ Αντωνάτος Χαρίλαος, «Μικελής Άβλιχος. Η ζωή του και το έργο του», *Ο Νουμάς*, τχ. 683 (1920), σ. 294-302.

Χαρακτηριστικό του κριτικού πνεύματος του Άβλιχου¹⁰⁵¹, είναι και η σατιρική σύνθεσή του, με στόχο το ποίημα του Βαλαωρίτη για τον Πατριάρχη:

*Πώς μας θωρείς σαν άλαλος; Πού τρέχει το μυαλό σου;*¹⁰⁵².

Σημειώνεται πως το αυτό το ποίημα παρωδία, δεν προοριζόταν για δημοσίευση, αλλά για εσωτερική χρήση μεταξύ φίλων¹⁰⁵³ και απαρτίζεται από 214 δεκαπεντασύλλαβους στίχους. Αξιοσημείωτες είναι και οι αναφορές, όχι μόνο στο ποίημα του Βαλαωρίτη, αλλά και σε κριτικές πάνω σ' αυτό:

39. *Η μην εκείός ο Κούδουνας, οπού ανάθεμά τον,*

40. *που να τον φαν τα σύγνεφα με τ' αστραπόβροντά των,*

41. *όπου σημαίνει στους Κορφούς, τ' αυτά μη σου σκοτίζει;*

Σαφής αναφορά στον Κώδωνα του Πολυλά και στα δύο κριτικά του κείμενα «Η λόθρα και η καταβόθρα». Ειρωνική και η χρήση εκ μέρους του Άβλιχου των πολλών αποσιωπητικών που παραπέμπουν στο κρινόμενο ποίημα:

73. *ο σκουληκοβρικόλακας... ο Ζώιλος, ο αστρίτης....*

74. *το ακονάκι... η οχιά... ο θεοαγιογδύτης...*¹⁰⁵⁴

Ο Σπυρίδωνας Μαλάκης (1823–1898), είναι αυτοδίδακτος ποιητής με μικρή μόρφωση, όπως ο ίδιος επισημαίνει¹⁰⁵⁵. Στο μεγάλο σε έκταση ποίημά του 'Οι τάφοι της Αργολίδος', χρησιμοποιεί δεκαπεντασύλλαβο στίχο, αρκετές φορές απηρτισμένο:

Όσοι της ελευθερίας / εβυζάσ'τε τους μαστούς,

Εις τα τέκνα της ανδρείας / ρίζ'τε δάφνινους βλαστούς!...

Χρησιμοποιεί την υπερβολή ...

Μόνος χίλιους πολεμάει / μ' ένα σύντροφο μαζί,

*Ν' αποθάνη προτιμάει / παρ' αιχμάλωτος να ζη...*¹⁰⁵⁶

... τον ανθρωπομορφισμό (παμψυχισμό)

Και τ' ολόχαρον αηδόνη / την αρμονική λαλιά,

Έπαυσε και δεν υψώνει / στις νυκτός τη' σιγαλιά.

Αλλ' οδύρεται κ' εκείνο / και το ίσο' της κρατεί

*Κ' η λαλιά τ' από το θρήνο / πνίγεται κι' αδυνατεί...*¹⁰⁵⁷

... και έναν πρωτοφανέρωτο διεθνισμό

¹⁰⁵¹ Αλισανδράτος Γιώργος, *Μελέτες για τον Νικόλαο Κονεμένο*, Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, Νεοελληνική φιλολογία 10, Αθήνα 2013, σ. 17-19.

¹⁰⁵² Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, σ. 162-163.

¹⁰⁵³ Αλισανδράτος Γιώργος, «Το ποίημα του Βαλαωρίτη για τον Πατριάρχη Γρηγόριο τον Ε' και οι τρεις επικριτές του [...]», *Νέα Εστία* τχ. 1259, σ. 365. Ο Άβλιχος το έστειλε στον Κονεμένο, ο Κονεμένος στον Πανά, ο οποίος και το δημοσίευσε χωρίς τη συγκατάθεση του Άβλιχου. Απλώς το ποίημα υπογράφεται από τον «Παιγνιδογάτσουλο».

¹⁰⁵⁴ Αλισανδράτος Γιώργος, «Ο 'Αμανές' του Μικέλη Άβλιχου [...]», *Νέα Εστία*, τχ. 1259, σ. 427-432.

¹⁰⁵⁵ Μαλάκης Σπυρίδων Γ., *Οι τάφοι της Αργολίδος ή ύμνος εις την Ελευθερίαν του εξορίστου του Ναυπλίου*, Εν Αθήναις, τύποις Πάσσαρη και Καναριώτου, 1863, σ. ιγ'. Υπήρξε ένθερμος πατριώτης αναμίχθηκε στον ριζοσπαστισμό και πολέμησε την Αγγλοκρατία με δημοσιεύματα και ποιήματα. Πολλά από τα τραγούδια του είχαν γίνει δημοφιλή. Όταν το 1850 δημοσίευσε το ποίημα του 'Αι ημέραι του Στρατοδικείου', περιέπεσε στη δυσμένεια της Αγγλικής Αστυνομίας και φυλακίστηκε στο φρούριο της Κέρκυρας.

¹⁰⁵⁶ Μαλάκης Σπ., *ό.π.*, σ. 25.

¹⁰⁵⁷ Μαλάκης Σπ., *ό.π.*, σ. 33.

*Κι' αναγγέλλει σωτηρίαν / ο δε Λίγκολν καταργεί,
Μ' ένα κτύπον την δουλείαν / κι' ωσάν Γίγας ενεργεί...*¹⁰⁵⁸

Κρατούμενος στα αγγλικά δικαστήρια ο Μαλάκης στέλνει την 1^η Ιανουαρίου 1852 μια μακροσκελή προκήρυξη σε ποιητική μορφή, που την απευθύνει στον λαό της Επτανήσου, ξεκινώντας μ' ένα απόφθεγμα:

*Κι αν στας φυλακάς με ρίψης / ή σκοπέλων ερημίας
Και εκείθεν θα φωνάζω / τας αισχράς σου ανομίας*¹⁰⁵⁹.

Στο παρακάτω ποίημα, προσπαθεί να εμψυχώσει τους αλύτρωτους Έλληνες:
*γιατ' η μητέρα μας καλεί / 'ς το μυστικό της δείπνο*¹⁰⁶⁰.

Σχετικά με τον Μαλάκη, συμπεραίνεται ότι είναι επηρεασμένος από το δημοτικό τραγούδι με τη χρήση του δεκαπεντασύλλαβου, του απηρτισμένου μερικές φορές στίχου, χωρίς όμως να τον ακολουθεί πιστά, αλλά τον χρησιμοποιεί ελεύθερα και χωρίς δεσμεύσεις, ανάλογα με την περίπτωση.

Ο Γεράσιμος Μαυρογιάννης (1823-1906), είναι ιστορικός, ποιητής, δημοσιογράφος και πολιτικός¹⁰⁶¹. Ως ποιητής, ασχολείται με τα σύγχρονά του γεγονότα και δεν φαίνεται ιδιαίτερα επηρεασμένος από το δημοτικό τραγούδι. Παρ' όλα αυτά, στο έργο του υπάρχουν κάποιες σχετικές αναφορές. Στο ποίημά του 'Προς τους νέους Έλληνας. Ο φιλόπατρις εραστής.', χρησιμοποιεί σταυρωτή ομοιοκαταληξία και - σε γενικές γραμμές - δεκαπεντασύλλαβο.

*Έλα, κόρη μου, να ψάλλης, ιδού έτοιμη κιθάρα ...
Τους παιάνας μας τραγούδει, άφες τα ερωτικά σου ...*¹⁰⁶²

Στην ίδια φιλοσοφία κινείται και το ποίημα 'Προς τας ελληνίδας παρθένους. Η φιλόπατρις ερωμένη'¹⁰⁶³. Πάλι χρησιμοποιεί σταυρωτή ομοιοκαταληξία και, αρκετές φορές, δεκαπεντασύλλαβο.

*Πλην δε δύναμαι μονάχον να σ' αφήσω, όχι, 'ς την μάχη ...
Ω! θα έλθω 'ς το πλευρό σου, θα κατέβω από την ράχη ...*

¹⁰⁵⁸ Μαλάκης Σπ., *ό.π.*, σ. 50.

¹⁰⁵⁹ Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 87-91. Το αφηγηματικό αυτό ποίημα, αναφέρεται στα γεγονότα της στάσης της Σκάλας το 1849. Είναι μια σκληρή καταγγελία των Άγγλων και εκφράζει τα συναισθήματα μεγάλου μέρους του κεφαλλονίτικου λαού. Όπως επισημαίνει ο Ευρ. Γαραντούδης (*Οι επτανήσιοι και ο Σολωμός*, σ. 120-121), η πλήρης ευθυγράμμισή του με το γλωσσικό και εκφραστικό κώδικα της σύγχρονης αθηναϊκής επικής ποίησης του Αλεξάνδρου Σούτσου, φανερώνει ότι η επίδραση αυτή είναι ισχυρότερη από την αντίστοιχη της Επτανησιακής Σχολής.

¹⁰⁶⁰ Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 94-95. 'Ωδή επί την απαρχήν της πανελληνίας ενώσεως με την Ένωση της Επτανήσου'.

¹⁰⁶¹ Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 25-27. Από τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, υπήρξαν σημαντικές κοινωνικές αλλαγές. Η κατάκτηση των Επτανήσων από την Αγγλία και η εμφάνιση εγχώριας αστικής τάξης, επέδρασαν δραστικά στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Ένα από τα απότοκα των καιρών ήταν η εμφάνιση στην Κεφαλονιά του Ριζοσπαστισμού, ενός κινήματος εθνικοαπελευθερωτικού και αστικοδημοκρατικού. Το κίνημα αυτό δημιουργήθηκε ως αντίδραση του λαού στην συνεχώς αυξανόμενη εκμετάλλευση του από τους ξένους και εγχώριους δυνάστες του. Το ποίημα του Μαυρογιάννη 'Ο Ριζοσπάστης ενθουσιών' (1848) μελοποίησε ο Τζανής Μεταξάς το 1854, το οποίο διαδόθηκε σ' όλα τα Επτάνησα και καθιερώθηκε ως ο ύμνος των ριζοσπαστών.

¹⁰⁶² Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 74. Χαρακτηριστικό του ποιήματος είναι ότι αντιδιαστέλλεται ο ποιητής από τη θέση της Επτανησιακής Σχολής περί γυναίκας ιδανικής και κοινωνικά αμέτοχης.

¹⁰⁶³ Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 75.

Είναι, ναι δεινόν για μένα εις την μάχην να ορμήσω ...

Το παρακάτω ποίημα αναφέρεται στα γεγονότα του 1849, μιμείται σε γενικές γραμμές το δημοτικό τραγούδι. Είναι σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο, αρκετές φορές απηρτισμένο, υπάρχει συμμετρία ημιστιχίων και παμψυχισμός.

‘Η έλευσις της χελιδόνος’¹⁰⁶⁴

Καλώς μας ώρισες πουλί / Καλώς το χελιδόνι

Η εθνική μας εορτή / ογλήγορα σιμώνει...

Ιδιαίτερης μνείας χρήζει το ποίημα ‘Η άνοιξις και ο θρήνος της ορφανής’¹⁰⁶⁵. Θεωρούμε πως αυτό το ποίημα εξηγεί τη γενικότερη στάση των ριζοσπαστών απέναντι στο θέμα της λόγιας ποίησης. Ο ποιητής, πιστεύει ότι τέτοιου είδους πνευματικές ενασχολήσεις, ενώ τόσα σοβαρά προβλήματα μένουν άλυτα (αγγλοκρατία και φεουδαρχία), είναι άκαιρες¹⁰⁶⁶.

Επιγραμματικά αναφέρουμε ότι ο Μαυρογιάννης αντιμετώπιζει το θέμα της γλώσσας ανάλογα με τις συγκυρίες, θεωρώντας ότι η δημοτική ήταν ακόμη ακατέργαστη, ώστε να αποδώσει νοήματα υψηλά. Γι’ αυτό και χρησιμοποιούσε και την καθαρεύουσα και τη δημοτική, ανάλογα με τη θεματολογία του και τους αποδέκτες της¹⁰⁶⁷.

Στην ίδια ‘σχολή’ ανήκει και ο Παναγιώτης Πανάς (1832-1896), δημοσιογράφος και πολιτικός¹⁰⁶⁸. Αρχικά δέχτηκε επιρροές από το ρομαντισμό των αδελφών Σούτσων¹⁰⁶⁹ και αργότερα στράφηκε προς τον Σολωμό¹⁰⁷⁰. Χαρακτηριστικό της δημιουργίας του, είναι και η φιλολογική του σάτιρα.

¹⁰⁶⁴ Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 84-85.

¹⁰⁶⁵ Ραυτόπουλος Γ., *ό.π.*, σ. 82-84. Ο ποιητής το συνέθεσε κατά τα σοβαρότατα επεισόδια στην Κεφαλονιά την άνοιξη του 1849, με την τρομοκρατία να έχει απλωθεί σ’ όλο το νησί, και το δημοσίευσε στην εφημερίδα *Αναγέννησις* τον Απρίλη του 1849.

¹⁰⁶⁶ Σ’ αυτό το πολύ πρωτότυπο ποίημα, ο Μαυρογιάννης, εξαντλεί όλη τη θεματολογία της Επτανησιακής Σχολής. Και καταλήγει ...

Τότε, όταν της μητρός μου

Αι αγκάλαι με δεχθώσι,

Και αι αδελφ’ ενωμέναι

Μια την άλλη μας ιδώσι,

Τα παιδιά μου, ’που τα πάθη

Τάχουσι καταγδυμένα,

Τα ιδώ με την σοφίαν

Και αγάπην ενδυμένα,

Περί ύψους καί ωραίου / Βλέπεις πώς παρατηρώ.

Ο τελευταίος στίχος, εννοεί ότι, αφού ενωθούν τα Επτάνησα με την Ελλάδα, και αφού λυθούν τα προβλήματα επιβίωσης του λαού, τότε και μόνον τότε, θα πρέπει να στραφούν οι λόγιοι προς την μελέτη του υψηλού και του ωραίου.

¹⁰⁶⁷ Γαραντούδης Ε., *Οι επτανήσιοι και ο Σολωμός, ό.π.*, σ. 123-125.

¹⁰⁶⁸ Θεωρήθηκε ως ‘ο θεωρητικός του ριζοσπαστισμού’. Εξαιτίας των ιδεών του διώχτηκε από τις αρχές και φυλακίστηκε. Ήταν εκδότης πολλών εφημερίδων, στις οποίες δημοσίευε ποικίλη πολιτική, δημοσιογραφική και λογοτεχνική ύλη. Εξέδωσε τέσσερις ποιητικές συλλογές, έγραψε μελέτες και έκανε αρκετές μεταφράσεις, κυρίως ποιητικών έργων. Στις εφημερίδες και στα περιοδικά, συνήθως αρθρογραφούσε στην καθαρεύουσα, ενώ τη δημοτική χρησιμοποίησε σε άρθρα του στα σατιρικά περιοδικά, τα οποία εξέδωσε ο ίδιος στην Κεφαλονιά.

¹⁰⁶⁹ Δημαράς Θ.Κ., *ό.π.*, σ. 295.

Το 1862 δημοσιεύει μετάφραση του Οσσιάν σε ανομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους στίχους στη δημοτική, με υψηλή ποιότητα στίχου:

Εύμορφη κόρη τ' ουρανού στο πρόσωπό σου λάμπει...¹⁰⁷¹

Και ένα σατυρικό-κοινωνικό, 'Η ιδέες της περπερούλας'.

Τους τόπα. Είν' αδύνατο. Δε θέλω άνδρα να πάρω.

Ω. Προτιμάω, πιστέψτε το, καλλίτερα το χάρο...¹⁰⁷²

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται για τη σάτιρα στο έργο του Βαλαωρίτη με δύο ποιήματά του, αλλά και με δημοσιεύσεις στον Τύπο, τα οποία αναλύονται και σχολιάζονται στο υποκεφάλαιο *Λευκάδα* του παρόντος βιβλίου. Το μεγαλύτερο μέρος των ποιημάτων του θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν επικαιρικά, χρησιμοποιώντας διάφορα γεγονότα ως αφορμή για να αναπτύξει τις ιδέες του¹⁰⁷³. Χρησιμοποιεί στοιχεία από τα δημοτικά τραγούδια όπως η προσωποποίηση των φυσικών στοιχείων και η υπερβολή, σε δεκαπεντασύλλαβο ανομοιοκατάληκτο στίχο. Η ηθελημένη φλυαρία και οι σατιρικές παρομοιώσεις του, φανερώνουν την πρόθεσή του να κριτικάρει τις αποτυχημένες προσπάθειες των μιμητών της δημοτικής ποίησης¹⁰⁷⁴. Ο Πανάς κάνει παράλληλη χρήση και των δύο γλωσσών, ανάλογα με το αντικείμενο και τους αποδέκτες του¹⁰⁷⁵. Η στάση του στο γλωσσικό ζήτημα και η διαφοροποίησή του από το σολωμικό κύκλο, φανερώνει ότι δεν ήθελε να αναμειχθεί στις σχετικές διαμάχες. Συνηγορούσε υπέρ της δημοτικής, δεν προσπαθούσε όμως να την επιβάλει: «Μη και παρ' ημίν έτι, η δημόδης – και τοι γλώσσα πλήρης ζωής και ενεργητικότητας, [...] (μη χρησιμοποιώντας την) άπειρος και πολύτιμος γλωσσικός πλούτος χάνεται δι' έλλειψιν καταλλήλων εκμεταλλευτών;». Τον ενοχλούσαν η κατάχρηση των καλολογικών σχημάτων και η υπερβολική χρήση δημοτικού λεξιλόγιου. Τέλος, πρέπει να τονιστεί η άποψή του πως, για την έλλειψη εκπαίδευσης του λαού, η αληθινή αιτία είναι το είδος του πολιτεύματος¹⁰⁷⁶.

Ο Φίλιππος Λούζης (1831-), έγραψε πολλά θούρια, ποιήματα και τραγούδια. Χρησιμοποίησε πολύ τον δεκαπεντασύλλαβο στίχο και τη δημοτική γλώσσα. Συναντάμε σε μεταφράσεις του ιταλικών ποιημάτων:

‘Το όνειρον’

*Προχθές μέσα στον ύπνο μου / είδα τη Λάουρά μου,
Την είδα μέσ' στα σύγνεφα / να κάθετε σιμά μου....¹⁰⁷⁷*

Σε δικά του ποιήματα:

¹⁰⁷⁰ Γαραντούδης Ε., *ό.π.*, σ. 120-121. Η άποψη αυτή του Δημαρά σχετικά με τις επιρροές του Σολωμού στον Πανά, μάλλον πρέπει να αναθεωρηθεί.

¹⁰⁷¹ Δημαράς Θ.Κ., *ό.π.*, σ. 295.

¹⁰⁷² Πανάς Παναγιώτης, *Έργα αργίας*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου της ‘Ενώσεως’, 1883, σ. 58.

¹⁰⁷³ Σταυροπούλου Ερασμία-Λουίζα, *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1987, σ. 212-213.

¹⁰⁷⁴ *Ο.π.*, σ. 222.

¹⁰⁷⁵ Δημιουργεί την εντύπωση πως, παρά το ότι ασχολήθηκε με όλα τα άλλα θέματα κοινωνικού ενδιαφέροντος, μάλλον δεν είχε συνειδητοποιήσει πλήρως το εθνικό και κοινωνικό χαρακτήρα του γλωσσικού ζητήματος. Το 1875 σχολιάζει πως «την συνθηματικήν ταύτην γλώσσαν [την καθαρεύουσα] εκόντες άκοντες γράφομεν και ημείς χάριν του συρμού».

¹⁰⁷⁶ *Ο.π.*, σ. 223-226.

¹⁰⁷⁷ Λούζης Φίλιππος, μτφ. «Ποίησις», Πανδώρα, 19^{ος} τόμ., τχ. 454 (1869), σ. 440.

‘Το εγκαταλελειμμένο και η θεία πρόνοια’

*...Κρύος βορηάς τριγύρω του / ωσάν θεριό βρυχάται,
Το χιόνι πέφτει επάνω του / σαν φύλλο τρεμουλιάζει...*¹⁰⁷⁸

Έχει τα χαρακτηριστικά δημοτικού τραγουδιού. Δεκαπεντασύλλαβο και αυτοτελή νοηματικά στίχο, συμμετρικά ημιστίχια και ομοιοκαταληξία.

Κεφαλονίτης επιχειρηματίας της διασποράς ο ποιητής Σπυρίδων Φωκάς (1848-1914), χρησιμοποιεί δημοτική ή καθαρεύουσα ανάλογα με το θέμα του ποιήματός του. Είναι επηρεασμένος κυρίως από τον Βαλαωρίτη και τη νεανική ποίηση του Σολωμού¹⁰⁷⁹, όπως είναι επίσης εμφανείς στο έργο του και οι επιρροές που δέχεται από τα εκάστοτε περιβάλλοντα των διαφορετικών ελληνικών παροικιών στις οποίες κατά καιρούς διέμενε. Στο ποίημά του «Πόθος και όνειρο γέροντος αρματωλού», μιμείται με άνεση τη γλώσσα του δημοτικού τραγουδιού, ακολουθώντας το πρότυπο του Βαλαωρίτη. Σημειώνουμε ότι ο πρώτος στίχος αποτελεί δημοτικό μοτίβο:

*Εχθές βράδυ ’ς τον ύπνο μου, ’ς τον ύπνον που κοιμώμουν
τα νειάτα μου ’θυμήθηκα, τα κλέφτικά μου χρόνια*¹⁰⁸⁰.

---

¹⁰⁷⁸ Λούζης Φίλιππος, «Το εγκαταλελειμμένο και η θεία πρόνοια», *Αττικόν Μουσείον*, 1^{ος} τόμ., τχ. 2 (1883), σ. 27.

¹⁰⁷⁹ Αντύπας Σπυρίδων, *Ποήματα*, επιμέλεια έκδοσης – εισαγωγή Πυλαρινός Θεοδ., Κληροδότημα Σπ. Φ. Αντύπα υπέρ Κεφαλληνίας, Βιβλιοθήκη Σπυρ. Φ. Αντύπα αρ. 2, Αργοστόλι 2014, σ. 45-49.

¹⁰⁸⁰ Ο.π., σ. 72.

7. Κύθηρα

Τα άγωνα Κύθηρα, λόγω της γεωγραφικής τους θέσης, δεν επέτρεψαν τη δημιουργία τέτοιων συνθηκών, ώστε να αναπτυχθούν οικονομικά και κοινωνικά, όπως και τα άλλα νησιά των Επτανήσων. Αποτέλεσμα αυτού, ήταν όσοι λόγιοι γεννήθηκαν εκεί, να σταδιοδρομήσουν εκτός Κυθήρων. Δύο σημαντικοί λόγιοι απ' αυτούς, είναι ο Φατσέας και ο Στάης¹⁰⁸¹. Ακολουθώντας τις σολωμικές υποδείξεις, στη γλώσσα, στο μεταφραστικό έργο και κυρίως στην κριτική, εντάσσονται στην Επτανησιακή Σχολή¹⁰⁸².

Ο Αντώνιος Φατσέας (1821-1872), ήταν δάσκαλος, λόγιος, ποιητής, κριτικός και μεταφραστής. Υποστήριζε ότι χρειάζεται ελληνική γλώσσα για να υπάρξει εθνική ποίηση¹⁰⁸³. Είχε αρχίσει από νωρίς (1850, 1856) τους αγώνες του για τη δημοτική¹⁰⁸⁴ με μελέτες και υπομνήματα¹⁰⁸⁵, που αφορούσαν κυρίως στην εκπαίδευση. «Η γλώσσα του ελληνικού έθνους δεν είναι η αρχαία ελληνική, την οποία ουδείς δύναται να καυχηθή ότι ημπορεί να ομιλήσει και να γράψει, αλλ' η γλώσσα την οποίαν ομιλεί το έθνος, απλή, φιλοσοφική, νέα, ζωντανή γλώσσα, πλήρης ζωής και ποιήσεως»¹⁰⁸⁶. Τόνιζε πως «Η αποκήρυξις της κοινής γλώσσης ως γλώσσης ποιήσεως, είναι του ποιητικού πνεύματος η καταδίκη. [...] Η αποκήρυξις [...] της καθομιλουμένης ως γλώσσης ποιήσεως είναι η καθαυτό άρνησις αγαπητής μητρός χάριν πλουσίας ευγενούς γραίας επ' ελπίδι υιοθετήσεως». Διαμαρτυρόμενη η δημοτική γλώσσα λέει «Τι σας έκανα και με διώχετε; ... Με τα παραμύθια μου, με τα τραγούδια μου, με τους μύθους μου, με τα γνωμικά μου, με τας παροιμίας μου, δεν επλούτισα την ανόθευτον φαντασίαν σας;» «εις ποίαν γλώσσα εμάθατε να αισθάνεσθε τα κάλλη της ανοιξέως;». Είναι βέβαιη πως «Την γλώσσαν των Ελλήνων θα αποφασίσουν της τέχνης τα αριστουργήματα, τα οποία δεν ημπορεί να είναι παρά εδικά μου τέκνα γνήσια»¹⁰⁸⁷.

Ο Φατσέας τονίζει ότι «Η γλώσσα η εθνική είναι του λαού ιδιοκτησία [...] ο λαός τραγουδεί, επαναλαμβάνει τα μαθήματα του ποιητού, του φυσικού διδασκάλου του. Ποίημα το οποίον δεν τραγουδεί [...] ο λαός δεν είναι εθνικόν ποίημα»¹⁰⁸⁸.

¹⁰⁸¹ Πυλαρινός Θεοδόσης, *ό.π.*, σ. 135-136.

¹⁰⁸² Πυλαρινός Θ., «Η λογοτεχνία στα Κύθηρα. Οι περιπτώσεις Εμμανουήλ Στάη και Αντώνιου Φατσέα», *Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών 20-24 Σεπτεμβρίου 2000*, Κύθηρα, σ. 1-20.

¹⁰⁸³ Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Αντώνιος Φατσέας (1821-1872): οι ιδεολογικές του αναζητήσεις», *Πρακτικά Διεθνούς Συνάντησης 'Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά'*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, 10-12 Μαΐου 1990, σ. 161-170.

¹⁰⁸⁴ Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, *ό.π.*, σ. 118.

¹⁰⁸⁵ Δημαράς Κ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, *ό.π.*, σ. 346.

¹⁰⁸⁶ Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Αντώνιος Φατσέας (1821-1872): ένας επτανησιακός σύνδεσμος», *Ανάτυπο από τα πρακτικά του Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, Αθήνα 2009, σ. 377-389. Οι λίγες και όχι ασφαλείς πληροφορίες τον παρουσιάζουν να έχει σχέσεις με το Λασκαράτο, ο οποίος και τον αναφέρει σε ένα εξάστιχό του: «Αν έβανες εμένα και το Φατσέα...».

¹⁰⁸⁷ Ζώρας Γεώργιος, *Ποίησις και πεζογραφία της Επτανήσου*, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Βασική Βιβλιοθήκη 14, Αθήναι 1953, σ. 337-339.

¹⁰⁸⁸ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 8-9.

Παρομοιάζει τη δημοτική γλώσσα με αγνή χωριατοπούλα, προφανώς λόγω της άμεσης σχέσης της γλώσσας με το δημοτικό τραγούδι που συνδέεται με τη ζωή στην ύπαιθρο και τη φύση¹⁰⁸⁹.

Είναι αρκετά επηρεασμένος από το δημοτικό τραγούδι:

*Όλος ο ουρανός θολός. αστράφτει και βροντάει.
Η βροχή πέφτει θάλασσα. ο άνεμος φυσάει
Η θάλασσα τρομακτικά βοϊζει και μουγκιέται
Φίδια! Βουνά! Τα κύματα καράβι δε θωριέται
Και μοναχή η βαρκούλα μου, την θάλασσα' αφηφάει
Και την βροχή περιφρονεί, στον άνεμο βαστάει...¹⁰⁹⁰*

Είναι γραμμένο σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο, ομοιοκατάληκτο, συμμετρικά ημιστίχια και ολοκληρωμένο νόημα ανά δύο στίχους όπως τα επτανησιακά δημοτικά τραγούδια. Στο πεζό λόγο του είναι πάντα ιδιαίτερα επιθετικός κατά των Άγγλων¹⁰⁹¹.

Τέλος κάνει απόπειρα να μεταφράσει την Οδύσσεια σε δημοτική και δεκαπεντασύλλαβο στίχο:

*Αποκριθείς δ' ο γνωστικός Τηλέμαχος του είπε...
Τον λόγον τούτον ώστ' εγώ ποτέ δεν θα προφέρω...¹⁰⁹²*

Ο Εμμανουήλ Στάης (1817-1895), ήταν ποιητής και κριτικός. Σπούδασε στην Ιταλία και μετά τις σπουδές άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου και ήλθε σε επαφή με τον Σολωμό. Το πρώτο έργο που δημοσίευσε ήταν η φιλολογική εργασία «Κριτική. Ο “Λάμπρος” του Σολωμού»¹⁰⁹³. Είναι ο πρώτος που έγραψε καθαρή και τολμηρή δημοτική σε πεζό λόγο, αποδεικνύοντας τις δυνατότητες της¹⁰⁹⁴. Ένα οξυδερκές και διεισδυτικό κριτικό κείμενο, που είναι συγχρόνως και δοκίμιο με το οποίο ο ποιητής υποστηρίζει ένθερμα την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας ως εθνικής. Αναφερόμενος στο *Λάμπρο*, σχολιάζει πως «εις αυτό το μικρό του (του Σολωμού) ποίημα, ή, καλλίτερα, κομμάτι ποιήματος, ευρίσκεται το ζήτημα τση γλώσσας λυμένο τω όντι ευτυχέστατα – ενώ πότε βλέπεις εξευγενισμένη τη λέξι [...] – πότε θεμένη την αρχαία αντί της κοινής [...] – πότε λέξεις αρχαίαις κι' ασυνήθισταίς όπου τωριναίς δεν υπάρχουνε και πάντα φερμέναις στην κατάληξι της

¹⁰⁸⁹ Πυλαρινός Θεοδόσης, *Γλωσσικός πατριωτισμός. Οι αγώνες για την καθιέρωση της γλώσσας του ελληνικού λαού από το Βράιλα Αρμένη στην κερκυραϊκή εφημερίδα Πατρίς έως το Λορέντσο Μαβίλη στη Βουλή των Ελλήνων*, Αναγνωστική Εταιρία Κέρκυρας 2013, σ. 117.

¹⁰⁹⁰ Φατσέας Αντώνιος, *Η εικοστή Πέμπτη Μαρτίου του 1849*. Επιστολή προς τον Α.Γ. εις Αθήνας, Εν Αθήναις 1846, χ.ε., σ. 30-31.

¹⁰⁹¹ Φατσέας Αντώνιος, *Ο θεομπαϊκτής παιδαγωγός ή η επτανησιακή ελευθεροτυπία*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Εμ. Αντωνιάδου, 1849.

¹⁰⁹² Φατσέας Αντώνιος, «Περί του εν τω ποιητικώ αγώνι γνωμικού ποιήματος», *Πανδώρα*, 21^{ος} τόμ., τχ. 488 (1870), σ. 168.

¹⁰⁹³ Στάης Εμμανουήλ, *Κριτική. Ο ‘Λάμπρος’ του Σολωμού*, Αθήνησι, εκ του τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδέλφεως, 1853.

¹⁰⁹⁴ Πυλαρινός Θ., «Από την απόκλιση στον αποκλεισμό. Οι ποικίλες ενδοεπτανησιακές προσλήψεις της σολωμικής ιδέας και η αρνητική αντιμετώπισή τους από τους Κερκυραίους θεματοφύλακες της», Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας. Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 116-117.

ημέρας[...]»¹⁰⁹⁵. Τονίζει πως, όχι οι λέξεις, αλλά η χρήση τους είναι που ενοχλεί¹⁰⁹⁶. Στην πορεία όμως, επηρεάστηκε εντυπωσιακά από το αθηναϊκό περιβάλλον και προσχώρησε στη χρήση της αρχαϊζουσας¹⁰⁹⁷.

---

¹⁰⁹⁵ Στάης Εμμανουήλ, *ό.π.*, σ. 21.

¹⁰⁹⁶ Θυμίζει έμμεσα τα μεταγενέστερα λόγια του Μαβίλη για τους χυδαίους ανθρώπους.

¹⁰⁹⁷ Πυλαρινός Θ., *ό.π.*, σ. 136-141. Το μεταγενέστερο κείμενο του Στάη για τον Σολωμό το 1893 είναι γραμμένο σε καθαρεύουσα, η οποία αναιρεί όλη την πολεμική του κατά του καθαρευουσιανισμού που περιείχε το κείμενο του 1855.

Επτανήσιοι λόγιοι και δημοτικό τραγούδι

Ο Πέτρος Βράϊλας Αρμένης (1812-1884), θεωρεί ότι στο δημοτικό τραγούδι διακρίνουμε ιδιαίτερες αξίες: «Εάν δε παρά την τάξιν των λογίων εξετάσωμεν και αυτού του απαιδευτού λαού τον βίον και τα έργα, τα ήθη και τα έθιμα, και τα εκ πάντων τούτων απορρέυσαντα εθνικά και ιδιωτικά άσματα, άτινα ήσαν η μόνη κατ' ακείνην την εποχήν δυνατή τέχνη, αμέσως διακρίνομεν και εις αυτά τους χαρακτήρας της αρχαίας καλλονής, την απλότητα, την αφέλεια, την ευρυθμίαν, την διαύγειαν και την χάριν, αίτινες συνιστώσι την πλαστικήν εντέλειαν των αρχαίων καλλιτεχνημάτων. Ουδείς λαός έχει δημώδη ποίησιν τόσον εντελή, ευτυχείς δε ημείς εάν δυνηθώμεν να μεταφέρωμεν τα μοναδικά ταύτα προτερήματα εις την ποίησιν της εποχής μας»¹⁰⁹⁸. Η άποψή του για τη νέα εθνική ποίηση, είναι ότι υποχρεωτικά πρέπει να εισέλθει η σύγχρονη και η προηγούμενη ιστορία στην ποίηση, γιατί έτσι αλληλοσυμπληρώνονται¹⁰⁹⁹. Η προσπάθεια 'ανάστασης' της αρχαίας μετρικής είναι παράλογη και καταδικασμένη να αποτύχει, όπως έχει δείξει η ίδια η ζωή σ' όλα τα καλλιεργημένα κράτη της Ευρώπης¹¹⁰⁰. Μέσω της εφημερίδας Πατρίς της οποίας υπήρξε βασικός συντάκτης, εξέθεσε τις γλωσσικές του θέσεις. Θεωρούσε απαραίτητη κατ' αρχάς, μια μέση οδό ώστε να αμβλυνθεί το χάσμα μεταξύ της αρχαίας και της καθομιλούμενης και σταδιακά να διαμορφωθεί μια ποιοτική εκφραστική γλώσσα πανελληνίας επικοινωνίας. Σε άρθρα του με τίτλο «Η εθνική γλώσσα» (1849), γλώσσα και εθνισμός συν δέονται άρρηκτα στη σκέψη του Βράϊλα «ως πρώτον και ανεξάλειπτον του εθνισμού στοιχείον θεωρήσαντες την γλώσσαν»¹¹⁰¹. Χαρακτηριστικό δε, του επτανησιακού κλίματος και η παρουσίαση της δημοτικής ως «σεμνή παρθένος»¹¹⁰².

Στην κριτική παρουσίαση του βιβλίου του Τυπάλδου 'Ποιήματα διάφορα', υποστηρίζοντας την χρήση της δημοτικής γλώσσας και στην έντεχνη ποίηση, αναφέρει ως απαράδεκτο τον αποκλεισμό από τους ποιητικούς αγώνες των ποιημάτων που είναι γραμμένα στη δημοτική γλώσσα. Οι κριτικοί θεωρούν αυτή τη γλώσσα ως ανάξια και ανεπίδεκτη ποιητικής επεξεργασίας, παρά το ότι τα δημοτικά τραγούδια αποδεικνύουν το αντίθετο, αποκαλύπτοντας το αυθόρμητο εκχείλισμα της καρδιάς και της φαντασίας του ποιητικότερου λαού της οικουμένης, όπως επίσης και τα ποιήματα του Σολωμού, του Βιλαρά και του Χριστόπουλου¹¹⁰³, τα οποία στηρίζονται πάνω στη δημοτική ποίηση. Θεωρεί ότι ο Σολωμός, με τον ιδιαίτερο

¹⁰⁹⁸ Βράϊλας-Αρμένης Π., «Περί της ιστορικής αποστολής του ελληνισμού», *Πανδώρα*, 22^{ος} τόμ., τχ. 514 (1871), σ. 234.

¹⁰⁹⁹ Βράϊλας-Αρμένης Π., «Περί ποιήσεως», *Πανδώρα*, 17^{ος} τόμ., τχ. 400 (1866), σ. 391.

¹¹⁰⁰ Βράϊλας-Αρμένης Π., *ό.π.*, σ. 367.

¹¹⁰¹ Πυλαρινός Θεοδόσης, *Γλωσσικός πατριωτισμός. Οι αγώνες για την καθιέρωση της γλώσσας του ελληνικού λαού από το Βράϊλα Αρμένη στην κερκυραϊκή εφημερίδα Πατρίς έως το Λορέντσο Μαβίλη στη Βουλή των Ελλήνων*, Αναγνωστική Εταιρία Κέρκυρας 2013, σ. 55.

¹¹⁰² Πυλαρινός Θ., «Οι γλωσσικές θέσεις του Πέτρου Βράϊλα Αρμένη», *Κερκυραϊκά Χρονικά, περίοδος Β', τόμος Β'*, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2005, σ. 209.

¹¹⁰³ Βράϊλας-Αρμένης Π., «Ποιήματα διάφορα Ιουλίου Τυπάλδου», *Πανδώρα*, 9^{ος} τόμ., τχ. 203 (1858), σ. 249.

τρόπο που χρησιμοποίησε τη γλώσσα¹¹⁰⁴, χωρίς να απομακρυνθεί από τους καθιερωμένους τύπους της ελληνικής ορθοέπειας, εκφράζει με τη μουσικότητα του στίχου του, αρμονικότητα τις ιδέες του¹¹⁰⁵. Κατά την άποψή του η γλώσσα (και όχι μόνο¹¹⁰⁶) της ποίησης πρέπει να βρίσκεται ανάμεσα στη γλώσσα των λόγιων και τη δημοτική. Θεωρεί ότι η δημοτική γλώσσα ακόμη εξελίσσεται και η χρήση της από τους λόγιους ποιητές είναι απαραίτητη γιατί είναι αυθόρμητο προϊόν της Ελληνικής γης, της Ελληνικής διανοίας και της Ελληνικής ιστορίας. Ακένωτος θησαυρός εξέρχεται από την αέναη και καθαρότατη πηγή της δημόδους ποίησης. Τέλος επαινεί τον Τυπάλδο για το ότι κατάφερε να συνδυάσει σωστά την ιστορία με την ποίηση, και με την επεξεργασία της δημοτικής γλώσσας έδειξε το δρόμο για την νέα εθνική ποίηση¹¹⁰⁷.

Οι αναφορές του Ανδρέα Μουστοξύδη (1785-1860) στο δημοτικό τραγούδι περιορίζονται στην περιγραφή ενός λαϊκού πανηγυριού στο οποίο ο λαός της Πάργας τραγουδάει ένα εμφανώς έντεχνο ποίημα. Είναι συνθεμένο σε δεκαπεντασύλλαβο και η γλώσσα είναι μικτή (καθαρεύουσα και δημοτική):

*Το τρομερό αυτό ζίφος μας, το τόσο ακουσμένον
Ώσπερ σβεσμένος κεραυνός κείται επί γης ριμμένον [...]
Πράσινοι δάφναι αειθαλείς, άνθη ποικίλα ωραία
Ρόδα ερυθρόχροα εύωσμα που φύει η πάτριος γαία...*¹¹⁰⁸

Συνεχίζει δε, «... Και οι γέροντες αναπολούντες τα κατορθώματα του ατρομήτου Ηπειρώτου Λιάκου, επέραινον ψάλλοντες:

*Όσο είναι ο Λιάκος ζωντανός, πασσά δεν προσκυνάει
Πασσά έχει Λιάκος το σπαθί, βεζίρη το Τουφέκι.
Κ' εμείς, ω Λιάκε, εις τα βουνά τριγύρου θα σταθούμεν
Πλανώμενοι ώσπερ Λέοντες, κ' εσέ θα μιμηθούμεν»*¹¹⁰⁹

Το παραπάνω τραγούδι είναι ένα μίγμα γνήσιας δημοτικής (οι δύο πρώτοι στίχοι είναι πράγματι κλέφτικο τραγούδι) και λόγιας ποίησης. Σημαντική υπήρξε και η συνεισφορά του στη συλλογή δημοτικών τραγουδιών του Τομαζέο, ο οποίος και κάνει ειδική μνεία στο λόγο: «... Νέα τραγούδια (και μόνο αυτών δημοσιεύω το ελληνικό κείμενο), τόσα που να δώσουν στο βιβλίο μου τη δροσιά του καινούργιου, μου πρόσφεραν ευγενικά ο Ανδρέας Μουστοξύδης, γλαφυρός λόγιος που πρώτος

¹¹⁰⁴ Παγκράτης Περικλής, ««Η λέξις του είναι ρυαξ διαφανής». Μια πανεπιστημιακή παράδοση του Πέτρου Βράιλα Αρμένη για τον Διονύσιο Σολωμό», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περίοδος Β', τόμος Β', Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2005, σ. 262.

¹¹⁰⁵ Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη Αθανασία, «Ο Π. Βράιλας ως θεωρητικός και ως κριτικός της ποίησης», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνέδριου (Αργοστόλι – Αηξούρι 17-21 Μαΐου 1986)*, τόμος 4, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Εραυνών, Αργοστόλι 1991, τόμος 4, σ. 573.

¹¹⁰⁶ Πυλαρινός Θ., «Οι γλωσσικές θέσεις του Πέτρου Βράιλα Αρμένη», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περίοδος Β', τόμος Β', Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2005, σ. 183.

¹¹⁰⁷ Βράιλας-Αρμένης Π., *ό.π.*, σ. 250-254.

¹¹⁰⁸ Μουστοξύδης Ανδρέας, *Έκθεσις των γεγονότων όσα συνέβησαν πριν και μετά την παραχώρησιν της Πάργας*, μεταφρασθέν υπό Ιωάννου Βερβιτσιώτου, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον 'Ερμής', Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1851, σ. 45.

¹¹⁰⁹ Μουστοξύδης Αν., *ό.π.*, σ. 46.

συνέλαβε την ιδέα των συλλογών αυτών...»¹¹¹⁰. Επίσης είχε χορηγήσει και στον Φωριέλ μέρος «εκ των σπουδαιότερων» δημοτικών τραγουδιών της συλλογής του¹¹¹¹.

Ο Ιωάννης Πετριτσόπουλος (1786-1853), ήταν ποιητής και μεταφραστής από τους ήσσονες εκπροσώπους της Επτανησιακής Σχολής. Στα ποιήματά του, είναι εμφανείς οι επιρροές του Κάλβου. Ο στόχος του ήταν η επιμόρφωση του λαού¹¹¹², μεταφράζοντας και τους εκκλησιαστικούς ύμνους στη δημοτική γλώσσα¹¹¹³. Επιχειρηματολογεί υπέρ της δημοτικής γλώσσας, υποστηρίζοντας ότι είναι ανάγκη η δημιουργία Θεάτρου στη καθομιλούμενη γλώσσα, ώστε να διαδοθούν ευκολότερα τα ηθικά διδάγματά του¹¹¹⁴.

Σημαντικός και παραγωγικότατος ο Κερκυραίος στην καταγωγή λόγιος Σπυρίδωνας Δε Βιάζης (1849-1927), δεν ασχολήθηκε με την ποίηση, αλλά παρήγαγε ογκώδες κριτικό, γραμματολογικό και ιστορικό έργο σχετικά με την Επτανησιακή Σχολή. Οι απόψεις του για τη γλώσσα, που ταυτίζονται με εκείνες του Μαρτινέλη και οι κριτικές του θέσεις για τον Σολωμό και τη σχολή του, ουσιαστικά τον έθεσαν εκτός του πολυλαϊκού κύκλου, με αποτέλεσμα να αναγκαστεί να μετακινηθεί οριστικά στη Ζάκυνθο¹¹¹⁵.

Τέλος, ο Ζακύνθιος ιστορικός και λεξικογράφος Λεωνίδας Ζώης (1865-1956) με αξιοσημείωτη προσφορά στη λογοτεχνία και φιλολογία, του οποίου όμως το ογκώδες έργο που αποτελείται από πλήθος μικρών μελετών, βρίσκεται διάσπαρτο σε ιστορικού και φιλολογικού περιεχομένου έντυπα της εποχής του¹¹¹⁶.

---

¹¹¹⁰ Ζώρας Γεώργιος, «Ο Ν. Θωμαζαίος, η νεώτερη Ελλάς και η Επτάνησος», στο *Επτανησιακά μελετήματα, Ε' Ιστορικά και φιλολογικά κείμενα*, Αθήνα 1976, Βιβλιοθήκη Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, αρ. 51, σ. 114.

¹¹¹¹ Μιχαλόπουλος Φάνης, «Βιβλιογραφία Ανδρέα Μουστοξύδη», *Κερκυραϊκά Χρονικά* τ. Η', 1960, *Αρλιώτης, Μαβίλης, Μουστοξύδης. Αφιέρωμα 1860-1960*.

¹¹¹² Πυλαρινός Θ., «Γλωσσικές ανησυχίες και αναζητήσεις στην Κέρκυρα προ της αφίξεως του Διονύσιου Σολωμού: Η περίπτωση του Ιωάννη Πετριτσόπουλου», *Επτανησιακός πολιτισμός, Πρακτικά μέρος Β'*, εκδ. Εταιρείας Κυθηραϊκών σπουδών, Κύθηρα 2009, σ. 329-348.

¹¹¹³ Πετριτσόπουλος Ιωάννης, *Ψαλμοί του προφήτου και βασιλέως Δαβίδ, στιχουργημένοι εις απλοελληνικήν διάλεκτον*, Κερκύρα, εκ της τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, 1834, σ. 10.

¹¹¹⁴ Πετριτσόπουλος Ιωάννης, *Ο Αγαμέμνων. Τραγωδία Βίκτορος Αλφιέρου*, Εν Κερκύρα, εκ της τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, 1827, σ. V.

¹¹¹⁵ Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 119-120, 212, 241.

¹¹¹⁶ Πυλαρινός Θ., *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 212, 241.

Επίλογος

Οι Προσολωμικοί ποιητές με την πολυτυπία των ιδεών τους και τις πρωτογενείς επιρροές του δημοτικού τραγουδιού, λειτούργησαν ως γέφυρες μεταξύ του λαϊκού ανώνυμου δημιουργού και της προσωπικής ποίησης. Φυσική συνέχεια αυτών των ποιητών, αποτελεί ο κύκλος του Σολωμού (στη Ζάκυνθο και μετά στην Κέρκυρα), ο οποίος απαρτίζονταν από σημαντικούς λόγιους. Στη συντροφιά αυτή κυριαρχούσε η εθνικοαπελευθερωτική ιδέα, ο αγώνας για τη δημοτική γλώσσα και η συνεχής προσπάθεια συγκέντρωσης όλου του πλούτου της λαϊκής παράδοσης, ειδικότερα δε, του δημοτικού τραγουδιού. Οι κύριοι παράγοντες, οι οποίοι συνετέλεσαν στο ενδιαφέρον γι' αυτό το είδος του τραγουδιού, ήταν η γενικότερη ατμόσφαιρα που επικρατούσε στα Επτάνησα, η προσωπικότητα του Σολωμού, η απήχηση που είχαν οι συλλογές του Φωριέλ και του Τομασέο και η Κρητική λογοτεχνία. Η συστηματική ενασχόληση των λογίων με το τρίπτυχο εθνικοαπελευθερωτική ιδέα - δημοτική γλώσσα - λαϊκή παράδοση, είχε ως αποτέλεσμα την άμεση επίδραση του δημοτικού τραγουδιού στην επτανησιακή ποίηση.

Κορυφαία πνευματική προσωπικότητα, αναδείχτηκε ο Σολωμός, ο οποίος άντλησε από τη δημώδη ποίηση, εκτός από την αφθονία των γλωσσικών τύπων και των εκφραστικών της μέσων, το πνεύμα του δημοτικού τραγουδιού. Μελέτησε και αφομοίωσε δημιουργικά το δημοτικό τραγούδι, την αισθητική και τον τρόπο λειτουργίας του: την τεχνική των εκφραστικών στερεότυπων, την σύντομη, λιτή και παραστατική σύνθεση, ουσιαστικά δηλαδή, όλο τον μηχανισμό της δημοτικής ποίησης. Στο έργο του επισημάνθηκαν πολλές επιδράσεις από το δημοτικό τραγούδι, όπως, στη γλώσσα με τη χρήση της δημοτικής, στη στιχουργία με τη χρήση του δεκαπεντασύλλαβου, στη θεματολογία, στην τεχνική. Εκτός των παραπάνω, ο ποιητής χρησιμοποιεί ιδιωματικές και ευρέως χρησιμοποιούμενες λαϊκές λέξεις και εκφράσεις. Όλα τα παραπάνω δομικά στοιχεία της σολωμικής ποίησης, αποτελούν κοινούς τόπους με το δημοτικό τραγούδι και άμεση επιρροή απ' αυτό. Ο αγώνας του με στόχο την μετάβαση από τη συλλογική δημιουργία του δημοτικού τραγουδιού, στην ατομική έκφραση ενός προσωπικού οράματος, δικαιώθηκε, καταφέροντας να δημιουργήσει εθνική ποίηση, στηριζόμενος στην παράδοση.

Η Επτανησιακή Σχολή συνέχισε στο δρόμο που είχε χαράξει ο Σολωμός, αξιοποιώντας ποικιλοτρόπως το δημοτικό τραγούδι. Αυτός ο κύκλος έκανε απόπειρες για τη δημιουργία ενός νεοελληνικού πολιτισμού, μακριά από τις αντιλήψεις του βυζαντινισμού και του λογιολατρισμού της Α' Αθηναϊκής Σχολής. Μετά τη συστηματική ενασχόληση του Σολωμού με το δημ. τραγούδι, αυτό είχε γίνει σύμβολο πατριωτικό, γλωσσικό και σημείο αναφοράς και λειτουργούσε πλέον ως ιδεολόγημα. Έτσι, κατά τις πρώτες δεκαετίες της ποιητικής πορείας της συντροφιάς του Σολωμού, ακολουθήθηκε μια κοινή πορεία, με την πάροδο του χρόνου όμως, εκδηλώθηκαν διαφορετικές προσεγγίσεις σε σημαντικά ποιητικά ζητήματα. Οι εθνικές ανάγκες της εποχής απαιτούσαν μεν τη συστράτευση όλων των δημιουργών, συγχρόνως όμως τέθηκε και το θέμα της σχέσης της έντεχνης ποίησης με το δημοτικό τραγούδι. Ως εκ τούτου, αποτυπώνεται στο έργο τους μεγάλη ποικιλία απόψεων σχετικά με τον ορθό τρόπο χρήσης του δημοτικού τραγουδιού. Το ερώτημα είναι, πόσο και πώς τους επηρέασε. Οι περισσότεροι από τους επτανήσιους λόγιους,

ήρθαν σ' επαφή με το δημοτικό τραγούδι, άλλοι χρησιμοποιώντας τα δομικά του στοιχεία λειτουργικά, όπως ο Σολωμός, άλλοι τα αναπαρήγαγαν - λίγο ως πολύ - μιμητικά (Βαλαωρίτης, Τερτσέτης, Μανούσος, Τυπάλδος, Μαρκοράς, Λασκαράτος, Πελεκάσης, Μαρτινέλης κ.ά.), ο Πολυλάς τα μελέτησε σε βάθος αλλά δεν τα χρησιμοποίησε εκτεταμένα, άλλοι το χρησιμοποίησαν ανάλογα με την περίπτωση, όπως οι Ριζοσπάστες.

Διατυπωμένο πολλές φορές και από τους ίδιους τους ποιητές, η επτανησιακή ποίηση δέχτηκε πολλές και άμεσες επιρροές από το δημοτικό τραγούδι και κυρίως από το κλέφτικο. Το ενδιαφέρον γι' αυτό το είδος τραγουδιού, συνδέεται άμεσα με τις αναζητήσεις, τους προβληματισμούς και τις θεωρήσεις που παράγονται εκείνη την περίοδο στην ελληνική κοινωνία. Οι δύο κυρίως λόγοι για τους οποίους τα 'χρησιμοποίησαν' ήταν η αντιστασιακή τους διάσταση και η ποιητική τους αξία, επιβεβαιωμένη από τη Δύση. Θεωρούμε ότι τους λόγιους (πλην Σολωμού) τους ενδιαφέρει το δημοτικό τραγούδι μόνο ως φόρμα για την εθνική ποίηση και όχι αυτό καθ' αυτό, με σκοπό να εκλαϊκεύσουν τις σύγχρονές τους εθνικές ιδέες μέσα από την ποίησή τους, χρησιμοποιώντας τη δημοτική γλώσσα και το κλέφτικο τραγούδι. Γι' αυτό και ο θεωρητικός λόγος των λογίων σχετικά με τα δημοτικά τραγούδια, αν εξαιρέσουμε τα πολλά κολακευτικά τους σχόλια, είναι ελάχιστος. Οι επιδράσεις της δημοτικής ποίησης στο έργο των λογίων, σταματούν στα μορφικά της χαρακτηριστικά και οι απόψεις που διαπερνούν το ποιητικό τους έργο, έρχονται σε αντίθεση με τις αντίστοιχες του δημοτικού: υπάρχουν ιδανικές γυναίκες, κλεφταρματολοί με εθνική συνείδηση, έλλειψη ρεαλισμού κ.ά.

Άμεσα επηρεασμένο και ουσιαστικά συνυφασμένο με το δημοτικό τραγούδι, ήταν και το θέμα της γλώσσας. Μετά το 'Διάλογο' του Σολωμού, όλοι οι επτανήσιοι λόγιοι, ασχολήθηκαν με το θέμα αυτό, ορισμένοι μάλιστα ανέλαβαν τη θεωρητική υποστήριξη της με δοκιμιακά κείμενα, θεωρώντας το πλέον όλοι, ως εθνική υπόθεση, ένα «ζήτημα πολύ περισσότερο κοινωνικό παρά φιλολογικό». Μια αντίληψη που διαφοροποιούσε πλήρως την Επτανησιακή Σχολή από την Αθηναϊκή, η οποία βέβαια ήταν και η επικρατούσα. Ο μικρός, υπό κατοχή, απομονωμένος και κατακερματισμένος χώρος των Επτανήσων, αφενός με την επιστημονική προσέγγιση της γλώσσας και του δημοτικού τραγουδιού, αφετέρου λόγω των πολλών δημιουργικών προσωπικών απόψεων που επικρατούσαν, δημιούργησε ένα πνευματικό έργο, μεγάλο σε όγκο και ποιότητα. Ένα έργο όχι μόνο ποιητικό, αλλά και μεταφραστικό, δοκιμιακό, κριτικό, πρωτοποριακό όπως το ηθογραφικό διήγημα με τον Πολυλά και τον Θεοτόκη. Η εποχή ευνοούσε όχι μόνο την ανάδειξη της δημοτικής γλώσσας, αλλά και την αναζήτηση και ανάδειξη πρωτογενούς λαϊκής δημιουργίας, όπως του Περούλη.

Όλη αυτή η πνευματική δημιουργία, επηρέασε καταλυτικά τη γενιά του '80. Μετά την Ένωση και μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα, τα στοιχεία επαφής ανάμεσα στον επτανησιακό και τον αθηναϊκό χώρο πυκνώνουν, με αποτέλεσμα τον ασφυκτικό εναγκαλισμό των Επτανησίων από τους Αθηναίους, μέσα στα πλαίσια όμως, της Β' Αθηναϊκής πλέον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελάτος Δημ.**, «Η ‘σοφία’ της σάτιρας και η παρωδία», *Πόρφυρας*, τχ. 83 (1997), σ. 7-14.
- , *‘Ηχος λεπτός...[...] γλυκύτατο[ς], ανεκδιήγητο[ς]...’ Η τύχη του σολωμικού έργου και η εξακολουθητική αμηχανία της κριτικής (1859-1929)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2000.
- , *Το αφανές ποίημα του Διονυσίου Σολωμού - Η Γυναίκα της Ζάκυνθος*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999.
- , «Η λογοτεχνία των Επτανήσων και το εθνικό κέντρο (β΄ ήμισυ 19^{ου} αι.)», στο *Ζ΄ Πανιώνιο Συνέδριο. Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002. Πρακτικά. Τόμος Α΄. Πρώτο Τμήμα. Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, εκδ. Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ. 305-323.
- , «Η λογοτεχνία των Επτανήσων και το εθνικό κέντρο (β΄ ήμισυ 19^{ου} αι.). Οι σύνθετες όψεις μιας ‘ημι-απορροφητικής’ διαπλοκής: το παράδειγμα της κριτικής» στο *Πρακτικά. Ζ΄ Πανιώνιο Συνέδριο, τ.Α: Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, Αθήνα 2004.
- , «Η ‘χρυσή βαθμίδα’», ο ερασιτέχνης ποιητής και ο Σολωμός. Ο Πολυλάς σονετογράφος» στο *Πρακτικά Συνεδρίου για τον Ιάκωβο Πολυλά*, Πόρφυρας 84-85 (Ιαν.-Μαρτ. 1998).
- , «Ο ‘άπλαστος αιθέρας’: ειδολογικές επισημάνσεις για την ελεγεία του 19^{ου} αιώνα στα Επτάνησα (Ιουλ. Τυπάλδος και Γερ. Μαρκοράς)», στο *Ελληνικός φιλολογικός ιστοχώρος*, 20/4/2013.
- Αγγελόπουλος Π.**, «Η συλλογή με τα ‘αρχαία’ διηγήματα του Κ. Θεοτόκη», *Πόρφυρας*, τχ. 83 (1997), σ. 94-96.
- Αδάμος Τάκης**, *Το λαϊκό τραγούδι της Αντίστασης. Μελέτη*, 2^η έκδ., εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1977.
- Αθάνας Γ.**, «Η μάνα στο δημοτικό τραγούδι», *Νέος Κόσμος. Φιλολογικόν παράρτημα*, τ. 3^{ος} – Ιούνιος 1934, Αθήνα.
- Αθανασοπούλου Αφροδίτη**, «Τα ελληνοϊταλικά του Σολωμού. Προβλήματα περιγραφής και ερμηνείας», *Πόρφυρας*, τχ. 95-96 (Ιουλ.-Σεπτ. 2000) *Αφιέρωμα στον Διονύσιο Σολωμό*, σ. 197-232.
- Αλεξίου Μαργαρίτα**, «Τι είναι και πού βαδίζει η ελληνική λαογραφία;» στο *Πρακτικά 4^{ου} Συμποσίου ποίησης: Αφιέρωμα στο δημοτικό τραγούδι*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985, σ. 43-60.
- Αλεξίου Στυλιανός**, *Διονυσίου Σολωμού, Ποιήματα και πεζά*, επιμέλεια-εισαγωγές Στ. Αλεξίου, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1994.
- , *Σολωμιστές και Σολωμός*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1997.
- , «Ελληνικά δημοτικά τραγούδια», *Νέα Εστία*, έτος 77^ο τχ. 1762 (Δεκέμβριος 2003), σ. 756-763.
- Αλισανδράτος Γιώργος Γ.**, *Σολωμικά μελετήματα*, εκδ. Πορεία, 2004.
- , «Οι γλωσσικές απόψεις του Ν. Κονεμένου», στο *Επιστημονική επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής. Τιμητικός τόμος στη μνήμη Σταμάτη Καρατζά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1990, (ανάτυπο), σ. 381-400.
- , «Τρία σημειώματα για τον Ηλία Ζερβό - Ιακωβάτο», *Μνημοσύνη*, 11^{ος} τόμ., (1988-1990), Εν Αθήναις (ανάτυπο), σ. 235-243.
- , «Ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός (1848-1864) και η σχέση του με τις γαλλικές επαναστάσεις του 1789 και 1848 και το ιταλικό risorgimento», στο *Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα 3-8 Σεπτεμβρίου 1984) της Εταιρίας Λευκαδικών Μελετών με θέμα «Πολιτισμικές επαφές στα Επτάνησα και αναμεταδόσεις στο υπόλοιπο Ελλαδικό χώρο, 16^{ος}-20^{ος} αι.»*, Αθήνα 1991, (ανάτυπο), σ. 337-373.
- , «Αρχαιακά σύμμεικτα για τον Βαλαωρίτη», ανάτυπο *Μολυβδο-κονδύλο-πελεκητής*, τχ. 3, σ. 139-166.
- , «Ιωσήφ Μομφεράτου Αυτοβιογραφικά Σημειώματα. Συμβολή στον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό», Ανάτυπον Δελτίου Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας, 1970, έτος 7, αρ. 7.
- , *Μελέτες για τον Νικόλαο Κονεμένο*, Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, Νεοελληνική φιλολογία 10, Αθήνα 2013.

- , «Ο Παναγιώτης Βεργωτής και τα ‘πιστοποιητικά σπουδών’ του», ανάπτυπον από το Τόμος τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου, Πάτραι 1990.
- , «Το ποίημα του Βαλαωρίτη για τον Πατριάρχη Γρηγόριο τον Ε΄ και οι τρεις επικριτές του [...]», *Νέα Εστία* τχ. 1259, σ. 365. Ο Άβλιχος το έστειλε στον Κονεμένο, ο Κονεμένος στον Πανά, ο οποίος και το δημοσίευσε χωρίς τη συγκατάθεση του Άβλιχου. Απλώς το ποίημα υπογράφεται από τον «Παιγνιδογάτσουλο».
- , «Ο ‘Αμανές’ του Μικέλη Άβλιχου [...]», *Νέα Εστία*, τχ. 1259, σ. 427-432.
- Αμαργιανάκης Γιάννης**, «Δημοτική μουσική», στο *Εκπαιδευτική ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Θέατρο, κινηματογράφος, μουσική, χορός*, τόμ. 28^{ος}, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1999, σ. 100-104.
- Ανδρειωμένος Γιώργος**, *Διονυσίου Σολωμού, ύμνος εις την ελευθερίαν. Συγκρίνοντας τις τρεις πρώτες μεταφράσεις του 1825*, εκδ. Συλλογές, Αθήνα 1999.
- , *Λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς και Διονύσιος Σολωμός 1924-1967*, εκδ. Συλλογές, Αθήνα 1998.
- , *Οι Επτανήσιοι στα σχολικά αναγνώσματα της τελευταίας εξηκονταετίας*, εκδ. Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2000.
- Ανδρεόπουλος Αργύριος**, *Ελληνικοί χοροί και δημοτικά τραγούδια. Εκ της ανεκδότης συλλογής του συλλέκτου και διαρρυθμιστού των εθνικών χορών και δημοτικών τραγουδιών*, τχ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1932.
- Αννινός Μπάμπης**, «Φιλολογικά μνημόσυνα: Γεώργιος Μολφέτας», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 32^{ος} τόμ. (1917), σ. 221-224.
- Αντωνάτος Χαρίλαος**, «Μικελής Άβλιχος. Η ζωή του και το έργο του», *Ο Νουμάς*, τχ. 683 (1920), σ. 294-302.
- Ανωγειανάκης Φ.**, «Το γενεαλογικό δέντρο ενός μουσικού», *Λαογραφία*, τχ. 29 (1974), σ. 104-106.
- Ανωγιάτης-Pele Δημ.** «Σχέσεις επτανησιακού και ηπειρωτικού χώρου κατά το 1808, μέσα από Γαλλικές στρατιωτικές εκθέσεις» στο *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*, τόμ. Ι, *Ιστορία ως το 1809*, Αργοστόλι 1989.
- Ανωγιάτης-Pele Δημ. – Πρόντζας Ε.**, *Η Κέρκυρα 1830-1832. Μεταξύ φεουδαρχίας και αποικιοκρατίας*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002.
- Ανωμόμου**, *Η Θυσία του Αββραάμ. Δράμα ιερόν, συλλεχθέν εκ της Παλαιάς Αγίας Γραφής και συντεθέν δια στίχων απλών [...]*, Εν Βενετία, εκ του ελληνικού τυπογραφείου του Αγίου Γεωργίου, 1873.
- Αποστολάκης Γιάννης Μ.**, «Το κλέφτικο τραγούδι. Το πνεύμα και η Τέχνη του», *Εποπτεία* αριθμ. 76 (1983), σ. 171-172.
- , *Η ποίηση στη ζωή μας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.
- , *Η συλλογή του Αραβαντινού. (Το κλέφτικο τραγούδι)*, χ.ε., Αθήναι 1941.
- , *Τα δημοτικά τραγούδια. Μέρος Α΄. Οι συλλογές*, Εκδοτική Εταιρεία Α.Μ. Κοντομάρης & Σια, Αθήναι 1929.
- , *Τα τραγούδια μας*, εκδ. Πυρσός Α.Ε., Αθήναι 1934.
- Αποστολίδου Βενετία**, «Το παλαμικό παράδειγμα στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Υποθέσεις εργασίας», http://www.philology.gr/subjects/nef_grammatol.html
- Αραβαντινός Π.**, *Συλλογή δημοδών ασμάτων της Ηπείρου*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Πέτρου Περρή, 1880.
- Αρβανιτάκης Δημήτρης**, «Οι ταραχές του 1640 στην Κέρκυρα (Παρατηρήσεις για την προβληματική της εξέγερσης)», *ΣΤ΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο (Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997). Πρακτικά, τόμος δεύτερος*, εκδ. Κέντρο Μελετών Ιονίου. Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 226-241.
- Αρβανιτάκης Κωνσταντίνος** κ.ά. «Στο έβγα του Ερέβους», στο *Ψυχανάλυση και νεοελληνική λογοτεχνία: Σταυροδρόμια*, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 2013.
- Ασδραχάς Σπύρος**, «Αφιέρωμα στο Δημοτικό Τραγούδι» στο *Πρακτικά Τέταρτου Συμποσίου Ποίησης (Πανεπιστήμιο Πατρών, 6-8 Ιουλίου 1984)*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985.

- , «Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα», *Ελληνικά*, αριθμ. 27 (1974), σ. 427-431.
- , «Στη φεουδαλική Κέρκυρα: η ιδιοποίηση του αγροτικού πλεονάσματος» στο Τετράδια εργασίας. Επτά σεμιναριακά μαθήματα, Αθήνα 1984 χ.ε.
- Ασλανίδης Επαμ.**, *Η γυναίκα της Ζάκυνθος και η ποιητική διαφωνία*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2000.
- Αυγέρης Μ.**, *Ελληνες λογοτέχνες (Σολωμός, Κάλβος, Ψυχάρης, Παλαμάς, Σικελιανός, Καζαντζάκης, Σεφέρης)*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1993.
- Βαγενάς Νάσος**, «Το επίτευγμα του Σολωμού», «Το Βήμα», 13/12/1998.
- , «Η λογοτεχνική αντίσταση στη δημοτική», «Το Βήμα», 31/01/1999.
- Βαγιακάκος Δικαίος**, «Μάνη και Ζάκυνθος», *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965 Κέρκυρα – Κεφαλληνία - Ζάκυνθος)*, Εν Αθήναις 1967, σ. 16-34.
- , «Κοινά γλωσσικά φαινόμενα της διαλέκτου της Μάνης μετά της διαλέκτου της Ζακύνθου και των Κυθήρων», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι – Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986)*, τόμος 4, *Φιλολογία - Γλωσσολογία – Λαογραφία – Φιλοσοφία*, εκδ. Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1991, σ. 433-443.
- Βαλαωρίτης Αριστοτέλης**, *Αθανάσης Διάκος. Αστραπόγιαννος*, εκδίδονται υπό Παύλου Λάμπρου, Αθήναι, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1867.
- , *Άπαντα*, Πρόλογος – Αναλύσεις Έλλης Αλεξίου, τόμ. Α'-Γ', Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας, Αθήνα χ.χ.
- , *Άπαντα. Βίος, επιστολές και πολιτικά κείμενα*, Φιλολογική επιμέλεια Γ.Π.Σαββίδης-Νίκη Λυκούργου, τ.Α', εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1980.
- , *Η κυρά Φροσύνη. Ποίημα εις τέσσερα άσματα διηρημένον, ω και έτερον συνεκδίδεται ποιημάτων, Το Σήμαντρον*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Ερμής, 1859.
- , *Η Λίμνη εκ των του Λαμαρτίνου*, (παράφρασις) Γραφείον της Εστίας, 1878.
- , *Μνημόσυνα*, τόμ. Α', 2^η έκδ., Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Παρνασσού, 1884.
- , *Ποιήματα*, εκδ. Γεωργίου Ι. Βασιλείου, Αθήναι 1925.
- , *Στιχουργήματα*, Εν Αθήναις, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1847.
- , *Φωτεινός*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988.
- Βαρβούνης Μ. Γ.**, *Το σατιρικό δημοτικό τραγούδι για την «αχόρταγη σύζυγο». Τυπολογικά, ιδεολογικά και εκδοτικά ζητήματα στα σατιρικά ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005.
- Βαρδίδης Εμμανουήλ**, *Κρητικάί ρίμαι. Τα τραγούδια Δασκαλογιαννάκη και Αληδάκη*, Εν Αθήναις, Βιβιοπωλείον της Έστιας', 1888.
- Βαρελλά Αγγελική**, *Διονύσιος Σολωμός*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1998.
- Βάρναλης Κώστας**, *Αισθητικά – κριτικά*, 2 τόμ., εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1984.
- , *Σολωμικά. Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική. Οι στοχασμοί του ποιητή κλπ. Διάφορα άρθρα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1987.
- Βασιλάτος Νίκος Γερ.**, «Η σκοτεινή πλευρά της Ένωσης. Αφοπλισμός των φρουρίων και καταστροφή σημαντικών οχυρώσεων της Κέρκυρας», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνέδριου 2004 με θέμα 'Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα. 1864-2004', 1^{ος} τόμ., Ιστορία*, εκδ. Βουλή των Ελλήνων, Ακαδημία Αθηνών 2005, σ. 355-366.
- Βεζιρτζόγλου Αικ.**, «Επτανησιακή ποίηση του 19^{ου} αιώνα: Σολωμός και Κάλβος», πηγή: Λέξιμα <http://www.lexima.gr/21/1/2008>.
- Βέης Νικόλαος**, *Νεοελληνικά δημώδη άσματα εκ χειρογράφων κωδίκων*, εκδ. Παναθηναίων, Αθήναι 1911.
- Βελλιανίτης Θ.**, «Πολυλάς, Μαρκοράς και η Σχολή της Κέρκυρας», στο *Διαλέξεις περί Ελλήνων ποιητών του ΙΘ' αιώνας*, Εν Αθήναις, Τύποις Π.Α. Σακελλαρίου, 1916.
- , «Γεράσιμος Μαρκοράς», *Παρνασσός*, 13^{ος} τομ., τχ. 5 (1890), σ. 237-254, και τχ. 6 (1890), σ. 319-333.
- Βελουδής Γιώργος**, «Δ. Σολωμός. 'Στοχασμοί' στους Ελεύθερους Πολιορκημένους», πηγή: http://mediaems.gr/ekdoseis/ellinika/Ellinika_47_2/ekd_peel_47_2_Veloudis.pdf 15/9/2010.
- , *Γραμματολογία. Θεωρία Λογοτεχνίας*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2002.

- , *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989.
- , *Διονυσίου Σολωμού 'Στοχασμοί στους Ελεύθερους Πολιορκισμένους'. Ιταλικό κείμενο, μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια*, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 1997.
- , *Κριτικά στο Σολωμό. Κριτικά. Φιλολογικά. Ερμηνευτικά*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 2000.
- , *Ο Σολωμός των Ελλήνων. Εθνική ποίηση και ιδεολογία. Μία πολιτική ανάγνωση*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2004.
- , «Το στέμμα και η λύρα. Η 'αυλική' ποίηση στην εποχή του Όθωνα (1832/33-1862)».
- , *Αναφορές. Έξη νεοελληνικές μελέτες*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1983.
- Βεργωτής Μαρίνος Δ.**, *Δοκίμιον περί της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσης*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Σ.Κ. Βλαστού, 1873.
- , *Ιστορικά μελέται περί αγωγής και παιδείας. Αρχαίοι χρόνοι*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Σ.Κ. Βλαστού, 1877.
- Βεργωτής Παναγιώτης**, (μετάφρασι), *Κόλασι του Ντάντε, Ραψωδία Ε'*, 2^η έκδ. διωρθωμένη, Αργοστόλι, τύποις Προόδου, 1875.
- , *'Η κόλασις του Δάντου' εξέλληνισθείσα εμμέτρως, και με σημειώσεις εξηγητικάς [...]*, Εν Κεφαλληνία, εκ του τυπογραφείου 'Η Κεφαλληνία', 1865.
- Βερναρδάκης Δημήτριος Ν.**, *Ψευδαττικισμού έλεγχος, ήτοι Κ.Σ. Κόντου γλωσσικών παρατηρήσεων αναφερομένων εις την νέαν ελληνικήν γλώσσαν ανασκευή*, Εν Τεργέστη, τύποις του αυστρουγγρικού Λούδ, 1884.
- Βηλαράς Ιωάννης**, *Άπαντα*, επιμ. Γεωργίου Αχιλ. Βαβαρέτου, Εκδοτικός οίκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι χ.χ.
- , *Η Ρομέκη Γλώσσα*, Στην τυπογραφία των Κορφών, 1814.
- , *Ποιήματα*, εκδίδονται επιστασίαι του Αντωνίου Μανούσου, Εν Αθήναις, τύποις και αναλώμασι Π.Δ. Σακελλαρίου, χ.χ.
- , *Τα ποιήματα. Ερωτικά – Σατυρικά – Μύθοι – Βατραχομουμαχία*, Εν Αθήναις, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, 1916.
- Βικέλας Δημήτριος**, *Περί νεοελληνικής φιλολογίας δοκίμιον [...]*, Εν Λονδίνω, printed by Taylor and Francis, 1871.
- Βουρνάς Τάσος – Γαρίδη Ελένη**, *Η παράδοση και η επιβίωσή της στο σημερινό πολιτισμό μας*, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1979.
- Βουρνάς Τάσος**, *Ιστορία νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τομ. Α', εκδ. Πατάκη, 10^η έκδ., Αθήνα 2011.
- , *Σύντομη ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, εκδ. Πατάκη, 7^η έκδ., Αθήνα 2011.
- Βουτιερίδης Ηλίας Π.**, *Η ξένη επίδραση στη νεοελληνική λογοτεχνία*, Σειρά μελετών στη νεοελληνική λογοτεχνία αριθμ. 2, Εκδοτικός οίκος Μιχαήλ Σ. Ζηκάκη, Εν Αθήναις 1930.
- , *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, από των μέσων του ΙΕ' αιώνος μέχρι των νεωτάτων χρόνων, μετ' εισαγωγής περί της Βυζαντινής λογοτεχνίας*, 2 τόμ., Εν Αθήναις, εκδοτικός οίκος Μιχαήλ Σ. Ζηκάκη, 1927.
- Βράϊλας-Αρμένης Π.**, «Περί ποιήσεως», *Πανδώρα*, 17^{ος} τόμ., τχ. 399 (1866), σ. 361-369.
- , «Περί ποιήσεως», *Πανδώρα*, 17^{ος} τόμ., τχ. 400 (1866), σ. 385-391.
- , «Περί της ιστορικής αποστολής του ελληνισμού», *Πανδώρα*, 22^{ος} τόμ., τχ. 514 (1871), σ. 217-237.
- , «Ποιήματα διάφορα Ιουλίου Τυπάλδου», *Πανδώρα*, 9^{ος} τόμ., τχ. 203 (1858), σ. 249-254.
- , «Χαρακτηρισμός του Ανδρέου Μουστοξύδου», *Εστία*, 9^{ος} τόμ., τχ. 230 (1881), σ. 321-323.
- Βυθούλας Βασίλειος Γ.**, *Βίος και Έργα Αριστοτέλους Ι. Βαλαωρίτου*, Ανατύπωσις εκ της επιφυλλίδος της Μερίμνης, Εν Αθήναις 1879.
- Βύρων**, *Τα άπαντα*, 3 τόμ., Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1895.
- , *Ποιήματα μεταφρασθέντα μεν πεζή εκ του αγγλικού υπό Γ. Πολίτου, [...]*, 3 τόμ., Αθήνησιν, εκ του τύπου των τέκνων Ανδρ. Κορομηλά, 1867.

- Βώρος Φ.Κ.**, «Κίνηση Ιδεών στα Επτάνησα τον καιρό του Διαφωτισμού και του Ριζοσπαστισμού (1750-1864): Έκφραση εθνικής συνείδησης – διαμόρφωσης κοινωνικού φρονήματος», στο *Εισήγηση για το Συνέδριο που οργανώθηκε στην Κεφαλονιά (21-23 Μαΐου 2003) για την επέτειο της Ένωσης των Επτανήσων με την Ελλάδα το 1864*, πηγή: <http://www.scribd.com/doc/7307105/eptanisadiafwτισμος>, 2002.
- Γαραντούδης Ευριπίδης**, «Η επτανησιακή σχολή και ο επτανησιακός ρομαντισμός», στο *Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου (Λευκάδα, 26-30.5.2002), τόμ. 1 (Α' τμήμα): Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, εκδ. Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2004, σ. 279-288.
- , «Η διδασκαλία της λογοτεχνίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση: Θεωρία και πράξη», στο *Κ. Μπαλάσκας – Κ. Αγγελάκος, Γλώσσα και Λογοτεχνία στην πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, εκδ. Μεταίχμιο σ. 21-33, Αθήνα 2005.
- , «Η επτανησιακή ποίηση πριν και μετά την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα», *Θέματα Λογοτεχνίας*, τχ. 27, 2004, σ. 61-68.
- , «Η επτανησιακή ποίηση του 19^{ου} αιώνα. Γενικά χαρακτηριστικά» στο *Α. Αναστασιάδου, Α. Βογιατζόγλου κ.ά., Νεότερη ελληνική λογοτεχνία (19^{ος} και 20^{ός} αιώνες)*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2000.
- , *Οι επτανήσιοι και ο Σολωμός. Όψεις μιας σύνθετης σχέσης (1820-1950)*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2001.
- , «Λορέντζος Μαβίλης. Εκατό χρόνια από τον θάνατό του», στο *Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας (28-29 Απριλίου 2012), τόμ. ΣΤ, εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών*, 2012, σ. 49.
- Γεωργιάδης Γερμανός** (ιερομονάχου Χρυσοπηγιώτου του Κρητός), *Κρητική μούσα, ήτοι στίχοι διδακτικοί και ιστορικοί του 19^{ου} αιώνα, αδόμενοι κατά το ύφος του Ερωτόκριτου εις γλώσσαν πεζήν, επί τη απελευθέρωσει της αιματοβαφούς Κρήτης από του τουρκικού ζυγού κατά το 1898*, Εν τη Νήσω Χάλκη, 1898.
- Γιαννοπούλου Μαριέττα Ε.**, «Ανέκδοτα έργα του Αντ. Μάτεσι», *Επτανησιακά Γράμματα*, 5(12) (Ιανουάριος 1951), σ. 129-135.
- Γκιζέλης Γρ.**, «Ήταν μια σκύλα πεθερά'. Λαογραφική ανάλυση ενός δημοτικού τραγουδιού», *Ηπειρωτική Εστία*, 1973, σ. 67-79.
- , «Οι σύγχρονοι μέθοδοι αναλύσεως της έντεχνης αφηγηματικής επικοινωνίας. Μελέτη μιας περιπτώσεως», *Σπείρα*, αριθμ. 4 (Δεκ. 1975), σ. 408-429.
- Γκότσης Κωνσταντίνος**, «Οι αντιλήψεις για το ανθρώπινο σώμα στα κλέφτικα τραγούδια», *Νέα Εστία*, έτος 77^ο τχ. 1762 (Δεκέμβριος 2003), σ. 837-851,
- , «Το κάστρο της Ωριάς», *Revue des études neo-helleniques*, 1993/II, 1,2., Daedalus, Paris-Athènes, σ. 145-162.
- Γκρέκου Α.**, *Η καθαρή ποίηση στην Ελλάδα. Από το Σολωμό ως το Σεφέρη. 1833-1933*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.
- Γλύκατση – Αρβελέρ Ελένη**, *Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, μτφ. Τούλα Δρακοπούλου, 4^η έκδ., εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 1992.
- Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη Αθανασία**, «Οι εθνικές, πολιτικές και κοινωνικές ιδέες του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου 2004 με θέμα 'Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα. 1864-2004', 1^{ος} τόμ., Ιστορία*, εκδ. Βουλή των Ελλήνων, Ακαδημία Αθηνών 2005, σ. 140-154
- Γουζέλης Δημ.**, *Η Ιερουσαλήμ Ελευθερωμένη. Ποίημα ηρωϊκόν του Τορκουάτου Τάσσου*, μεταφρασθέν εκ της ιταλικής εποποιίας εις την απλήν ελληνικήν διάλεκτον [...], 1^η έκδ., Εις Ενετίας, και τύποις Πάνου Θεοδοσίου, 1807.
- , *Κρίσις του Πάριδος. Ποίημα μυθολογικόν, ερωτικόν, και ηθικόν, [...]*, Εν Τεργέστη, παρά τω Αντωνίω Μαλδίνη τυπογράφω, 1817.
- , *Σάλπισμα πολεμιστήριον περιέχον τα της Ελλάδος*, Εν Ναυπλίω, Εν τη τυπογραφία της Διοικήσεως, 1827.
- , *Τα κατά τους Έλληνας πονημάτιον διαιρούμενος εις δύο μέρη ελεγκτικόν και παραινετικόν*, Εν Αιγίνη, εκ της τυπογραφίας Α. και Ν. Αγγελίδων, 1833.

- Γραμμένος Ανδρέας**, «Ένας άγνωστος ποιητής από τον Ποταμό», *Η Κέρκυρα σήμερα*, φλ. Πέμπτη 6 Μαρτίου 2008, σ. 9.
- Γρηγορίου Μ.**, «Βασικοί κοινωνικοί, ψυχολογικοί και οικονομικοί παράγοντες στην ανάγνωση της ιστορικής εξέλιξης της μουσικής» στο *Στ. Βιρβιδάκης κ.ά., Διαλεκτικοί συσχετισμοί – Θεωρία της Ελληνικής μουσικής*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2003.
- Γρυπάρης Ι.**, «Ίάκωβος Πολυλάς», *Φιλολογική Ηχώ*, τομ. 3, τχ. 27 (1896), σ. 209-210.
- Δάλλας Γ.**, *Σκαπτή ύλη από τα σολωμικά μεταλλεία*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2002.
- , «Ο αντιυδραλιστικός σολωμισμός του Βάρναλη», *Δωδώνη*, 14^{ος} τόμ. (1985), (ανάτυπο) σ. 159-192.
- Δαμιανάκος Στάθης**, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός. Μελέτες. Η μυθοποιία του κλέφτικου. Κοινωνική ληστεία. Ρεμπέτικο και ρεμπέτες. Ο κόσμος του караγκιόζη*, μτφ. Γ. Σπανός, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2003.
- , *Ήθος και πολιτισμός των επικίνδυνων τάξεων στην Ελλάδα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2005.
- Δαμιανού Δ. – Παπαχριστοφόρου Μ.**, «Προφορική λογοτεχνία» στο *Δαμιανού – Μιρασγέζη – Παπαχριστοφόρου, Λαϊκή Φιλολογία*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2002.
- Δανιήλ Χρήστος**, *Σύγχρονη ποίηση και δημοτική παράδοση. Το δημοτικό τραγούδι στην ποίηση των μεταπολεμικών υπερρεαλιστών ποιητών*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1999.
- Δαφνής Κώστας**, «Ο Γ. Καλοσγούρος και η Κερκυραϊκή σχολή» στο *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περ. Β', τ.Α', Κέρκυρα 2003, σ. 167-202.
- Δε-Βιάζης Σπ.**, «Σολωμός και Μάντζαρος» στο *1798-1898. Πανηγυρικών τεύχος επί τη εκατονταετηρίδι από της γεννήσεως του εθνικού ποιητού Διονυσίου Σολωμού*, Εν Ζακύνθω, Μάϊος 1902, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, σ. 73-84.
- , *Ποιηταί της νέας Ελλάδος. [...], Ύμνος Αντωνίου Μαρτελάου*, τύποις Ραφτάνη, Εν Ζακύνθω, χ.χ.
- , «Επτανήσιοι Ποιηταί», *Νέα Ζωή*, 5^{ος} τομ., τχ. 59 (1909), σ. 354-368.
- , *Ο Ούγος Φώσκολος και η ελληνική επανάστασις*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον ο 'Φώσκολος', 1890.
- , «Η εκπαίδευσις εν Επτανήσω: (1386-1864)», Εθνική αγωγή, χ.τ. (1904), (ανάτυπο).
- Δέδε – Μιχαήλ Μαρία**, *Δημοτικά τραγούδια. Η ψυχική και κοινωνική πηγή*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1994.
- Δελακόβιας Ν.**, *Η νήσος Κύθηρα*, Εν Αθήναις, τυπογραφείον Στ. Γούναρη, 1887.
- Δεντρινού Ειρήνη**, «Ο Γεώργιος Καλοσγούρος και το λογοτεχνικό του έργο», *Ελληνική δημιουργία*, τόμ. 10^{ος}, Αφιέρωμα 111^ο Κέρκυρα, εκδ. Παπαδήμα, Αθήναι 1952 (ανατ. 1973), σ. 329-337.
- , *Η Κερκυραϊκή Σχολή*, προλεγόμενα Κ. Δαφνή, έκδ. 2^η, εκδ. Κερκυραϊκά Χρονικά, τομ. III, Κέρκυρα 1971.
- Δημαράς Κ.Θ.**, *Ελληνικός ρομαντισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1994.
- , *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 7^η έκδ., εκδ. Ερμής, Νεοελληνικά Μελετήματα αριθμ. 2, Αθήνα 1998.
- , «Ελληνική νεολογία» στο *Τετράδια εργασίας. Επτά σεμιναριακά μαθήματα*, Αθήνα 1984 χ.ε.
- , *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 7^η έκδ., εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1985.
- Δημητρακόπουλος Ανδρόνικος Κ.**, *Προσθήκαι και διορθώσεις εις την νεοελληνικήν φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα*, Εν Λειψία, τύποις Μέτζγερ και Βίττιγ, 1871.
- Δημητρακόπουλος Σοφοκλής Γ.**, *Ιστορία και δημοτικό τραγούδι (325-1945)*, 3^η έκδ., εκδ. Παρουσία, Αθήνα 1998.
- Δημητρούλης Δημ.**, *Φάκελος 'Διονύσιος Σολωμός'. Ανατομία ενός εθνικού θρίλερ*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.
- Διαμαντής Απόστολος**, *Τύποι εμπόρων και μορφές συνείδησης στη νεώτερη Ελλάδα*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2007.
- Διαμαντόπουλος Δημ. Π.**, *Λεξικό βασικών εννοιών του υλικού-τεχνικού, πνευματικού και ηθικού*

- πολιτισμού, 36^η έκδ., εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1997.
- Δοΐκας Γιάννης Ν.**, *Παροιμίες, δημοτικά, εντράπελα και άλλα Λαογραφικά Παζών και Κέρκυρας*, εκδ. Οξύ, Παξοί 2005.
- Δουλαβέρας Νικ. Αριστείδης**, *Η έμμετρη εκφορά του νεοελληνικού παροιμιακού λόγου*, διδακτορική διατριβή, χ.ε., Αθήνα 1989.
- Δραγούμης Μ.Φ.**, *Μουσικοχορευτικά δρώμενα στην προεπαναστατική Ελλάδα*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2004.
- , *Το περιεχόμενο και η έκφραση της ‘ελληνικότητας’ στη μουσική μας*, εκδ. Εστία, Αθήνα χ.χ.
- Δρακούλης Πλάτωνας Ε.**, *Νεοελληνική γλώσσα και φιλολογία. Τρεις διαλέξεις εκφωνηθείσαι αγγλιστί εν τω Πανεπιστημίω της Οξφόρδης*, εν Αθήναις, εκδ. Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1897.
- Δροσίνης Γεώργιος**, «Ζώα και πουλιά στα δημοτικά μας τραγούδια», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 3^{ος} τομ., τχ. 3 (1924), σ.49-67.
- Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος** ο εν Κωνσταντινουπόλει, *Ζωγράφειος αγών, ήτοι μνημεία της ελληνικής αρχαιότητος ζώντα εν τω ελληνικό λαώ*, Εν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Παλλαμάρη, 1896.
- Έπαρχος Αντώνιος ο Κερκυραίος**, *Εις της Ελλάδος καταστροφήν Θρήνος*. Κατά την εν Βενετία έκδοσιν του 1544, επιμελεία και διορθώσει Αιμυλίου Λεγραντίου, Εν Παρισίσις, Ανθεστηριώνος Τετάρτη επί εικάδι, 1870.
- Έρωτος αποτελέσματα**, ήτοι ιστορίαι ηθικοερωτικά [...], Εν Βενετία, εκ της ελληνικής τυπογραφίας Φραγκίσκου Ανδρεώλα, 1836.
- Ευλαμπίου Γεώργιος**, *Ο αμάραντος, ήτοι τα ρόδα της αναγεννηθείσης Ελλάδος. Δημοτικά ποιήματα των νεωτέρων Ελλήνων*, Εν Πετρούπολει, εν τη τυπογραφία της Ακαδημίας των Επιστημών, ΑΩΜΓ’ (1843).
- Ζαμίτ Λουκιανός**, *Διαπρεπείς κερκυραίοι 16^{ου}- 19^{ου} αιώνα (η ζωή και το έργο τους)*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2012.
- Ζαμπέλιος – Κριτοβουλίδης**, *Ιστορία των επαναστάσεων της Κρήτης, συμπληρωθείσα υπό Ιωάννου Δ. Κονδυλάκη*, Εν Αθήναις, εκδοτικόν κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, 1893.
- Ζαμπέλιος Ιωάννης**, *Διάκος. Τραγωδία δεκάτη*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Χ. Αναστασίου, 1845.
- , *Σκενδέρ Βεης. Τραγωδία εις πράξεις πέντε*, εκδίδεται υπό Ι. Βότσαρη και Στ. Γούναρη, Εν Αθήναις, τύποις Στέφανου Γούναρη, 1887.
- , *Χριστίνα Αναγνωστόπουλος. Τραγωδία εβδόμη*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Χ. Αναστασίου, 1844.
- Ζαμπέλιος Σπυρίδων**, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος. Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περι μεσαιωνικού ελληνισμού*, Κερκύρα, Τυπογραφείον Ερμής Α. Τερζάκη και Θ. Ρωμαίου, 1852, Βιβλιοθήκη ιστορικών μελετών, (ανατύπωση στο) Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα MCMLXXXVI.
- , *Βυζαντινά μελέται. Περί πηγών νεοελληνικής εθνότητος από Η’ άχρι Ι’ εκατονταετηρίδος μ.Χ.*, Εν Αθήναις, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1857, (ανατύπωση με ευρετήριο) Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Καραβία, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, αριθμ. 111, Αθήνα ΜΜΙ.
- , *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως*, Αθήναι 1859.
- , *Τα κριτικά κείμενα*, φιλολογική επιμέλεια Γιώργος Γ. Αλισανδράτος, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1999.
- Ζερβός-Ιακωβάτος Ηλίας**, *Ενάρετη. Δράμα εις πράξεις τρεις*, Εν Κεφαλληνία, εκ του τυπογραφείου ‘Η Κεφαλληνία’, 1882.
- , *Η νήσος Κρήτη και οι νόμοι του Μίνωος μετά σπαρτιατικής πολιτείας*, Εν Κεφαλληνία, εκ του τυπογραφείου ‘Η Κεφαλληνία’, 1861.
- , *Κριτική επί των συγχρόνων μυθιστορημάτων*, Κεφαλληνία, εκ του τυπογραφείου ‘Ο λέων’, 1889.

- , *Επτανησιακός ριζοσπαστισμός. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964*, εισαγωγή – επιμέλεια Σπύρου Μυλωνά, Αθήνα 1964, χ.ε.
- Ζερβός Ιωάν.,** *Ανδρέας Λασκαράτος. Διαλέξεις περί Ελλήνων ποιητών του ΙΘ΄ αιώνας*, Εν Αθήναις, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1916.
- Ζηνιάτης Σπ. – Πυλαρινός Θεοδ.,** *Η ανέκδοτη αλληλογραφία Κωνσταντίνου Θεοτόκη και Στέφανου Ξανθουδίδη για τον Ερωτόκριτο*, εκδ. Βιβλιοθήκης Τράπεζας Αττικής, Αθήνα.
- Ζωγράφου Μ.,** «Συνθετικές αρχές χορού-μουσικής-ποίησης» στο *Στ. Βιρβιδάκης κ.ά., Διαλεκτικοί συσχετισμοί - Θεωρία της ελληνικής μουσικής*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2003.
- Ζώης Λεωνίδας Χ.,** *Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου, τόμος Α΄. Ιστορικών, Βιογραφικών*, Αθήναι εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1963.
- , *Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου, τόμος Β΄. Λαογραφικών*, Αθήναι εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1963.
- Ζώρας Γεώργιος Θ.,** *Δύο στιχουργήματα περί των εν έτει 1848 γεγονότων εν Κεφαλληνία*, Σπουδαστήριον Βυζαντινής και Νεοελληνικής φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, αρ. 36, Αθήναι 1963.
- , *Επτανησιακά μελετήματα, τ. Ε΄. Ιστορικά και φιλολογικά κείμενα*, Αθήνα 1976, Βιβλιοθήκη Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, αρ. 51.
- , *Επτανησιακά μελετήματα, τ. Γ΄, Θωμαζαίος και Επτανήσιοι. Ανέκδοτος αλληλογραφία*, Σπουδαστήριον βυζαντινής και νεοελληνικής φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήναι 1966, αρ. 45.
- , *Ποίησις και πεζογραφία της Επτανήσου*, Βασική Βιβλιοθήκη 14, εκδ. Αετός, Αθήνα 1953.
- , *Ο Αλέξανδρος Μαντσόνι και οι λόγοι της Επτανήσου*, Κείμενα και μελέται νεοελληνικής φιλολογίας, Ανάτυπον εκ του περιοδικού «Παρνασσός» 16 (1974), σ. 269-287.
- , *Ο Ν. Θωμαζαίος και η νεώτερη Ελλάς (στα 100 χρόνια από το θάνατό του)*, Κείμενα και μελέται νεοελληνικής φιλολογίας, χ.ε., Αθήναι 1974.
- , *Ποιήσις και πεζογραφία της Επτανήσου*, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Βασική βιβλιοθήκη 14, Αθήναι 1953, Μικέλης Άβλιχος.
- Ζώρας Γεώργιος – Μπουμπουλίδης Φαίδων,** *Επτανήσιοι προσολωμικοί ποιηταί*, Σπουδαστήριον Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήναι 1953.
- Ηλιακόπουλος Διονύσιος,** «Στη θάλασσα», *Κλειώ*, 6^{ος} τόμ., τχ. 12 (1890), σ. 189.
- , «Τραγουδάκια της στιγμής: Το μυστικό, Η αρώστια μου», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 5^{ος} τόμ. (1890), σ. 190.
- , «Ενθύμησι και λησμονιά», *Παρνασσός*, 17^{ος} τόμ., τχ. 10 (1895), σ. 757.
- , «Εις την νύκτα», *Ζακύνθιος Ανθών*, 4^{ος} τόμ., τχ. 39 (1878), σ. 108.
- , «Νεκρικά τελεταί παρά τοις αρχαίοις και νεωτέροις Έλλησι», *Παρνασσός*, 15^{ος} τόμ., τχ. 11 (1893), σ. 841-855.
- Ηλιού Φίλιππος,** «*΄τύφλωσον κύριε τον λαό σου΄. Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Ν.Σ. Πίκκολος*», στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά*, Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1980, σ. 580-626.
- Ήμελλος Στέφανος Δ.,** *Τα σατιρικά δημοτικά τραγούδια*, εκδ. Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήναι 2000.
- Θανόπουλος Γ.,** «Αγροτική και ποιμενική ζωή» στο *Γ. Αικατερινίδης κ.ά., Δημόσιος και Ιδιωτικός βίος στην Ελλάδα: Ο νεότερος λαϊκός βίος*, τόμ. Α΄, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2002.
- , *Ο Διγενής Ακρίτας. Escorial (χειρόγραφο) και το ηρωϊκό τραγούδι 'του υιού του Ανδρόνικου'*, Αθήνα 1993.
- , *Το τραγούδι του Αρμούρη, χειρόγραφη και προφορική παράδοση*, εκδ. Σαρίπολου, Αθήνα 1990.
- Θέμελης Γ.,** *Η διδασκαλία των Νέων Ελληνικών. Το πρόβλημα της ερμηνείας*, 2^η έκδ., εκδ. Ιωάννου, Θεσσαλονίκη 1956.
- , *Ο Σολωμός ανάμεσά μας. Αναζήτηση της αληθινής ανθρώπινης φύσης*, εκδ. Κωνσταντινίδη, Θεσσαλονίκη 1971.

- Θεοτόκης Κωνσταντίνος** (μετάφραση), *Τα γεωργικά του Βεργιλίου*, Τυβίγγη, τυπογραφείο του Ερρίκου Λαουπ, νεωτέρου, 1909.
- , «Πίστομα», Διαδίκτυο <http://el.wikisource.org/wiki>
- , «Κάιν», Διαδίκτυο <http://el.wikisource.org/wiki>
- , «Η παντρεία της Σταλαχτής», Διαδίκτυο <http://el.wikisource.org/wiki>
- , «Η ζωή του χωριού», Διαδίκτυο <http://el.wikisource.org/wiki>
- Θεοτόκης Σπυρίδων Μ.**, «Περί εκπαίδευσεως εν Επτανήσω (1453-1864). Ιστορική μελέτη», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 5^{ος} τόμ., Κέρκυρα 1956.
- Θέρος Άγης**, «Τα τραγούδια των Ελλήνων. Το τραγούδι και η εθνική ψυχή», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 97 (1952), σ. 205-208.
- Θωμαζέος Νικόλαος**, «Διονύσιος Σολωμός», μτφ. Καλοσγούρος Γ., *Παρνασσός*, τχ. 7 (1894), σ. 532-535.
- , «Η γλώσσα και ο πολιτισμός», *Εστία*, 36^{ος} τομ. Τχ. 52 (1893), σ. 401-406.
- Ιατρίδης Α.**, *Συλλογή δημοτικών ασμάτων παλαιών και νέων, μετά διαφόρων εικονογραφιών*, Εν Αθήναις τυπογραφείον Δ.Αθ. Μαυρομμάτη, 1859.
- Ιδρωμένος Ανδρέας Μ.**, *Συνοπτική ιστορία της Κέρκυρας*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Ι. Ναχαμούλη, 1895.
- , «Συμπληρωματικά περί του Βασιλείου Βατάτζη», *Παρνασσός*, 5^{ος} τομ., τχ. 9 (1881), σ. 801-804.
- , «Η πρώτη δημοσία σχολή εν Κερκύρα», *Παρνασσός*, 13^{ος} τόμ., τχ. 5 (1890), σ. 270-280.
- Ιλίνσκαγια Σ.**, «Η ρομαντική ποίηση στην Ελλάδα: Ένα σχεδιάγραμμα», *Ο Πολίτης* 20, (Ιούνιος-Ιούλιος 1978), σ. 45-53.
- Ιντζεσιλόγλου Νικόλαος**, «Περί της κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων. Το παράδειγμα της εθνικής ταυτότητας» στο *Χρ. Κωνσταντοπούλου – Α. Μαράτου κ.ά. 'Εμείς' και οι 'άλλοι'. Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, εκδ. Τυπωθήτω, χ.χ., σ. 177-200.
- Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, επιστημ. επιμέλεια Μ.Ζ. Κοπιδάκης, 3^η έκδ., εκδ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2000.
- Ιωάννου Γιώργος** (επιμ.), *Το δημοτικό τραγούδι. Παραλογές*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι.Δ. Κολλάρου & Σια Α.Ε., Αθήνα 1996.
- Καβακόπουλος Π.**, *Μουσική αποστολή στην Ήπειρο*, εκδ. Δωδώνη, Ιωάννινα 1978.
- Καβάφης Κωνσταντίνος** (εισαγωγή) *Εκλογαί από τα Τραγούδια του Ελληνικού Λαού*, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 2001.
- Καββαδίας Σπ.**, «Δ. Σολωμού, Carmen saeculare (ολοκληρωμένο ποίημα)», *Πόρφυρας*, τχ. 75 (1995), σ. 35-41.
- , «Παρατηρήσεις σε μια σολωμική έκδοση», *Πόρφυρας*, τχ. 71-72 (1994-1995), σ. 69-83.
- , *Η λαϊκή ζωή και γλώσσα στο ελληνόγλωσσο έργο του Διονυσίου Σολωμού*, διδακτορική διατριβή, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 1987.
- , «Τα παραλειπόμενα σατιρικά του Διον. Σολωμού, από την έκδοση του 1859», *Χρονικά της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών XIII*, Κέρκυρα 2002.
- , «Παραλλαγές στίχων του Σολωμού», *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο (Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002). Πρακτικά, τόμος Α'. Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ. 425-449.
- , «Σχόλια στην επιστολή (1833) του Διον. Σολωμού προς τον Γεώργιο Τερτσέτη», *Επτανησιακά Φύλλα*, τόμος Κ', 5, Ζάκυνθος 2000.
- Κάλβος Ανδρέας**, *Η Λύρα και ανέκδοτος ύμνος Αντωνίου Μαρτελάου*, Εν Ζακύνθω, εκ του τυπογραφείου Ο Παρνασσός, 1881.
- Καγιαλής Τ.**, «Η λογοτεχνία στη μέση εκπαίδευση: Ο ρόλος της θεωρίας», *Εντευκτήριο*, τχ. 26 (1994), σ. 67-81.
- Καζαντζάκης Ν. – Κακριδής Θ. Ι.**, (μετάφραση), *Ομήρου Οδύσσεια*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1986.
- Καιροφύλας Κ.**, *Η ζωή και το έργο του Σολωμού*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 1946.

- , *Ο άγνωστος Σολωμός*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1927.
- , «Ο Δάντης εις την Ελλάδα», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 12^{ος} τομ., τχ. 12 (1933), σ. 145-161.
- , «Δύο νεκροί ποιηταί: Διονύσιος Μάργαρης, Διονύσιος Ηλιακόπουλος», *Ποικίλη Στοά*, 14^{ος} τόμ., τχ. 1 (1899), σ. 388-403.
- Κακούρη Κατερίνα**, *Διονυσιακά. Εκ της σημερινής λαϊκής λατρείας των Θρακών*, εκδ. Ιδεοθέατρον, Αθήνα 1999.
- Κακριδής Ι.Θ.**, *Οι αρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1979.
- Καλαϊτζόγλου Γιάννης**, *Κέρκυρα, μούσα καλλιφώνος. Παραδοσιακά τραγούδια*, εκδ. Απόστροφος, Κέρκυρα 2004.
- Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Βαρβάρα**, *Ληξουριώτικα χειρόγραφα. Άγνωστη πηγή του Δ. Σολωμού και του Ν. Τομπάσεο*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1986.
- Καλογηράτου Χαρά**, «Η μετάφραση της ‘Ελευθερωμένης Ιερουσαλήμ’ του Τορκουάτο Τάσσο από τον Ιούλιο Τυπάλδο» στο *Πρακτικά, τόμ. Β’, Ανθολογία Ιονίου Λογοτεχνίας, Ενέργειες ανάδειξης σύγχρονου πολιτισμού και ιστορικής κληρονομιάς από το Δήμο Αργοστολίου*, 12 Δεκεμβρίου 2008.
- Καλογηράς Ανδρέας**, *Η σάτυρα στην Κεφαλονιά. Ο σατυρικός Μολφέτας, το ‘Ζιζάνιον’ και οι συνεργάται του*, εκδ. Τρυφ. Γεωργαλλίδου, Αθήνα 1939.
- Καλομοίρης Μανώλης**, «Ο άγνωστος μουσουργός του δημοτικού τραγουδιού», πηγή: <http://www.kalomiris.org/> 21/1/2008.
- Καλονάρος Π.**, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας*, εκδ. Δ. Παπαδήμας, Αθήνα 1970.
- Καλοσγούρος Γεώργιος**, (πρόλογος και μετάφρασις), *Προμηθεύς Δεσμώτης*, εκδ. Ελευθερουδάκης, Εν Αθήναις 1921.
- , «Σκιαγραφίαι συγχρόνων: Γεράσιμος Μαρκοράς», *Εστία*, 33^{ος} τομ., τχ. 23 (1892), σ. 353-358.
- , «Σκιαγραφίαι συγχρόνων: Ιάκωβος Πολυλάς», *Εστία*, 33^{ος} τομ., τχ. 17 (1892), σ. 257-260.
- , *Περί εθνικής γλώσσης και εθνικής Ιστορίας. Δημοτική διδασκαλία*, Κέρκυρα, τυπογραφείον Ερμής, 1889.
- , «Αμλέτος: με προλεγόμενα και κριτικές σημειώσεις (Τραγωδία Σαικσπέιρου, μετάφρασις Ιακώβου Πολυλά)», *Παρνασσός*, 13^{ος} τομ., τχ. 9 (1890), σ. 502-558.
- , «Φιλολογική αναγέννησις: ‘Τα μάτια της ψυχής μου’ του Κωστή Παλαμά», *Εστία*, 35^{ος} τομ., τχ. 5 (1893), σ. 74-77.
- , «Εις μικράν κόρη», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 12^{ος} τομ. (1897), σ. 78.
- Καλούδης Σπύρος**, *Η Κάτω Κορακιάνα απ’ το μακρινό χθές ... στο σήμερα*, Κέρκυρα 1994.
- Κανδιάνος Ρώμας Γεώργιος**, *Ωδαί*, Εν Ζακύνθω, Τυπογραφείον ο Παρνασσός, 1857.
- Κανελλάτου Παρασκευή**, *Το μοιρολόι στις νεοελληνικές τελετουργίες του θανάτου. Επισκόπηση μελετών από τον 19^ο αιώνα έως σήμερα, χ.ε., Άρτα 2007.*
- Καπλάνογλου Μ.**, *Παραμύθι και αφήγηση στην Ελλάδα: μια παλιά τέχνη σε μια νέα εποχή*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2002.
- Καραβίας Π.**, *Ο Σολωμός και η αναγωγή στο ουράνιο. Τέσσερα δοκίμια για τον Διον. Σολωμό*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1977.
- , *Οκτώ μορφές. Σολωμός, Καβάφης, Ουράνης, Καρυωτάκης, Δραγούμης, Καζαντζάκης, Παράσχος, Θρύλος*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1979.
- Καραγιώργος Πάνος**, «Ένα αθησαύριστο κείμενο του Κ. Θεοτόκη για τον Σολωμό», *Πόρφυρας*, τχ. 57-58 (Απρίλιος-Σεπτέμβριος 1991), Κέρκυρα.
- , (εισαγωγή και ανθολόγηση) *Ποιητική ανθολογία επτανησίων μεταφραστών (πρωτότυπο κείμενο και μετάφραση)*, εκδ. Δήμου Κερκυραίων, Κέρκυρα 1998.
- Καραλής Βρ.**, *Αναγνώσεις σολωμικών κειμένων. Δοκίμια*, εκδ. Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2002.
- Καραντώνης Α.**, *Φαναριώτικη και επτανησιακή ποίηση. Φαναριώτικη ποίηση, προσολωμικοί στιχουργοί, Σολωμός, Κάλβος, Βαλαωρίτης, σολωμικοί και μετασολωμικοί ποιητές*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1987.

- Καραφύλλης Γρηγ.**, «Η έννοια του φωτός και του φωτισμού στη φιλοσοφία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού» στο Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου. Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής), Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996.
- Κασίδου Στυλιανή**, *Η μυθιστορία στην υπηρεσία του εθνικού όλου και της κατασκευής κυρίαρχων ιδεολογικών σχημάτων*, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2008.
- Κατραμή Νικολάου Ιερέως**, *Λόγος επιτάφιος εις τον διάσημον της νέας Ελλάδος ποιητήν Κομ. Ιππ. Διονύσιον Σολωμόν*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον Ο Ζάκυνθος, 1857.
- Κατσαρός Σπυρίδων**, *Ιστορία της Κέρκυρας εξ ερανησμάτων συνταχθείσα*, εκδ. Mellon, Κέρκυρα 2003.
- , *Σύντομη ιστορία της Κέρκυρας*, 4^η έκδ., εκδ. Innovation, Κέρκυρα 1992.
- Κατσαρού Αθηνά**, *Φιλολογική και λαογραφική προσέγγιση του εθιμικού βίου του ελληνικού λαού: το παράδειγμα των νεκρικών εθίμων*, διδακτορική διατριβή, χ.ε., Αθήνα 2004.
- Καψάσκη Σωκράτης**, *Η ιδεολογική και πολιτική διαμόρφωση του Διονύσιου Σολωμού (1818-1838)*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1991.
- , *Μοναχικοί μαυροντυμένοι περιπατητές της Κέρκυρας: Σολωμός – Κάλβος*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1998.
- , *Στοιχεία βιογραφίας του Διονυσίου Σολωμού*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1998.
- Καψωμένος Ερατοσθένης**, *‘Καλή ’ναι η μαύρη πέτρα σου’*. Ερμηνευτικά κλειδιά στο Σολωμό, εκδ. Εστία, Αθήνα 2006.
- , «Για μια σημειωτική της νεοελληνικής κουλτούρας», πηγή: [www.survey.ntua.gr/main/studies/ environ/keimena/kapsomenos_s.pdf/15/9/2010](http://www.survey.ntua.gr/main/studies/environ/keimena/kapsomenos_s.pdf/15/9/2010).
- , «Η παράδοση της αρχαίας λυρικής ποίησης και το δημοτικό τραγούδι», *Διαβάζω*, τχ. 107 (1984), σ. 40-43.
- , *Δημοτικό τραγούδι. Μια διαφορετική προσέγγιση*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2008.
- , *Διονύσιος Σολωμός. Ανθολόγιο θεμάτων της σολωμικής ποίησης*, ανθολόγηση Ε.Γ. Καψωμένος, Κωνσταντίνα Χαλιάσου, Αθανάσιος Ζήσης, εισαγωγή - σχόλια Ερατοσθένης Καψωμένος, εκδ. Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1998.
- , *Η σχέση ανθρώπου - φύσης στο Σολωμό*, εκδ. Πελεκανάκης, Χανιά 1979.
- , *Κώδικες και Σημασίες*, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα 1990.
- , *Λεξικό Σολωμού. Πίνακας λέξεων του ελληνόγλωσσου σολωμικού έργου*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1983.
- , *Ο Σολωμός και η ελληνική πολιτισμική παράδοση. Ερμηνευτική μελέτη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1998.
- , «Ο Σολωμός και η Ευρώπη», στο *Ζ΄ Πανιώνιο Συνέδριο. Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002. Πρακτικά. Τόμος Α΄. Πρώτο Τμήμα. Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, εκδ. Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ. 259-275.
- , «Φως που πατεί χαρούμενο τον Άδη και το Χάρο», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου (Αργοστόλι – Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986)*, τόμος 4, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Εραυνών, Αργοστόλι 1991.
- , «Η αντίληψη του προσώπου στο δημοτικό τραγούδι», *Μανδραγόρας*, Αφιέρωμα στο δημοτικό τραγούδι, τχ. 22-23, Δεκέμβριος 1999, σ. 139-142.
- Κεντρωτής Γιώργος**, *Που γλυκολαμπυρίζει ωσάν το λάδι ...Ο Διονύσιος Σολωμός εντρυφεί στον Όμηρο και μετραφράζει στίχους από την Ιλιάδα*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1999.
- Κερκυραϊκά Χρονικά**, «*Τα γράμματα της οικογένειας Ανδρέα Τυπάλδου Λασκαράτου προς τον Δανό Ιερέα Θόδωρο Χάνσεν*», εισαγωγή - φιλολογική επιμέλεια Lars Nørgaard, προλεγόμενα Θεοδόσης Πυλαρινός, Περίοδος Β΄, τόμ. Γ΄, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2006.
- Κεφαλληνός Ανδρέας Ν.**, *Αι ελληνίδες εταίραι εν τω ινδικώ δράματι*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου, 1887.
- , «Ο θάνατος του Ιαγναδάττα (ποίημα ινδικόν)», *Εστία*, 38^{ος} τόμ., τχ. 24/25/26 (1895), σ. 188-190/194-195/205-206.

- Κεχαγιόγλου Γ.** (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σολωμού. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999.
- Κιουρτσάκης Γ.**, *Προφορική παράδοση και ομαδική δημιουργία*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1983.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ.**, «'Νοερές κοινότητες' και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο *Βερέμης Θ.- Κολιόπουλος Ι. – Κωφός Ευαγ. κ.ά., Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, μτφ. Γιάννης Στεφανίδης, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σ. 53-131.
- , *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφ. Στέλλα Νικολούδη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999.
- , «Επτανησιακός διαφωτισμός: τα όρια της ιδιομορφίας», *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο (Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002). Πρακτικά, τόμος Α'. Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, Εταιρεία Λαυκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ. 241-256.
- Κλήμης Οδυσσεάς-Κάρολος Χρ.**, *Δρώμενα και έθιμα του κερκυραϊκού λαού*, Κέρκυρα, Γραφικές τέχνες, 1987.
- , *Ιστορία νήσου Κέρκυρας*, εκδ. Τυπωθήτω, Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα 2002.
- , *Κοινωνιολογία του κερκυραϊκού λαού*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1998.
- Κογεβίνας Νίκος**, *Τα έργα (Γλαύκου Πόντιου)*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1916.
- Κοδικάς Παναγιωτάκης**, *Μελέτες της κοινής ελληνικής διαλέκτου [...]*, Εν Παρισίω εκ τυπογραφίας Ι. Μ. Εβεράρτου, ΑΩΙΗ'.
- Κόκολης Ξ.Α.**, «Ο 'αισθησιασμός' στην ποίηση του Κάλβου», *Πόρφυρας*, τχ. 74 (1995), σ. 315-318.
- Κόκορης Δημ.**, «Νικόλαος Κονεμένος. Ποιήματα (1978): Θεματικοί άξονες και μετρική υπόσταση», *Πόρφυρας*, τχ. 73 (1995), σ. 159-166.
- Κολιούση Ειρήνη**, *Τα ιστορικά τραγούδια του Σουλίου: ιστορικότητα και τοπική ταυτότητα*, διδακτορική διατριβή, χ.ε., Αθήνα 2009.
- Κολιτσάρας Θ. Ιωάννης**, *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Εβδομήκοντα. Εγκρίσει της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας και της Δ. Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος*, εκδ. Αδελφότης Θεολόγων η «Ζωή», 5 τόμ., 3^η έκδ., Αθήνα 1981.
- Κόλλας Χαρίλαος Β.**, *Χώρος και πληθυσμός της Κέρκυρας του 17^{ου} αιώνα. Τοπωνύμια – Οικισμοί – Δημογραφικά στοιχεία*, χ.ε., Κέρκυρα 1988.
- Κόμης Αντώνης**, «Μια παράτολμη ερμηνεία του 'Πόρφυρα'. Προσθήκες στη σολωμική βιβλιογραφία», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τχ. 13 (1967), σ. 137-158.
- , *Μια παράτολμη ερμηνεία του 'Πόρφυρα'*, εκδ. Μαυρίδης, Αθήνα 1951.
- Κονδύλης Παν.**, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988.
- Κονεμένος Νικόλαος**, *Το ζήτημα της γλώσσας*, Κέρκυρα, τυπογραφείον Ο Κάδμος, 1873.
- Κονόμος Ντίνος** (αναστύλωσε) *Τυπάλδος Ιούλιος, Άπαντα. Ποιήματα - πεζά - γράμματα - μεταφράσματα - ιταλικά*, εκδ. Πηγής, Αθήνα 1953.
- , (επιμ.) *Σολωμικά. Μελέτες για το Σολωμό*, εκδ. Ζακυνθινή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1963.
- , *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, Έκδοση Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1984.
- , *Σολωμού ανέκδοτα γράμματα στον Ιωάννη Γαλβάνη*, εκδ. Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα 1950.
- , *Κουτουζικά*, Κείμενα και μελέτες νεοελληνικής φιλολογίας αρ. 6, Αθήνα 1962.
- , *Ζακυνθινά. α. Ανέκδοτος επιμνημόσυνος λόγος του Δημήτρη Γουζέλη στο λόρδο Μπάϋρον, β. Ανέκδοτα κείμενα του Γ. Τερτσέτη*, χ.ε., Αθήνα 1974.
- , *Ζακυθινοί σατιρογράφοι*, Ζακυθινή Βιβλιοθήκη αρ. 2, χ.ε., Αθήνα 1962.
- , *Ο Νικόλαος Μάντζαρος κι' ο Εθνικός μας Ύμνος*, εκδ. Ιω. Καμπανάς, Αθήνα 1958.
- , *Μυστικές εταιρείες στα χρόνια της Εθνεγερσίας (ανέκδοτα κείμενα)*, χ.ε. Αθήνα 1973.
- , *Η Ιόνιος Ακαδημία (διάλεξη στον «Παρνασσό 1-3-1965»)*, εκδ. Κερκυραϊκής Ενώσεως Αθηνών, Αθήνα 1965.

- (συντάκτης και εκδότης), «Η Επτάνησος επί αγγλοκρατίας. Εθνικές μορφές και γεγονότα. Ανέκδοτα κείμενα αναφερόμενα στην ιστορία της Επτανήσου από του 1815-1864», *Επτανησιακά Φύλλα*, τόμος Στ', Αθήνα 1968.
- (συντάκτης και εκδότης), «Πολιτικοί, πνευματικοί και στρατιωτικοί αγώνες στα χρόνια της Εθνεγερσίας. Ανέκδοτα έγγραφα 1823-1827», *Επτανησιακά Φύλλα*, τόμος Η', 2, Αθήνα 1973.
- (συντάκτης και εκδότης), «Πρόσωπα και πράγματα της Ελληνικής Εθνεγερσίας στη Ζάκυνθο. Μελέτες και ανέκδοτα έγγραφα», *Επτανησιακά Φύλλα*, Αθήνα 1973.
- , *Το ζακυνθινό ράσο στην Εθνεγερσία*, εκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου, Αθήνα 1971.
- , *Ζάκυνθος. Πεντακόσια χρόνια (1478-1978). Πολιτική ιστορία*, χ.ε., Αθήνα 1981.
- , *Ζακυνθινό λεξιλόγιο*, εκδ. Ζακυνθινή Βιβλιοθήκη αρ. 1, Αθήνα 1960.
- , «Καλβικά: Ανέκδοτοι στίχοι του Ανδρέα Κάλβου. Ο Κάλβος και τα μαθήματά του στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο το 1837. Έν' άγνωστο επεισόδιο», *Επτανησιακά Φύλλα*, τόμος Δ', Αθήνα 1961-1963.
- , *Νικόλαος Κουτούζης. Μυθιστορηματική βιογραφία*, εκδ. Α. Καραβία, Αθήνα 1974.
- Κοντογιώργης Γιώργος**, *Η ελλαδική λαϊκή ιδεολογία. Πολιτικοκοινωνική μελέτη του Δημοτικού Τραγουδιού*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1979.
- , «Οι ανθρωποκεντρικές σταθερές του δημοτικού τραγουδιού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 119 (2006), σ. 3-26.
- Κοντομίχης Πανταζής**, *Λαογραφικά σύμμεικτα Λευκάδας. Ήθη και έθιμα - Οι μεγάλες γιορτές - Ο κύκλος της ζωής - Παραδόσεις και παραμύθια - Προλήψεις και δεισιδαιμονίες*, χ.ε., Αθήνα 1995.
- , *Δημοτικά τραγούδια της Λευκάδας*, εκδ. Γρηγόρη, Λαογραφικά Λευκάδας, Αθήνα 1985.
- Κοντονή Άννα**, *Φιλελεύθεροι στοχασμοί και δεξίωση τους στον επτανησιακό χώρο. Ιδεολογία και πολιτική των Μεταρρυθμιστών (1848-1864)*, διδακτορική διατριβή, χ.ε., Αθήνα 1989.
- Κοντός Γεώργιος (δημοδιδάσκαλος)**, *Δημοτικά ανέκδοτα Κέρκυρας*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Η Ιονία, 1877.
- Κοραής Αδαμάντιος**, *Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι [...]*, μτφ. Αναστάσιος Κωνσταντινίδης, Εν Αθήναις 1853.
- Κορδάτος Γιάννης**, *Δημοτικισμός και λογιοτατισμός. Κοινωνιολογική μελέτη του γλωσσικού ζητήματος*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1974.
- , *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1977.
- , *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, έκδ. 2^η, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1973.
- , *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος. Με βάση άγνωστες πηγές και ανέκδοτα αρχεία*, 5^η έκδ., εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972.
- , *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας. 2500 π.Χ. Προέλληνες μέχρι 1924 ανακήρυξη της Δημοκρατίας*, 13 τόμ., εκδ. 20ος Αιώνας, Αθήνα 1959.
- , *Οι επεμβάσεις των Αγγλων στην Ελλάδα*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1983.
- , *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από το 1453 ως το 1961*, 2 τόμ., εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1983.
- Κορνάρος Βιτσέντσος**, *Ερωτόκριτος*, Εκδοτικός οίκος Πάπυρος, Αθήνα 1996.
- , *Ερωτόκριτος. Έκδοσις κριτική [...] επισυνάπτονται πραγματεία του καθηγητού της Γλωσσολογίας Γεωργίου Ν. Χατζηδάκι [...]*, εκ του τυπογραφείου Στυλ. Μ. Αλεξίου, Εν Ηρακλείω Κρήτης, 1915.
- Κοσκινάς Νίκος**, «Διονυσίου Σολωμού 'Στοχασμοί'. Βασικές αρχές της σολωμικής ποιητικής», *Poeta. Ηλεκτρονικό περιοδικό για την ποίηση*, 22/2/2014.
- Κοταρίδης Νίκος**, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1993.
- Κοτινά Μαρία**, *Το ριζοσπαστικό κίνημα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα*, διδακτορική διατριβή, χ.ε., Αθήνα 2011.
- Κουγέας Σωκράτης Β.**, *Τραγούδια του κάτω κόσμου. Συλλογή του Ακαδημαϊκού Σωκράτη Κουγέα κατά τα έτη 1901-1904*, εκδ. Το ροδακίό, Αθήνα 2000.
- Κούκκου Ελένη Ε.**, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία. Πρώτες*

- διπλωματικές ενέργειες του Ιωάννου Α. Καποδίστρια, 4^η έκδ. (συμπληρωμένη), εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2001.
- Κουκουλές Φαίδων**, *Βυζαντινός βίος και πολιτισμός. Μνημεία λόγου, σχήματα, προλήψεις.*, τ. Α΄ Π., εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα χ.χ.
- Κουκουλομάτης Δ.Ι.**, *Νεοελληνική Λογοτεχνία: Ποίηση (σταθμοί-εκπρόσωποι)*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1988.
- Κουρκουμέλης Νικόλαος Κ.**, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας (1816-1864)*, Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, Αθήνα 2002.
- Κουρμούλης Γ.**, «Επος και επική ύλη», στο *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. Ε΄ (1954-1955), σ. 212-260.
- Κουτσιλέρης Ανάργυρος**, *Γλωσσικό ιδίωμα Μάνης – Σολωμός. Πνευματική προσφορά Μάνης*, www.Mani.org.gr, 17/7/2014.
- Κρεμμυδάς Βασίλης**, «Η οικονομία των Ελλήνων. Πενήντα κρίσιμα χρόνια, 1770-1821», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 1, Αθήνα 2003, σ. 275-304.
- , «Τα ‘ζώντα μνημεία του μεσαίωνα’ και τα ‘ιερά της ιδιοκτησίας δικαιώματα’. Το αγροτικό ζήτημα στην Κέρκυρα και οι συζητήσεις στη Βουλή», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου 2004 με θέμα ‘Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα. 1864-2004’*, 1^{ος} τόμ., εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, σ.624-633.
- Κριαράς Ε.**, *Διονύσιος Σολωμός. Ο βίος. Το έργο*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1969.
- Κριάρης Αριστείδης**, *Πλήρης συλλογή κρητικών δημοδών ασμάτων, ηρωϊκών, ιστορικών, πολεμικών [...]*, 2^η έκδ., εν Αθήναις, τύποις Α. Φραντζεσκάκη και Α. Καϊτατζή, 1920.
- Κυριακίδης Στίλπων Π.**, «Δημώδης ποίησης και ιστορία», *Λαογραφία*, τχ. 12 (1938/1948), σ. 465-502.
- , «Διγενής και Κάβουρας», *Λαογραφία*, τχ. 6 (1917-1918), σ. 368-424.
- , *Αι ιστορικά αρχαί της δημώδους νεοελληνικής ποιήσεως*, Ανατύπωση μετ’ επιμέτρου, Θεσσαλονίκη 1954.
- , *Αρχαϊκή τέχνη και δημοτικά τραγούδια*, Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, 1928, σ. 59.
- , *Ελληνική λαογραφία. Μέρος Α΄. Μνημεία του λόγου*, 2^η έκδ., εν Αθήναις 1965.
- , *Η φυσιολατρία εις τα δημοτικά τραγούδια. Ομιλία γενομένη εκ μέρους του Οδοιπορικού Συνδέσμου εν τω Παρνασσώ*, Σειρά Επιστημονικών Εκδόσεων Οδοιπορικού Συνδέσμου, Αθήνα 1926.
- , *Τα παιδιά του δεκαπεντασυλλάβου*, Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, 1923, σ. 417-433.
- , *Το δημοτικό τραγούδι. Συναγωγή μελετών*, εκδοτική φροντίδα Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1990.
- , *Αι γυναίκες εις την Λαογραφίαν. Η λαϊκή ποιήτρια - Η παραμυθού - Η μάγισσα. Τέσσαρα λαογραφικά μαθήματα*, εκδ. Ιωάννου Σιδέρη, Αθήνα χ.χ.
- Κυρτίνη-Κουτούλα Α.**, «Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός βίος των Ελλήνων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας» στο Σ. Ευθυμιάδης κ.ά., *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στο βυζαντινό και μεταβυζαντινό κόσμο*, τόμ. Β΄, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2001.
- Κωνσταντίνου Ελένη Α.**, *Σολωμός και Σίλλερ. Μια εκλεκτική συγγένεια*, μεταπτυχιακό φιλοσοφίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, χ.χ.
- Λαμπάκης Στέλιος**, *Οι καταβάσεις στον κάτω κόσμο στη βυζαντινή και στη μεταβυζαντινή λογοτεχνία*, διδακτορική διατριβή, χ.ε., Αθήνα 1982.
- Λασκαράτος Ανδρέας**, *Αυτοβιογραφία*, μτφ. Πόπη Θεοδωράτου, Εισαγωγή - σημειώσεις Αλόη Σιδέρη, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1983.
- , *Ήθη, έθιμα και δοξασίες της Κεφαλονιάς*, πρόλογος Γρ. Ξενόπουλου, εκδ. Ελευθερουδάκης, εν Αθήναις 1924.
- , «Δοκίμιον ποιητικής», *Παρνασσός*, τομ. 1^{ος}, τχ. 12 (1877), σ. 921-951.
- , «Η γλώσσα», *Ποικίλη Στοά*, τομ. 5^{ος}, τχ. 1 (1885), σ. 66-78.
- , «Γλωσσικά παρατηρήσεις», *Κλειώ*, τομ. 1^{ος}, τχ. 13 (1885), σ. 199-200.
- , *Μυστήρια της Κεφαλονιάς. Πολιτικά. (Εποχή 1840)*, εκδ. Α. Κασσιγόνη, 1933.

- , «Ο ογδοηκοστός μου», *Ημερολόγιον Σκόκου*, τομ. 7^{ος} (1892), σ. 382-385.
- , *Ποιήματα. Στιχουργική της γραικικής γλώσσης. Δοκίμιον Ποιητικής. Μετά βιογραφίας του ποιητού υπό Μαρίνου Σιγούρου*, Εν Αθήναις, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, 1915.
- , *Στιχουργήματα διάφορα*, 2^η έκδ., Εν Πάτραις 1905, χ.ε.
- , *Στοχασμοί, από ανέκδοτο χειρόγραφό του*, Αθήνα 1921, εκδ. Αθηναϊκού Βιβλιοπωλείου Χ. Γιάνναρη.
- , *Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς. Σκέψεις απάνου στην οικογένεια, στη θρησκεία και στην πολιτική εις την Κεφαλονιά*, Εν Αθήναις, εκδότης Β. Κομπούγιας, 1925.
- , *Τέχνη του δημηγορείν και συγγράφειν. Η κολιατσάδα*, Αθήναι 1954.
- , *Βίος Ιωάννου του Χρυσοστόμου*, μεταφρασθείς από το Αγγλικόν, Εν Κεφαλληνία, τυπογραφείον Η Κεφαλληνία, 1866.
- Λεγράνδιος Αιμύλιος**, *Περί της γενεολογίας του Αλή Πασιά. Ποίημα*, Εν Παρισίοις ευρίσκεται παρά τω εκδότη, 1871.
- Λεκατσάς Παναγής**, *Διόνυσος. Καταγωγή και εξέλιξη της διονυσιακής θρησκείας*, εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας. Ίδρυτής Σχολή Μωραΐτη, 2^η έκδ., Αθήνα 1985.
- , *Η μητριαρχία και η σύγκρουσή της με την ελληνική πατριαρχία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1996.
- , *Η ψυχή. Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου*, πρόλογος - επιμέλεια Χρίστος Αλεξίου, εκδ. Καστανιώτη, 2^η έκδ., Αθήνα 2000.
- , *Το κάλεσμα της θεονύμφης. Το ψυχολογικό και μνητικό πλέγμα του ιερού γάμου*, εκδ. Καστανιώτης, 2^η έκδ. (ξαναδουλεμένη), Αθήνα 1980.
- Λέκκας Δημήτρης**, «Μουσικά ιδεολογήματα στο νεόκοπο ελληνικό κράτος» στο *Ν. Γράμας – Ν. Γρηγορίου κ.ά., Ελληνική μουσική πράξη: Λαϊκή παράδοση - Νεότεροι χρόνοι*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2003.
- , «Θέματα ταυτότητας: στοιχεία αναλυτικής, αφηρημένης και εφηρμοσμένης προσέγγισης» στο *Στ. Βιρβιδάκης – Ν. Γράμας κ.ά. Επισκόπηση ελληνικής μουσικής και χορού. Διαλεκτικοί συσχετισμοί – Θεωρία της ελληνικής μουσικής*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2003.
- Λέκκας Παντελής**, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, εκδ. Παπαζήσης, 4^η έκδ., Αθήνα 2011.
- , *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, εκδ. Παπαζήσης, 2^η έκδ., Αθήνα 2011.
- Λελέκος Σ. Μιχαήλ**, *Δημοτική ανθολογία*, εν Αθήναις, εκ των πιεστηρίων Νικολάου Ρουσοπούλου, 1868.
- Λεοντσίνης Γεώργιος**, *Ζητήματα Επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1991.
- Λιάκος Αντώνης**, «Η δόμηση του εθνικού χρόνου στην ελληνική ιστοριογραφία», *Ο Πολίτης*, τχ. 124 (1993), σ. 23-31.
- Λουγγής Τηλέμαχος Κ.**, *Επισκόπηση βυζαντινής ιστορίας (324-1204)*, 2^η έκδοση, εκδ., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998.
- Λούζης Φίλιππος**, «Πομφόλυγες ήσαν και διερράγησαν: επεισόδιον (Ποίησις)», *Απόλλων*, 3^{ος} τόμ., τχ. 28 (1885), σ. 448.
- , «Το εγκαταλελειμμένο και η θεία πρόνοια», *Αττικόν Μουσείον*, 1^{ος} τόμ., τχ. 2 (1883), σ. 27.
- , «Τ' ανθρώπινα», *Πανδώρα*, 19^{ος} τόμ., τχ. 444 (444), 225-235.
- , «Η Φιλομένη», *Ποικίλη Στοά*, 5^{ος} τόμ., τχ. 1 (1885), σ. 508.
- , «Η άσχημος», *Ποικίλη Στοά*, 5^{ος} τόμ., τχ. 1 (1885), σ. 349.
- , μτφ. «Ποίησις», *Πανδώρα*, 19^{ος} τόμ., τχ. 455 (1869), σ. 463-464.
- , μτφ. «Ποίησις», *Πανδώρα*, 19^{ος} τόμ., τχ. 454 (1869), σ. 439-440.
- , μτφ. «Ποίησις: τα εγκαταλελειμμένα της Κρήτης», *Πανδώρα*, 19^{ος} τόμ., τχ. 450 (1868), σ. 358-359.
- Λουκάτος Δημήτριος Σ.**, «Ο λαϊκός πολιτισμός και η επτανησιακή παραδοσιακή κοινωνία» στο *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*, Τόμ. Ι, *Ιστορία ως το 1809*, Αργοστόλι 1989.

- , «Τα πρώτα τραγουδήματα του Εικοσιένα. (Κείμενα από τον Φλωριέλ)», *Νέα Εστία*, αριθμ. 1043 (1970), *Αφιέρωμα στο '21*, σ. 246-259.
- , *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992.
- , Τα 'Τελετουργικά' τραγούδια του ελληνικού γάμου: Η μαγικοθρησκευτική, ψυχολογική και κοινωνική σημασία τους. *Σύνδειπνον. Τιμητικό αφιέρωμα στον καθηγητή Δημ. Σ. Λουκάτο*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1988, σ. 57-71.
- , *Νεοελληνικά λαογραφικά κείμενα*, εκδ. Ιωάννου Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1957.
- Λουκάτος Σπύρος Δημ.**, «Η ιδεολογική αποτίμηση του ριζοσπαστικού κινήματος στα χρόνια του Αγγλικού προτεκτοράτου των Επτανήσων 'Ενωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων' (1815-1864)», στο *Μελέτες για την ιστορία και το χώρο των νησιών Κεφαλονιάς και Ιθάκης*, Ίδρυμα Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Αργοστόλι 1997, σ. 103-125.
- Λούντζης Ερμάννος**, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετων*, Εν Αθήναις, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, 1856.
- , *Περί της εν Επτανήσω διοργανώσεως της δημοσίας εκπαιδεύσεως*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Ν. Αγγελίδου, 1857.
- Λούντζης Ν.**, «Επτανησιακή καντάδα» στο *Ν. Γράψας, Ν. Γρηγορίου κ.ά., Λαϊκή παράδοση - Νεότεροι χρόνοι*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2003.
- Λυκιαρδόπουλος Γ.**, *Μετασολωμικά. Μορφές και ιδέες στα Επτάνησα κατά τα τέλη του 19ου αιώνα*, εκδ. Έρασμος, Αθήνα 2001
- Μαβίλης Λορέντσος – Θεοτόκης Κωνστ.**, (μετάφραση) *Νάλας και Νταμαγιάντη. Επεισόδιο του 'Μαχαμπαράτα'*, εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, Εν Αθήναις χ.χ.
- Μαβίλης Λορέντσος**, *Εισαγωγή, εργογραφία, χειρόγραφα, σχόλια, συναγωγή κειμένων*, (επιμ. Μαρίας Μαντούβαλου), Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, Αθήνα χ.χ.
- , *Τα έργα*, 2^η έκδ., εκδότης Στέφανος Πάργας, Βιβλιοπωλείο και εκδόσεις των Γραμμάτων, Αλεξάντρεια χ.χ.
- , *Τα σονέτα. Με εισαγωγή και σχόλια του Γερ. Σπαταλά*, εκδότης Ηλίας Ν. Δικαίος, Εν Αθήναις 1935.
- , *Τα κριτικά κείμενα*, φιλολογική επιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 2007.
- Μαλάκης Σπυρίδων Γ.**, *Άσμα. Αι ημέραι του Στρατοδικείου*, Εν Κεφαλληνία, εκ του τυπογραφίου Η Κεφαλληνία, 1850.
- , *Οι τάφοι της Αργολίδος ή ύμνος εις την Ελευθερίαν του εξορίστου του Ναυπλίου*, Εν Αθήναις, τύποις Πάσσαρη και Καναριώτου, 1863.
- , *Απομνημονεύματα επί της συγχρόνου ιστορίας ή ιστορικών επεισόδιον και των ενεργειών δρασάντων τινών προσώπων προς επίτευξιν της Μεγάλης Ιδέας*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Πάσσαρη και Βεργιανίτου, 1895.
- Μάνεσης Ν.Β.**, «Ανδρέας Μουστοξύδης», *Πανδώρα*, 11^{ος} τόμ., τχ. 251 (1860), σ. 249-252.
- Μανούσακας Μαν.**, «Αποκατάσταση του πρώτου δημοσιευμένου (1584) ελληνικού δημοτικού τραγουδιού», «*Φίλτρα*». *Τιμητικός τόμος Σ.Γ. Καψωμένου*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 255-274.
- , «Και πάλι για το πρώτο δημοσιευμένο (1584) ελληνικό δημοτικό τραγούδι», *Λαογραφία* 33 (1982-1984), σ. 20-32.
- Μανούσος Αντώνιος**, *Δέσπω. Η ηρωΐς του Σουλίου. Πρώτον ελληνικόν τραγικόν μελόδραμα. Μονόπρακτον. Μουσική Παύλου Καρρέρη, Ζακυνθίου, χ.τ. 1882.*
- , *Λυρικά ποιήματα. Αναμνήσεις*, Εν Αθήναις, τύποις Ελληνικής Ανεξαρτησίας, 1876.
- , *Τραγούδια εθνικά, συναγμένα και διασαφηνισμένα υπό Αντωνίου Μανούσου*, Εις Κέρκυραν, Τυπογραφείο Ερμής, Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, 1850, (ανατύπωση) Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα MCMLXXXIII.
- Μάρας Στάθης**, *Η Επτανησιωτική Σχολή στον τόπο της και στην εποχή της*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1998.
- Μάργαρης Διονύσιος**, «Ερωτικά δίστιχα», *Εστία*, 29^{ος} τόμ., τχ. 11 (1890), σ. 174.
- , «Δίστιχα», *Εστία*, 33^{ος} τόμ., τχ. 20 (1892), σ. 317.

- , «Μαυροφόρα», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 10^{ος} τόμ. (1895), σ. 340.
- Μαρκέτος Σπυρίδων**, *Ελληνική Ιστορία. Νεότερη και σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 1999.
- Μαρκοράς Γεράσιμος (ανωνύμως)**, *Ο Λελεκας και ο Σπαρτσίνης. Διάλογος*, Κέρκυρα, τυπογραφείον Η Ιονία, Σπυρίδωνος και Α. αδελφών Κάων, 1863.
- Μαρκοράς Γεράσιμος**, *Η 25 Μαρτίου. Η άνοιξι και το παλληκάρι της Ηπείρου*, Κέρκυρα, τυπογραφείον Η Ιονία, Αδελφών Κάων, 1867.
- , *Ο ερχομός του Γεωργίου Πρώτου εις την Κέρκυρα και ο βασιλικός ύμνος*, Κέρκυρα, τυπογραφείον Η Ιονία, αδελφών Κάων, 1864.
- , *Ο Όρκος. Ποίημα*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Η Κέρκυρα, 1875.
- , «Μια καλή ψυχή», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 7^{ος} τομ. (1892), σ. 145-148.
- , «12 Σεπτεμβρίου: θάνατος και ζωή – το πουλάκι – θυμητικό – στον ουρανό», *Εστία*, 33^{ος} τομ., χ. 7 (1892), σ. 104-105.
- , «Παράπονο πεθαμένης», *Ελληνική δημιουργία*, τόμ. 10^{ος}, Αφιέρωμα 111^ο Κέρκυρα, εκδ. Παπαδήμα, Αθήναι 1952 (ανατ. 1973), σ. 323.
- Μαρκοράς Γεώργιος**, «Περί της εν ταις Ιονίσις νήσισις ελληνικής εκκλησίας», *Εθνικόν Ημερολόγιον Βρετού*, 6^{ος} τόμ., τχ. 1 (1866), σ. 317-335.
- Μαρτζούκος Γιάννης Κ**, *Κερκυραϊκά τραγούδια*, εκδ. Η Εστία, Αθήναι 1959.
- Μαρτζώκης Ανδρέας**, «Τις υπήρξεν», *Ζακύνθιος Ανθών*, 4^{ος} τόμ., τχ. 40 (1878), σ. 135-137.
- , «Η Πρωτομαγιά», *Ζακύνθιος Ανθών*, 1^{ος} τόμ., τχ. 7 (1875), σ. 211.
- , «Βίκτωρ Ουγκώ», *Ζακύνθιος Ανθών*, 4^{ος} τόμ., τχ. 50 (1878), σ. 142-152.
- , μτφρ. «Ο τελευταίος άνθρωπος», *Αττικόν Μουσείον*, 5^{ος} τόμ., τχ. 5 (1891), σ. 53-56.
- , «Η ιαπωνική ποίησις», *Πινακοθήκη*, 4^{ος} τόμ., τχ. 45 (1904), σ. 160-162.
- , «Μια μάνα», *Εστία*, 1^{ος} τόμ., τχ. 21 (1876), σ. 336.
- , «Η προσευχή των κορασιών», *Εστία*, 1^{ος} τόμ., τχ. 7 (1876), σ. 110.
- , «Σύγχρονος ολλανδική φιλολογία: ποιηταί και κριτικοί», *Πινακοθήκη*, 4^{ος} τόμ., τχ. 39 (1904), σ. 46-47.
- , «Εις τίνα φωτογραφίαν του Κανάρη περιβεβλημένου στολήν Ευρωπαϊού», *Παρθενών*, 6^{ος} τόμ., τχ. 6 (1879), σ. 44-45.
- , «Νεανικά τραγούδια: πές μου», *Ποικίλη Στοά*, 15^{ος} τόμ., τχ. 1 (1912), σ. 325.
- , «Η έκθεσις», *Ποικίλη Στοά*, 9^{ος} τόμ., τχ. 1 (1891), σ. 277-278.
- , «Ο άρρωστος του Έυαγγελισμού», *Ποικίλη Στοά*, 9^{ος} τόμ., τχ. 1 (1891), σ. 18-20.
- , «Εις περικαλή και εύστροφον σχοινοβάτιδα», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 15^{ος} τόμ. (1900), σ. 171.
- , «Οι δύο μονόφθαλμοι», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 15^{ος} τόμ. (1900), σ. 33.
- , «Πατρός καρδιά-Σχολείο», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 14^{ος} τόμ. (1899), σ. 224.
- , «Οπλοφορία», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 14^{ος} τόμ. (1899), σ. 198.
- , «Δελτίον απογραφής μικρού παιδιού», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 13^{ος} τόμ. (1898), σ. 223-224.
- , «Ευχαίς και δώρα», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 10^{ος} τόμ. (1895), σ. 98.
- , «Εις το αγέννητον βρέφος μου», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 9^{ος} τόμ. (1894), σ. 357.
- , «Το γάλα του», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 9^{ος} τόμ. (1894), σ. 276.
- , «Η πρώτη του ζημία», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 9^{ος} τόμ. (1894), σ. 219.
- , «Εις την Αστέρω μου», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 7^{ος} τόμ. (1892), σ. 363.
- , «Μετοικεσία μετά είκοσι πέντε έτη», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 7^{ος} τόμ. (1892), σ. 257-265.
- , «Οι μικροί μαθηταί μου (εν τω Λυκείω η Πρόοδος)», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 7^{ος} τόμ. (1892), σ. 217-225.
- , «Το ουράνιον τόξον», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 7^{ος} τόμ. (1892), σ. 49-50.
- , «Η εξομολόγησις», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 6^{ος} τόμ. (1891), σ. 282-285.
- , «Τω αγαπητώ μοι Κ.Φ. Σκόκω», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 6^{ος} τόμ. (1891), σ. 79.
- , «Το δαχτυλίδι του νεκρού», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 5^{ος} τόμ. (1890), σ. 184-185.
- , *Ο Διάκος. Ποίημα [...]*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον Ν.Σ. Καψωκέφαλου, 1901.
- Μαρτζώκης Στέφανος**, *Απαντα*, εκδ. Π.Γ. Μακρής & Σια, Εν Αθήναις 1925.

- Μαρτινέγκου-Μουτζάν Ελισάβετ**, *Αυτοβιογραφία*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 1997.
- Μαρτινέλης Γεώργιος**, *Εις τον θάνατον του Κανάρη. Ωδή*, γραμμένη τον Σεπτέμβριον 1877 και τώρα κατά πρώτον δημοσιευμένη, Κέρκυρα, τυπογραφείον Η Κέρκυρα, 1881.
- , *Σειρά των ποιητικών έργων Γεωργίου Μαρτινέλη*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1887.
- , *Τραγούδια. Κέρκυρα 1836-96*, Αθήνα, Έκδοση της κόρης του ποιητή Ελένης Ψυράκη, Αθήνα 1921.
- Μαρωνίτης Δ.Ν.**, *Οι εποχές του 'Κρητικού'*, εκδ. Λέσχη του δίσκου, Αθήνα 1975.
- Μαστροδημήτρης Π.**, *Ο «Όρκος» του Μαρκορά*, εκδ. Αγρωστίς, Αθήνα χ.χ.
- Ματαράγκας Παναγιώτης**, *Παρνασσός: ήτοι Απάνθισμα ων εκλεκτοτέρων ποιημάτων της εωτέρα Ελλάδος*, εκ του τυπογραφείου Νικολάου Ρουσόπουλου, Εν Αθήναις 1880.
- , *Ποιήματα λυρικά. Προς τους Ηπειρώτας*, Εν Αθήναις, τύποις Σ. Ιγνατιάδου και Π.Β. Μωραϊτίνη, 1860.
- Μάτεσης Αντώνιος**, *Ο βασιλικός*, εισαγωγή Άγγελου Τερζάκη, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1981.
- , «Ο Σολωμός και η Ζάκυνθος», στο *Διαλέξεις περί Ελλήνων ποιητών του ΙΘ' αιώνας*, Εν Αθήναις, Τύποις Π.Α. Σακελλαρίου, 1916.
- , *Διαλέξεις περί Ελλήνων ποιητών του ΙΘ' αιώνας. Ο Σολωμός και η Ζάκυνθος*, Εν Αθήναις τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1916.
- Μαυρογιάννης Γεράσιμος Ε.**, *Ιστορία Ιονίων Νήσων. Αρχόμενη τω 1797 και λήγουσα τω 1815, μετά προεισαγωγής εν η εκτίθενται αι προηγούμεναι τύχαι αυτών*, 2. τόμ., Εν Αθήναις, τυπογραφείον Παλιγγενεσία Ιω. Αγγελοπούλου, 1889, (ανατ.) εκδ. Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα MCMLXXXIV.
- , «Γραφική: η εν επτανήσω σχολή των δοξαράδων», *Εστία*, 13^{ος} τόμ., τχ. 13 (1894), σ. 198-202.
- , *Βυζαντινή τέχνη και βυζαντινοί καλλιτέχναι*, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1893.
- Μέγας Γεώργιος Α.**, «Το τραγούδι του γεφυριού της Άρτας. Συγκριτική Μελέτη», *Λαογραφία* αριθμ. 27 (1971), σ. 27-212.
- , *Το ελληνικό παραμύθι. Αναλυτικός κατάλογος τύπων και παραλλαγών κατά το σύστημα AARNE-THOMSON (FFC 184)*, εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1978.
- κ.ά., *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια (εκλογή)*, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου, αριθμ. 7, τόμ. Α', Εν Αθήναις 1962, φωτομηχανική ανατύπωση 2000.
- Μελαχρινός Απόστολος**, *Δημοτικά τραγούδια. Εισαγωγή, ανέκδοτα κλέφτικα, ιστορικά, ακριτικά, παραλογές, της αγάπης*, εκδ. βιβλιοπωλείου Πέτρου Καραβάκου, Αθήνα 1946.
- Μελισσινός Σπυρίδων**, *Ίερεύς' και Ίωάννα Γρέυ'. Τραγωδία. Εις έμμετρον λόγον μετά συλλογής Λυρικών τινών ποιημάτων*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Ερμής, Α. Τερζάκη και Θ. Ρωμαίου, 1854.
- Μερακλής Μιχάλης Γ.**, «Η λαϊκή τέχνη από τον αγροτικό στον αστικό χώρο. Μικρή συμβολή στη μελέτη μιας μετάβασης», στο *Δάφνη. Τιμητικός τόμος για τον Σπύρο Α. Ευαγγελάτο* (επιμ. Ιωσήφ Βιβιλάκης), εκδ. Ergo, Αθήνα 2001, σ. 185-190.
- , «Η μελέτη του υλικού πολιτισμού. Μια όχι άσκοπη αναδρομή», *Λαογραφία τ.χ.*, 35 (1987-1989), σ. 93-103.
- , *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1984.
- , *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993.
- , *Η συνηγορία της λαογραφίας*, εκδ. Ίδρυμα Αγγελικής Χατζημιχάλη, Αθήνα 2004.
- , *Λαϊκός πολιτισμός και νεοελληνικός διαφωτισμός*, εκδ. Παπαζήση ΑΕΒΕ, Αθήνα 2007.
- , *Τι είναι λαϊκή λογοτεχνία*, εκδ. Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1988.
- , «Θέσεις για τη Λαογραφία», *Διαβάζω τχ.* 245 (1990), σ. 16-22.
- , «Ο Παλαμάς για το δημοτικό τραγούδι», *Μανδραγόρας*, Αφιέρωμα στο δημοτικό τραγούδι, τχ. 22-23, Δεκέμβριος 1999, σ. 153-154.

- Μεταλληνός Γεώργιος Δ.**, *Οι αδελφοί Ιακωβάτοι ως συλλογείς δημοτικών τραγουδιών χάριν του Διονυσίου Σολωμού*, Αθήναι 1971, [«Κείμενα και μελέται νεοελληνικής φιλολογίας», αριθμ.70].
- Μηλιαράκης Αντώνιος**, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας. Εποποιΐα Βυζαντινή της 10^{ης} εκατονταετηρίδος κατά τω εν Άνδρω ανευρεθέν χειρόγραφον*, εκ του τυπογραφείου της Ανεξαρτησίας, 1881.
- Μητσάκης Μιχαήλ**, «Η φιλολογική κίνησις παρ' ημίν: Γεράσιμος Μαρκοράς», *Αττικόν Μουσείον*, 3^{ος} τομ., τχ. 7 (1890), σ. 66-67 και τχ. 8 (1890), σ. 70-72.
- Μιράσγεζη Μαρ.Δ.**, «Εισαγωγή στο δημοτικό τραγούδι», στο *Δαμιανού – Μιράσγεζη – Παπαχριστοφόρου, Λαϊκή Φιλολογία*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2002.
- Μιχαήλ-Δέδε Μαρία**, *Δημοτικά τραγούδια. Η ψυχική και κοινωνική πηγή*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1994.
- Μιχαλέτος Γ.**, *Η ποίηση του Καβάφη: Αισθητική θεώρηση*, εκδ. Κλεισιούτη, Αθήνα 1952.
- Μιχαλόπουλος Φ.**, *Διονύσιος Σολωμός (1798-1857)*, εκδ. Μουσικών Χρονικών, Αθήνα 1931.
- , «Πώς ετραγουδήσε το Πάσχα ο εθνικός ποιητής Σολωμός», *Νέα Εστία*, τόμος 43^{ος} (1948), σ. 554-557.
- , «Βιβλιογραφία Ανδρέα Μουστοξύδη», *Κερκυραϊκά Χρονικά τ. Η΄*, 1960, Αρλιώτης, Μαβίλης, Μουστοξύδης. Αφιέρωμα 1860-1960.
- Μολφέτας Γεώργιος**, «Σύντομο παραμύθι», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 18^{ος} τόμ., τχ. 1 (1903), σ. 288.
- , «Ιερά Ιστορία», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 18^{ος} τόμ., τχ. 1 (1903), σ. 338.
- , «Η Οβρηοπούλα», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 16^{ος} τόμ. (1901), σ. 287-288.
- , *Ζιζάνιον*, τχ. 147 (1900), σ. 1.
- Μοσχονά-Μαραγκάκη Ευρώπη**, «Ανδρέας Λασκαράτος και Γεώργιος Μολφέτας: οι απόψεις τους για την εκκλησία», *Ανάτυπο από το Ανδρέας Λασκαράτος. 100 χρόνια από το θάνατό του*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αργοστόλι 2001.
- , *Ο σατιρικός ποιητής Γεώργιος Μολφέτας. Η ζωή και το έργο του*, Αργοστόλι 2004.
- Μότσιος Γ.**, *Το ελληνικό μοιρολόι. Προβλήματα ερμηνείας και ποιητικής τέχνης*, εκδ. Κώδικας, Αθήνα 1995.
- Μουλλάς Παναγιώτης**, *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Σόκολης, Αθήνα 1994.
- , «Η ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Θεωρητικές και πρακτικές προϋποθέσεις», http://www.philology.gr/subjects/nef_grammatol.html
- Μουστοξύδης Ανδρέας**, *Οι τέσσαρες εν Ενετία ελληνικοί ίπποι. Επιστολιμαία διατριβή [...]*. Κέρκυρα, τυπογραφείον 'Κάδμος' Νεόφυτου Καραγιάννη, 1867.
- , *Αισώπου βίος*, εξελληνισθείς υπό Ιωάννου Βερβιτσιώτου, Κέρκυρα, τυπογραφείον Σχερία, 1857.
- , *Έκθεσις των γεγονότων όσα συνέβησαν πριν και μετά την παραχώρησιν της Πάργας*, μεταφρασθέν υπό Ιωάννου Βερβιτσιώτου, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον 'Ερμής', Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, 1851.
- , *Ελληνομνήμων*, 1^{ος} τομ. από τχ. 1 (1843) έως τχ. 12 (1853).
- Μπαλάσκας Κώστας**, *Νεοελληνική ποίηση. Κείμενα ερμηνεία θεωρία*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1980.
- Μπάλλας Σπ. Γεράσιμος – Λάσκαρη-Μπάλλα Νίκη**, *Λαογραφικά Κεφαλονιάς, Λιανοτράγουδα*, τόμ. Α΄, προλογίζουν Μ.Γ. Μερακλής – Γ.Ν. Μοσχόπουλος, εκδ. Εταιρεία Κεφαλληνιακών Σπουδών, Αργοστόλι 2007.
- , *Λαογραφικά Κεφαλονιάς, Δημοτικά τραγούδια. Ακριτικά - Παραλογές - Της αγάπης [...]*, τόμ. Β΄, προλογίζουν Μ.Γ. Μερακλής – Γ.Ν. Μοσχόπουλος, εκδ. Εταιρεία Κεφαλληνιακών Σπουδών, Αργοστόλι 2007.
- Μπέγζος Μάριος**, «Ιχνηλασία θεολογίας στον Διονύσιο Σολωμό», *Φιόρα Τιμής για τον Μητροπολίτη Β΄ Συνετό, Ζάκυνθος* 2009, σ. 691-697.
- Μπεργαδής**, *Απόκοπος*, εκδοθέν υπό Αιμυλίου Λεγρανδίου, Paris, 1870.

- Μπουμπουλίδης Φαίδων Κ.**, *Αι υπό των Επτανησίων νεοελληνικά μεταφράσεις κλασικών συγγραφέων*, ανάτυπον από Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών 1963-1964.
- , *Επτανησιακή λογοτεχνία*, 2 τόμ., εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1970.
- , *Επτανήσιοι σολωμικοί λογοτέχναι και δημοτικό τραγούδι*, χ.ε., Αθήνα 1978.
- , *Ελισάβετ Μουτζά-Μαρτινέγκου*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1965.
- Μυγδάλης Λ.**, *Διονυσίου Σολωμού 'Εις το θάνατο του Λορδ Μπάιρον'*. Πηγές και ξένες επιδράσεις, εκδ. Σ. Μποδίτση, Θεσσαλονίκη 1973.
- Μωραϊτης Μενέλαος**, *Ήθη, έθιμα και παραδόσεις της βόρειας ορεινής Κέρκυρας*, εκδ. Γραφικές τέχνες, Κέρκυρα 1992.
- Νερούλος Ιάκωβος-Ρίζος**, *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις νεωτέροις Έλλησι [...]*, Αθήνησι, εν τυπογραφείω Πέρρη και Βάμπα, 1870.
- Νικοκάβουρα Αγάθη**, *Ο Ανδρέας Μουστοξύδης και η παιδεία*, χ.ε., Κέρκυρα 1965.
- , «Τα κερκυραϊκά – Delle cose corciresi του Ανδρέα Μουστοξύδη. (Η πολύπλευρη ιστορία ενός συγγράμματος)», ανάτυπο από το Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας, 1975, χρόνος 12, αρ. 12.
- , «Η εφημερίδα 'Πατρίς' στην Κέρκυρα», ανάτυπο από τον XXVI τόμο των Κερκυραϊκών Χρονικών, Κέρκυρα 1981.
- Νιτσιάκος Βασίλης**, «Η εθιμική και κοινωνική λειτουργία των δημοτικών τραγουδιών του γάμου», στο *Λαογραφικά ετερόκλητα*, εκδ. Οδυσσεάς 1990, σ. 189-200
- , *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 2000.
- , *Προσανατολισμοί. Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία*, εκδ. Κριτική ΑΕ, Αθήνα 2008.
- Ντάτση Ευαγγελή**, «Ο 'λαός' της Λαογραφίας. Το ιδεολογικό περιεχόμενο», *Ο Πολίτης* τχ. 108 (1990), σ. 50-57.
- Ξανθουδάκης Χ.**, «Μαντζάρου τύχαι», *Πόρφυρας*, τχ. 75 (1995), σ. 25-34.
- Ξενοπούλος Γρηγόριος**, «Εικόνες εκ της συγχρόνου νεοελληνικής φιλολογίας: Γεράσιμος Μαρκοράς», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 7^{ος} τομ. (1892), σ. 113-145.
- Ξηρουχάκης Αγαθάγγελος**, *Ο κρητικός πόλεμος (1645-1669). Συλλογή των ελληνικών ποιημάτων Αντίμου Διακρούση – Μαρίνου Ζάνε*, Εν Τεργέστη τύποις του Αυστριακού Λόυδ, 1908.
- «Ο Τύπος στα Επτάνησα της Αγγλοκρατίας», *Επτά Ημέρες. Αφιέρωμα, Καθημερινή*, (30 Μαΐου 1999).
- Παγκράτης Περικλής**, «Ένας 'διάλογος' Διονυσίου Σολωμού και Flaminio Lolli για την Αιμιλία Ροδόσταμο», *Χρονικά Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών XI*, Κέρκυρα 2000.
- , ««Η λέξις του είναι ρύαξ διαφανής». Μια πανεπιστημιακή παράδοση του Πέτρου Βράιλα Αρμένη για τον Διονύσιο Σολωμό», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περίοδος Β', τόμος Β', Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2005, σ. 255-264.
- Πακτίτης Νίκος Α.**, *Κερκυραϊκά δημοτικά τραγούδια*, Ιστορικολαογραφική Εταιρεία Κέρκυρας, Αθήνα 1989.
- Παλαμάς Κωστής**, *Διονύσιος Σολωμός*, επιμ. Μαν. Χατζηγιακουμής, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1970.
- , «Γύρω στο Σολωμό», εκδ. Στοχαστή, Αθήνα 1927.
- , «Το έργο του Μαρκορά», *Ο Νουμάς*, 9^{ος} τομ., τχ. 445 (1911), σ. 449-451.
- , *Γράμματα*, Αθήνα, Τυπογραφείο Εστία Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, Αθήνα 1904.
- , «Κονεμένος», *Ο Νουμάς*, 5^{ος} τομ., τχ. 240 (1917), σ. 1-3.
- , *Άπαντα*, εκδ. Μπίρης, Αθήνα.
- , «Το έργον του κριτικού», *Εστία*, τχ. 46 (1891), σ. 297-302.
- Πανάς Παναγιώτης**, *Βιογραφία Ιωσήφ Μομφεράτου*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου αδελφών Περρή, 1888.
- , *Ριζοσπάσαι και βελτιώσεις εν Επτανήσω. Ανατύπωσις άρθρων του Π. Πανά καταχωρισθέντων εν των Τηλεγράφων*, Εν Κεφαλληνία, τύποις Η Κεφαλληνία, 1880.
- , *Έργα αργίας*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου της 'Ενώσεως', 1883.

- , «Φραγγίσκη η εξ Αριμίνου (επεισόδιον της κολάσεως του Δάντου)», *Παρθενών*, 5^{ος} τόμ., τχ. 25 (1879), σ. 199.
- , «Η εκδίκησις του δασοφύλακος», *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, 6^{ος} τόμ., τχ. 452 (1890), σ. 262-265.
- , «Μορέλλα (διήγημα)», *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, 6^{ος} τόμ., τχ. 452 (1890), σ. 266-267.
- Παντελίδης Χρ.**, «Οι ποιητάρηδες της Κύπρου», *Λαογραφία* τχ. 7 (1923), σ. 115-120.
- Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου Λ.**, «Από την ιστορική πορεία της νεοελληνικής μετρικής», *Πόρφυρας*, τχ. 86 (1998), σ. 568-580.
- Παπάζογλου Χρ.**, *Μυστικιστικά θέματα και σύμβολα στο Carmen Seculare του Δ. Σολωμού*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1995.
- Παπαθεοδώρου Γιάννης**, *Ρομαντικά πεπρωμένα. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
- Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος**, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 20, εκδ. Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2007.
- Παπαχριστοφόρου Μ.**, «Παραδόσεις» στο *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην Ελλάδα II: Οι νεότεροι χρόνοι*, τόμ. Γ', εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2001.
- Παράσχος Κλέων Β.**, «Αριστοτέλης Βαλαωρίτης. Η γλώσσα και η ελληνικότητα του ρομαντισμού του», *Νέα Εστία*, τόμ. 106, τχ. 1259, Αθήναι Χριστούγεννα 1979.
- , «Η θρησκευτική πίστη στη νέα ελληνική ποίηση», *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1934, σ. 5-6.
- Παρίσης Ιωάννης – Παρίσης Νικήτας**, *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, εκδ. ΟΕΔΒ, 3^η έκδ., Αθήνα 2002.
- Πασαγιάννης Κωστής**, «Φιλολογικάί φυσιογνωμιαί», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 23^{ος} τομ. (1908), σ. 346-352.
- , «Μανιάτικα μοιρολόγια (από ανέκδοτη συλλογή)», *Παρνασσός*, 17^{ος} τόμ., τχ. 6 (1895), 473-479.
- , *Μανιάτικα μοιρολόγια και τραγούδια*, εκδ. Ι.Ν.Σιδέρη, εν Αθήναις 1928.
- Παχίνη-Τσαντσάνογλου Ε.**, *Μία λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Διονυσίου Σολωμού. Το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1982.
- Παχτικός Γεώργιος Δ.**, *260 ελληνικά άσματα από του στόματος του ελληνικού λαού της Μικράς Ασίας, Θράκης, Μακεδονίας, Ηπείρου και Αλβανίας, Ελλάδος, Κρήτης, Νήσων του Αιγαίου, Κύπρου και παραλίων Προποντίδος, συλλεγέμενα και παρασημαθέντα (1888-1904)*, Εν Αθήναις, τύποις Π. δ. Σακελλαρίου, 1905.
- Πελεκάσης Δημήτριος**, «Βρέφος και άγγελος», *Ζακύνθιος Ανθών*, 1^{ος} τομ., τχ. 6 (1875), σ. 178.
- , «Ο Τσαμαδός», *Ζακύνθιος Ανθών*, 2^{ος} τομ., τχ. 24 (1877), σ. 404.
- Περιστερης Σπυρίδων**, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, τόμ. Γ', εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, εν Αθήναις 1968.
- , *Ο εξάσημος ρυθμός εις τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου αριθμ. 15-16 (1962-1963), σ. 201-229 (ανατ., εν Αθήναις 1964).
- Περούλης Σπύρος**, «Σε μια ξενιτεμένη κόρη», *Νουμάς*, 8^{ος} τόμ., τχ. 409 (1910), σ. 168.
- Πετμεζάς Σωκράτης**, «Πολιτικός αλυτρωτισμός και εθνική ενοποίηση στην Ελλάδα», *Ιστωρ*, τχ. 2 (1990), σ. 95-107.
- Πετριτσόπουλος Ιωάννης**, *Ο Αγαμέμνων. Τραγωδία Βίκτορος Αλφιέρου*, μεταφρασθείσα υπό Ιωαν. Πετριτζόπουλου, Εν Κερκύρα, εκ της τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, 1827.
- , *Ψαλμοί του προφήτου και βασιλέως Δαβίδ, στιχουργημένοι εις απλοελληνικήν διάλεκτον*, Κερκύρα, εκ της τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, 1834.
- Πετρόπουλος Δημήτριος**, «Ο Γιάννης Αποστολάκης και το δημοτικό τραγούδι», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 137 (1953), σ. 487-492.
- , «Στερεότυποι στίχοι δημοτικών τραγουδιών, Προσφορά εις Στίλωνα Κυριακίδη», *Ελληνικά* τχ. 4 (1953), Θεσσαλονίκη, Παράρτημα, σ. 532-545.
- , «Συμβολή εις την βιβλιογραφίαν των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών (1771-1850)», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου*, τχ. 8 (1953-1954) σ. 54-109.
- , *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, τόμ., Α' (1958), Β' (1959), εκδ. Ι.Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήναι.

- Πεφάνης Γιώργος**, *Η άμμος του κειμένου. Αισθητικά και δραματολογικά θέματα στο ελληνικό θέατρο*, Εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2008. Σύντομη επισκόπηση στο επτανησιακό θέατρο, σ. 19-73.
- Πλουμίδης Σπυρίδων Γ.**, *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864). Έμφυλες σχέσεις και οικονομικές δραστηριότητες*, εκδ. Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2008.
- Πολίτης Αλέξης**, «Από τη λειτουργική στην αισθητική χρήση του δημοτικού τραγουδιού», *Νέα Εστία*, έτος 77^ο τχ. 1762 (Δεκέμβριος 2003), σ. 779-795,
- , «Η ενσωμάτωση των δημοτικών τραγουδιών στη γραπτή νεοελληνική παράδοση», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 5 (1979), σ. 101-108.
- , «Κοραής και Φωριέλ», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά*, εκδ. Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1980.
- , *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- , *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, εκδ. Μνήμων, Αθήνα 1998.
- , *Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι.Δ. Κολλάρου & Σια Α.Ε., Αθήνα 2001.
- , *Το μυθολογικό κενό. Δοκίμια και σχόλια για την Ιστορία, τη Φιλολογία, την Ανθρωπολογία και άλλα*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005.
- , «Οι ρίμες: έμμετρες αφηγήσεις περιστατικών», *Διαδίκτυο, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών*, 2011.
- , «Από την περιγραφή στη δραματική συμπύκνωση. Σκέψεις για την τυπολογία της σταδιακής εξέλιξης ενός κλέφτικου τραγουδιού», *Μανδραγόρας*, Αφιέρωμα στο δημοτικό τραγούδι, τχ. 22-23, Δεκέμβριος 1999, σ. 135-137.
- , «Με της ποίησης τα άλογα λυμένα. Η απορρόφηση της θρησκευτικής πίστης στην ποιητική έκφραση του Σολωμού», *Ο εραμιστής*, τχ. 25 (2005), σ. 245-260.
- Πολίτης Νικόλαος Γ.**, *Εκλογαί από τα τραγούδια του Ελληνικού λαού*, εκδ. Τζεβελέκου, Αθήνα 1982.
- , *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1991.
- , *Λαογραφικά σύμμεικτα*, τόμ. Α΄, Β΄, Γ΄, Δ΄, Δημοσιεύματα Λαογραφικού Αρχείου, Αθήνα 1931.
- , *Νεοελληνική Μυθολογία. Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων. Σύγγραμμα βραβευθέν εν τω Ροδοκανακείω φιλολογικώ διαγωνίσματι, Αθήνα 1871*, αναστατική επανέκδοση εκδ. Βιβλιοπωλείο των βιβλιοφίλων, Αθήνα 1979.
- , *Παραδόσεις. Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού*, 2 τόμ., εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1994.
- , *Το δημοτικόν άσμα περί του νεκρού αδελφού. Απόσπασμα εκ του Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος*, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου των αδελφών Περρή, 1885.
- , *Διαλέξεις περί Ελλήνων ποιητών. Γνωστοί ποιηταί δημοτικών ασμάτων*, εκδ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1916.
- Πόλιτζερ Ζωρζ**, *Στοιχειώδεις αρχές της φιλοσοφίας*, εκδ. Ειρήνη, Αθήνα χ.χ.
- Πολίτης Λίνος**, «Απρίλη απριλοφόρητε», *Λαογραφία* τχ. 33 (1982-84), σ. 7-19.
- , «Η θρησκευτικότητα του Σολωμού», *Νέα Εστία* τόμ. 32, τχ. 373 (1942), σ. 50-55.
- , «Νεώτερες απόψεις για τη γέννηση και τη δομή του δεκαπεντασύλλαβου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* αριθμ. 56 (1981), σ. 207-228,
- , *Γύρω στον Σολωμό. Μελέτες και άρθρα (1938-1982)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.
- , *Η γυναίκα της Ζάκυνθος*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1944 .
- , *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 11^η έκδ., εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001.
- , *Ο Σολωμός στα γράμματά του*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1956.
- , *Οι βιβλιοκρισίες, 1926-1973. Θέματα της λογοτεχνίας μας. Εκδοτικά Σολωμικά. Παλαιογραφικά*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002.
- , «Η θρησκευτικότητα του Σολωμού», σ. 32-40.

- Πολυλάς Ιάκωβος**, *Άπαντα: τα λογοτεχνικά και κριτικά* (επιμ. Γ. Βαλέτας), εκδ. Νίκα, 2^η έκδ., Αθήνα 1959.
- , *Άπαντα*, αναστύλωσε Γ. Βαλέτας, εκδ. Ν.Δ. Νίκας, Αθήνα 1950.
- , *Η τρικυμία. Δράμα Ουίλιέλμου Σέϊκσπηνρ*, Κέρκυρα, Τυπογραφείον Σχερία, 1855.
- , *Αμλέτος. Τραγωδία του Σαικπέιρου. Έμμετρος μετάφρασις, με προλεγόμενα και κριτικάς σημειώσεις*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Αδελφών Περρή, 1889.
- , *Διηγήματα*, εκδ. Νεφέλη, Η πεζογραφική μας παράδοση, αριθμ. 17, Αθήνα 1988.
- , *Διονυσίου Σολωμού, Τα ευρισκόμενα*, Εκδίδονται δαπάνη Αντωνίου Τερζάκη, Εν Κερκύρα, Τυπογραφείον Ερμής Αντωνίου Τερζάκη, 1859.
- , «Περί γλώσσης», *Εστία*, τομ. 37, τχ. 17 (1894), σ. 257-262.
- , *Πόθεν η μυστικοφοβία του Κ. Σπ. Ζαμπελίου. Στοχασμοί*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Ερμής, Αντωνίου Τερζάκη, 1860.
- , «Ποιητική μετάφρασις Αλβίου Τιβούλλου», *Εστία*, 31^{ος} τομ., τχ. 10 (1891), σ. 148-150.
- , *Παραδόσεις προς τον λαόν. Εισαγωγική διατριβή*, Εν Κερκύρα Τυπογραφείον η «Ιονία», 1871.
- , *Η φιλολογική μας γλώσσα*, φιλολογική επιμέλεια: Κώστας Μπαλάσκας, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήναι 2005.
- , «Η λόθρα και η καταβόθρα», *Ο κώδων*, τ. Β', τχ. 92 & 93 (1872).
- Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικ.**, «Ο Διγενής Ακρίτας στη νεοελληνική δραματουργία», στο *Ευρωπαϊκή ακριτική παράδοση: από το Μεγαλέξανδρο στο Διγενή Ακρίτα*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2000.
- , «Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα και ο απόηχός της στον λαϊκό πολιτισμό», στο *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004. Επιστημονικό συνέδριο, τόμος Β'. Ιδεολογία και πολιτισμός*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 629-639.
- Πολυχρονάκης Δ.**, *Ο κριτικός ιδεαλισμός του Ιάκωβου Πολυλά. Ερμηνευτική παρουσίαση του αισθητικού και του γλωσσικού του συστήματος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002.
- Πορφύρης Κ.**, *Λασκαράτος. Ο αντιφατικός, ο ποιητής, ο πεζογράφος*, εκδ. Δίφρος, Αθήνα 1962.
- Πουλατζάς Νίκος Α.**, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, 2 τομ., 3^η έκδ., μτφ. Κώστας Φιλίνης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1982.
- Πουλιανός Αλέξης Ι.**, *Λαογραφικά Ικαρίας της στεριάς και της θάλασσας. Αγροτικά – ποιμενικά – λατρευτικά [...]*, 3 τόμ., Εταιρία Λαογραφικών και Ιστορικών μελετών Ικαρίας, Αθήνα 1976-1977.
- , *Λαϊκά τραγούδια της Ικαρίας. (Εισαγωγή – σχόλια – Κείμενα)*, Αθήναι 1964, χ.ε.
- Πруνεντύ Ζακύ**, «Πολιτισμική ταυτότητα: μεταξύ μύθου και πραγματικότητας» στο *Χρ. Κωνσταντοπούλου – Α. Μαράτου κ.ά. 'Εμείς' και οι 'άλλοι'. Αναφορά στις τάξεις και τα σύμβολα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, εκδ. Τυπωθήτω, χ.χ., σ. 49-62.
- Πυλαρινός Θεοδόσης** (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Γεράσιμο Θ. Χυτήρη*, εκδ. Αναγνωστική Εταιρία Κέρκυρας, Κέρκυρα 2008.
- , «Ο Νουμάς και οι Κερκυραίοι δημοτικιστές», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας*, τ. 23 (1998), σ. 141-177.
- , *Ειρήνη Α. Δεντρινού (1879-1974). (Από τη μεγάλη ακμή έως την αναπόφευκτη πτώση της Κερκυραϊκής Σχολής ή από την πρωτοπορία της περιφέρειας στην απομόμωση του επαρχιωτισμού)*, χ.ε., Αθήνα 1997.
- , *Επτανησιακή Σχολή*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003.
- , *Η γλώσσα του Ανδρέα Λασκαράτου. Στο μεταίχμιο του όντως σοβαρού και του κυριολεκτικώς αστείου*, Ανάτυπο από τον 10^ο τόμο των «Κεφαλληνιακών χρονικών». Αφιέρωμα στους συνεργάτες του περιοδικού από το 1976 ως σήμερα, Αργοστόλι 2005.
- , *Η Ηλιώ. Δημώδες στιχούργημα του λαϊκού ποιητή Σπύρου Περούλη από το χωριό Ποταμός της Κέρκυρας*, εκδ. Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2008.
- , *Ηλίας Αλ. Σταύρου. 'Ο Κερκυραίος δημοτικιστής λογοτέχνης'*, εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2008.

- , «Η πραγματεία του Αντωνίου Μάτση για τη δημοτική γλώσσα», στο *Τεκμήριον 9. Επιστημονική επετηρίδα του τμήματος Αρχειονομίας & Βιβλιοθηκονομίας*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2010, σ. 73-104.
- κ.ά., «Η αποδοχή του Ανδρέα Λασκαράτου ως πνευματικής προσωπικότητας στον ευρύτερο χώρο της Επτανήσου», στο *Ανδρέας Λασκαράτος (1811-1901). Εκατό χρόνια από το θάνατο του*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2003, σ. 23-112
- , *Λογοτεχνία και πολιτική. Οι Κερκυραίοι λογοτέχνες και διανοούμενοι και η συμμετοχή τους στα πολιτικά πράγματα πριν και μετά την Ένωση της Επτανήσου*, Ανάπτυξη από τα Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004», τόμ. Β', Ιδεολογία-Πολιτισμός, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006.
- , *Οι ανέκδοτες επιστολές του Κερκυραίου λαϊκού ποιητή Σπύρου Περούλη προς τον δημοτικιστή δάσκαλο και λογοτέχνη Ηλία Σταύρο (1905-1915)*, εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1998.
- , «Ο Λορέντζος Μαβίλης, οι Κερκυραίοι πατριώτες και η Κρήτη», *Κρητολογικά Γράμματα*, τχ. 14 (1998), σ. 233-246.
- , «Κερκυραϊσμός ή κορφίτιδα: Αποδοχές και αντιρρήσεις προς την ταυτότητα των Κερκυραίων εκπροσώπων της Επτανησιακής Σχολής», Διαδίκτυο 21/4/2013
- , «ο Διονύσιος Σολωμός και η υποτροφία του Κώστα Βάρναλη στο Παρίσι», *Ιόνιος Λόγος*, τόμος Β', Κέρκυρα 2010, σ. 259-316.
- , «Ανέκδοτες μεταφράσεις έργων του Πέτρου Μεταστάσιου από τον Ζακύνθιο Ιωάννη Καντούνη (1731-1817)», *Παράβασις*, τομ. 8^{ος}, εκδ. Ergo, Αθήνα 2008, σ. 401-432.
- , «Ο Δημοφών του Μεταστάσιου σε μετάφραση του προσολωμικού Ιωάννη Καντούνη», *Παράβασις*, τομ. 9^{ος}, εκδ. Ergo, Αθήνα 2009, σ. 533-585.
- , «Γεώργιος Μαρτινέλης (1836-1896). Ένας εκπρόσωπος του κερκυραϊκού ριζοσπαστισμού», σ. 87-102.
- , «Γλωσσικές ανησυχίες και αναζητήσεις στην Κέρκυρα προ της αφίξεως του Διονύσιου Σολωμού: Η περίπτωση του Ιωάννη Πετριτσόπουλου», *Επτανησιακός πολιτισμός, Πρακτικά μέρος Β'*, εκδ. Εταιρείας Κυθηραϊκών σπουδών, Κύθηρα 2009, σ. 329-348.
- , «Η λογοτεχνία στα Κύθηρα. Οι περιπτώσεις Εμμανουήλ Στάη και Αντωνίου Φατσέα», *Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών*, Κύθηρα, σ. 1-20.
- , «Γλωσσικές διαφορές και διαμόρφωση νέων τάσεων στα Επτάνησα στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Η περίπτωση του Κερκυραίου ποιητή Γεωργίου Μαρτινέλη».
- , «Το ανέκδοτο ποιητικό έργο του Κερκυραίου λογοτέχνη Γεωργίου Μαρτινέλη και οι αιρετικές για την Κερκυραϊκή Σχολή θέσεις του», Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο 10-12 Μαΐου 2002, τ. Α', εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- , «Από την απόκλιση στον αποκλεισμό. Οι ποικίλες ενδοεπτανησιακές προσλήψεις της σολωμική ιδέας και η αρνητική αντιμετώπισή τους από τους Κερκυραίους θεματοφύλακες της», Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας. Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 111-126.
- , «[...] πάρεξ ανίσως και ήθελε να την πλουτίσει από τα νάματα εκείνα του ελληνικού πελάγους: οι μεταφραστικοί στόχοι των Επτανησίων και 'Διάλογος' του Σολωμού», Πρακτικά εικοστού τρίτου Συμποσίου ποίησης, *Η μετάφραση της ποίησης*, Πανεπιστήμιο Πατρών 4-6 Ιουλίου 2003, εκδ. Περί τεχνών.
- κ.ά., «Οι 'έμμετρες κριτικές' του Κωστή Παλαμά για τους Επτανησίους», στο *Κωστής Παλαμάς. Μελετήματα*, εκδ. Βιβλιοθήκης Τράπεζας Αττικής.
- , «Οι γλωσσικές θέσεις του Πέτρου Βράιλα Αρμένη», *Κερκυραϊκά Χρονικά, περίοδος Β', τόμος Β'*, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2005.

- , *Γλωσσικός πατριωτισμός. Οι αγώνες για την καθιέρωση της γλώσσας του ελληνικού λαού από τον Βράιλα Αρμένη στην κερκυραϊκή εφημερίδα Πατρίς, έως τον Λορέντσο Μαβίλη στη Βουλή των Ελλήνων*, εκδ. Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας, Κέρκυρα 2013.
- , «Φιλολογικές μαρτυρίες για το μητροπολίτη Κέρκυρας Αθανάσιο Πολίτη», *Κερκυραϊκά Χρονικά, περίοδος Β΄, τόμος Δ΄*, Όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας της Κέρκυρας. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου 7-8 Δεκεμβρίου 20054, εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2007.
- , «Αντωνίου Μάτση ανέκδοτη μαθητική μετάφραση στην ιταλική του έργου *Vitae Excellentibus Dusibus Κορνηλίου Νέπωτα*».
- , *Το λεύκωμα της Ειρήνης Α. Δεντρινού*, εκδ. Ειρμός, Αθήνα 1989.
- , «Η ελληνική αρχαιότητα και η Επτανησιακή σχολή», *Ελληνική αρχαιότητα και νεοελληνική λογοτεχνία, Πρακτικά*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2009, σ. 235-248.
- , «Ο Δον Σάντο Ρότσι ως κήρυκας της διαχρονικής ενότητας και της εθνικής αποκατάστασης του ελληνισμού», *Πόρφυρας*, Ιούλιος Σεπτέμβριος 2000, σ. 233-238.
- , «Τα ανέκδοτα δίστιχα του Γεωργίου Μαρτινέλη», *Ηώς. Περιοχικό επιστημονικής και εκπαιδευτικής έρευνας*, Ειδικό αφιέρωμα σε θέματα λογοτεχνίας, τ. 3^{ος}, τχ. 2, Αθήνα 2013, σ. 67-83.
- , «Σημείο συνάντησης των άκρων (Ο Σολωμός κοινό σημείο αναφοράς του Ψυχάρη και του Μιστριώτη)», *Πόρφυρας*, τχ. 98, Κέρκυρα Ιανουάριος – Μάρτιος 2001, 655-659.
- Πυλαρινός Θεοδόσης – Δημητρίου Γιάννα**, *Αίνος. Το κεφαλονίτικο περιοδικό του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Σειρά διατριβών και μελετών, Αργοστόλι 2013.
- Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος**, *Περίληψις ιστορίας της νεοελληνικής φιλολογίας*, Εν Αθήναις, εκδ. Γουλιέλμος Μπάρτ, χ.χ.
- Ραυτόπουλος Γιώργος Ε.**, *Ο ριζοσπαστισμός στη μουσική και την ποίηση*, Σύγχρονες Εκδόσεις Κορυφή Α.Ε., Αθήνα 1996.
- Ραφαηλίδης Βασίλης**, *Οι λαοί των Βαλκανίων*, εκδ. Του εικοστού πρώτου, Αθήνα 1994.
- Ραφτάνης Χ. Σέργιος**, *Άπαντα Διονυσίου Σολωμού, ήτοι τα μέχρι σήμερον εκδοθέντα, μετά προσθήκης πλείστων ανεκδότων προλεγομένων και σημειώσεων*, εν Ζακύνθω, τυπογραφείον ο Παρνασσός, Σεργίου Χ. Ραφτάνη, 1880.
- Ρεράκης Ηρ.**, *Θρησκευτικά και πολιτισμικά πρότυπα στο έργο του Δ. Σολωμού. Η συμβολή του στη θρησκευτικότητα, την παιδεία και τον πολιτισμό*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1997.
- Ρήγας Φεραίος**, *Σχολείον των ντελιάτων εραστών, ήτοι βιβλίον ηθικόν [...]*, Εν Βιέννη, εκ της τυπογραφίας Ιωσήπου του Βαουμείστερου, 1790.
- , *Ολυμπιάς. Δράμα εις πράξεις τρεις*, εκδ. ΑΕΒΕΠ Μακρή (χ.χ), (χ.τ.).
- Ρίζος Ιάκωβος Κ.**, *Κορακίστικα ή διόρθωσις της Ρωμαϊκής Γλώσσας. Κωμωδία*, χ.τ, 1835.
- Ροδοκανάκης Εμμ.**, *Ο Βοναπάρτης και αι Ιόνιοι Νήσοι (1797-1816)*, Εταιρεία προς ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών αρ. 5, Κέρκυρα 1937.
- Ροζάνης Στέφανος**, *Διονύσιος Σολωμός. Ιστορική αίσθηση και πράξη στο έργο του*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1988.
- Ρόζενταλ Μ.-Γιουντίν**, *Πλήρες μικρό φιλοσοφικό λεξικό*, μτφ. Πολ. Στεφάνου, εκδ. Κ. Αναγνωστίδης, Αθήναι 1963.
- Ροϊδης Ε. Δ.**, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης*, Γραφείον της Εστίας, Αθήνα 1879.
- , *Περί συγχρόνου ελληνικής ποιήσεως*, Γραφείον της Εστίας, Αθήνα 1877.
- Ρωμαίος Κ.**, *Η ποίηση ενός λαού*, εκδ. Λαογραφικού Ινστιτούτου Ελληνικής Περιηγητικής Λέσχης, αρ. 1, Αθήνα 1968.
- Ρωμανός Ιωάννης Α.**, *Γρατιάνος Ζώρζης, Αυθέντης Λευκάδος. Ιστορική πραγματεία του καθ. Καρόλου Χομφ [...]*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Η Ιονία αδελφών Κοέν, 1870.
- , *Περί του Δεσποτάτου της Ηπείρου, ιστορική πραγματεία*, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον 'Ερμής' Ν. Πετσάλη, 1895.
- , *Κερκυραϊκά. Άγιοι Ιάσων και Σωσίπατρος και οι εν Κερκύρα αρχαιοτάτοι χριστιανικοί ναοί*, Εν Κερκύρα, 1935.

- , «Νήσος Αίγιλα», *Πανδώρα*, 18^{ος} τομ., τχ. 414 (1867), σ. 118-120.
- , «Ανδρέας Ιδρωμένος», *Πανδώρα*, 21^{ος} τομ., τχ. 5025 (1871), σ. 501-509.
- Ρώμας Κανδιάνος Γεώργιος**, *Ωδαί*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον ο Παρνασσός Σεργίου Ραφτάνη, 1857.
- Ρωσσέλ Βερτράνδος**, *Τα προβλήματα της φιλοσοφίας*, μτφ. Κωνστ. Μ. Θεοτόκη, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Ι. Βασιλείου, Αθήναι 1923.
- Σάββας Μιχαήλ**, *Σολωμός και Χέγκελ. *Mysterium magnum revelans se ipsum**, εκδ. Λέων, Αθήνα 1991.
- Σάθας Κωνσταντίνος Ν.**, *Κρητικόν θέατρον ή συλλογή ανεκδότων και αγνώστων δραμάτων*, Εν Βενετία, 1879.
- , *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Ιστορία των Ελλήνων από την Άλωση ως το '21*, μεταγραφή στην απλή νεοελληνική Κ. Τσαούσης, 4 τόμ., Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 1995.
- , *Ελληνικά ανέκδοτα, προσαχθέντα και εκδιδόμενα κατ' έγκρισιν της Βουλής Εθνική Δαπάνη. Τζάνε Κορωναίου Μπούα ανδραγαθήματα. Σουμάκη ρεμπελιόν ποπολάρων. Μάτεση ημερολόγιον*, Αθήνησι, τύποις του Φωτός, 1867.
- , *Νεοελληνική Φιλολογία. Από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής Εθνεγερσίας (1455-1821)*, Εν Αθήναις εκ της τυπογραφίας των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, 1863.
- , *Νεοελληνικής φιλολογίας παράρτημα. Ιστορία του ζητήματος της νεοελληνικής γλώσσης*, Εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας των τέκνων Ανδρ. Κορομηλά, 1870.
- , *Ο Στάθης. Κρητική κωμωδία*. Νυν πρώτον εκδιδόμενη εκ χειρογράφου της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, Εν Βενετία, τύποις Φοίνικος, 1878.
- , *Το εν Ζακύνθω αρχοντολόγιον και οι ποπολάροι*, Εν Αθήναις, τύποις Νικολάου Αγγελίδου, 1867.
- , *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικόν δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού Επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453-1821)*, Αθήνησι, εκ της τυπογραφίας των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, 1869.
- Σαλβάνος Γεράσιμος Ι.**, «Γαμήλια έθιμα Αργυράδων Λευκίμμης», *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τόμ. Ι', Θεσσαλονίκη 1929-1932, σ. 514-543 και σ. 113-163.
- , «Λαογραφικά σύλλεκτα εξ Αργυράδων Κερκύρας», *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τόμ. Ι', Θεσσαλονίκη 1929-1932, σ. 113-163.
- , «Το γλωσσικόν ιδίωμα των αγροτών Κέρκυρας και η εξ' αυτού διάσωσις της εθνικής γλώσσης εν όλη τη νήσω», στο *Πρακτικά Γ' Πανιονίου Συνεδρίου 23-29 Σεπτεμβρίου 1965*, τόμ. 1^{ος}, Αθήνα 1967
- , *Μελέτη περί του γλωσσικού ιδιώματος των εν Κερκύρα Αργυράδων*. Έργον βραβευθέν εν τω διαγωνισμώ της εν Αθήναις Γλωσσικής Εταιρείας κατά το έτος 1918, Εν Αθήναις, 1918.
- Σαλβάνου Μαλβίνα**, «Τραγούδια μοιρολόγια και λαζαράτικα Αργυράδων Κερκύρας», *Λαογραφία, Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τόμ. Η', τχ. Γ' και Δ', Θεσσαλονίκη 1925, σ. 520-535,.
- , «Τραγούδια μοιρολόγια και λαζαράτικα Αργυράδων Κέρκυρας», *Λαογραφία, Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τόμ. Ι', Θεσσαλονίκη 1929-1932, σ. 23-47.
- Σαλταπήδας Χρ.**, «Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης και ο Νατουραλισμός», *Πόρφυρας*, τχ. 80 (Γενάρης-Μάρτης 1997), σ. 353-362.
- Σβορώνος Νίκος Γ.**, «Η προβληματική της μελέτης του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού», *Γραφή* τχ. 1 (1978), σ. 34-43.
- , *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, προλεγόμενα Σπ.Ι. Ασδραχάς, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004.
- , *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφ. Αικ. Ασδραχά, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

- , «Παράδοση και ελληνική ταυτότητα» στο *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εισαγωγή – επιμέλεια Ξ. Γιαταγάνας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σ. 387-405.
- Σγουρίδου Μαρία**, *Η επίδραση του Δάντη στην νεοελληνική λογοτεχνία*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998.
- Σέρρας Διονύσης**, *Ζακυνθινή λαϊκή ποίηση από τη συλλογή του Διονύσιου Γιακουμέλου*, Επτανησιακά Φύλλα, τόμος Κ', 6-7, Ζάκυνθος 2000.
- Σηφάκης Μ. Γ.**, «Λαογραφία και ιστορία στη νεότερη Ελλάδα», *Νέα Εστία*, έτος 77^ο, τχ. 1762 (Δεκέμβριος 2003), σ. 764-778.
- , *Για μια ποιητική του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1998.
- Σιέττος Γιώργος Β.**, *Χριστιανικά Μυστήρια*, εκδ. Aldebaran, Αθήνα 1995.
- , *Αρχαίες επιβιώσεις στη χριστιανική θρησκεία*, εκδ. Aldebaran, Αθήνα 1994.
- Σκαλτσούνης Παναγιώτης**, «Η Ένωση της Επτανήσου (Ωδή)», *Πανδώρα*, 14^ο τόμ., τχ. 325 (1863), σ. 349-350.
- , *Δημώδης του χριστιανισμού απολογητική*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1898.
- Σκαρίμπας Γιάννης**, *Το 1821 και η αλήθεια*, 2 τόμ., εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1995.
- Σκαρτσής Σ., Τερζάκης Φ., Μπελεζίνης Α.**, *Ο Σολωμός σήμερα*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1992.
- Σκαρτσής Σωκράτης**, *Η προφορικότητα*, εκδ. Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 2000.
- , *Ο τονικός λεξικός ρυθμός του δημοτικού δεκαπεντασύλλαβου*, διδακτορική διατριβή, Πάτρα 1984.
- , *Το δημοτικό τραγούδι. Τα κείμενα και η ερμηνεία τους*, 2 τόμ., εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1994.
- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος**, «Αντώνιος Φατσέας (1821-1872): οι ιδεολογικές του αναζητήσεις», *Πρακτικά Διεθνούς Συνάντησης 'Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά'*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, 10-12 Μαΐου 1990, σ. 161-170.
- , «Αντώνιος Φατσέας (1821-1872): ένας επτανησιακός σύνδεσμος», *Ανάπτυπο από τα πρακτικά του Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, Αθήνα 2009, σ. 377-389.
- , «Ιωάννης Σταματέλος (1822-1881). Ο λόγιος και ο δάσκαλος. Τα δημοσιεύματα. Τα κατάλοιπα. Τα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης του, [...]» *Πρακτικά ΙΑ' Συμποσίου, 'Ιστορία - Φιλολογία', Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Λευκάδα 17-19 Αυγούστου 2006*, Αθήνα 2007.
- , «Η άνοδος των αστών στη Λευκάδα τα χρόνια της Ένωσης», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004, Τόμος Α', Ιστορία*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005, σ. 455-463.
- , «Η εξέγερση των χωρικών της Λευκάδας το 1819», στο *Πρακτικά Η' Συμποσίου 'Ιστορία. Αγροτικές εξεγέρσεις στη Λευκάδα'*, *Λευκάδα 31 Ιουλίου, 1-2 Αυγούστου 2003*, εκδ. Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών, σ. 39-58.
- Σκοπετέα Έλλη**, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1988.
- Σκοπετέα Σοφία**, *Τα μανιάτικα μοιρολόγια*, εκδ. Αδούλωτη Μάνη, Αθήνα 1972.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα**, «'Γυναίκες εξωτικές' και 'γυναίκες οικόσιτες'. Σκέψεις για τις ιδεολογικές εκκρεμότητες του μέσα και του έξω», *Ο Πολίτης* 96 (1988), σ. 280-320.
- Σολωμός Διονύσιος**, *Άπαντα*, τόμ. 1^ο, *Ποιήματα* (επιμέλεια-σημειώσεις Λίνου Πολίτη), εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2006.
- , *Άπαντα*, τόμ. 2^ο, *Ιταλικά ποιήματα και πεζά (παράρτημα)*, (μετάφραση Λίνου Πολίτη με συνεργασία Γ.Ν. Πολίτη), εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1991.
- , *Άπαντα*, τόμ. 2^ο, *Πεζά και Ιταλικά*, (έκδοση-σημειώσεις Λίνου Πολίτη), η έκδ., εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2005.
- , *Άπαντα*, τόμ. 3^ο, *Αλληλογραφία*, (επιμέλεια-μετάφραση-σημειώσεις Λίνου Πολίτη), εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1991.

- , «Ο Λάμπρος (τεμάχιον ποιήματος)», *Ιόνιος Ανθολογία*, 1^{ος} τομ., τχ. 1 (1834), σ. 24-29.
- , *Άπαντα τα ευρισκόμενα*, μετά προλόγου περί του βίου και των έργων του ποιητού υπό του Κωστή Παλαμά [...], Εν Αθήναις, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1901.
- Σούτσος Αλέξανδρος**, *Άπαντα*, επιμ. Ι. Ζερβός, Εν Αθήναις, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, 1916.
- Σοφιανός Νικόλαος ο Κερκυραίος**, *Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσης*, νυν το πρώτον κατά το εν Παρισίοις χειρόγραφον εκδοθείσα επιμελεία και διορθώσει Αιμυλίου Λεγρανδίου, Εν Παρισίοις, 1870.
- Σπαθάρη-Μπεγλίτη Ε.**, «Συντεχνίες: μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης των παραδοσιακών τεχνιτών – Επαγγελματική συνοχή και κοινωνική αλληλεγγύη» στο *Α.Ι. Γουήλ-Μπαδιεριτάκη κ.ά., Δημόσιος και Ιδιωτικός βίος στην Ελλάδα: Παραδοσιακή τέχνη και τεχνολογία*, τόμ. Β', Πάτρα 2002.
- Σπανδωνίδης Π.**, *Οι κλεφταρματολοί και τα τραγούδια τους*, εκδ. Δίφρος, Αθήνα 1963.
- , *Το κλέφτικο τραγούδι και η αρχαϊκή τέχνη*, Θεσσαλονίκη 1952.
- Σπαταλάς Γεράσιμος**, *Άπαντα. Μελέτες. Επιλογή*, εκδ. Δίφρος, Αθήνα 1990.
- , «Οι 'Ελεύθεροι Πολιορκημένοι' του Διονυσίου Σολωμού. Μελέτη», *Νέα Ζωή*, τχ. 3 (1923), σ. 275-317.
- , «Ο Πολυλάς εκδότης του σολωμικού έργου», *Ελληνική δημιουργία*, τόμ. 10^{ος}, Αφιέρωμα 111^ο Κέρκυρα, εκδ. Παπαδήμα, Αθήναι 1952 (ανατ. 1973), σ. 371-374.
- Σπίγγος Δ.**, «Κορφιάτικα ξόρκια», *Ο Νουμάς*, 16 του Οχτώβρη 1905, σ. 11-12.
- , «Το 'Άγιος ο Θεός'», *Ο Νουμάς*, 12 του Φλεβάρη 1906, σ. 9-10.
- Σπυριδάκης Γεώργιος Κ.** (επιμ.), *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια (μουσική εκλογή)*, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αριθμ. 10, τομ. Γ', Εν Αθήναις 1968, φωτομηχανική ανατύπωση 1999.
- , «Δημοτική ποίησης», *Ελληνική Λαογραφία*, τχ. Δ', Εν Αθήναις 1971.
- , «Συνθετικά στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού εις την Επτάνησον», στο *Πρακτικά Γ' Πανιονίου Συνεδρίου 23-29 Σεπτεμβρίου 1965*, τόμ. 1^{ος}, Αθήνα 1967, σ. 353-364.
- , «Το άσμα της χελιδónος την 1ην Μαρτίου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας*, Κ'-ΚΑ' (1969), σελ. 15-54.
- Στάης Εμμανουήλ**, *Κριτική. Ο 'Λάμπρος' του Σολωμού*, Αθήνησι, εκ του τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφέως, 1853.
- Σταματέλος Ιωάννης Ν.**, *Βιογραφία του εθνικού ποιητού Αριστοτέλους Βαλαωρίτου*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον ο Παρνασσός Σεργίου Ραφτάνη, 1879.
- , «Οι γάμοι των χωρικών της Λευκάδας», *Εστία*, 4^{ος} τόμ., τχ. 96 (1877), σ. 701-702.
- , «Συμπλήρωμα εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν του κ Σάθα», *Ζακύνθιος Ανθών*, 4^{ος} τόμ., τχ. 50 (1878), σ. 158-165.
- , «Συλλογή ανεκδότων ασμάτων της Λευκάδος», *Πλάτων*, τόμος Β', τχ. ΙΑ', και τόμος Γ', τχ. Α', 1880.
- Σταύρακας Π.**, *Α. Λασκαράτος. Μελέτη*, εκδ. Μαυρίδης, Αθήνα 1995.
- Σταυροπούλου Ερασμία-Λουίζα**, *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1987.
- Συναδινός Ν. Θεόδωρος**, *Το ελληνικό τραγούδι. Πέντε διαλέξεις - συναυλίας. Το δημοτικό, το παιδαγωγικό, το λαϊκό, το Επτανησιακό, το τεχνικό τραγούδι*, με πρόλογον του κ. Γ. Τσοκόπουλου και κριτικά σημειώματα των κ. κ. Δ. Γληνού, Δ. Λαύραγκα, Γ. Ξενόπουλου και Κ. Παλαμά, Εν Αθήναις, εκδοτικά καταστήματα Ακροπόλεως, 1922.
- Σωτηριάδης Γεώργιος**, *Διαλέξεις περί ελλήνων ποιητών του ΙΘ' αιώνος. Ανδρέας Κάλβος*, Εν Αθήναις, τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1916.
- Τα εικοσάχρονα του Νουμά (1903-1922), Πανηγυρικό τεύχος, Εκδοτική εταιρεία Τύπος, Δ.Π. Ταγκόπουλος, Αθήναι.
- Ταμπάκη Άννα**, «Η μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό στον ελληνικό 19^ο αιώνα: Η περίπτωση του Ιωάννη και του Σπυριδώνα Ζαμπέλιου», ανακοίνωση στο 6^ο Πανιόνιο

Συνέδριο (Κεφαλονιά, Μάιος 1986), Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, τ. 30ός, 1987[=1989], σ. 31-46.

Τάσσο Τορκουάτο, «Η Ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ». Ποίημα, μτφ. Τυπάλδος Ιούλιος, *Ζακύνθιος Ανθών*, τχ. ΑΗ', έτος Δ', χ.χ.

Τερτσέτης Γεώργιος, *Απλή γλώσσα. Συλλογή ποιημάτων και διηγήσεων*, Εν Αθήναις, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1847.

———, *Εξακολούθησις των προλεγομένων εις τα υπομνήματα του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη*, Εν Αθήναις, τύποις Νικολάου Αγγελίδου, 1852.

———, *Λόγος εκφωνηθείς εν τη αιθούση της Εταιρείας των Φίλων του Λαού, τη 26 Δεκεμβρίου 1872*, Αθήναι, τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1873.

———, *Λόγος κατά κλοπής*, δημοσιευθείς εις το 2216 φύλλον της Αθηνάς της 31 Ιανουαρίου 1855, εκδίδεται δεύτερον μετά τίνια προσθήκας και σημειώσεις, Εν Αθήναις, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1855.

———, *Λόγος περί αθανασίας Ψυχής*, εκφωνηθείς τη 19 Δεκεμβρίου 1865 εν των Βαρβακειώ, Αθήνησι, εκ του γραφείου της Χρυσαιίδος, 1865.

———, *Λόγος της 25 Μαρτίου 1863*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1863.

———, *Λόγος της 25 Μαρτίου 1869, εκφωνηθείς τη 25 Σεπτεμβρίου*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1869.

———, *Λόγος της 25 Μαρτίου 1871*, Αθήνησι, τύποις 'Εφημερίδος των συζητήσεων', 1871.

———, *Λόγος της 25 Μαρτίου 1872, χ.τ., χ.χ.*

———, *Ο γέρον Κολοκοτρώνης. Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής Φυλής. Ρητά του Κολοκοτρώνη. Τραγούδια των Κολοκοτρωναίων*. Μετά εικόνας του Κολοκοτρώνη επειξεργασμένης υπό Ν. Λύτρα, 2 τομ., Εν Αθήναις, Βιβλιοθήκη της Εστίας, 1889.

———, *Ο Ρήγας*, σύγγραμμα περιοδικόν εκτάκτως εκδιδόμενον, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Μνημοσύνης Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1844.

———, *Ομιλία εκφωνηθείσα εις την βιβλιοθήκην της Βουλής τη 28 Μαρτίου 1843, χ.τ., χ.χ.*

———, *Ομιλία περί του αιιδίμου Γρηγορίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*, συντεθείσα δια την 25^η Μαρτίου αλλ' εκφωνηθείσα εν τη βιβλιοθήκη της Βουλής τη 3^η Απριλίου 1853, Εν Αθήναις, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1853.

———, *Περί της παραδόσεως της νεωτέρας ιστορίας της Ελλάδος υπό του κυρίου Α. Δουνοϋέ και περί του χειρογράφου της αυτοβιογραφίας του Παναγή Σκουζέ. Λόγος*, Εν Αθήναις, τύποις Χ'. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 4 οκτωβρίου 1859.

———, *Τι το ωραίον της τέχνης*, Τύποις Δ. Αθ. Μαυρομμάτη, Αθήναι 1858.

———, *Κόριννα και Πίνδαρος*, Παράρτημα της ανθοδέσμης, Εν Ζακύνθω, εκ της τυπογραφίας Ο Ζάκυνθος, Κωνσταντίνου Ρωσσολίμου, 1834.

Τζαγκαρουλάκη Χρύσα, *Ο ρόλος των Επτανησίων βουλευτών στην ελληνική πολιτική ζωή, 1864-1881. Από την 'πρωτοπορία' στην πλήρη αφομοίωση*, διδακτορική διατριβή, χ.ε., Αθήνα 2010.

Τζάκης Δ., «Το κλέφτικο και το ρεμπέτικο τραγούδι: εθνικοί μύθοι και λαογραφικές αναζητήσεις» στο *Τέχνες II: Επισκόπηση Ελληνικής Μουσικής και Χορού*, τόμ. Γ', εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2001.

Τζεμπίνος Στέλιος, «Η ιδέα της αντίστασης κατά της αγγλοκρατίας μέσα στο λαϊκό και τον έντεχνο μουσικό λόγο των επτανησίων», στο *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004. Επιστημονικό συνέδριο, τόμος Β'. Ιδεολογία και πολιτισμός*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 360-369.

Τζώρα Αλεξάνδρα, *Το κερκυραϊκό δημοτικό τραγούδι. Πηγές και επιδράσεις. Συγκριτική μελέτη*, εκδ. Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1986.

Τουμασάτος Ηλίας, «Ο κοινωνικός χαρακτήρας της δημοτικής εκπαίδευσης στον 'Μικρό Πολίτη' του Παναγιώτη Βεργωτή (Αργοστόλι 1876) και οι απόψεις του για τη διάδοση της παιδείας σε όλα τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας».

Τριανταφυλλίδης Μανόλης, *Ένα βιβλίο για τη γλώσσα μας*, Επιστήμη και ζωή αριθμ. 1, Αθήνα, τυπογραφείο Εστία, 1912.

- Τσανταρίδης Γιάννης**, *Η ιστορία της Κέρκυρας μέσα από τους δρόμους και τα καντούνια της*, εκδ. Ελληνοεκδοτική, Αθήνα 1992.
- Τσικλίδης Γ. Μενέλαος**, *Ο Άδης. Μελέτη όλων των θρυλικών τοποθεσιών του*, εκδ. Νόηση, Αθήνα 2007.
- Τσίτσας Αθ.**, «Λίβελλοι των Κερκυραίων αστών κατά την τελευταία φάση της διαμάχης τους με τους Ευγενείς», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας*, τχ. 16 (1979), σ. 99-151.
- Τσιτσέλης Ηλίας Α.**, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα. Συμβολαί εις την ιστορίαν και λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας*, τόμ. 3, εν Αθήναις τύποις Μηνά Μυρτίδη, 1960.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος**, «Παράδοση και εκσυγχρονισμός: μερικά γενικότερα ερωτήματα», στο *Τσαούσης Δ.Γ., Λεονταρίδης Γ.Β. κ.ά., Ελληνισμός και ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιοματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1983, σ. 37-48.
- Τσουτσουρα Μ.**, «Κορνάρος – Σολωμός – Σεφέρης. Θαυμαστά μετακείμενα», *Πόρφυρας*, τχ. 93 (2000), σ. 269-274.
- Τυπάλδος Ιούλιος Α.**, *Η ένωση των Ιονίων Νήσων μετά του Βασιλείου της Ελλάδος*, Εν Αθήναις τύποις Χ. Ν. Φιλαδέλφεως, 1863.
- , *Ποιήματα διάφορα*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον ο Παρνασσός, Σεργίου Χ. Ραφτάνη, 1856.
- , *Η φεουδοκρατία και η γεωργία κατά τας Ιονίους Νήσους, Πραγματεία δημοσιευθείσα εν τη 'Ελπίδι' και ανατυπούμενη διαταγή της Σ. Κυβερνήσεως*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1864.
- , *Περί του νέου κανονισμού του Πανεπιστημίου και της τύχης των εν Ελλάδι διδασκόντων, κρίσεις τινές*, Αθήνησι, τύποις Φιλομούσου Λέσχης, 1869.
- Τυπάλδος Παλαμάς**, κ.ά., *Γύρω στο Σολωμό*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1927.
- Τωμαδάκης Ν.**, *Εκδόσεις και χειρόγραφα του ποιητού Διονυσίου Σολωμού*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1935.
- , «Η μάχη της Τριπολιτσάς εις τον ύμνον του Δ. Σολωμού και η νεκύια του Ομήρου», *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965 Κέρκυρα – Κεφαλληνία – Ζάκυνθος)*, Εν Αθήναις 1967, σ. 245-251.
- Φαλταίτς Κ.**, *Το πρόβλημα του δημοτικού μας τραγουδιού. Ελληνικό ή γύφτικο;*, Αθήνα Τυπογραφείον Σ. Γαληνάκη, 1927.
- Φάρος Φιλόθεος (ιερέας)**, *Το πένθος. Ορθόδοξη, λαογραφική και ψυχολογική θεώρηση*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1993.
- Φατσέας Αντώνιος**, *Ο θεομπαίκτης παιδαγωγός ή η επτανησιακή ελευθεροτυπία*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Εμ. Αντωνιάδου, 1849.
- , *Σκέψεις επί της δημοσίας και ιδιωτικής εκπαιδεύσεως των νέων Ελλήνων. Προς τον υπουργόν της δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, Αθήνησι, τύποις Νικολάου Αγγελίδου, 1856.
- , *Η εικοστή Πέμπτη Μαρτίου του 1849. Επιστολή προς τον Α.Γ. εις Αθήνας*, Εν Αθήναις 1846, χ.ε.
- , *Οι Άγγλοι εις την Επτάνησον*, χ.ε., χ.τ., 1848.
- , «Περί του εν τω ποιητικώ αγώνι γνωμικού ποιήματος», *Πανδώρα*, 21^{ος} τόμ., τχ. 488 (1870), σ. 165-174.
- , «Ορισμός του συντάγματος (αποσπάσματα εκ της «Πρωτοχρονιάς»)», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 5^{ος} τόμ. (1890), σ. 210.
- Φαφουτάκης Παύλος Ι.**, *Συλλογή ηρωϊκών Κρητικών ασμάτων εις την δημόδη γλώσσαν, μετά εισηγητικών σημειώσεων και εικόνων*, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου της Αθηναϊδος, 1889.
- Φραγγόπουλος Θεόφυλος**, *Λόγος επιτάφιος εις τον κλεινόν της νέας Ελλάδος ποιητήν Κόμητα Ιπτότην Διονύσιον Σολωμόν*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον ο Παρνασσός, 1857.
- Φώσκολος Ούγος**, *Οι τάφοι*, μετάφραση Γ. Καλοσγούρου, βιογραφικό σημείωμα Μαρίνου Σιγούρου, εκδ. οίκος Ελευθερουδάκη, Εν Αθήναις 1927.
- Φωτιάδης Θανάσης**, *Γυναικοκρατία (μητριαρχία). Ελληνική συμβολή στην εθνολογία*, εκδ. Ι. Χατζηνικολή, Αθήνα 1980.

- Χαλάτσας Δημήτρης Χρ.**, *Ληστρικά τραγούδια*, εκδ. Εστία, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2000.
- Χαρίσης Απ.**, *Θρησκεία και πολιτική στην Ελλάδα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005.
- Χασιώτης Γ.**, *Συλλογή των κατά την Ήπειρον δημοτικών ασμάτων*, εκδίδοντος Κ. Τεφαρίκη, Εν Αθήναις, τύποις Ραδαμανθούς, 1866.
- Χασιώτης Γ.**, *Περί των δημοδών μνημείων εν τη ελληνική λογοτεχνία και εν τη ζώση λαλιά του λαού. Δύο διαλέξεις*, εν Αθήναις, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1910.
- Χασιώτης Γ.**, *Η γλώσσα του Έλληнос. Ο Πτωχοπρόδρομος και οι οπαδοί αυτού. Διαλέξεις*, Εν Κωνσταντινουπόλει, τύποις αδελφών Γεράρδων, 1909.
- Χατζηγιακουμής Εμμανουήλ**, *Νεοελληνικάί πηγαί του Σολωμού. Κρητική λογοτεχνία. Δημώδη μεσαιωνικά κείμενα. Δημοτική ποίησις*, διατριβή επί διδακτορία, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, αριθμ. 1, Εν Αθήναις 1968.
- Χατζηδάκης Κώστας**, *Χρόνος και χώρος στα δημοτικά τραγούδια*, διδακτορική διατριβή, Πάντειον Πανεπιστήμιον Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2000.
- Χατζημιχάλη Αγγ.**, «Μορφές από τη σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Οι συντεχνίες Τα ισνάφια», *L' Hellenisme Contemporain*, Αθήνα 1953, σ. 279-303.
- Χατζητάκη-Καψωμένου Χρ.**, «Μια πρώτη διερεύνηση της ισοδυναμίας στην ακολουθία του λόγου στη δημοτική ποίηση», *Revue des Etudes Neo-hellenique*, II/1-2 (1993), σ. 203-216.
- , *Το νεοελληνικό λαϊκό παραμύθι*, εκδ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2002.
- Χατζηφώτη Μ.Ι.**, *Ορθοδοξία και λαϊκές δοξασίες*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.
- Χατζόπουλος Θανάσης**, «Ο παρηγορητικός λόγος (από το δημοτικό τραγούδι)», *Νέα Εστία*, έτος 77^ο τχ. 1762 (Δεκέμβριος 2003), σ. 797-800.
- Χιώτης Παναγιώτης**, *Βλέμμα εις τα κατακρινόμενα περί των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος του Πατριάρχου Γρηγορίου και διθύραμβου του ποιητού Α. Βαλαωρίτου*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον Η Επτάνησος, Χρίστου Σ, Χιώτου, 1873.
- , *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου, περιέχων την ηθικήν κατάστασιν από Βενετοκρατίας μέχρι των ημερών ημών*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον ο 'Φώσκολος', 1887.
- , *Περί δημοτικής εν Ελλάδι γλώσσης διατριβή*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον η 'Αυγή', 1859, (ανατύπωση) εκδ. Νότη Καραβία, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών αριθμ. 102, Αθήναι MCMCLXXVI.
- , *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως. Έτη 1815-1864*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον Η Επτάνησος, 1874.
- , *Τα κατά την ανακομιδήν των οστών Αδαμαντίου Κοραή από Παρισίων εις Αθήνας τη ογδόη Απριλίου του έτους 1877*, Αθήνησι, εκ του τυπογραφείου της Φιλοκαλίας, 1877.
- Χορτάτσης Γεώργιος**, *Ερωφίλη. Τραγωδία*, επιμ. Στυλιανός Αλεξίου – Μάρθα Αποσκήτη, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 2001.
- Χουρμούζης Μ. Βυζάντιος**, *Κρητικά συνταχθέντα και εκδοθέντα*, εν Αθήναις εκ της του Ηλία Χριστοφίδου τυπογραφίας Η Αγαθή Τύχη, 1812.
- Χρηστόπουλος Αθανάσιος**, *Ανθολογία, ήτοι συλλογή ασμάτων, ηρωϊκών, κλέπτικων και ερωτικών, μετά λυρικών και βακχικών*, Αθήνησι, τύποις Νικολάου Ρουσόπουλου, 1872.
- , *Γραμματική της Αιολοδορικής, ήτοι της ομιλούμενης τωρινής των Ελλήνων γλώσσας*, Εν Βιέννη, παρά Ιωάννα Σχραιμβλ, 1805.
- , *Ιλιάδος Ραψωδία Α. Μεταφρασθείσα εις δημοτικούς στίχους*, Αθήνησι, εν των γραφείω της Πανδώρας, ΑΩΟ'.
- , *Λυρικά του άγγοντος Λογοθέτου*, τόμ. Α', Εν Παρισίοις, εκ της τυπογραφίας των του Φιρμίνου Διδότου Υιών, 1833.
- , *Λυρικά του Ευγ. Αρχ. Καμηνάρη, νεωσί μετατυπωθέντα*, Εν Βιέννη 1817.

- , *Ποιήματα*, εκδιδόμενα υπό Ηρακλέους Σ. Ραφτάκη, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον Ο Παρνασσός, 1880.
- Χριστιανίδης Γ. - Διαλέτης Δ. - Παπαδόπουλος Γ. - Γαβρόγλου Κ.**, *Οι επιστήμες στην αρχαία Ελλάδα, στο Βυζάντιο και στο νεότερο Ελληνισμό*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2000,
- Χριστιανόπουλος Ντ.**, *Μελέτες για το Σολωμό*, εκδ. Ραγιάς, Θεσσαλονίκη 2001.
- Χριστίδης Φ.Α.**, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*, εκδ. Ινστιτούτο νεοελληνικών σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Αθήνα 2005.
- Χυτήρης Γερ**, *Τα λαογραφικά της Κέρκυρας, τόμ. Β΄, Παροιμίες, Ευχές και κατάρες, όρκοι και απειλές, μοιρολόγια, [...]*, εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2008.
- , *Ιωαννίκιος Καρτάνος. Αναδρομή στις νεοελληνικές ρίζες*, εκδ. Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κέρκυρα 2008.
- , *Τα λαογραφικά της Κέρκυρας, Έθιμα, Γάμος, Θάνατος, Μαγεία, [...]*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, τόμ. Α΄, 2^η έκδ. (προσαυξημένη), Κέρκυρα 1991.
- , *Σημειώσεις ενός Κερκυραίου*, εκδ. Γαβρηλίδης, Αθήνα 2010.
- Ψυρούκης Νίκος**, *Ιστορία της Αποικιοκρατίας. Η αυγή και το μεσουράνημα*, 3^{ος} τόμ., εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1978.
- , *Ιστορικός χώρος και Ελλάδα*, εκδ. Αιγαίον, 2^η έκδ., Λευκωσία 1993.
- , *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, εκδ. Επικαιρότητα Ο.Ε., Αθήνα 1983.
- Ψυχογιού Ελένη**, «Μαυρηγή΄ και Ελένη. Χθόνια μυθολογία, νεκρικά δρώμενα και μοιρολόγια στη σύγχρονη Ελλάδα», Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας αριθμ. 24, Ακαδημία Αθηνών, 2008.
- Ωδείου Αθηνών**, *50 δημώδη άσματα Πελοποννήσου και Κρήτης*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη αριθμ. 9, εκδ. Βιβλιοπωλείον Ι.Ν. Σιδέρη, Αθήνα 1930.
- Alexiou Margaret**, *Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση*, μτφ. Δημήτρης Γιατρομανωλάκης-Παναγιώτης Ροϊλος, α΄ ανατύπωση, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008.
- Abrams Meyer-Howard**, *Λεξικό Λογοτεχνικών όρων. Θεωρία, ιστορία, κριτική λογοτεχνίας*, μτφ. Γιάννα Δεληβοριά, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2005.
- Baud-Bovy Samuel**, *Δοκίμιο για το ελληνικό δημοτικό τραγούδι*, Σημείωμα του Φοίβου Ανωγειανάκη, 4^η έκδ., Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 2005.
- Beaton Roderick**, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και πεζογραφία, 1821-1992*, μτφ. Ευαγγελία Ζούργου – Μαριάννα Σπανάκη, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- , «Ο Σολωμός ρομαντικός: οι διακειμενικές σχέσεις του ‘Κρητικού’ και του ‘Πόρφυρα’», *Διάλεξη στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο*, Μάιος 1988, http://media.ems.gr/ekdoseis/ellinika/Ellinika_40_1/ekd_peel_40_1_Beaton.pdf, 29/5/2011
- Beaton Roderick – Καλλιγά Ελένη**, *Ο Διονύσιος Σολωμός απευθυνόμενος στον βρετανικό θρόνο. Ένα άγνωστο κείμενο του στα αγγλικά*, media.ems.gr/ekdoseis/ellinika/Ellinika_43_2/ekd_peel_43_2_beaton_kalliga.pdf.
- Byron Lord**, *Τραγούδια του για την Ελλάδα*, βιογραφία και πρόλογος Ι. Ζερβού, εκδοτική εταιρία Ι. Παπαδημητρίου, Αθήνα χ.χ.
- Borneman Ernest**, *Η πατριαρχία. Η προέλευση και το μέλλον του κοινωνικού μας συστήματος*, μτφ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988.
- Broche des Combes P.**, «‘Ο Κώδων’ Εφημερίς πολιτική του Ι. Πολυλά 1870-1874», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας*, τχ. 17 (1979), σ. 137-164.
- Brugman Karl**, *Γραφή και δημοτική και το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα*, μτφ. Λέκας Αρβανίτης (ξανατύπωμα από τον Νουμά), Αθήνα 1907.
- Burkert Walter**, *Μυστηριακές λατρείες της αρχαιότητας*, μτφ. Έφη Ματθαίου, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.
- Coen Louis-Manion Lawrence**, *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μτφ. Χρυσούλα Μητσοπούλου – Μάνια Φιλοπούλου, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000.
- Coutelle Louis**, «Ο Σολωμός και η ποίηση στην Κρεμόνα» μτφ. Σ. Καψάσκης, *Πόρφυρας*, τχ. 86 (Απρίλιος-Ιούνιος 1998), σ. 551-567.

- Fauriel Claude**, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Ανέκδοτα κείμενα. Αναλυτικά κριτικά υπομνήματα. Παράρτημα και επίμετρα*, εκδοτική επιμέλεια Αλέξης Πολίτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, τόμ. Β', 2^η έκδ., Ηράκλειο 2000
- , *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Η έκδοση του 1824-1825*, εκδοτική επιμέλεια Αλέξης Πολίτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, τόμ. Α', 2^η έκδ., Ηράκλειο 2000.
- Harrison Jane-Ellen**, *Η γένεση της αρχαιοελληνικής θρησκείας*, μτφ. Ελένη Παπαδοπούλου, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα 1996.
- , *Η δημιουργία των θεών*, μτφ. Ελένη Παπαδοπούλου, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα 1996.
- , *Ο θεός Διόνυσος*, μτφ. Ελένη Παπαδοπούλου, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα 1995.
- Hobsbaum E.J.**, *Η εποχή των Αυτοκρατοριών. 1875-1914*, μτφ. Κωστούλα Σκλαβενίτη, 2^η ανατύπωση, εκδ. MIET, Αθήνα 2007.
- , *Η εποχή των Επαναστάσεων. 1789-1848*, μτφ. Μαριέτα Οικονομόπουλου, 6^η ανατύπωση, εκδ. MIET, Αθήνα 2008.
- , *Ληστές*, μτφ. Νίκος Κούρκουλος, 4^η έκδ., εκδ. Θεμέλιο, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010.
- Jeannarakí Anton**, *Άσματα Κρητικά μετά διστίχων και παροιμιών*, Leipzig: Brockhaus, 1876.
- Joung G.C. – Kerenyi C.**, *Η επιστήμη της μυθολογίας*, μτφ. Κώστας Ζάρρας, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα 1989.
- Kurtz Dona – Boardman John**, *Εθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, μτφ. Ουρανία Βιζυηνού – Θόδωρος Ξένος, επιμ. Θόδωρος Ξένος, εκδ. Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.
- Legrand Emile**, *Της Ρούμελης το τραγούδι*, Αθήνησιν εν των γραφείω της Πανδώρας, ΑΩΟ'.
- Nørgaard Lars**, «Συμπληρωματικά σχόλια στις σχέσεις Λασκαράτου – Ροΐδη», *Πόρφυρας*, τχ. 63 (1992), σ. 34-45.
- , *Δημοτικά ανέκδοτα από τις συλλογές του Κερκυραίου Γεωργίου Α. Κοντού*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2000.
- Ong W.J.**, *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη. Η εκτεχνολόγηση του λόγου*, μτφ. Κώστας Χατζηκυριάκου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.
- Ostrogorsky Georg**, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, 3 τόμ., μτφ. Ιωάννης Παναγόπουλος, επιστημ. εποπτεία Ευάγγελος Κ. Χρυσός, Ιστορικές εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, Αθήνα 1995.
- Passow Arnoldus**, *Τραγούδια ρωμαϊκά. Popularia carmina. Graeciae recentioris*, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri, mdccclx.
- Propp Vladimir**, *Μορφολογία του παραμυθιού*, μτφ. Α. Παρίση, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1987.
- Saunier Guy**, (επιμ.) *Το δημοτικό τραγούδι. Της ξενιτιάς*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι.Δ. Κολλάρου & Σια Α.Ε., Αθήνα 1990.
- , *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Συναγωγή μελετών (1968-2000)*, φιλολογική επιμ. Γιώργος Ανδρειωμένος, μτφ. Ιφιγένεια Μπουτουροπούλου, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2001.
- , *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Τα μοιρολόγια*, 2^η έκδ., εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999.
- Schmidt Bernhard**, *Griechische marchen, sagen und volkslieder*, Leipzig, 1877, επιμέλεια Λιθοξόου Δημήτρης, <http://lithoksou.net>.
- Stoianovich Traian**, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, εισαγωγή - επιλογή κειμένων: Σπύρος Ασδραχάς, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979.
- Thomson George**, *Η αρχαία ελληνική κοινωνία. Το προϊστορικό Αιγαίο*, μτφ. Γιάννης Βιστάκης, Εκδοτικόν Ινστιτούτον Αθηνών, Αθήνα 1959.
- , *Το αιθαλές δένδρο. Διαλέξεις και άρθρα για τον ελληνικό πολιτισμό*, εισαγωγή - επιμέλεια Χρίστος Αλεξίου, 2^η έκδ. εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1999.
- Vasiliev A.A.**, *Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας 324-1453*, 2 τόμ. μτφ. Δημοσθένης Σαβράμης, εκδ. Μπεργάδη, Αθήνα χ.χ.
- Vitti Mario**, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1987.

